ГРАДЪТ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

(ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ)

THE TOWN IN THE BULGARIAN LANDS

(ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL DATA)

Редакционна колегия:

Доц. д-р Павел Георгиев, *отговорен редактор*

Проф. д и н Иван Йорданов

Гл. ас. д-р Женя Жекова

Панайот Антонов

Мария Георгиева, *езиков редактор*

© Регионален исторически музей – Шумен, 2014
© Авторски колектив, 2014
© Издателство „Фабер“, 2014

ISBN 978-619-00-0139-3

◆

Формат 60x84/8

Печатни коли 35,75

◆

FABER – (062) 600 650

В. Търново, ул. „Ген. Сава Муткуров“ 8

www.faber-bg.com

ОБЩИНА – ШУМЕН

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН

ГРАДЪТ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ

(ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ)

МАТЕРИАЛИ ОТ НАЦИОНАЛНАТА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ ПОСВЕТЕНА НА ЖИВОТА И ДЕЛОТО НА СТ.Н.С. ВЕРА АНТОНОВА

ШУМЕН, 31 ОКТОМВРИ – 1 НОЕМВРИ 2013 Г.

THE TOWN IN THE BULGARIAN LANDS

(ACCORDING TO ARCHAEOLOGICAL DATA)

REPORTS FROM THE NATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE DEDICATED TO THE LIFE AND ACTIVITY OF VERA ANTONOVA – ONE OF THE NOTABLE SCHOLARS IN MEDIEAVAL BULGARIAN STUDIES

SHUMEN, 31 OCTOBER – 1 NOVEMBER 2013

Шумен, 2014

Проектът се реализира с конкурс на
Общински фонд „Култура“, Община Шумен

СЪДЪРЖАНИЕ/CONTENTS

ВЪВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION 15

Панайот Антонов
ВЕРА ЯНКОВА АНТОНОВА – ЛИЧНОСТ И ТВОРЧЕСТВО.
ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ 17
Panayot Antonov
VERA YANKOVA ANTONOVA – LIFE AND ACTIVITY. SELECTED BIBLIOGRAPHY ... 17

Антон Антонов
ЗА МАЙКА МИ – АРХЕОЛОГЪТ ВЕРА АНТОНОВА 22
Anton Antonov
ABOUT MY MOTHER – THE ARCHAEOLOGIST VERA ANTONOVA 22

Светлана Венелинова
РАЗВИТИЕ НА СЕЛИЩНАТА СИСТЕМА ПРЕЗ ПРАИСТОРИЧЕСКАТА ЕПОХА
ПО ГОРНОТО И СРЕДНОТО ТЕЧЕНИЕ НА РЕКА ГОЛЯМА КАМЧИЯ 27
Svetlana Venelinova
DEVELOPMENT OF THE SETTLEMENT NETWORK ALONG THE UPSTREAM
AND THE MIDDLE-STREAM OF THE GOLYAMA KAMCHIYA RIVER DURING
THE NEOLITHIC AND THE CHALCOLITHIC PERIODS 27

Явор Бояджиев
ПРАИСТОРИЧЕСКОТО СЕЛИЩЕ ПРИ С. ЮНАЦИТЕ – НАЧАЛОТО
НА ГРАДОУСТРОЙСТВОТО В ЕВРОПА 53
Yavor Boyadzhiev
THE PREHISTORIC SETTLEMENT NEAR THE VILLAGE OF YUNATSITE –
THE BEGINNING OF TOWN-PLANNING IN EUROPE 53

Атанас Атанасов
САРКОФАГЪТ И САРКОФАГОВИДНАТА ГРОБНИЦА – ГРОБНИ СЪОРЪЖЕНИЯ
В ЮЖНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ КЪСНАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА V – I В. ПР. ХР. 64
Atanas Atanasov
THE SARCOPHAGUS AND THE SARCOPHAGUS-SHAPED TOMB –
BURIAL FACILITIES IN SOUTH BULGARIA DURING
THE LATE IRON AGE 5TH–1ST CENTURIES BC 64

Янислав Тачев
НАЧАЛО НА МОНЕТОСЕЧЕНЕТО НА ДИОНИСОПОЛИС 88
Yanislav Tachev
THE BEGINNING OF THE COINAGE OF DIONYSOPOLIS 88

Владимир Беков
НОВИ ЩРИХИ В МОНЕТОСЕЧЕНЕТО НА ОДЕСОС ПРЕЗ III В. ПР. Н.Е. 99
Vladimir Bekov
NEW CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF THE COINAGE OF ODESSOS
IN THE 3RD CENTURY BC 99

Мирослав Марков
МУНИЦИПИУМ – МОНТАНА 119
Miroslav Markov
MONTANA MUNICIPALIUM 119

Илиян Боянов
ФУНКЦИИ НА ЕМПОРИИТЕ В РИМСКА ТРАКИЯ 125
Iliyan Boyanov
FUNCTIONS OF THE *EMPORIA* IN ROMAN THRACIA 125

Мирослава Доткова
НАХОДКА С МОНЕТИ НА ГРАДСКИТЕ УПРАВИ ОТ ВАРНЕНСКО 131
Miroslava Dotkova
HOARD OF BRONZE COINS OF THE MUNICIPALITIES FOUND
IN THE REGION OF VARNA, NORTH-EASTERN BULGARIA 131

Светослава Филипова
МОНЕТИ ОТ ПРОУЧВАНЕТО НА МАРТИРИУМА НА ЕПИСКОПСКАТА
БАЗИЛИКА В ГРАД САНДАНСКИ 143
Svetoslava Filipova
COINS FROM THE EXCAVATIONS OF THE BISHOP BASILICA'S MARTYRIUM
IN THE TOWN OF SANDANSKI 143

Дочка Владимирова-Аладжова
МОНЕТИТЕ, ИМПЕРАТОРСКАТА ДВОЙКА И ХРИСТИЯНСКАТА ИДЕОЛОГИЯ ПРЕЗ V ВЕК 155
Dochka Vladimirova-Aladzhova
THE COINS, THE ROYAL COUPLE AND THE CHRISTIAN IDEOLOGY IN THE 5TH CENTURY 155

Николай Сираков
ВОДОСНАБДИТЕЛНИ И КАНАЛИЗАЦИОННИ СЪОРЪЖЕНИЯ НА КЪСНОАНТИЧНАТА И СРЕДНОВЕКОВНА КРЕПОСТ ТУИДА В ГРАД СЛИВЕН ... 163
Nikolay Sirakov
WATER SUPPLY SYSTEM AND SEWERAGE OF THE LATE ANTIQUE AND MEDIEVAL FORTRESS TUIDA IN THE TOWN OF SLIVEN 163

Тихомир Тихов
ОЩЕ ПО ВЪПРОСА ЗА ЕДИН ПАМЕТНИК НА КОСТОРЕЗНОТО ИЗКУСТВО ОТ ШУМЕНСКАТА КРЕПОСТ 174
Tihomir Tihov
NEW DATA ON THE STUDY OF ONE MONUMENT OF THE BONE CARVING ART FROM THE SHUMEN FORTRESS 174

Валентин Плетньов
СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ В ПИСМЕНИТЕ ИЗВОРИ ОТ X – НАЧАЛОТО НА XI ВЕК 186
Valentin Pletnyov
NORTH-EASTERN BULGARIA FROM THE 10TH TILL THE BEGINNING OF THE 11TH CENTURIES ACCORDING TO THE WRITTEN SOURCES 186

Георги Атанасов
КЪМ ВЪПРОСА ЗА НАЧАЛОТО НА БЪЛГАРСКИЯ СРЕДНОВЕКОВЕН ГРАД (РАННОСРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ ДО С. ЦАР АСЕН, СИЛИСТРЕНСКО – ОТ УКРЕПЕНО СЕЛИЩЕ КЪМ УКРЕПЕН ГРАД) 205
Georgi Atanasov
THE FORMATION OF THE MEDIEVAL BULGARIAN TOWN (THE EARLY MEDIEVAL FORTRESS NEAR THE VILLAGE OF TSAR ASEN, SILISTRA PROVINCE – FROM A FORTIFIED SETTLEMENT TO A FORTIFIED TOWN) 205

Валери Григоров, Любка Тодорова
СТАТИСТИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ НА БИТОВАТА КЕРАМИКА ОТ ОБЕКТ „ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР – ИЗТОК“ В ПЛИСКА (ПЪРВИ ЕТАП) 234
Valeri Grigorov, Lyubka Todorova
STATISTICAL ANALYSIS OF UTILITARIAN WARES FROM "PALATIAL CENTER – EAST" SITE IN PLISKA (FIRST STAGE) 234

Светлозар Стоянов
РАБОТНА ГЕОДЕЗИЧЕСКА ОСНОВА НА ОБЕКТ 41 ВЪВ ВЪНШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА 266
Svetlozar Stoyanov
OPERATIONAL GEODESY CONTROL NETWORK OF THE ARCHAEOLOGICAL SITE № 41 IN THE OUTER TOWN OF PLISKA 266

Стойчо Бонев
СТОЛИЦАТА ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ ПРЕЗ X ВЕК – НЕ ПРОСТО ГРАД, А АГЛОМЕРАЦИЯ 273
Stoycho Bonev
THE CAPITAL VELIKI PRESLAV IN THE 10TH CENTURY – NOT JUST A CITY BUT AN AGGLOMERATION 273

Стела Дончева
ПРОИЗВОДСТВОТО НА СРЕБЪРНИ УКРАСИ В ЦЕНТРОВЕТЕ ЗА ХУДОЖЕСТВЕН МЕТАЛ В ОКОЛНОСТИТЕ НА ПРЕСЛАВ 279
Stela Doncheva
10TH CENTURY SILVER ADORNMENTS FROM THE ARTISTIC METALWORK CENTRES IN THE VICINITY OF PRESLAV 279

Тотю Тотев
ОЩЕ НАБЛЮДЕНИЯ ЗА ИЗОБРАЖЕНИЕТО НА СЕНМУРВ (КУЧЕ-ПТИЦА) ВЪРХУ ДВЕ ПЛОЧКИ ОТ ПРЕСЛАВСКАТА ЗЛАТНА ДИАДЕМА 291
Totyu Totev
ADDITIONAL OBSERVATIONS ON THE IMAGES OF *SIMURGH* (DOG-BIRD) ON TWO PLAQUES OF THE GOLDEN TIARA FROM PRESLAV 291

Кремена Стоева
НОВООТКРИТА ЦЪРКВА В АУЛА ДО С. ХАН КРУМ
(ПРЕДВАРИТЕЛНО СЪОБЩЕНИЕ) 296
Kremena Stoeva
RECENTLY DISCOVERED CHURCH IN THE FORT (THE *AUL*) NEAR THE VILLAGE
OF KHAN KRUM,VELIKI PRESLAV DISTRICT (PRELIMINARY REPORT) 296

Emilia Corbu
THE RELATION BETWEEN *VLĂDENI-POPINA BLAGODEASCA* SETTLEMENT
AND THE HISTORICAL EVENTS DURING THE 8TH – 11TH CENTURIES.....320
Емилия Корбу
РАННОСРЕДНОВЕКОВНОТО СЕЛИЩЕ *VLĂDENI-POPINA BLAGODEASCA*
И ИСТОРИЧЕСКИТЕ СЪБИТИЯ В ПЕРИОДА VIII – XI ВЕК.....320

Георги Майсторски
ОТНОВО ЗА СТАРОБЪЛГАРСКИЯ КИРИЛСКИ НАДПИС „ОСТРО БОГОIN“ 328
Georgi Maystorski
ONCE AGAIN ABOUT THE OLD-BULGARIAN INSCRIPTION *ОСТРО БОГОIN*.....*328*

Иван Джамбов, Румен Иванов
АРХИТЕКТУРНО-ГРАДОУСТРОЙСТВЕНА СХЕМА НА АГЛОМЕРАЦИИТЕ
КРАЙ С. ИСКРА И С. ДРАГОЙНОВО, ПЪРВОМАЙСКО 333
Ivan Dzhambov, Rumen Ivanov
ARCHITECTURAL AND URBAN PLANNING SCHEME OF THE AGGLOMERATIONS
NEAR THE VILLAGES OF ISKRA AND DRAGOYNOVO, PARVOMAY REGION 333

Иван Йорданов
СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД КОНСТАНЦИЯ (IV – XIII В.).
ПРИНОСЪТ НА СФРАГИСТИКАТА.....341
Ivan Yordanov
THE MEDIAEVAL TOWN OF CONSTANTIA (4TH –13TH C.).
THE CONTRIBUTION OF SIGILLOGRAPHY 341

Мария Манолова-Войкова
ЗА ЕДИН МАЛКО ПОЗНАТ ТИП ВНОСНИ ВИЗАНТИЙСКИ БЛЮДА
ОТ СЕЛИЩАТА НА ЗАПАДНИЯ ЧЕРНОМОРСКИ БРЯГ 352
Mariya Manolova-Voykova
A LITTLE-KNOWN TYPE OF IMPORT BYZANTINE DISHES
FROM THE SETTLEMENTS ON THE WEST BLACK SEA COAST 352

Камен Станев, Елена Божинова
НОВООТКРИТА СРЕДНОВЕКОВНА КРЕПОСТНА СТЕНА С ПОРТА
В ПЛОВДИВ 359
Kamen Stanev, Elena Bozhinova
A NEWLY FOUND MEDIEAVAL FORTRESS WALL AND A GATE IN PLOVDIV 359

Веселин Станков
СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД ЦЕПИНА ПРЕЗ XII – XIV ВЕК 376
Veselin Stankov
THE MEDIEVAL TOWN OF TSEPINA IN THE 12TH – 14TH CENTURIES 376

Деян Рабовянов
ЖИЛИЩНИЯТ КВАРТАЛ НА ЮЖНАТА ТЕРАСА НА ТРАПЕЗИЦА
В КОНТЕКСТА НА ГРАДОУСТРОЙСТВОТО НА СТОЛИЧНИЯ ТЪРНОВГРАД 390
Deyan Rabovyanov
THE LIVING QUARTER AT THE SOUTH TERRACE OF TRAPEZITSA IN THE
CONTEXT OF THE URBANISATION OF THE CAPITAL TARNOVGRAD 390

Евгени Дерменджиев
ПЛАН И СТРОИТЕЛНА ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА ЦЪРКВА № 8
В СРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ НА ХЪЛМА ТРАПЕЗИЦА
ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО 405
Evgeni Dermendzhiev
PLAN AND CONSTRUCTION PERIODIZATION OF CHURCH № 8 IN THE
MEDIEAVAL FORTRESS ON THE TRAPEZITZA HILL IN VELIKO TARNOVO 405

Диана Тотева
КОНСЕРВАЦИОННИ ПРОБЛЕМИ НА СТЕНОПИСИТЕ В ЦЪРКВИТЕ НА
КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО 430
Diana Toteva
CHALLENGES OF THE CONSERVATION OF MEDIEVAL FRESCOES IN THE
CHURCHES OF THE TRAPEZITSA FORTRESS IN VELIKO TARNOVO 430

Константин Тотев
ЗА ЕДНА ГРУПА ВИЗАНТИЙСКИ КРЪСТОВЕ ОТ БЪЛГАРИЯ 450
Konstantin Totev
ABOUT A GROUP OF BYZANTINE CROSSES FROM BULGARIA 450

Иван Чокоев
БИСЕРНА УКРАСА ВЪРХУ СРЕДНОВЕКОВЕН ТЕКСТИЛ ОТ БЪЛГАРИЯ (ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДАННИ) 458
Ivan Chokoev
PEARL DECORATION OF MEDIEVAL TEXTILES FROM BULGARIA (THE ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE) 458

Павел Георгиев
„ПЛЮСКА ГРАД“ И „ГРАД ШУМЕН“ – ЕЗИКОВО ТЪЖДЕСТВО И ИСТОРИЧЕСКА ИДЕНТИЧНОСТ (ПО СЛЕДИТЕ НА ИМЕТО „ШУМЕН“) 479
Pavel Georgiev
ПЛЮСКА ГРАД (THE CITY OF PLISKA) AND *ГРАД ШУМЕН* (THE TOWN OF SHUMEN) – LINGUISTIC SAMENESS AND HISTORICAL IDENTITY (*TRACING THE ORIGIN OF THE NAME "SHUMEN"*) 479

Женя Жекова
МЯСТОТО НА ГРАД ШУМЕН В АДМИНИСТРАТИВНАТА СТРУКТУРА НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ 501
Zhenya Zhekova
THE PLACE OF THE TOWN OF SHUMEN IN THE ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF MEDIAEVAL BULGARIA 501

Невян Митев
МОНЕТНАТА ЦИРКУЛАЦИЯ В СРЕДНОВЕКОВНИЯ БЪЛГАРСКИ ГРАД В КРАЯ НА XIV – XV ВЕК (ПО ДАННИ ОТ ВЕЛИКО ТЪРНОВО, РЯХОВЕЦ, ШУМЕН, ЧЕРВЕН И ОВЕЧ) 515
Nevyan Mitev
COIN CIRCULATION IN THE BULGARIAN MEDIEVAL TOWN AT THE END OF 14TH – THE BEGINNING OF THE 15TH CENTURIES (ACCORDING TO THE DATA FROM THE RESEARCH IN VELIKO TARNOVO, RYAHOVEC, SHUMEN, CHERVEN AND OVECH) 515

Хитко Вачев
ЕПИСКОПСКИ РЕЗИДЕНЦИИ И КАТЕДРАЛНИ ХРАМОВЕ В ПРЕСЛАВСКА ЕПИСКОПИЯ ПРЕЗ XV – XIX ВЕК 527
Hitko Vachev
EPISCOPAL RESIDENCIES AND CATHEDRAL CHURCHES IN THE PRESLAV EPARCHY IN THE 15TH – 19TH CENTURIES 527

Елена Василева
НАКИТИТЕ ОТ ГРАДСКИТЕ НЕКРОПОЛИ. СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ.....533
Elena Vasileva
ADORNMENTS FROM THE URBAN NECROPOLISES. A COMPARATIVE ANALYSIS.....533

Красимир Кръстев
МОНЕТНАТА ЦИРКУЛАЦИЯ В АНХИАЛСКАТА КААЗА ПО ВРЕМЕ НА КРИЗАТА В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ (КРАЯ НА XVI – СРЕДАТА НА XVII ВЕК) (ВЪЗ ОСНОВА НА ДАННИ ОТ КОЛЕКТИВНИТЕ НАХОДКИ).....543
Krasimir Krastev
COIN CIRCULATION IN THE *AHYOLU KAZA* DURING THE CRISIS IN THE OTTOMAN EMPIRE (LATE 16TH – MIDDLE OF THE 17TH CENTURIES) (ACCORDING TO DATA FROM THE COIN HOARDS).....543

Диян Йосифов
ЗА ЕДИН НЕИЗВЕСТЕН НАДПИС ОТ С. КАЛУГЕРИЦА.....559
Diyan Yosifov
ABOUT AN UNKNOWN INSCRIPTION INCISED ON THE ROCKS NEAR THE VILLAGE OF KALUGERITSA, SHUMEN PROVINCE.....559

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА/ABBREVIATIONS.....566

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ В СБОРНИКА/AUTHORS AND ADDRESSES.....567

Ст.н.с. ВЕРА ЯНКОВА АНТОНОВА

1917 – 2002

ВЪВЕДЕНИЕ

Идеята за организиране на конференция, посветена на делото на ст.н.с. Вера Антонова се зароди отдавна. Реализацията ѝ стана възможна едва през 2013 г., въпреки че годината не е свързана с конкретен повод. Убеждението на тези, които подготвиха и осъществиха този научен форум е, че на оставеното от нашите предшественици трябва да се отдава нужното признание и да се популяризира.

Благодарение на усилията на организатори и участници, Националната научна конференция ***ГРАДЪТ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ (По археологически данни),*** Шумен, 31 октомври – 1 ноември 2013 г. се превърна в реалност. Темата на конференцията беше избрана в съответствие с основната насока на научните търсения и постижения на Вера Антонова, чийто най-забележителен успех е цялостното проучване на древния предшественик на град Шумен – Шуменската крепост.

Настоящият сборник включва по-голяма част от изнесените на конференцията доклади. Той се явява естествено продължение на публикуваното през 1981 г. издание на Българско историческо дружество „Средновековният български град", събрало докладите от проведената отново в Шумен Национална конференция в чест на 1300-годишнината от основаването на Българската държава. Тридесет и три години по-късно нашият град стана за втори път средище на научен форум с подобна тематика.

Националната конференция през 2013 г. е една от най-значимите научни прояви на РИМ – Шумен през последните години. Музеят беше основният организатор на проявата. Тя се проведе под патронажа на кмета на град Шумен – г-н Красимир Костов и с финансовата подкрепа на Община Шумен. Специален гост беше синът на Вера Антонова – проф. д.физ.н. Антон Антонов.

Сборникът съдържа 41 статии на археолози, историци и нумизмати от регионалните музеи в страната, НАИМ при БАН – София, НБУ, ШУ. Публикуваните тук доклади имат приносно значение и разглеждат важни проблеми свързани с историята и археологията на българските земи от праисторическата епоха до края на Средните векове. Включени са и изследвания, посветени на историята и миналото на град Шумен, столиците Плиска, Велики Преслав и Велико Търново. Всички те, надяваме се, разширяват полето на научните изследвания в тези области. Тематичен акцент е градът като понятие, урбанизация, архитектура.

Научен ръководител на конференцията и отговорен редактор на настоящия сборник е доц. д-р Павел Георгиев от Шуменския филиал на НАИМ при БАН – София.

Съпътстваща проява на научния форум бе откриването на документална и археологическа изложба *„Вера Антонова – щрихи от жизнения и творчески път на археолога"*, съдържаща материали от разкопки на Вера Антонова, лични писма, планове, скици. Неразделна част от сборника е изготвеният от куратorите на изложбата диск, представляващ своеобразен каталог на изложбата. Той се явява естествено допълнение към книжното тяло, тъй като в него се акцентира на професионалиста Вера Антонова – личност, чието дело стана повод за провеждането на конференцията и отпечатването на докладите от нея в настоящия том.

По идея и с решение на Общинския съвет – Шумен е изработен бюст-паметник на известната българска медиевистка, който вече е експониран на входа на Шуменската крепост – обект, с който са свързани основна част от проучванията на Вера Антонова.

От редколегията

ВЕРА ЯНКОВА АНТОНОВА – ЛИЧНОСТ И ТВОРЧЕСТВО. ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ

Панайот Антонов

Вера Антонова е родена на 19 април 1917 година в град Варна. Завършва класическа гимназия в родния си град. Продължава образованието си в Софийски университет „Св. Климент Охридски“, където изучава класическа филология с втора специалност стара история и археология. Нейни преподаватели са видните български учени Александър Балабанов, Димитър Дечев, Гаврил Кацаров, Владимир Георгиев, Веселин Бешевлиев.

През 1942 година Вера Антонова започва работа като учителка по старогръцки и латински в шуменската девическа гимназия „Нанчо Попович“. Успоредно с това завършва курс за библиотекари в Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, след което известно време работи като асистент в Окръжна библиотека – гр. Шумен.

През 1951 година постъпва в Окръжен исторически музей – гр. Шумен, където завежда отдел „Средновековна археология“ до пенсионирането си през 1988 година. През 50-те години, заедно с Цветана Нелчинова-Дремсизова, работи по проучването на римската вила при с. Мадара, късноантичната крепост при с. Войвода, тракийските некрополи при селата Браничево и Янково. В края на 50-те години взема участие в експедициите на Станчо Ваклинов за регистриране на ранносредновековни обекти в Лудогорието между Плиска и Силистра – Дръстър. По същото време тя взема участие в комплексната археологическа експедиция в с. Цар Асен, Силистренско под ръководството на Милко Мирчев от Варненския музей. Предприетите разкопки разкриват един от най-интересните средновековни обекти в Североизточна България. Това кара Вера Антонова да посвети по-нататъшната си научна дейност на изучаването на средновековните паметници в Шуменско.

Името на Вера Антонова неизменно е свързано с проучванията на знакови средновековни обекти от национално значение:

- т. нар. Аул на хан Омуртаг при с. Хан Крум, Шуменско;
- в Плиска участва активно в разкриването на т. нар. Цитадела и ръководи мащабните проучвания на северния сектор на западната крепостна стена на Вътрешния град;
- във Велики Преслав участва в разкопките на м. „Селище“ във Външния град;
- проучва ранносредновековното селище и център за производство на строителна керамика в чашата на язовир „Виница“;

- проучва ранносредновековната базилика в м. „Църковището“ до с. Хан Крум, Шуменско
- заедно с Цветана Нелчинова-Дремсизова събира, систематизира и публикува данни за създаване на карта и каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг.

Най-голямото достижение на Вера Антонова е свързано с цялостното проучване на Шуменската крепост, на която посвещава 30 години от научния си път. От 1957 до 1987 година ръководи разкопките на този сложен, многослоен обект, включващ културни напластявания от ранножелязната епоха до Късното средновековие. Анализирайки данните за последния период, тя защитава хабилитационния си труд „Град Шумен през Втората българска държава (XII – XIV в.) в светлината на археологическите проучвания“, за което през 1976 година получава степен „старши научен сътрудник“.

Творческият път на Вера Антонова е увенчан от над 120 научни труда – монографии, студии, статии, и над 250 научнопопулярни статии, пътеводители, диплянки. Наред с това тя подготвя първите музейни експозиции в старото класно училище в Шумен, в музеите в Плиска и в Мадара. Автор е и на експозициите в двете зали „Средновековие“ на новопостроения през 80-те години Окръжен исторически музей – гр. Шумен. По нейна инициатива е създаден музеят на Шуменска крепост, а самият археологически резерват става еталон за социализация на културно-исторически паметници.

За цялостната си дейност, Вера Антонова е отличена с:

- Орден „Кирил и Методий“ II степен
- Орден „Кирил и Методий“ I степен (1976 г.)
- Звание „Заслужил деятел на културата“ (1980 г.)

ПОДБРАНА БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА СТ. Н. С. ВЕРА АНТОНОВА

Монографии:

- Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. София, 1975 (съавт. с Цветана Нелчинова-Дремсизова).
- Аулът на хан Омуртаг при Чаталар. София, 1981 (съавт. с Цветана Нелчинова-Дремсизова).
- Шуменската крепост – твърдина през вековете. София, 1981.
- Шумен и Шуменска крепост, Шумен, 1995.

Статии и съобщения:

- Средновековни погребения от Коларовградско. – Археология, 1959, 1 – 2, 88 – 95.
- Принос към най-старата история на Шумен и Шуменско плато. – Сб. Шумен – Коларовград, 1, 1960, 1 – 33 (съавт. с Цветана Нелчинова-Дремсизова).
- Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара. – Известия на Народния музей Коларовград, 1, 1960, 19 – 54.
- За мястото на аула на хан Омуртаг. – Исторически преглед, 1962, 5, 84 – 86.
- Новооткрити обекти от римската епоха в Мадара. – Известия на Народния музей Коларовград, 2, 1963, 23 – 58.
- Средновековни накити в Окръжния народен музей в Коларовград. – Археология, 1964, 2, 45 – 52.

- Склад за зърнени храни в Мадара. – Археология, 1964, 4, 30 – 36 (съавт. с Цветана Нелчинова-Дремсизова).
- Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовградско. – Известия на Народния музей Коларовград, 3, 1965, 25 – 36.
- Проучвания на средновековната култура в Коларовградски окръг (1944 – 1964). – Известия на Народния музей Коларовград, 3, 1965, 7 – 10.
- За произхода на античните материали в средновековна Плиска. – Исторически преглед, 1965, 5, 67 – 69.
- Средновековното селище в чашата на язовир „Винница", Шуменско. – Известия на Народния музей Шумен, 1967, 4, 3 – 34.
- Новооткрит старобългарски надпис на Шуменската крепост (предварително съобщение). – Известия на Народния музей Шумен, 1967, 4, 79 – 85.
- Разкопки на градището при с. Войвода, Шуменско. – Археология, 1967, 3, 30 – 42 (съавт. с Цветана Нелчинова-Дремсизова).
- Археологически проучвания в центъра на Плиска през 1963 – 1964 г. (сектор А). – Известия на Археологическия институт, 1967, 30, 27 – 40.
- Проучвания в местността „Селище" в Преслав през 1960 – 1961 г. – Преслав, 1968, 1, 157 – 170 (съавт. с Цветана Нелчинова-Дремсизова).
- Материали от сондажни проучвания в Плиска. – Археология, 1969, 2, 25 – 42 (съавт. с Ст. Дамянов).
- Византийска крепост на Сиври тепе. – Известия на Археологическия институт, 1970, 32, 303 – 310.
- Три старобългарски съда от Шуменска крепост. – Сб. Шумен и шуменско, 1971, 2, 173 – 180.
- Принос към археологическата карта на Шуменски окръг. – Известия на Народния музей Шумен, 1973, 6, 89 – 127 (съавт. с Цветана Нелчинова-Дремсизова).
- За Шуменската крепост през римската епоха (II – IV в.). – Археология, 1978, 4, 13 – 24.
- Славянското селище в аула на хан Омуртаг. – Годишник на музеите от Северна България, 1981, 7, 56 – 64.
- Нови археологически проучвания при с. Хан Крум, Шуменско. – Годишник на музеите от Северна България, 1981, 7, 65 – 77 (съавт. с П. Петрова, Д. Владимирова).
- Новооткрита находка от земеделски сечива при Плиска. – Преслав, 4, 1983, 263 – 269.
- Църкви и каменни постройки в ранносредновековното градище при с. Цар Асен, Русенска област. – Годишник на музеите от Северна България, 1984, 10, 59 – 70 (съавт. с Цветана Дремсизова).
- Тракийското наследство на Шуменска крепост. – Годишник на Софийския университет, Историко-философски факултет, 37, 2, 1984, София, 1985, 25 – 31 (съавт. с Д. Владимирова).
- Връзките на средновековния град Шумен със столицата Царевград-Търнов през XIII – XIV в. (общ обзор). – В: Сб. Велико Търново 1185 – 1985, София, 1985, 47 – 58 (съавт. с Д. Владимирова).
- Плиска. Западна стена – сектор „Север" (Археологически разкопки през 1973 – 1975 г.). – Плиска-Преслав, 4, 1985, 44 – 78 (съавт с Ст. Витлянов).
- Античното наследство на средновековна Мадара. – Мадара, 3, 1992, 41 – 53.

ЗА ВЕРА АНТОНОВА

- Владимирова-Аладжова, Д. – Живот, отдаден на археологията и музейното дело (ст. н. с. Вера Антонова). – Годишник на музеите от Северна България, 1984, 10, 223 – 226.
- Владимирова-Аладжова, Д. – Вера Антонова (1917 – 2002). – Археология, 2003, 1, 73 – 74.
- Лечев, Д. – В памет на Вера Антонова. – Известия на Историческия музей Шумен, 2003, 11, 309 – 310.
- Хараланова, Б., Б. Стефанова, Ст. Дончева. – 100 години Исторически музей Шумен. Библиография на научните издания и публикации. – Варна, 2004, с. 215 – 216.
- Хараланова, Б., Д. Руменов, Ст. Димитрова. – Шуменци за Шумен. 199 био-библиографии. – В. Търново, 2009.
- Енциклопедия ШУМЕНСКА ОБЛАСТ (ред. Димитър Игнатов) – София, 2011.

Мадара. Вера Антонова и Цветана Дремсизова. 1965 г.

Madara. Vera Antonova and Tsvetana Dremsizova. 1965

Шуменска крепост. Вера Антонова с международна младежка бригада. 15 – 18 август 1979 г.

Shumen fortress. Vera Antonova with the International youth team. 15th - 18th August, 1979

ЗА МАЙКА МИ – АРХЕОЛОГЪТ ВЕРА АНТОНОВА

Антон Антонов

В утрото на 31 октомври 2013 г. срещах с признателност организаторите от Регионалния исторически музей в Шумен, участниците и гостите на Националната научна конференция „Градът в българските земи (По археологически данни)“, посветена на живота и делото на майка ми – археоложката, старши научен сътрудник Вера Янкова Антонова. С тези редове искам да благодаря най-сърдечно на ръководството и сътрудниците на РИМ – Шумен за идеята и организаторската работа по провеждането на конференцията. Благодаря на ръководството на Общината в Шумен за подкрепата. Благодаря на шуменската общественост за отношението ѝ към това културно събитие. И наистина, честването на делото на една труженичка на науката и културата, в тези трудни години за нашето общество, по време на бурни политически страсти, на икономическа криза, на недоимък за голямата част от българите – за мен е нещо изключително важно! То показва, че огънчето на културните традиции в родния ми, прекрасен Шумен продължава да гори и топли сърцата и душите на хората. Поколенията се сменят, НО ПРОСВЕТЕНИЯТ ШУМЕН Е ЖИВ!

Майка ми, по баща Вера Янкова Скулева, е родена на 19 април 1917 г. във Варна, където получава класическо гимназиално образование. Следва в Софийския университет „Свети Климент Охридски“, където завършва класическа филология и втора специалност – стара история и археология. Тя се гордееше с това, че е била студентка на забележителните български учени, професорите Александър Балабанов, Димитър Дечев, Гаврил Кацаров, Владимир Георгиев и други. Няма да забравя разказите на майка ми за лекциите на професор Балабанов, за рецитираните от него наизуст текстове на древногръцките поети и драматурзи, на цели страници от „Фауст“ на Гьоте наизуст на немски език, за това как е показал на студентите си една маса отрупана с безброй книги с думите: „Това е всичко, написано за Омир. Знам, че няма да можете да го прочетете, но поне го вижте...“, за всичко, което е правил, за да запали пламъка на великата магия – изкуството, в душите на бъдещите класици.

След завършване на университета, от 1942 г., майка ми е учителка по латински и старогръцки в Девическата гимназия в Шумен, където се омъжва за баща ми – Николай Антонов Илиев, икономист по професия. Аз съм се родил през 1943 г. След 1944 г. майка ми преподава история в гимназията, а впоследствие, до 1951 г., работи в Окръжната библиотека в Шумен. През същата година тя постъпва на работа в Окръжния исторически музей като завеждащ отдел „Средновековна археология“, в който работи през следващите 35 години. Като млад археолог, майка ми има щастието да общува с големите археолози и историци академик Кръстю Миятев, академик Димитър П. Димитров, член-кор. Веселин Бешевлиев (по време на разчитането на надписа около Мадарския конник през 50-те години), да натрупа богат опит при дългогодишните археологически разкопки заедно с професор Станчо Ваклинов, професор Вера Мавродинова, ст.н.с. Цветана Дремсизова-Нелчинова, професор Тотю Тотев и други.

През годините майка ми води разкопки на десетки обекти, свързани с историята ни от Античността до Средновековието. Тя работи във Вътрешния град в Плиска, в местността Селище във Велики Преслав, в колективните разкопки край с. Цар Асен, Силистренско (с колегите си Милко Мирчев, Димитър Димитров, Виолета Димова, Цветана Дремсизова-Нелчинова, както и с „легендарния" технически помощник от Шуменския музей бай Господин, в многогодишните разкопки на Римската вила край с. Мадара, на обектите край селата Браничево, Войвода, Янково и много други.

Името на майка ми от началния период на работата ѝ като археолог е свързано с откриването и проучването на старобългарската крепост-аул на хан Омуртаг край с. Хан Крум – Шуменско. Разкопките на този обект дадоха ценни данни за мястото и ролята на този аул, описан в известния Чаталарски надпис. Надписът е открит през 1905 г. от шуменския учител Рафаил Попов (който през 1938 г. става академик на БАН) и е датиран към времето на хан Омуртаг (821 – 822 г.). В надписа се споменава за поставени в аула четири колони и два лъва. И аз никога няма да забравя късния следобед на един летен ден, когато майка ми се върна от разкопките на аула безкрайно щастлива, буквално „летяща над земята" от радост, тъй като през същия ден бяха открили едното от мраморните лъвчета! Сега това гордо лъвче се намира в Националния исторически музей в Бояна и винаги, когато го видя там, се просълзявам от прекрасния спомен.

Несъмнено най-голямото откритие на майка ми беше Шуменската крепост. Разкопките започнаха през 1957 г. и продължиха 30 години, по 7 – 8 месеца годишно. Макар и да е било известно, че под тревите, храстите и дърветата на хълма край чудесното ресторантче „Хижата" има старини, то едва ли някой е допускал огромните мащаби на този велик исторически паметник – Шуменската крепост, която е просъществувала от Античността до 1444 г.

Сега в „Хижата" се съхранява истинско богатство – огромният архив на 30-годишното проучване на крепостта. Разкопките разкриха различни периоди – мощна крепост до VII век, старобългарско селище (IX – X век), което през XIII – XIV век става един от центровете на българската държава. Бяха открити високите стени на крепостта, укрепеният вътрешен град, основите на шест църкви, цитадела, работилници, прекрасна керамика, монети от различни периоди, както и основи на постройки по склоновете на хълма. Особено ценен е откритият на крепостта надпис – последният известен от времето на цар Иван Шишман. Той се оказа първият домашен източник, в който е изписано „град Шумен" и това промени дотогавашната теория за турския произход на името на града. Наред с разкопките, майка ми с особена упоритост успяваше да получи поддръжка и да осъществи, едновременно с разкопките, консервация и частична реставрация на новооткритите части на крепостта. Тя работи в много ползотворно сътрудничество с арх. Емма Москова и професор арх. Пейо Бербенлиев, с арх. техник Христо Ямантиев и с техника Божан Ангелов от Националния институт за паметниците на културата. Майка ми знаеше много добре какво се случва с археологическите обекти без навременна консервация. При тях това, което земята съхранява столетия, се руши и изчезва за една зима!

Бих искал да подчертая проявеното разбиране и неизменната подкрепа, която Шуменският музей и майка ми получаваха от градското и окръжно ръководство на Шумен в лицето на Йордан Йорданов, Рахо Аврамов, Васил Вачков и всички шуменски кметове през годините.

Майка ми беше благодарна за продължилото близо четири десетилетия сътрудничество с видната археоложка ст.н.с. Цветана Дремсизова-Нелчинова и сърдечното ни при-

ятелство с нейното семейство (г-н Светослав Нелчинов, инж. Георги Нелчинов, Бисерка и Цвета Нелчинови). Също тя беше признателна за неизменната подкрепа през годините на директорите на РИМ – Шумен, г-н Величко Великов и г-н Дечко Лечев. Майка ми високо ценеше сътрудничеството си с младите археолози от Филиала на Националния археологически институт с музей при БАН в Шумен и по-късно те оправдаха нейните надежди. Това са известните понастоящем български археолози проф. Тотю Тотев, проф. Рашо Рашев (за съжаление, вече покойник), проф. Казимир Попконстантинов, проф. Станислав Станилов, проф. Иван Йорданов, доц. Павел Георгиев, доц. Дочка Владимирова-Аладжова, ст.н.с. Тодор Балабанов, проф. Стоян Витлянов, доц. Стойчо Бонев, доц. Радослав Василев, както и археолозите на Шуменския музей – н.с. Неделчо Попов и Георги Атанасов (също покойници).

С най-топло чувство си спомням думите на благодарност на майка ми към нейните сътрудници и помощници (за съжаление, някои от тях вече са покойници), които се трудиха всеотдайно на Шуменската крепост, като арх. техник г-жа Юлиана Стефанова, г-жа Саша Пономарьова, г-жа Надя Кехайова, керамичката-реставратор г-жа Роза Тодорова, г-жа Пенка Бойкинова, известният шуменски художник-фотограф г-н Марк Маркарян, техникът г-н Стоян Маринов, г-жа Аделина Пенева и много други. Страхувам се, че няма да мога за изброя всички, за което им се извинявам.

Разкопките на майка ми започваха от ранна пролет и продължаваха до първия сняг. Като ученик аз прекарвах голяма част от ваканциите с нея. Няма да забравя как всеки месец юни живеехме в малките къщички на археолозите в парка на стариите край село Мадара. Археолозите и работниците започваха работа от ранна сутрин. Когато поотраснах, участвах в разкопките на Римската вила край Мадара, а по-късно и в разкопките край Преслав. Като малък живях едно лято с майка ми и колегите ѝ в палатковия лагер край с. Цар Асен – Силистренско. Незабравими бяха вечерите край лагерния огън след тежкия и дълъг ден на археолозите. Често ме питат защо не съм станал археолог. Винаги отговарям „Защото знам колко е тежък трудът на археолозите". Макар и казани с малко шега, в тези думи има много истина! Станах ядрен физик и винаги се отнасям с пристрастие към онези физични методи, които се прилагат в археологическата наука. В голямото семейство Антонови археолог стана нашият племенник Панайот Антонов. Дъщеря ни Вера е доктор по биология, така че в научните списания има отново автор Вера Антонова, само че на статии по биология. Синът ни Тодор е цигулар и работи в Лондон. Имам надежда, че може би поне някой от двамата ни малки внуци Алек и Борис ще стане археолог.

Майка ми беше много грижовна съпруга и майка. Тя стана и обичана баба на внуците си Вера и Тодор. Умееше да организира много добре, в името на общия интерес, не само големите колективи на работещите на разкопките, но и дружния дух на всички нас от семейството ѝ!

Майка ми публикува над 120 научни труда. На Шуменската крепост е посветена книгата ѝ „Шумен и Шуменската крепост", издадена през 1995 г. от издателство „Антос" в Шумен. Признателни сме на издателите Тодор и Галя Андонови, на професор Тотю Тотев за редакторската му работа и на художника Деян Евтимов. Благодарни сме и на професор Ивайло Петров от Шуменския университет „Епископ Константин Преславски" за съдействието при публикуването на книгата.

Вера Антонова участва активно и в подготовката и осъществяването на музейните експозиции в Шумен, Мадара и Плиска. Тя остави множество пътеводители и научнопопулярни статии за археологическото наследство в Шумен и Шуменско.

В заключение искам най-сърдечно да благодаря на директора на РИМ –Шумен г-н Даниел Руменов, на гл.ас. д-р Женя Жекова, на археолога-уредник Панайот Антонов и на всички сътрудници на РИМ – Шумен, на заместник-кмета по култура, просвета и образование на Община Шумен, г-жа Живка Тонева, на хората, които работиха за организирането на Националната научна конференция, на шуменската културна общественост, на всички, които уважиха делото на майка ми – археоложката Вера Антонова.

Мисля, че ние шуменци можем да се гордеем с това, че над нашия любим град се извисяват старинните бели стени на прекрасната Шуменска крепост. Нека те да ни напомнят за онзи „героичен орляк“ от учени, архитекти, инженери и техници, работници, пенсионери, студенти и ученици, които честно са се трудили на височината над Шумен и са ни оставили този чудесен паметник. И той да ни напомня, че ние също трябва, според силите си, да направим в живота си нещо достойно, което да оставим на идващите след нас.

Мадара. Вера Антонова и Цветана Дремсизова със семействата си
Madara. Vera Antonova and Tsvetana Dremsizova with their families

Плиска. Вера Антонова при гроба на Карел Шкорпил с дъщеря му, Г. Джумалиев, Ю. Стефанова, Г. Минкова и Радослав Василев. Август 1971 г.

Pliska. Vera Antonova at the monument of Karel Shkorpil with his daughter, G. Dzhumaliev, Y. Stefanova, G. Minkova and Radoslav Vasilev. August, 1971

Тържество по случай присъждане званието „Заслужил деятел на културата“ в областта на археологията. 2 юли 1980 г.

A formal ceremony on the occasion of confor on Vera Antonova the honorary title in the field of the archaeology. 2nd July, 1980

РАЗВИТИЕ НА СЕЛИЩНАТА СИСТЕМА ПРЕЗ ПРАИСТОРИЧЕСКАТА ЕПОХА ПО ГОРНОТО И СРЕДНОТО ТЕЧЕНИЕ НА РЕКА ГОЛЯМА КАМЧИЯ

Светлана Венелинова

В проучването са разгледани възможностите за реконструкция на селищния модел през праисторията по горното течение на река Голяма Камчия. Използвани са резултатите от теренна експедиция „Камчия“[1], както и информация от предходни експедиции и археологически разкопки в региона. Селищата са типологизирани в географски и хронологичен аспект и са разгледани в съпоставителен план със селищата в съседните културни ареали[2]. Поставен е акцент върху типовете селищни обекти и тяхната връзка с географските дадености на терена.

По горното течение на река Голяма Камчия са регистрирани 78 обекта, които в административно отношение съответстват на областите Шумен и Търговище. В разглеждания регион се откриват два типа селища. Всички неолитни обекти и една част от халколитните представляват селища от открит тип (общо 40%). Числено преобладават селищните могили от халколита с височина до 5 – 6 м (60%).

Река Голяма Камчия пресича северните склонове на Източна Стара планина. В горното си течение тя оформя котловина, врязана между Върбишка и Преславско-Драгоевска планина. В тази част реката следва ориентация югозапад – североизток. Южно от Преславска планина оформя дълбок пролом и, минавайки северно от Драгоевска планина прави голям меандър, за да продължи в източна посока. Разнообразният релеф и множеството притоци на Голяма Камчия оформят гъста мрежа от долини, в които се обособяват няколко концентрации на селища.

В горното си течение реката пресича историко-географската област Герлово. Нископланинският релеф от север и юг към вътрешността на котловината постепенно преминава в ридово-хълмист[3].

В този район са локализирани 7 селища от късната фаза на ранния неолит (кат. № 2, 5, 13, 16, 30, 33, 40), (**Обр. 1:** ***2, 5, 13, 16, 30, 33, 40***)[4]. Най-южно разположените селища отстоят на 3 до 5 км от Върбишка планина, а други три се намират северно от река Голяма Камчия, върху южните склонове на Крумовския рид. Поселенията са отдалечени помежду си до 8 км и са разположени върху незаливни тераси и платовидни възвишения. Те наподобяват ниски, силно разлати хълмисти образувания с полуовална форма и диаметър при основата между 100 и 180 м. Спрямо околния терен тяхната височина е около 2 м.

Керамичният комплекс от раннонеолитните селища в Герлово има характерните особености на култура Овчарово в Североизточна България и културна група Карановo II в Североизточна Тракия. Съдовете от груба керамика са със заоблени форми и масивни уплътнени дъна. Украсата им е съставена от врязан мрежов орнамент, нокътно импресо и релефна лента, притисната с пръсти. При фината керамика преобладават черните и сиво-черните съдове без украса или с орнамент от плитки канелюри (**Обр. 6:** ***1, 2, 3***).

В разглеждания микрорайон средният и късният неолит са слабо документирани. Допуска се, че селищната могила при Братово е възникнала през късния неолит (кат. № 3), (**Обр. 1: *3***)[5]. Сондажни проучвания са направени на многослойното селище Ловец-Ереклика, където два от жилищните хоризонти съответстват на Караново II–III и III (кат. № 30), (**Обр. 1: *30***)[6]. Откритата керамика е сива до сиво-черна и излъскана. Сред съдовете преобладават заобле-ните форми. Появяват се вертикални дръжки с цилиндричен и заострен коничен израстък.

През халколита броят на селищата в Герлово нараства многократно и достига 20 (**Обр. 2**). В зависимост от тяхното местоположение, селищата оформят три системи.

Половината от регистрираните обекти представляват селищни могили, локализи-рани по протежението на Голяма Камчия, както и недалеч от мястото, където по-малки притоци се вливат в нея. В разглеждания микрорайон това са най-южно разположените селища (кат. № 10, 12, 27, 29, 30, 32, 35, 36, 37, 67), (**Обр. 2: *10, 12, 27, 29, 30, 32, 35, 36, 37, 67***). Три от тях са възникнали върху високи тераси, където са просъществували за кратко време и не са се оформили могили. В друг случай, върху площ от 80 дка, южно от много-слойния обект при Величка е възникнало сателитно селище (**Обр. 2: *10***).

Две от селищните могили в Герлово, спрямо останалите поселения имат обособен вид. Те са разположени върху полегатите хълмисти разклонения на Крумовския рид през разстояние от 8 км (кат. № 15, 16), (**Обр. 2: *15, 16***).

Най-северната система в Герлово е разположена между Вардунска река и Преслав-ска планина. Регистрираните тук тънкослойни селища отстоят на 1 до 2 км от селищните могили, като при Пролаз и Преселец те се намират по-близо до планинските склонове (кат. № 3, 6, 7, 23, 38, 51, 52, 53), (**Обр. 2: *3, 6, 7, 23, 38, 51, 52, 53***).

Интерес предизвиква керамичният материал от напълно унищоженото селище Саз гьол при Менгишево, който датира обекта през най-ранните етапи на халколита (кат. № 37), (**Обр. 2: *37***). Формите са конични и цилиндрично-конични. Украсата е тип кербшнит и фини канелюри, в съчетание с насечки по устийния ръб. Върху цялата повърхност на един от фрагментите е нанесен с отнемане шахматен орнамент (**Обр. 7: *1***). Резултатите от археологическите разкопки показват, че селищните могили при Виница (кат. № 12), (**Обр. 2: *12***), Иваново (кат. № 23), (**Обр. 2: *23,* 7: *2***), както и най-късният пласт върху неолитния обект Ловец-Ереклика (кат. № 30), (**Обр. 2: *30***) са възникнали през късните етапи на ран-ния халколит. През средния халколит се е появила селищната могила Змийският остров при Ловец (кат. № 29), (**Обр. 2: *29***). Подемният материал, събран по време на експедиция „Камчия“ от повърхността и дълбоките иманярски изкопи на Кьолменската могила (кат. № 32), (**Обр. 2: *32***), селищните могили при Менгишево (кат. № 35), (**Обр. 2: *35***) и Величка (кат. № 10), (**Обр. 2: *10***) и други две селища при Кьолмен (кат. № 27), (**Обр. 2: *27***) и Мен-гишево (кат. № 36), (**Обр. 2: *36***) позволява да се допусне, че те, подобно на проучените в микрорайона обекти, са възникнали в края на ранния халколит и също като тях са били напуснати около средата на късния халколит. През късния халколит са били заселени селищните могили при Методиево (кат. № 38), (**Обр. 2: *38***) и Сушина (кат. № 67), (**Обр. 2: *67***). За селищата от другите обекти, които административно принадлежат към Търго-вищка област липсва достатъчно публикувана информация и това не ни позволява да ги синхронизираме спрямо проучените обекти в разглеждания микрорайон.

Най-значителна концентрация на праисторически селища се наблюдава във втория микрорайон, обособен по поречието на Голяма Камчия и нейния най-голям приток река Врана между Преславско-Драгоевска планина, Шуменското и Провадийското плато. В тази част релефът е хълмист до равнинен, а реката оформя широка долина. За разлика от стръмните южни склонове на Преславска планина, северните имат изразен заобле-

но-хълмист и платовиден характер. Тук през ранния неолит е съществувала значителна концентрация на поселения. Сред тях е селището Поляница–Платото (кат. № 71), (**Обр. 3: *71***), керамичният комплекс на което принадлежи към монохромната фаза Копривец на ранния неолит. Първият жилищен хоризонт на селището се синхронизира с най-ранните пластове в селищата Орловец, Джулюница, Копривец и Помощица, а вторият хоризонт – с по-късните пластове на същите обекти[7].

През втората половина на ранния неолит на север от Преславска планина възникват 13 селища (кат. № 8, 9, 25, 28, 41, 42, 43, 44, 48, 58, 59, 65, 69), (**Обр. 3: *8, 9, 25, 28, 41–44, 48, 58, 59, 65, 69***) – сред тях са Овчарово–Платото, Овчарово–Гората и Овчарово–Земника 1, които носят характеристиката на култура Овчарово[8]. Началото на късния неолит е документирано в селището върху платото при Подгорица (кат. № 49), (**Обр. 3: *49***).

В зависимост от своето местоположение халколитните обекти в разглеждания микрорайон оформят три пояса, разстоянието, между които е от 4 до 7 км. В отделните системи броят на многослойните обекти спрямо тънкослойните е два до три пъти по-голям.

Първата система е съставена от 8 селища, разположени в полите на Преславска планина (кат. № 8, 9, 28, 45, 57, 64, 66, 72), (**Обр. 4: *8, 9, 28, 45, 57, 64, 66, 72***). Характерна особеност на предпланинските селища е струпването на няколко обекта през разстояние от около 2 км. Своеобразна група оформят селищата при Поляница, Руец, Стража и Овчарово.

Втора селищна система от 26 халколитни обекта се локализира във вътрешността на речните долини, където поселенията са сравнително равномерно отдалечени едно от друго (кат. № 1, 11, 17 – 22, 24 – 26, 38, 48, 50, 60 – 63, 68, 70, 73 – 75, 79)(**Обр. 4: *1, 11, 17 – 22, 24 – 26, 38, 48, 50, 60 – 63, 68, 70, 73 – 75, 79***).

Северната селищна система попада във вододела между водосборния басейн на реките Врана и Провадийска и се оформя в подножията на Шуменското плато (кат. № 14, 31, 39, 46, 47, 78), (**Обр. 4: *14, 31, 39, 46, 47, 78***).

Най-рано, около средата на ранния халколит, в разглеждания микрорайон са се появили селищните могили при Поляница (кат. № 72), (**Обр. 4: *72***) и Салманово (кат. № 60, 61), (**Обр. 4: *60, 61***). Повечето от поселенията възникват през третата и четвъртата фаза на култура Поляница. През късния халколит се появяват селищните могили при Драгоево (кат. № 17, 18), (**Обр. 4: *17, 18***), Златар (кат. № 21, 22), (**Обр. 4: *21, 22***) и Смядово (кат. № 63), (**Обр. 4: *63*, 8: *2***), които са разположени на границата между Предбалкана и равнината. До средата на късния халколит животът в повечето селища северно от Преславско-Драгоевска планина е бил преустановен. Финалната трета фаза на култура Коджадермен е документирана в селищната могила Търговище–Текето (кат. № 68), (**Обр. 4: *68***).

Между Върбишка и Драгоевска планина остава обособена Ришката котловина, през която преминава река Брестова, десен приток на Голяма Камчия. Котловината се характеризира със силно пресечен терен. В землището на село Риш две селища от ранния неолит (кат. № 55, 56), (**Обр. 5: *55, 56***) и трето, съществувало през средния и късния халколит (кат. № 54), (**Обр. 5: *54***) са разположени през разстояние от 1,5 км едно от друго и на около 4 – 6 км северно от Ришкия проход[9]. Те се характеризират с общи топографски особености. Селищата се намират на брега на река, която оформя меандър или недалеч от вододела на два малки притока, така че са били естествено защитени от три страни. Те представляват хълмисти възвишения, издигнати спрямо терена на височина не повече от 3 м и заемащи площ между 10 и 30 дка. Керамичният материал от неолитните селища има характерните особености на култура Овчарово (**Обр. 6: *4***), а от халколитното – на културите Поляница и Коджадермен (**Обр. 7: *3***). Не е изключено броят на селищата в Ришката котловина да е по-голям, тъй като в посочения район се

намират едни от най-проходимите места, през които биха могли да се пресекат Върбишка и Драгоевска планина.

Изводи:

В обособените по горното течение на Голяма Камчия микрорайони през праисторическата епоха се наблюдават общи тенденции в използвания селищен модел. Местоположението на обектите е обосновано от географските дадености на терена и приоритетите в основния поминък на населението, което ги е обитавало. Концентрацията на обектите е своеобразно свидетелство за маршрута, който са следвали пътищата, тъй като от пътната мрежа през праисторическата епоха до нас не са достигнали материални следи. През този период реките са били използвани като основни комуникационни артерии. За някои от тях, като долното течение на Камчия, съществуват доказателства, че са била плавателни[10]. По речните долини в Източна Стара планина, Предбалкана, Подбалканските полета и Лудогорието са минавали пътищата, чрез които са поддържали контакти помежду си отделните етнокултурни групи, населявали Тракия, Централна Северна, Североизточна България и Черноморския регион[11].

Най-ранното поселение в региона – селището Поляница – платото, намира паралел със селища от монохромната фаза Копривец на ранния неолит в басейна на Русенски Лом и Янтра. Локализирането на някои от тези обекти в Предбалкана е причина да се допусне, че тяхното заселване е станало от юг на север през старопланинските проходи[12], но до момента южно от Стара планина не са регистрирани обекти от този период.

През късните фази на ранния неолит по горното течение на Голяма Камчия възникват 17 селища, които принадлежат към култура Овчарово. Те се характеризират с общи топографски особености – имат предпланински характер и са значително отдалечени едно от друго. Обектите са с тънък културен пласт в резултат на сравнително краткия им период на съществуване. Вероятно за техните обитатели изобилието от пасища е било от водещо значение за поминъка им на скотовъдци.

Според теренните наблюдения по южните склонове на Преславска планина липсват поселения през ранния неолит. Теоретично би могло да се допусне, че планината е представлявала своеобразна географска граница между две обособени групи население с приблизително еднаква концентрация. Проучените в двата микрорайона раннонеолитни обекти се характеризират с общ керамичен комплекс и следват еднакъв селищен модел. Стръмните южни склонове на Преславска планина оформят напречен профил с наклон средно 50°. Те може да не са били благоприятни за обитаване, но не са представлявали непреодолима бариера за проникване на културно влияние по проломните долини на реките Врана и Голяма Камчия. През втората половина на ранния неолит на север и на юг от Преславска планина са обитавали близкородствени племена, като разстоянието между най-южно и най-северно разположените селища би могло да се измине за не повече от 1 до 2 дни.

Неолитните селища, локализирани на север от Преславска планина и прилежащи към водосборния басейн на река Врана се намират в съседство с поселенията, разположени по притоците на Русенски Лом. Сред регистрираните обекти от култура Овчарово в съседния водосборен басейн са едно селище при Дриново[13] и други три при Ковачевец[14], Поповско. Общата характеристика на керамичния комплекс и еднаквият селищен модел свидетелстват, че населението по Голяма Камчия, Русенски Лом и Янтра през късните фази на ранния неолит е поддържало активни културни взаимоотношения[15]. Не е изключено от Централна Северна България на изток да са се придвижили групи от население,

от които една част да са се установили пред северните склонове на Преславска планина, а друга, през Стражишкия боаз, да е поела на югоизток.

Може да се допусне също, че неолитизирането на Голяма Камчия е станало от юг на север по речните долини през старопланинските проходи към вътрешността на котловината. Прави впечатление, че за разлика от Преславската група поселения, които имат компактен характер, то в котловината Герлово неолитните селища са сравнително равномерно разположени. Възможно е малки групи от население, носители на културата Караново II, в различен момент да са проникнали в Североизточна България, използвайки различни маршрути, минавайки през проходите Котленски, Ришки, Веселиновски, Върбишки, Садовски, Белореченски или Медвенски. Косвена информация за ролята на старопланинските проходи през праисторическия период би могла да ни даде концентрацията на раннонеолитните селища южно от тях. Твърде оскъдна е информацията за наличието на селища през разглеждания период по Луда Камчия. Южно от Върбишка планина, при Съединение, Сунгурларско се намира раннонеолитно поселение от културната група Караново II[16]. В източна посока, във вододела между Голяма и Луда Камчия са локализирани селищата при Цонево, Боряна, Балкузу–Дългопол и най-ранното поселение на могилата при Голямо Делчево[17]. Те принадлежат към култура Цонево. Издирването на обекти от ранния неолит в котловините на Риш и Луда Камчия, както и тяхното разглеждане в съпоставителен план със селищните системи по Голяма Камчия биха дали важна информация за значимостта на старопланинските проходи и пътната мрежа през праисторическата епоха в контекста на културните връзки между Североизточна Тракия и Североизточна България.

По горното течение на Голяма Камчия, както на север от Преславско-Драгоевска планина, така и на юг от нея на границата между неолита и халколита са протичали общи процеси на трансформация на културния модел. Между селищната структура от ранния неолит и тази от ранния халколит в обособените микрорайони липсва приемственост и се наблюдават съществени топографски различия. Финалът на късния неолит и преходът към ранния халколит не са установени в културния пласт на нито един от проучените обекти в региона. Върху всички къснонеолетни селища или непосредствено до тях се появяват поселения едва в края на ранния халколит, когато по горното течение на Голяма Камчия възниква гъста мрежа от селища. Тази ситуация потвърждава тезата, че разглежданият регион е бил заселван с прекъсвания.

През халколита между селищата в Герлово и селищата, разположени на север и на изток от Преславско-Драгоевска планина се наблюдават общи тенденции на развитие и културните процеси протичат с една и съща динамика.

Особеностите на релефа и наличието на определен вид природни ресурси са определящи фактори за възникването на селище от открит тип или селищна могила. Преобладаващият ридово-хълмист релеф в Герлово е причина за еднаквото съотношение между откритите селища и селищните могили, докато хълмистият до равнинен релеф на север и изток от Преславско-Драгоевска планина е предпоставка за два пъти по-големия брой селищни могили. Струпването на няколко селища в непосредствена близост се наблюдава само в предпланинските системи, където не е изключено отделните обекти да са имали характера на съседни махали и селищата да са били от разпръснат тип. Тънкослойните предпланински селища вероятно са имали сезонен характер. Топографията на селищата и разстоянието между тях се намират в тясна зависимост с водещите приоритети в поминъка на местното население. Значителната отдалеченост от 5 до 7 км между предпланинските селища и обстоятелството, че преобладава броят на многослой-

ните селища ни позволява да допуснем, че в тези системи е съществувал баланс между двата основни начина на препитание – скотовъдство и земеделие. Разположението на селищните могили върху най-ниските, заливни речни тераси, където почвите са достатъчно влажни, а речните наноси ги правят плодородни, е обосновано от отглеждането на житни култури и приоритетното място на земеделието. Теренните наблюдения върху селищните системи, разположени в най-долинните части на Голяма Камчия показват, че халколитните поселения са равномерно отдалечени едно от друго на около 3 км. Това обстоятелство е в потвърждение на вече направените експериментални изчисления, според които приблизителната площ, експлоатирана от една селска община не е надвишавала 2,5 км[18]. Тя е включвала обработваема земя, пасища и гори, достатъчни за оптималното функциониране на едно халколитно поселение, чието продължително живеене на едно и също място е изисквало балансирано използване на наличната плодородна земя за земеделие.

Гъстата селищна мрежа и възникването на многослойни поселения е свидетелство за трайната уседналост в региона през последните две фази на култура Поляница. В проучените селищни могили жилищните хоризонти от края на ранния и средния халколит следват най-често без хиатуси[19]. В продължение на няколко столетия, около средата на халколита, в региона е съществувал интензивен и относително спокоен живот. Селищните могили по Голяма Камчия, в сравнение с могилите в Тракия, са сравнително малки. Техният диаметър при основата е между 50 и 100 м. Това са били поселения с приблизителен брой на жилищата в един хоризонт между 10 и 20. Нарасналата численост на населението намира израз в появата на сателитни селища около някои от селищните могили. В разглеждания регион не са проучени обекти, съществували през целия халколитен период. Културният пласт на многослойните обекти е с дебелина между 3 и 5 м. През късния халколит между жилищните хоризонти в селищните могили се наблюдава дисконтинюитет, предизвикан от кратки или продължителни прекъсвания в обитаването на селищата. Рязко намалява броят на нововъзникналите поселения. Повечето от обектите преустановяват съществуването си окончателно още през първата или втората фаза на култура Коджадермен. Свидетелство за драматичните събития, настъпили през този период, са последните жилищни хоризонти на проучваните селищни могили Овчарово, Поляница, Иваново, Виница и Смядово, които са опожарени[20]. Около средата на късния халколит в котловината настъпва процес на обезлюдяване. Липсват свидетелства за съществуването на обекти в региона на финала на късния халколит.

Изследването обобщава резултатите от археологически проучвания и теренни експедиции, разкриващи формирането и развитието на селищната система по поречието на Голяма Камчия през праисторическата епоха. Котловината, въпреки своята географска обособеност, е разположена в контактната зона на Предбалкана. Анализът от теренните проучвания свидетелства, че поселенията в разглеждания регион не остават изолирани от динамиката на културните промени, които настъпват през праисторическата епоха в Североизточна България. Керамичният комплекс от ранния неолит в селищата по Голяма Камчия намира паралел с културна група Копривец в Централна Северна България, Караново II, II – III и III в Тракия и култура Цонево в Лонгоза. През ранния и средния халколит в региона се развива култура Поляница, синхронно със съседните култури Боян в Мунтения, Марица в Тракия и Сава в Причерноморието. През късния халколит поселенията по Голяма Камчия са част от големия културен комплекс Коджадермен – Гумелница – Караново VI.

КАТАЛОГ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ОБЕКТИ ОТ ПРАИСТОРИЧЕСКАТА ЕПОХА ПО ГОРНОТО И СРЕДНОТО ТЕЧЕНИЕ НА РЕКА ГОЛЯМА КАМЧИЯ

(На територията на общини Върбица, Велики Преслав, Смядово, Шумен, Търговище и Омуртаг)

с. Баячево, община Търговище

1. Селищна могила от халколита, на 400 м източно от селото. Непосредствено южно от нея е разположено селище от същия период.

Публикации: **Миков, В.** *Предисторически селища и находки в България*. С., 1933, VII, с. 56, № 9; **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия район*. С., 1991, с. 16, № 11, 12.

с. Божурово, община Върбица

2. Селище от неолита и късната желязна епоха, на 1 км северозападно от селото и на 50 м северно от приток на река Дермен дере.

Публикации: **Венелинова, Св.** Селищната система през античността по горното течение на Голяма Камчия (По данни от теренна експедиция „Камчия“ във Върбишко). – *Българско е-Списание за Археология*, ISSN: 1314-5088, http://be-ja.org, 2, 2012, с. 61 – 91; **Венелинова, Св., М. Христов.** Издирване на археологически обекти югозападно от язовир Тича в община Върбица. – В: *Археологически открития и разкопки за 2012 г.* С., 2013, обект 70.

с. Братово, община Търговище

3. Селищна могила от късния неолит и ранния халколит, с диаметър 50 м и височина 5 – 6 м. Разположена е източно от селото до приток на р. Врана. Наблизо има селище от същия период.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова и др.** *Археологически паметници в Търговищкия район...*, с. 18, № 22; **Лещаков, П., А. Конаклиев.** Издирване на археологически обекти по трасето на газопровод Набуко, сектор 3. – В: *Археологически открития и разкопки за 2011 г.* С., 2012, с. 587 – 589.

с. Буховци, община Търговище

4. Селище от халколита, на 2 км североизточно от селото, вляво от пътя за с. Черенча и на 150 м от възвишението Чатал могила.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв. И др.** *Археологически паметници в Търговищкия район...*, с. 19, № 32.

с. Бяла река, община Върбица

5. Селище от неолита, късножелязната и късноантичната епоха, на 2,4 км северно от селото и на 40 м източно от р. Кобарня.

Публикации: **Венелинова, Св.** Селищната система през античността по горното течение на Голяма Камчия…, с. 61 – 91; **Венелинова, Св., М. Христов.** Издирване на археологически обекти югозападно от язовир Тича…, обект 61, с. 520 – 523.

с. Вардун, община Търговище

6. Селищна могила от халколита, с диаметър над 70 м и височина 6 – 7 м, разположена на 1,5 км северозападно от селото, на брега на р. Врана.

Публикации: **Миков, В.** *Предисторически селища и находки в България*..., с. 56, № 14; **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия район*..., с. 19, 21, № 35.

7. Селище от халколита, на 1,5 км западно от селото, върху съседно възвишение на Калето.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия район*..., с. 21, № 36.

гр. Велики Преслав, община Велики Преслав

8. Селищна могила от неолита и халколита „Гебеклисе", с диаметър 70 м и височина 5,5 м, разположена на 2 км южно от града и 150 м от р. Голяма Камчия.

Публикации: **Радунчева, А.** Праисторически селищни могили в Преславско. – *Музеи и паметници на културата*, 4, 1967, с. 6; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг*. С., 1975, с. 55, № 269.

9. Селищна могила от неолита, халколита и бронзовата епоха, „Мъртвицата", с диаметър 150 м и височина 5 м, на 0,5 км западно от града.

Публикации: **Чилингиров, А.** Рапорт върху изучаванията на праисторическите селища в Североизточна България. – В: *Годишник на народния музей*, 1926, I, с. 73; **Радунчева. А.** Праисторически селищни могили в Преславско..., с. 6; **Същата.** Праисторически материали от селищната могила Мъртвица до гр. Преслав. – В: *Известия на народния музей – Шумен,* 1967, IV, с. 85 – 91; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници*..., с. 55, № 270.

с. Величка, община Омуртаг

10. Селищна могила от халколита, с диаметър 120 м и височина 6 м, на 2 км северозападно от селото, на десния бряг на р. Голяма Камчия. Върху нея са разкрити зидове от укрепление от III – V в. Южно от могилата върху площ от 80 дка е разположено селище от халколита и късната желязна епоха.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова и др.** *Археологически паметници в Търговищкия район*..., с. 22, № 45; **Венелинова, Св.** Селищната система през античността по горното течение на Голяма Камчия..., с. 61 – 91.

с. Вехтово, община Шумен.

11. Селищна могила от средния и късния халколит и късноримско селище, с диаметър 70 на 80 м и височина 6,5 м, разположена в м. Енерле на 2 км северозападно от селото, на възвишението Малтепе.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски*..., с. 22, № 11.

с. Виница, община Върбица

12. Селищна могила „Клиседжик" от ранния, средния и късния халколит, с диаметър 45 на 55 м и височина 6 м, разположена на 17 км южно от Велики Преслав, сега в чашата на язовир Тича. Източно и южно от могилата се е намирал некрополът. Разкопки на Ана Радунчева през 1965 – 1969 г. Проучени са 5 жилищни хоризонта с дебелина на културния пласт 5 м.

Публикации: **Радунчева, А.** Разкопки на селищната могила Клиседжик при с. Виница, Шуменско – *Археология*, VIII, 1966, 4, с. 62; **Същата.** Праисторически селищни мо-

гили в Преславско..., с. 6; **Същата.** Виница. Енеолитно селище и некропол. – В: *Разкопки и проучвания,* VI, С., 1976.

гр. Върбица, община Върбица

13. Селище от неолита, късножелязната и късноантичната епоха, на 2,5 км североизточно от града, на западния бряг на Върбишка река, в местността Кеневира.

Публикации: **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване по брега на яз. Тича, долината на Голяма Камчия и по-малките ѝ притоци – Вардун дере, Палиска, Герила и Върбишка река. – В: *Археологически открития и разкопки през 2008 г.* С., 2009, с. 767 – 768, обект 16; **Венелинова, Св.** Теренно археологическо проучване в община Върбица, област Шумен. – В: *Археологически открития и разкопки през 2009 г.* С., 2010, с. 638 – 639, обекти 16 и 27; **Същата.** Селищната система през античността по горното течение на Голяма Камчия..., с. 61 – 91.

с. Градище, община Шумен

14. Селищна могила от средния и късния халколит и селище от римския период, на 1,5 км югоизточно от селото на левия бряг на река Пакоша. Има диаметър 75 на 80 м и височина 4,5 м.

Публикации: непубликуван материал.

с. Долно Новково, община Омуртаг

15. Селищна могила от халколита, с диаметър 80 м и височина 15 – 16 м, на 1,5 км източно от селото.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия район*..., с. 30, № 90.

с. Драгановец, община Търговище

16. Селищна могила от неолита и халколита и късноантично укрепление, на 1,8 км южно от селото, върху възвишението Хоро тепеси.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия район*..., с. 30, № 92.

с. Драгоево, община Велики Преслав

17. Селищна могила от халколита, „Ялъмова могила", с диаметър 100 м и височина 4,5 м, разположена на 1,3 км югоизточно от селото, в м. Стария кладенец, на брега на р. Каленик. На 50 м източно от нея се намира селище от същия период с площ 2 дка.

Публикации: **Радунчева, А.** Две праисторически селищни могили в Шуменски окръг. – *Музеи и паметници на културата*, 1968, 2, с. 2; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски*..., с. 24, № 41; **Йоргов, Ю.** Теренно археологическо издирване в землището на с. Драгоево. – В: *Археологически открития и разкопки за 2013 г.* С., 2014, под печат.

18. Селищна могила „Помпената станция" с диаметър 80 м и височина около 2 м, разположена в м. Великов чеир, на 3,3 км северно от селото, на брега на приток на р. Голяма Камчия, срещу разклона за село Мокреш.

Публикации: **Йоргов, Ю.** Теренно археологическо издирване в землището на с. Драгоево..., под печат.

с. Дългач, община Търговище

19. Селищна могила от халколита, с диаметър 50 на 70 м и височина 4 м, на 1 км югоизточно от селото, на десния бряг на река Дългач дере.

Публикации: **Миков. В.** *Предисторически селища и находки в България*..., с. 58, № 35, обр. 29, 30; **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия*..., с. 33, № 107.

с. Здравец, община Търговище

20. Селищна могила от халколита, с диаметър 80 м и височина 4–5 м, на 400 м източно от селото, близо до ЖП спирка Здравец.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия*..., с. 36, № 134.

с. Златар, община Велики Преслав

21. Селищна могила от халколита, с височина 5 – 6 м и диаметър 90 м, на 3 км северозападно от селото в м. Хаджиева щерка.

Публикации: **Радунчева, А.** Две праисторически селищни могили в Шуменски..., с. 4; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски*..., с. 25, № 51.

22. Селищна могила от късния халколит, на 0,5 км южно от селото в м. Божка, на левия бряг на Златарска река.

Публикации: **Радунчева, А.** Две праисторически селищни могили в Шуменски..., с. 4; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски*..., с. 25, № 51.

с. Иваново, община Върбица

23. Селищна могила „Банята“ от ранния, средния и късния халколит, с диаметър 90 м и височина 6,2 м, разположена в североизточния край на селото.

Публикации: **Чилингиров. Ан.** Рапорт върху изучаването на праисторическите селища в Североизточна България..., с. 73; **Миков. В.** *Предисторически селища и находки в България*..., с. 59, № 45; **Радунчева. А.** Праисторически селищни могили в Преславско..., с. 9, 12; **Същата.** Праисторически материали от някои селищни могили около Преслав. –В: *Известие на народния музей – Шумен*, 1972, V, с. 110 – 112; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски*..., с. 26, № 58; **Венелинова, Св.** Аварийни археологически разкопки на селищна могила Иваново – Банята, община Върбица. – В: *Археологически открития и разкопки през 2008 г.* С., 2009, с. 80 – 82; **Венелинова, Св.** Дървено-глинени съоръжения от халколитната селищна могила при с. Иваново, Шуменско. – В: *Златното пето хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха*. 2011, с. 155 – 165; **Венелинова, Св., М. Гюрова.** Археологически разкопки на селищната могила при с. Иваново, Шуменско. – В: *Археологически открития и разкопки през 2009 г.* С., 2010, с. 68 – 71**; Venelinova., Sv.** Archaeological Researches of the Ivanovo Chalcolithic Tell, Shumen Region in 2008–2010. – In: *The Lower Danube in Prehistory: landscape changes and human-environment interactions*, Alexandria, 2011, pp. 87 – 94; **Венелинова, Св., М. Гюрова, Цв. Попова, П. Зидаров.** Археологически разкопки на халколитната селищна могила при с. Иваново, Шуменско. – В: *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* С., 2011, с. 73 – 77; **Венелинова, Св.** Археологически проучвания на селищната могила при Иваново, Шуменско през 2008 – 2009 година. – В: *Оттука за-*

почва България. Материали от II Национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България", Шумен, 14 – 16 май 2010 година, Шумен, 2011, с. 17 – 24; **Венелинова, Св., М. Гюрова, Цв. Попова, П. Зидаров, Н. Карастоянова.** Археологически разкопки на халколитната селищна могила при с. Иваново, Шуменско през 2011 г. – В: *Археологически открития и разкопки през 2011 г.* С., 2012, с. 72 – 75; **Венелинова, Св., М. Гюрова.** Археологически разкопки на халколитната селищна могила при с. Иваново, Шуменско през 2012 г. – В: *Археологически открития и разкопки през 2012 г.* С., 2013, с. 69 – 71; **Венелинова, Св., Гюрова, М., Карастоянова, Н.** Археологически разкопки на халколитната селищна могила при с. Иваново, Шуменско през 2013 г. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г.* С., 2014, под печат.

с. Ивански, община Шумен

24. Селищна могила от втората половина на халколита, с диаметър около 120 м и височина 12 – 15 м, разположена върху естествено възвишение в циганската махала на селото.

Публикации: **Атанасов, Г.** Теренни обхождания по средното течение на Камчия. – В: *Археологически открития и разкопки за 2001 г.* С., 2002, с. 60 – 61.

с. Имренчево, община Велики Преслав

25. Селищна могила от неолита и халколита, с диаметър 100 на 120 м и височина 6 – 7 м, разположена на 3 км северозападно от селото в м. Чукур чешме, до каптаж между два притока на река Врана.

Публикации: **Миков. В.** *Предисторически селища и находки...*, с. 59, № 7; **Радунчева, А.** Праисторически селищни могили в Преславско..., с. 11; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг...*, с. 26, № 70.

с. Кълново, община Смядово

26. Селищна могила от халколита, „Рачова могила", с диаметър 80 м и височина 10 м, разположена на 300 м източно от селото, в м. Назлъмовите кладенчета, между Голяма Камчия и неин приток.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски...*, с. 28.

с. Кьолмен, община Върбица

27. Селище от халколита и Късната античност, с площ от 600 м^2 в стопанския двор на селото.

Публикации: **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване по брега на язовир Тича, долината на Голяма Камчия и по-малките ѝ притоци..., с. 767 – 768, обект 8; **Венелинова, Св.** Селищната система през античността по горното течение на Голяма Камчия ..., с. 61 – 91.

с. Лиляк, община Търговище

28. Селищна могила от халколита, с диаметър 60 м и височина 4 м, разположена западно от селото на брега на приток на река Врана. Археологически разкопки на Д. Овчаров. На 50 м западно от селищната могила и в селото се намира некропол, от който са проучени 5 гроба. Непосредствено южно от могилата има селище от неолита.

Публикации: **Миков. В.** Археологически вести. Принос към предисторическата култура у нас. – В: *Известия на археологическия институт*, 1928 – 1929, с. 313 – 315; **Същият.**

Предисторически селища и находки в България..., с. 70, № 125; **Овчаров, Д.** Енеолитен некропол до с. Лиляк Търговищко – *Археология*, 1963, 1, с. 53 – 56; **Същият.** Нови енеолитни човешки фигурки от Търговищки окръг – *Археология*, 1968, 3, с. 43, обр. 6в; **Тодорова, Х. и др.** Овчарово. – В: *Разкопки и проучвания,* 1983, IX, с. 10, 14, обр. 1; **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия*..., с. 43, № 186, 187.

с. Ловец, община Върбица

29. Селищна могила „Яръм юк“ (Змийската могила) от ранния, средния и късния халколит, с диаметър 60 на 80 м, разположена на 2 км югоизточно от селото в м. Чанаджик, сега остров в чашата на язовир Тича. Археологически разкопки на Стефан Чохаджиев през 2007 г. Дебелина на културния пласт 4,10 м, вероятно със 7 или 8 жилищни хоризонта. Некрополът се намира на 120 м западно и югозападно от селищната могила, сега в язовир Тича. Проучени са 3 гроба.

Публикации: **Дремсизова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски*..., с. 29, № 105; **Чохаджиев, Ст., Св. Венелинова.** Спасителни археологически проучвания на селищна могила „Ловец–Змийският остров“ в чашата на язовир Тича. – В: *Археологически открития и разкопки през 2007 г.* С., 2008, с. 72 – 74.

30. Селищна могила от ранния, средния и късния неолит и ранния халколит, с диаметър 100 на 130 м и дебелина на културния пласт 4,20 м, разположена на 2,5 км североизточно от селото в м. Ереклик. Археологически разкопки на Стефан Чохаджиев през 2006 г.

Публикации: **Чохаджиев, Ст., Св. Венелинова.** Археологически проучвания на селищната могила в м. Ереклик, с. Ловец, Шуменско. – В: *Археологически открития и разкопки през 2006 г.* С., 2007, с. 59 – 61.

с. Лозево, община Шумен

31. Селищна могила от средния и късния халколит, с диаметър 100 м и височина 5–6 м, разположена на 1 км северно от селото. Върху нея има съвременно гробище.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски*..., с. 29, № 107; **Стойчев, Ст., Ю. Йоргов, И. Бабаджанов.** Издирване на археологически обекти на територията на Шуменско плато. – В: *Археологически открития и разкопки за 2010 г.* С., 2011, с. 544 – 545.

с. Маломир, община Върбица.

32. „Кьолменската“ селищна могила от халколита и късножелязната епоха, разположена на 1,9 км североизточно от селото и на 200 м северно от устието на Върбишка река в местността Мал юк. Некрополът на могилата се намира на 50 м южно в язовир Тича.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски*..., с. 28, № 97; **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване по брега на язовир Тича, долината на Голяма Камчия и по-малките ѝ притоци..., с. 767 – 768, обект 17; **Венелинова, Св.** Теренно археологическо проучване в община Върбица..., с. 638 – 639, обект 29; **Същата.** Селищната система през античността по горното течение на Голяма Камчия..., с. 61 – 91.

33. Селищна могила от неолита и късножелязната епоха, с диаметър 140 на 190 м и височина 6 м, разположена на 900 м югоизточно от селото в местността „Могилата“.

Публикации: **Венелинова, Св.** Селищната система през античността по горното течение на Голяма Камчия..., с. 61 – 91; **Венелинова, Св., М. Христов.** Издирване на археологически обекти югозападно от язовир Тича в община Върбица..., с. 520 – 523, обект 73.

с. Менгишево, община Върбица

35. Селищна могила „Ясъ юк“, от средния и късния халколит, с височина 7 м и диаметър около 70 м, разположена на 200 – 300 м южно от р. Голяма Камчия и на 1,5 км югоизточно от селото.

Публикации: **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване по брега на язовир Тича, долината на Голяма Камчия и по-малките ѝ притоци..., с. 767 – 768, обект 15.

36. Селище от ранния халколит, с площ от 5 дка, разположено на 300 м югозападно от селото, на десния бряг на р. Голяма Камчия.

Публикации: **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване по брега на язовир Тича, долината на Голяма Камчия и по-малките ѝ притоци..., с. 767 – 768, обект 18.

37. Селище от ранния халколит, разположено в м. Саз гьол, на 2,5 км североизточно от селото и на 10 м северно от стената на микроязовир. Напълно унищожено.

Публикации: непубликуван материал

с. Методиево, община Върбица

38. Селищна могила „Чуката“, от халколита, с диаметър 40 на 50 м и височина 3 – 4 м, разположена на 2 км югозападно от селото.

Публикации: **Радунчева, А.** Праисторически селищни могили в Преславско..., с. 12; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски*..., с. 34, № 133; **Венелинова, Св.** Издирване на археологически обекти на север от язовир Тича в землищата на селата Методиево, Иваново и Сушина, община Върбица, област Шумен. – В: *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* С., 2011, 548 – 549, обект 40.

с. Миланово, община Велики Преслав

38. Селищна могила, на 1 км югоизточно от селото, на левия бряг на Карамишка река.

Публикации: непубликуван материал.

с. Новосел, община Шумен

39. Селище от халколита, с площ 3 дка, в м. Баблец, на 2,5 км югозападно от селото.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски*..., с. 36, № 156.

с. Обител, община Омуртаг

40. Селище от ранния неолит, с площ от 10 дка, разположено върху склон на естествено възвишение.

Публикации: **Лещаков, П., Конаклиев, А.** Издирване на археологически обекти по трасето на газопровод „Набуко“..., с. 587 – 589.

с. Овчарово, община Търговище

41. Селище от ранния неолит, „Земника 1“, с площ от 10 дка, разположено на 1 км южно от селото, в източната част на платото Земника, на левия бряг на река Чобан дере.

Публикации: **Тодорова, Х. и др.** Овчарово..., с. 10, 14, обр. 1; **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия район*..., с. 54, № 254.

42. Селище от ранния неолит, „Земника 2“, на 1 км южно от селото, над чешмата на десния бряг на река Чобан дере, в съседство със селището „Земника 1“.

Публикации: **Тодорова, Х. и др.** Овчарово ..., с.10, 14, обр. 1.

43. Селище от ранния неолит и прехода към бронзовата епоха, „Овчарово–платото“. Намира се на 2,5 км югозападно от селото, на северния склон на плато, в м. Папазтърлъсъ, югоизточно от стената на язовир Овчарово.

Публикации: **Тодорова, Х., Ал. Бонев.** Разкопки на обект Поляница–платото. – В: *XX Национална археологическа конференция*, Смолян, 1976, с. 19; **Тодорова, Х. и др.** Овчарово..., с. 10 – 13; **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия*..., с. 54, № 255.

44. Селище от неолита, „Овчарово–гората“, с 4 жилищни хоризонта, разположено на 3,5 км северозападно от селото, на брега на р. Отекидере. Археологически разкопки на Ил. Ангелова.

Публикации: **Ангелова, Ил.** Разкопки на праисторическото селище Руец при с. Овчарово, Търговищки окръг. – В: *Археологически открития и разкопки за 1976 г.* С., 1977, с. 19 – 20; **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия*..., с. 54, № 256.

45. Селищна могила от ранния, средния и късния халколит, разположена на 3 км западно от селото в долината на р. Ахмед чаирдере. Съставена е от 13 жилищни хоризонта с дебелина на културния пласт 4,50 м. Западно от селището се намира неговият некропол. Археологически разкопки на Х. Тодорова.

Публикации: **Тодорова, Х. и др.** Овчарово...; **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия район*..., с. 54, № 257.

с. Осмар, община Велики Преслав

46. Селище от халколита, на 1,5 км югозападно от селото в м. Карабалар. Напълно унищожено.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв. В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски*..., с. 37, № 165; **Стойчев, Ст., Ю. Йоргов, И. Бабаджанов, Св. Венелинова, Т. Тихов.** Теренно обхождане на територията на Шуменско плато. – В: *Археологически открития и разкопки за 2007 г.* С., 2008, с. 766.

47. Селище от халколита, на 3 км югозападно от селото и на 100 м от брега на р. Врана. Унищожено.

Публикации: непубликуван материал.

с. Певец, община Търговище

48. Селище от неолита, халколита и прехода към бронзовата епоха, разположено върху платото на 1,5 км западно от селото, на левия бряг на реката. Установени са 2 жилищни хоризонта.

Публикации: **Тодорова, Х. и др.** Овчарово ..., с. 10; **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия*..., с. 58, № 290.

с. Подгорица, община Търговище

49. Селище от късния неолит, с площ от 6 дка, разположено върху ниско плато на 1 км северно от селото, от двете страни на надлеза. По време на археологически разкопки са проучени 74 жилища и ями.

Публикации: **Миков, В.** Приноси към предисторическата епоха у нас. – *Известия на археологическия институт*, 1938, XII, с. 385; **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Ар-*

хеологически паметници в Търговищкия..., с. 59, № 297; **Ангелова, Ил.** Разкопки на праисторическо селище Подгорица. – В: *Археологически открития и разкопки за 1982 г.* С., 1983, с. 11.

50. Селищна могила от халколита, с диаметър 50 м и височина 8 м, разположена на 4 км северозападно от селото.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия*..., с. 59, № 298.

с. Преселец, община Търговище

51. Селище от халколита, бронзовата епоха, Късната античност и Късното средновековие, разположено върху склон, в подножието на който има каптаж и чешма, над овчарниците на около 1 км североизточно от селото.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия*..., с. 60, № 311.

с. Пролаз, община Търговище

52. Селищна могила от халколита, с диаметър над 80 м и височина между 4 и 6 м, разположена върху естествено възвишение в м. Карамфилка на 2,5 км западно от селото.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия*..., с. 61, № 315.

53. Селище от халколита на 1,5 км южно от селото на брега на приток на р. Врана, от двете страни на асфалтовия път за Омуртаг.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия*..., с. 61, № 316.

с. Риш, община Смядово

54. Селищна могила Чуката от средния и късния халколит, с диаметър 150 м и височина 3 м, разположена на 2 км източно от селото на левия бряг на р. Брестова, преди вливането на селската рекичка в нея.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски*..., с. 57, № 280.

55. Многослойно селище от ранния неолит и Късната античност, с площ от 29 дка, разположено на 2,8 км североизточно от селото върху висока тераса, заобиколена от север, изток и запад с дерета.

Публикации: **Венелинова, Св.** Издирване на археологически обекти по поречието на р. Брестова в землищата на селата Риш, Александрово и Веселиново, община Смядово. – В: *Археологически открития и разкопки за 2013 г.* С., 2014, обект 102, под печат.

56. Многослойно селище от ранния неолит и Късната античност, с височина около 2 – 3 м и дължина изток-запад 280 на 55 м, разположено на 3,5 км източно от селото върху висока тераса, заобиколена от север, изток и юг с дерета.

Публикации: **Венелинова, Св.** Издирване на археологически обекти по поречието на р. Брестова в землищата на селата Риш, Александрово и Веселиново..., обект 105, под печат.

с. Руец, община Търговище

57. Селищна могила от халколита, „Калайджи дере“, с диаметър 60 м и височина 6 – 7 м, разположена на 2,5 км югозападно от селото, на брега на приток на р. Врана.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия...*, с. 63, № 337.

58. Селище от ранния неолит „Руец 1“, разположено върху платото южно от селото и от чашата на язовир Руец.

Публикации: **Тодорова, Х. и др.** Овчарово, ..., с. 10, обр. 1.

59. Селище от ранния неолит „Руец 2“, разположено южно от селото, върху платото над селищната могила „Калайджи дере“.

Публикации: **Тодорова, Х. и др.** Овчарово ..., с. 10, обр. 1.

с. Салманово, община Велики Преслав

60. **„**Деневата“ селищна могила от халколита, с диаметър около 50 м и височина 4,5 м, разположена на около 2 км югоизточно от селото, върху северния склон на естественото възвишение „Бакаджик“, на брега на р. Голяма Камчия. Археологически разкопки на Рафаил Попов.

Публикации: **Попов, Р.** Предисторическа Денева могила при Салманово. – В: *Известия на българското археологическо дружество*, 1914, с.148; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски...*, с. 57, № 289.

61. Селищна могила от халколита – „Борис Павльовата“ или „Дядо Геровата“ могила, разположена на 2 км северозападно от селото, върху естествено възвишение, между р. Голяма Камчия и неин малък приток.

Публикации: непубликуван материал.

62. Селище от халколита, разположено на 2 км южно от селото, в м. Таш кюпрю, по посока на с. Суха река, на брега на малък приток на Голяма Камчия на 100 м от микрозовир.

Публикации: непубликуван материал.

гр. Смядово, общ. Смядово

63. Селищна могила от късния халколит, „Назлъмовата“ или „Дядо Златевата“ могила, с диаметър 70 на 90 м и височина 7 м, разположена на 2,5 км западно от града в м. Голям Юрдан, на брега на Смядовска река. Археологически разкопки на Неделчо Попов през 1974 – 1991 г. На 150 м северозападно от нея, в м. Горломова курия, се намира некропол, от който са проучени 34 гроба – 28 от късния халколит и 6 от бронзовата епоха. Археологически разкопки през 2005 – 2008 г. на Стефан Чохаджиев.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски* ..., с. 58, № 293; **Popov, N.** Résultats principaux des fouilles du tell prés de la ville de Smiadovo, département de Šumen. – *Studia Praehistorica*, 1978, 1 – 2, p. 149 – 156; **Попов, Н.** Колективна находка от глинени съдове от селищната могила край гр.Смядово, Шуменски окръг. – В: *Годишник на музеите в Северна България*, XIII, 1987, с. 5 – 14; **Същият.** Антропоморфни костени фигурки от селищната могила край гр. Смядово. – В: *Годишник на музеите в Северна България*, XVIII, 1992, с. 17 – 40; **Същият.** Антропоморфна мраморна фигурка от селищната могила край гр. Смядово. – В: *Праисторически находки и изследвания. В памет на проф. Георги Георгиев*. С., 1993, с. 151 – 154; **Същият.** Смядово. Археологически обекти и проучвания. – В: *Смядово. Юбилеен сборник*. Шумен, 1994, с. 5 – 23; **Същият.** Един зооморфен съд от селищната могила край Смядово. – В: *Известия на исторически музей Шумен*, 2002, 10, с. 7 – 13; **Чохаджиев, Ст., Св. Венелинова.** Археологически проучвания на халколитен некропол в м. Горломова кория край град Смядово. – В: *Археологически открития и разкопки през 2005 г.* С., 2006, с. 62 – 63; **Съ-**

щите. Археологически проучвания на халколитния некропол в м. Горломова кория край град Смядово. – В: *Археологически открития и разкопки през 2006 г.* С., 2007, с. 65 – 70; **Същите.** Археологически проучвания на праисторическия некропол в м. Горломова кория край град Смядово. – В: *Археологически открития и разкопки през 2007 г.* С., 2008, с. 100 – 101; **Същите.** Новооткрит халколитен некропол край град Смядово. Предварително съобщение. – В: *Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства. Доклади от Националната конференция по праистория, Пещера, 26 – 29 април 2006г.* С., 2008, с. 211 – 218; **Същите.** Археологическо проучване на халколитния некропол в м. Горломова кория край град Смядово. – В: *Археологически открития и разкопки през 2008 г.* С., 2009, с. 116 – 118.

с. Стража, община Търговище

64. Селищна могила от халколита, „Калайджи дере", с диаметър 60 м и височина 4,5 м, разположена на 1 км източно от селото, на десния бряг на приток на р. Врана.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия...*, с. 68, № 364.

65. Селище от неолита, „Стража 1", разположено на 1 км североизточно от селото, в овощна градина на левия бряг на приток на р. Врана.

Публикации: **Тодорова, Х.** Овчарово..., с. 10, обр. 1; **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия...*, с. 68, № 365.

66. Селище от халколита, Римския и Ранносредновековния период, разположено на 2 км източно от селото, в м. Падиша, на брега на р. Умник, приток на р. Врана.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия...*, с. 68, № 366.

с. Сушина, община Върбица

67. Селищна могила от късния халколит, „Нури юк", с диаметър 70–80 м и височина 6 м, разположена на 2 км югоизточно от селото. На 50 м западно от нея се намира некрополът. Проучени са 13 гроба. Археологически разкопки през 2007 – 2013 г. на Стефан Чохаджиев.

Публикации: **Радунчева. А.** Праисторически селищни могили в Преславско..., с. 9; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски...*, с. 60, № 304; **Чохаджиев, Ст., Св. Венелинова.** Аварийни археологически проучвания на халколитен некропол в м. Чанаджик, село Сушина, Шуменска област. – В: *Археологически открития и разкопки през 2007 г.* С., 2008, с. 98 – 99; **Същите.** Спасителни археологически проучвания на халколитен некропол в м. Чанаджик в землището на с. Сушина, общ. Върбица, Шуменска област. – В: *Археологически открития и разкопки през 2008 г.* С., 2009, с. 118 – 119; **Чохаджиев, Ст., И. Бабаджанов, Т. Дяков.** Спасителни археологически проучвания на селищна могила Нуриюк в м. Чанаджик, с. Сушина. – В: *Археологически открития и разкопки през 2009 г. С.*, 2010, с. 71 – 72; **Чохаджиев, Ст., Т. Дяков.** Редовно археологическо проучване на селищна могила Нуриюк в м. Чанаджик, с. Сушина, Шуменска област. – В: *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* С., 2011, с. 77 – 78; **Същите.** Редовно археологическо проучване на селищна могила Нуриюк в м. Чанаджик, с. Сушина, Шуменска област. – В: *Археологически открития и разкопки през 2010 г.* С., 2011, с. 77 – 78; **Чохаджиев, Ст., Т. Дяков, А. Атанасов.** Редовно археологическо проучване на селищна могила Нуриюк в м. Чанаджик, с. Сушина, Шуменска област. – *Археологически открития и разкопки през 2011 г.* С., 2012, с. 75; **Чохаджиев,**

Ст. Редовно археологическо проучване на селищна могила Нуриюк в м. Чанаджик, с. Сушина, Шуменска област. – *Археологически открития и разкопки през 2012 г.* С., 2013, с. 71 – 72; **Същият.** Редовно археологическо проучване на селищна могила Нуриюк в м. Чанаджик, с. Сушина, Шуменска област. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г.* С., 2014, под печат.

гр. Търговище, община Търговище

68. Селищна могила от халколита, „Текето", разположена на 3,5 км югоизточно от града, до кв. Кос върху невисоко плато, между реките Калайджи дере и Умник.

Публикации: **Тодорова, Х.** Овчарово..., с. 15, обр. 7.

69. Селище от неолита, разположено на 3,5 км югоизточно от града, до кв. Кос, върху невисоко плато, между реките Калайджи дере и Умник, южно от селищната могила „Текето".

Публикации: **Тодорова, Х.** Овчарово..., с. 10, обр. 1; **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия*..., с. 70 – 71, № 382.

70. Селище от халколита, разположено в кв. Михаил Петров (Въбел).

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия*..., с. 71, № 383.

71. Селище от ранния неолит, „Поляница – платото", разположено на 4 км южно от града, в мочурището под платото Поляница. Разкопки през 1973 – 1975 г. на Хенриета Тодорова.

Публикации: **Тодорова, Х., Ал. Бонев.** Разкопки на обект Поляница – платото..., с. 17; **Тодорова, Х. и др.** Овчарово..., с. 10, 14, обр. 1.

72. Селищна могила „Поляница – платото" от ранния, средния, късния халколит, ранножелязната и късносредновековната епоха, разположена на 4 км южно от града, в мочурището под платото Поляница. Разкопки през 1973 – 1975 г. на Хенриета Тодорова. Осем жилищни хоризонта с дебелина на културния пласт 3,5 м. На 200 м северозападно от селищната могила се намира некропол от ранния и средния халколит.

Публикации: **Тодорова, Х.** Разкопки на некропола към селищната могила Поляница, Търговищки окръг. – В: *XX Национална археологическа конференция*, Смолян, 1976, с. 18; **Тодорова, Х., Т. Хоросан.** Уникална находка на идол от каменно-медната епоха от Поляница. – *Векове*, 1973, 6, с. 72; **Тодорова, Х.** Идолната пластика в България в светлината на новите открития. – В: *Известия на българското историческо дружество*, 1973, XXIX, с. 49, обр. 33; **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия*..., с. 70 – 71, № 384, 389.

73. Селищна могила от халколита, „Търговище – Гарата", с диаметър около 100 м и височина 10 – 12 м, разположена на 0,5 км североизточно от града, на брега на р. Врана, вляво от шосето за Шумен.

Публикации: **Миков, В.** *Предисторически селища и находки в България*..., с. 59, № 40; **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия*..., с. 71, № 385.

74. Селищна могила „Омуртаг", от средния и късния халколит, разположена южно от града, вляво от шосето за Омуртаг на брега на р. Врана. Съставена е от 4 жилищни хоризонта.

Публикации: **Ангелова, Ил.** Разкопки на селищна могила Омуртаг, Търговишки окръг. – В: *Археологически открития и разкопки през 1982 г.* Плевен, 1983, с. 18 – 19; **Същата.** Енеолитната селищна могила Търговище. – *Интердисциплинарни изследвания*,

XIV[a], 1986, с. 16 – 17; **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия...*, с. 71, № 386.

75. Селищна могила от халколита, с диаметър 50 м и височина 2 м, разположена на 2 км югозападно от кв. Михаил Петров в горичката, вдясно от черния път.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия...*, с. 71, № 387.

76. Селищна могила от халколита, с диаметър 50 м и височина 4 м, разположена на 3 км северозападно от кв. Михаил Петров.

Публикации: **Дремсизова-Нелчинова, Цв. и др.** *Археологически паметници в Търговищкия...*, с. 71, № 388.

гр. Шумен, община Шумен

77. Селищна могила „Коджадермен", от средния и късния халколит, с диаметър 60 м и височина 5 м, разположена на 6 км северно от града, вляво от шосето Шумен – Търговище. Разкопки на Рафаил Попов през 1907 г.

Публикации: **Попов. Р.** Коджадерменската могила. – *Периодическо списание на българското книжовно дружество*, Пловдив, 1909, LXX, с. 503 – 562; **Същият.** Коджадерменската могила при гр. Шумен. – В: *Известия на археологическото дружество*, VI, 1916 – 1918; **Дремсизова-Нелчинова, Цв., В. Антонова.** *Каталог на археологическите паметници в Шуменски...*, с. 65, № 349.

с. Янково, община Смядово

78. Селище от халколита, с площ 3 дка, разположено на 1 км от устието на р. Брестова.

Публикации: непубликуван материал.

Бележки

[1] Експедиция „Камчия" се провежда от екип на РИМ – Шумен с научен ръководител д-р Св. Венелинова по горното и средното течение на река Голяма Камчия. В периода 2008 – 2012 г. е обходена територията на община Върбица, а през 2013 г. – землищата на селата Риш и Веселиново в община Смядово.

[2] Обектите в каталога са подредени по азбучен ред в зависимост от землищата на населените места, в които са локализирани. Номерацията на обектите в образите съответства на техния каталожен номер. С изключение на обектите, регистрирани по време на експедиция „Камчия", всички останали са обозначени върху картите условно, тъй като за повечето от публикуваните селища в литературата не са посочени точни координати на тяхното местонахождение.

[3] **Маринов, В.** *Герлово. Областно географско изучаване.* С., 1936, с. 5 – 12. **Гълъбов, Ж. и кол.** *Физическа география. Природни условия и ресурси.* С., 1982, 1, с. 23 – 24, 92.

[4] **Венелинова, Св., К. Константинов.** Теренно археологическо проучване по брега на язовир Тича, долината на Голяма Камчия и по-малките ѝ притоци – Вардун дере, Палиска, Герила и Върбишка река. –В: *Археологически открития и разкопки през 2008 г.* С., 2009, с. 767 – 768; **Венелинова, Св.** Теренно археологическо проучване в община Върбица, област Шумен. – В: *Археологически открития и разкопки през 2009 г.* С., 2010, с. 638 – 639; **Същата.** Издирване на археологически обекти на север от язовир Тича в землищата на селата Методиево, Иваново и Сушина, община Върбица, област Шумен. – В: *Археологически открития и разкопки през 2010 г.*. С., 2011, с. 548 – 549; **Венелинова, Св., М. Гюрова.** Издирвания на археологически обекти южно от язовир Тича в землищата на селата Тушовица, Бяла река и Нова Бяла река, община Върбица, област Шумен. – В: *Археологически открития и разкопки през 2011 г.* С., 2012, с. 526 – 528; **Венелинова, Св.,**

М. Христов. Издирване на археологически обекти югозападно от язовир Тича в община Вървица. – В: *Археологически открития и разкопки за 2012 г.* С., 2013, с. 520 – 523.

[5] **Дремсизова-Нелчинова, Цв., Г. Гинев, Ил., Ангелова, А. Конаклиев.** *Археологически паметници в Търговищкия район*. С., 1991, с. 18, № 22. **Лещаков, П., А. Конаклиев.** Издирване на археологически обекти по трасето на газопровод „Набуко", сектор 3. – В: *Археологически открития и разкопки през 2011 г.* С., 2012, с. 587 – 589.

[6] **Чохаджиев, Ст., Св. Венелинова.** Археологически проучвания на селищната могила в м. Ереклик, с. Ловец, Шуменско. – В: *Археологически открития и разкопки през 2006 г.* С., 2007, с. 59 – 61.

[7] **Станев, П., Е. Найденова, Н. Еленски.** Археологически проучвания в землището на село Орловец, Полскотръмбешка община (Към археологическата карта на България). – В: *Известия на исторически музей Велико Търново*, IX, 1994, с. 89 – 95; **Станев, П.** Топография и стратиграфия на неолитен комплекс Орловец. Жилищна архитектура на раннонеолитното селище (Принос към проучването на първите фази на ранния керамичен неолит на ЮИ Европа). – В: *Известия на исторически музей Велико Търново*, X, 1995, с. 57 – 66 и спец. с. 59; **Същият.** Една хипотеза относно неолитизацията на Централна Северна и Североизточна България. – В: *Известия на исторически музей Велико Търново*, XVII – XVIII, 2002 –2003, с. 119 – 124 и спец. с. 120; **Еленски, Н.** Раннонеолитни селища по средното течение на Янтра. – В: *Карановски конференции за праисторията на Балканите, I. Тракия и съседните райони през неолита и халколита*. С., 2000, с. 21 – 31 и спец. с. 23, 24; **Същият.** Раннонеолитното селище Бяляковец–Плочите, Великотърновско. – В: *Известия на исторически музей Велико Търново*, XXIII, 2008, с. 7 – 75 и спец. с. 25.

[8] **Тодорова, Х. и др.** Овчарово. – В: *Разкопки и проучвания,* IX, 1983, с. 10 – 14, обр. 1; **Тодорова, Х., Бонев, Ал.** Разкопки на обект Поляница – платото. – В: *XX Национална археологическа конференция*, Смолян, 1976, с. 19; **Ангелова, Ил.** Разкопки на праисторическото селище Руец при с. Овчарово, Търговищки окръг. – В: *Археологически открития и разкопки за 1976 г.* С., 1977, с. 19 – 20; **Станев, П.** *Самоводене. Неолитна селищна могила*. Велико Търново, 2002, с. 188; **Еленски, Н.** Раннонеолитни селища по средното…, с. 24; **Същият.** Културни контакти през ранния неолит в Централна Северна България с Тракия и района на Мраморно море. – В: *Праисторическа Тракия.* София – Стара Загора, 2004, с. 67 – 79 и спец. с. 67, 69; **Бояджиев, Я.** Ролята на Източна Тракия в неолитизацията на българските земи. – В: *История и култура на Карнобатския край*, 4, С., 2002, с. 71 – 78 и спец. с. 75; **Krauß, R.** *Ovčarovo – gorata. Eine ftühneolithische Siedlung in Nordostbulgarien*.

[9] **Венелинова, Св.** Издирване на археологически обекти по поречието на река Брестова в землищата на селата Риш, Александрово и Веселиново, община Смядово. – В: *Археологически открития и разкопки за 2013 г.* С., 2014, под печат.

[10] **Тодорова, Х. и др.** Селищната могила при Голямо Делчево. – В: *Разкопки и проучвания*, V, С., 1975, с. 9.

[11] Пак там, с. 8, 9; **Станев, П.** *Самоводене* ..., с. 186.

[12] **Станев, П.** Една хипотеза относно неолитизацията…, с.120; **Бояджиев, Я.** Цит. съч., с.73.

[13] **Станев, П.** *Самоводене* ..., с. 188.

[14] **Лещаков, П., А. Конаклиев.** Цит. съч., с. 587 – 589.

[15] **Еленски, Н.** Раннонеолитни селища по средното…, с. 23–24; **Станев, П.** *Самоводене* ..., с. 188.

[16] **Николов, В., Т. Стефанова.** Отчет за спасителни археологически разкопки край с. Съединение, Бургаска област през 2000 г. – В: *Археологически открития и разкопки през 1999 – 2000 г.* С., 2001, с. 35.

[17] **Тодорова, Х. и др.** Селищната могила при Голямо Делчево…, с. 11, 15 – 20; **Тодорова, Х.** *Новокаменната епоха в България*. С., 1993, с. 142.

[18] **Тодорова, Х. и др.** Овчарово…, с. 68 – 88; **Гайдарска, Б.** ГИС подходи в проучването на селищните модели в Тракия. – В: *Праисторическа Тракия*. София – Стара Загора, 2004, с. 351 – 352.

[19] **Тодорова, Х.** *Каменно-медната епоха в България (пето хилядолетие преди новата ера)*. С., 1986, с. 222.

[20] **Попов, Н.** Смядово. Археологически обекти и проучвания. – В: *Смядово. Юбилеен сборник*. Шумен, 1994, с. 5 – 23; **Радунчева, А.** Виница. Енеолитно селище и некропол. – В: *Разкопки*

и проучвания, VI, С., 1976; **Тодорова, Х. и др.** Овчарово..., с. 24; **Тодорова, Х.** *Каменно-медната епоха*…, с. 222; **Venelinova., Sv.** Archaeological Researches of the Ivanovo Chalcolithic Tell, Shumen Region in 2008 – 2010. – In: *International conference "The Lower Danube in Prehistory: landscape changes and human-environment interactions", 03 – 05 of November 2010, Alexandria, Rumania*, 2010, pp. 87 – 94; **Венелинова, Св., М. Гюрова, Н. Карастоянова.** Археологически разкопки на халколитната селищна могила при с. Иваново, Шуменско през 2013 г. – В: *Археологически открития и разкопки през 2013 г.* С., 2014, под печат.

DEVELOPMENT OF THE SETTLEMENT NETWORK ALONG THE UPSTREAM AND THE MIDDLE-STREAM OF THE GOLYAMA KAMCHIYA RIVER DURING THE NEOLITHIC AND THE CHALCOLITHIC PERIODS

Svetlana Venelinova

The author of the present article deals with the development of the settlement network along the upstream and the middle stream of the Golyama Kamchiya River during the Neolithic and the Chalcolithic periods in today's North-East Bulgaria. The occurrence of a dense settlement network is determined by the abundance of natural resources: the large river, the fertile soil, the plenty of game, timber and high-quality clay. The main sources of information about the prehistoric settlement patterns in the region are the results of the field expedition "Kamchiya" held in the period from 2008 to 2013 and the data from previous expeditions and archaeological excavations in the region. The research includes 78 sites located along the upstream and the middle stream of the Golyama Kamchiya River. In territorial-administrative aspect they are situated in the today's municipalities of Varbitsa, Smyadovo, Veliki Preslav and Shumen, all of them in the province of Shumen, and in the municipalities of Omurtag and Targovishte in the province of Targovishte. In the examined area three micro-regions have been differentiated: the Gerlovo valley; the north slopes of the Preslav-Dragoevo Mountain and the foothills and the plains to the north of the mountain; the Rish valley. The settlements have been typified by their geographical and chronological aspects. The accent is on the different types of settlement patterns and their connection with the geographical features of the terrain. A comparative analysis with the settlements in the neighbouring cultural areas has been conducted. The possible roads for cultural influence from Thrace and from today's Central North Bulgaria have been studied.

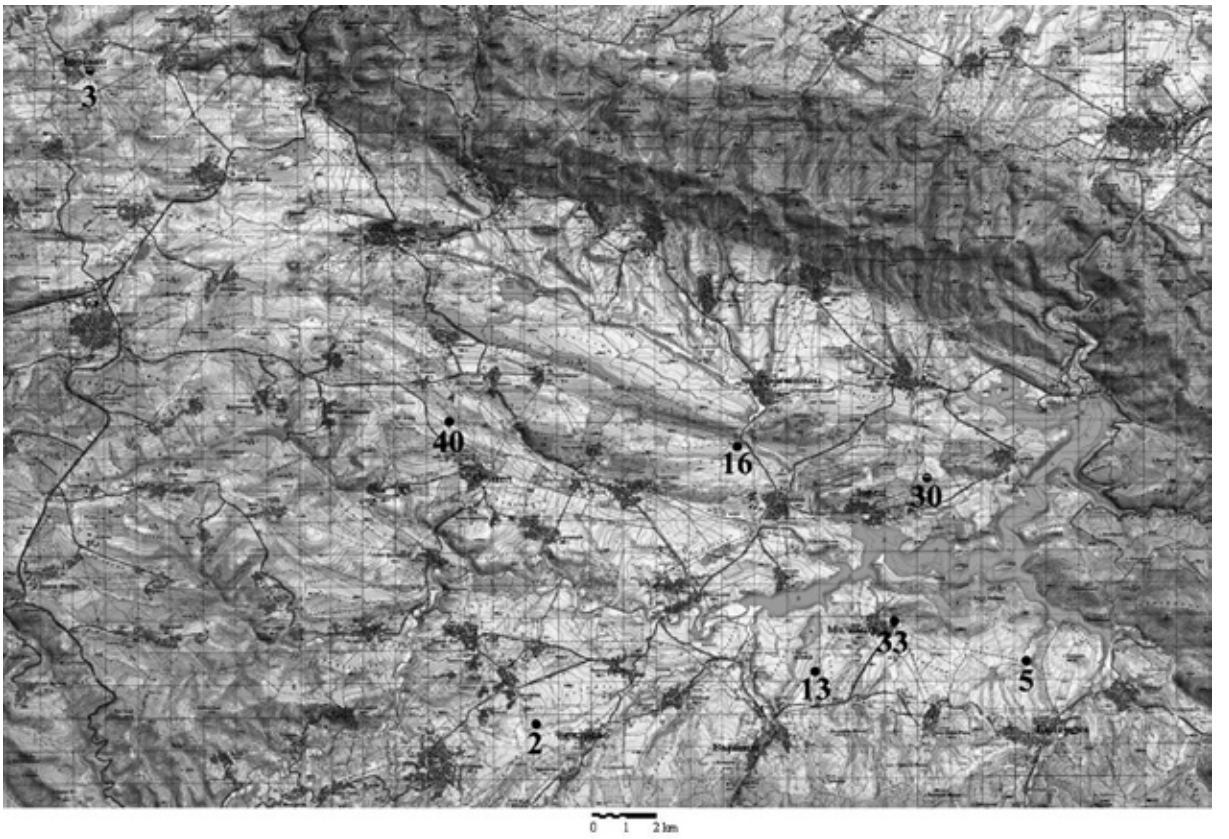

Обр. 1. Карта с местоположението на неолитните обекти в Герлово
Fig. 1. Map showing the location of the Neolithic sites in the Gerlovo valley

Легенда

55 каталожен номер на обект

● селище от ранния неолит

● селище от късния неолит

● селище от халколита

◓ селищна могила от халколита

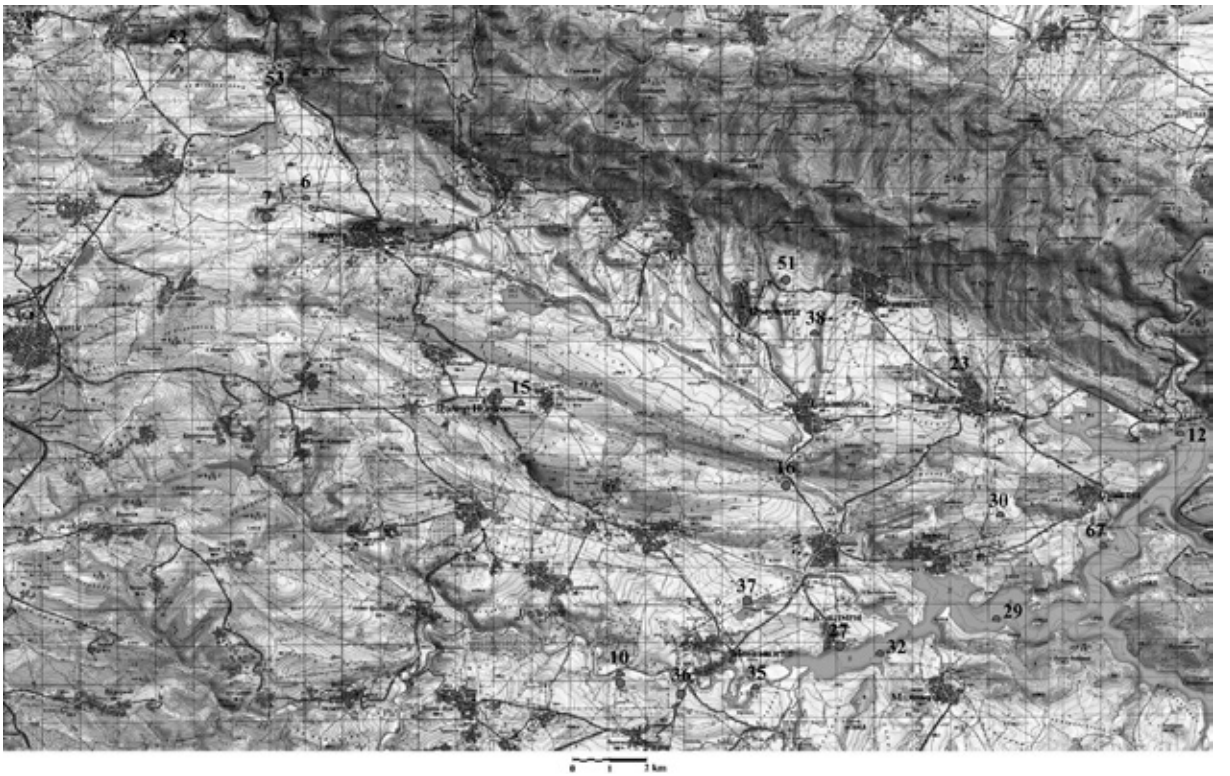

Обр. 2. Карта с местоположението на халколитните обекти в Герлово
Fig. 2. Map showing the location of the Chalcolithic sites in the Gerlovo valley

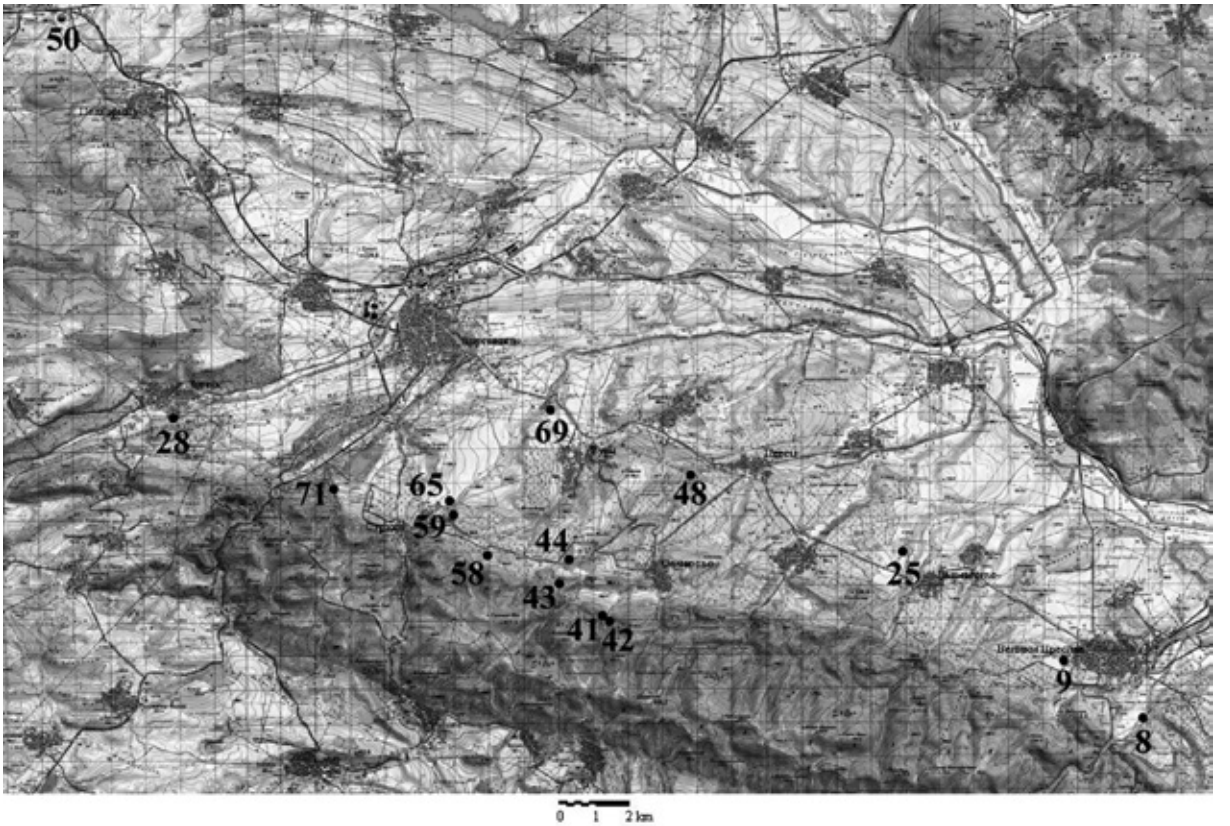

Обр. 3. Карта с местоположението на неолитните обекти на север от Преславско-Драгоевска планина
Fig. 3. Map showing the location of the Neolithic sites to the north of the Preslav-Dragoevo Mountain

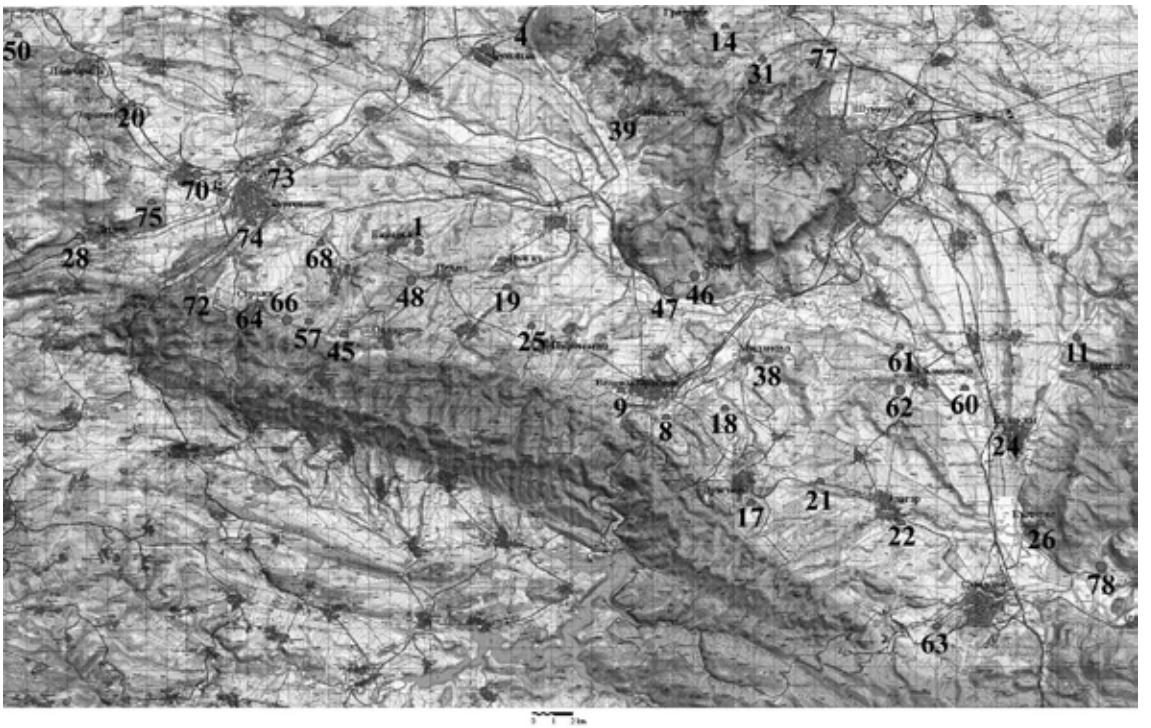

Обр. 4. Карта с местоположението на халколитните обекти на север от Преславско-Драгоевска планина
Fig. 4. Map showing the location of the Chalcolithic sites to the north of the Preslav-Dragoevo Mountain

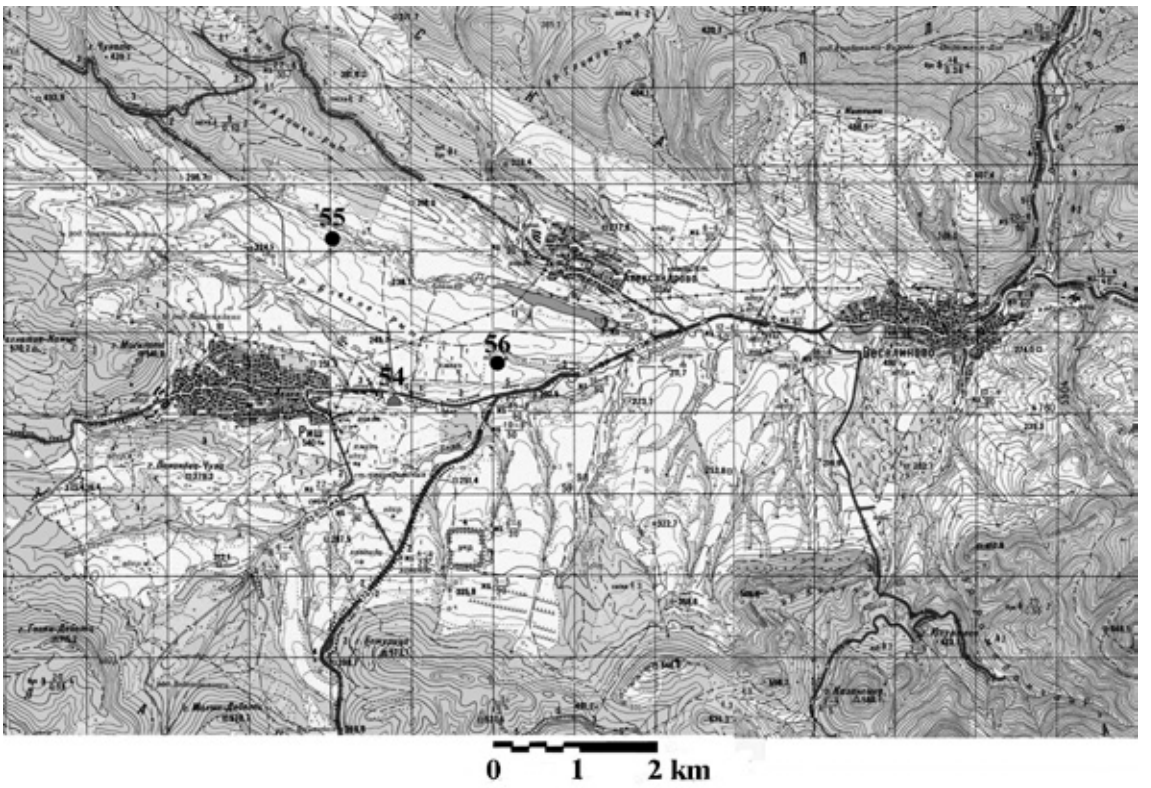

Обр. 5. Карта с местоположението на праисторическите обекти в Ришката котловина
Fig. 5. Map showing the location of the prehistoric sites in the Rish valley

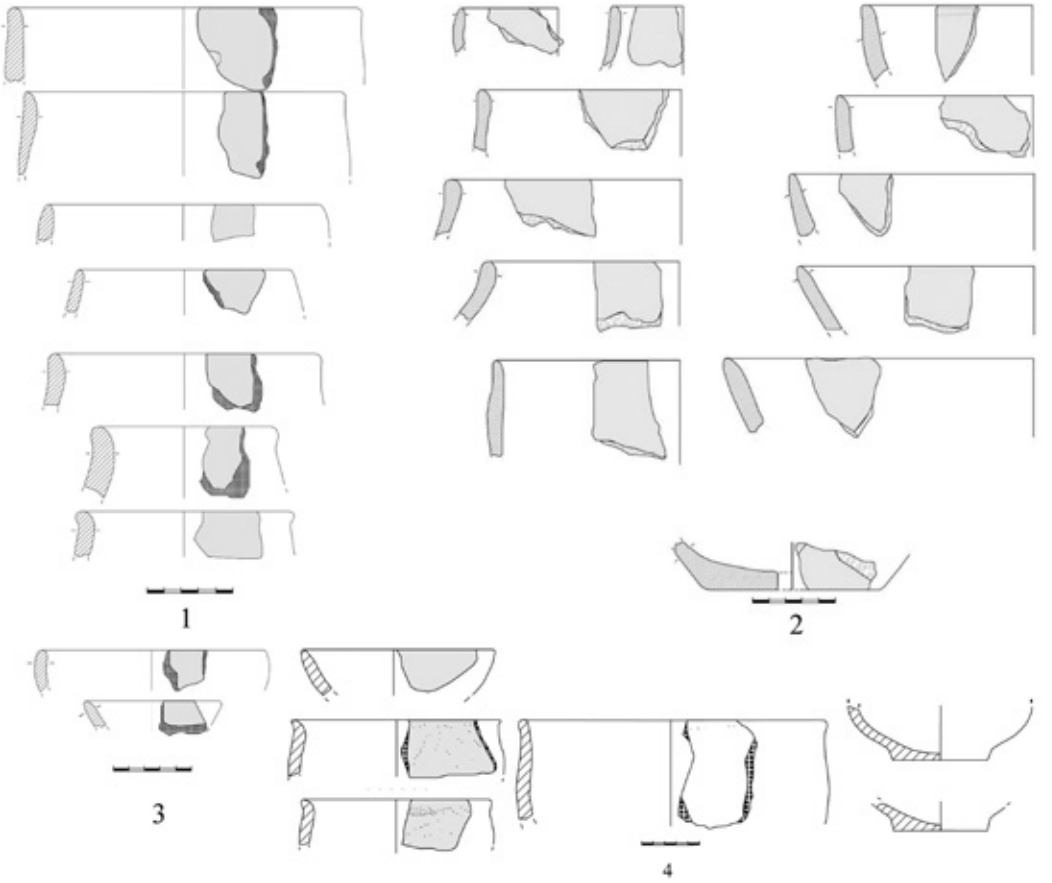

Обр. 6. Керамика от култура Овчарово от неолитните селища при Божурово (1), Бяла река (2), Маломир (3) и Риш (4)
Fig. 6. Pottery of the Ovcharovo culture from the Neolithic settlements Bozhurovo (1), Bqala Reka (2), Malomir (3) and Rish (4)

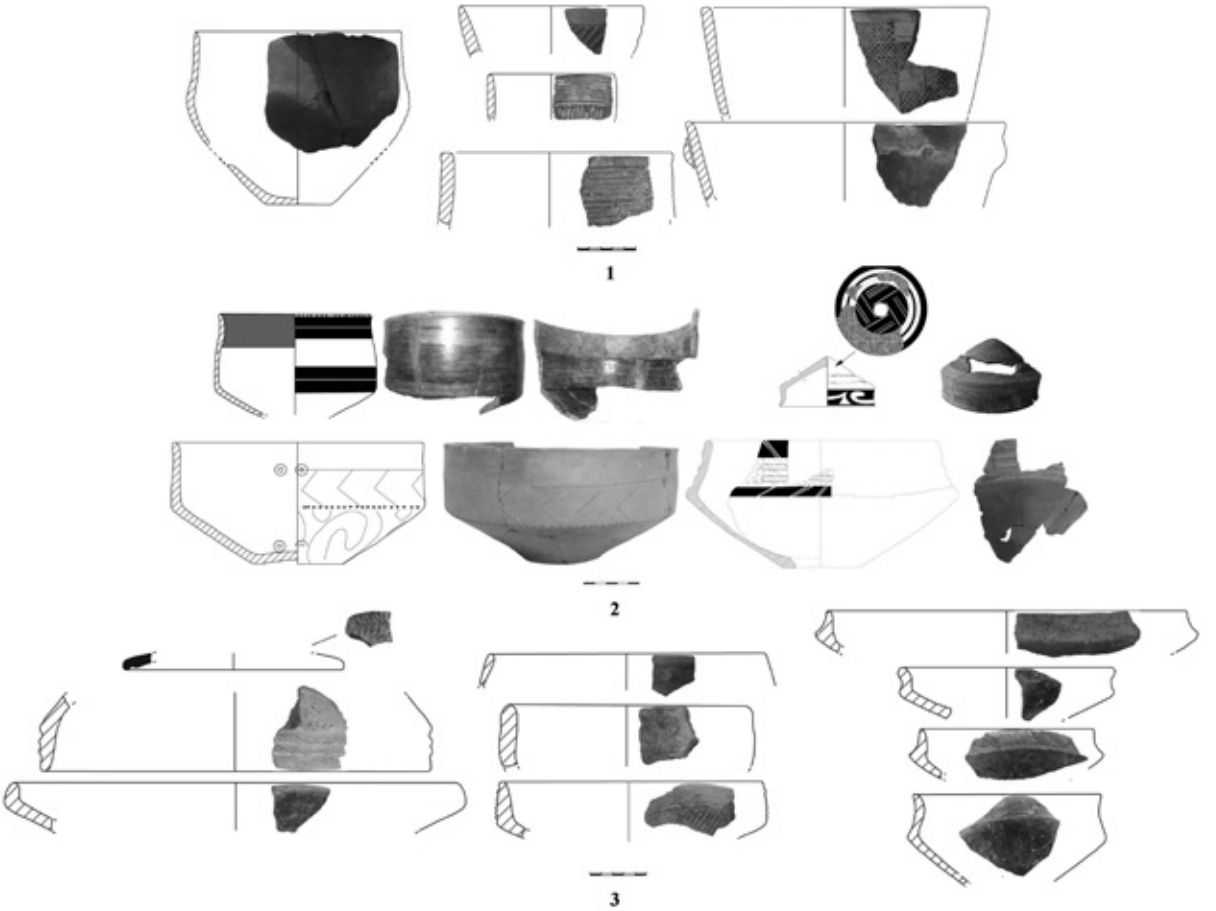

Обр. 7. Керамика от култури Поляница и Коджадермен от халколитните селища при Менгишево – Саз гьол (1), Иваново (2) и Риш (3)
Fig. 7. Pottery of the Polyanitsa and the Kodzhadermen cultures from the Chalcolithic settlements Mengishevo-Saz gyol (1), Ivanovo (2) and Rish (3)

Обр. 8. Керамика от култура Коджадермен от халколитните селищни могили при Коджадермен (1) и Смядово (2)
Fig. 8. Pottery of the Kodzhadermen culture from the Chalcolithic tells Kodzhadermen (1) and Smyadovo (2)

ПРАИСТОРИЧЕСКОТО СЕЛИЩЕ ПРИ С. ЮНАЦИТЕ – НАЧАЛОТО НА ГРАДОУСТРОЙСТВОТО В ЕВРОПА

Явор Бояджиев

До преди десетина години въпросът за наличието на градове в Европа преди III хил. пр. Хр. би изглеждал неуместен. Проучванията през последните години обаче го правят все по-актуален. Установиха се селища със значителни за времето си размери – над 100 000 м^2, някои от които възникват още през късния неолит (втората половина на VI хил. пр. Хр.). Разкриха се мощни отбранителни стени, неотстъпващи на тези от по-късните епохи. Очертават се производствени центрове, снабдяващи със суровини значителни територии. Очевидно търговските връзки са се простирали на стотици километри. Колко от тези елементи обаче трябва да се съчетаят, за да може да приемем дадено селище за град? И може ли въобще да говорим за градове в праисторическата епоха? Какви са критериите, определящи едно селище като град? По този въпрос има различни мнения, които до голяма степен зависят от района и от периода, интересуващи отделните автори. На базата на проучванията в Близкия изток са предложени чисто пространствени критерии за разграничаване на типовете селища. Според Р. Адамс могат да се обособят следните типове: село – 0,1 – 6 ха, градче – 6 – 25 ха и градски център – над 50 ха[1]. Г. Джонсън прави петстепенно групиране: село – 1 – 3 ха, голямо село – 3 – 5 ха, градче – 6 – 15 ха, голям град – над 15 ха[2]. Разбира се, само пространствените параметри не са достатъчни, за да се даде на едно селище статута на град. Всъщност те се явяват като индикатор за един друг критерий, смятан за основен от някои изследователи – броят на жителите на дадено селище. В. Массон предлага следните три признака за град: население над 5000 жители, монументална архитектура (светска или религиозна), центрове на занаятчийско производство[3].

Големият проблем пред българската праистория е недостатъчната проученост – както на отделните обекти, така и на селищната система като цяло. Изследвани са помалко от 10% от известните селища от халколитната епоха (и още по-малко от реално съществувалите), голямата част от тях само чрез малки сондажи. Изцяло проучените селищни могили се броят на пръсти, при това всички те са сравнително малки и са концентрирани основно в Североизточна България. Разкопките са съсредоточени върху самите селищни могили, като при нито една те не се разпростират и върху околомогилното пространство. Изследването на плоски селища е в самото си начало, като до този момент все още няма нито едно цялостно разкопано. По тази причина, въпреки че вече има известни селища с площ значително над 6 ха, приета като граница за малък град, недостатъчната им проученост не дава възможност за определянето им като такива. На този етап на изследване единственото селище, което може би отговаря на критериите за град, е това при с. Юнаците, Пазарджишко.

До неотдавна то бе известно само като селищна могила – една от най-големите в България и въобще в Европа. Тя има диаметър приблизително 100–110 м и максимална височина 12 м от съвременната повърхност (**Обр. 1**). Началото на нейното проучване се поставя още през 1939 г., когато В. Миков прави сондаж в източната ѝ част[4]. От

1976 г. стартират редовни археологически разкопки под ръководството на Р. Катинчаров. От 1982 г. до 2000 г. в проучването участва и екип от Русия под ръководството на Н. Я. Мерперт. След 2001 г. проучванията на селищна могила Юнаците се осъществяват под ръководството на Я. Бояджиев, от 2002 г. до 2011 г. съвместно с гръцки екип, ръководен от Й. Асланис[5].

Разкопките обхващат източната част на могилата – около 40% от цялата площ. Установено е наличието на средновековен некропол, укрепление от римската епоха и два хоризонта от ранножелязната епоха. Под тях започва дебел пласт от РБЕ. В него са установени 17 жилищни хоризонта[6]. Следват напластявания от халколитната епоха. На цялата разкопана площ е изследвано последното селище от халколита – хоризонт BI. В сондажа на В. Миков (на площ приблизително 110 м^2) се навлезе и в по-долните два хоризонта – BII и BIII.

По време на българо-съветската експедиция извън очертанията на селищната могила, на разстояние от 10, 25, 100 и 150 м от нея, са направени четири малки сондажа[7] (**Обр. 1**). Културен пласт от халколита е установен в три от тях, разположени южно и западно от могилата. Само в сондаж 1, разположен на 10 м северно от основата на могилата, не е установен културен пласт. Достигнатият на дълбочина 2 м пясък показва, че тук е бил древният бряг на р. Тополница. В древността тя е минавала непосредствено до източната страна на селището, обграждайки терасата, на която е разположена могилата[8].

През 2006 г. бяха проведени сондажни проучвания на разстояние 200 – 400 м от могилата за търсене на праисторическия некропол. На разстояние 200 – 250 м северозападно, западно и южно от могилата се попадна на културен пласт от халколитната епоха. Той е затрупан от 1 – 1,5 м дебел наносен пласт, поради което на съвременната повърхност няма никакви следи от археологически останки. Пластът беше изследван само в един малък участък в сондаж XI–5, който изглежда попада в западната периферия на селището, на разстояние 260 м от селищната могила. Установи се, че той е дебел над 1,40 м, като не се стигна до основата му. Тук се откри и под на сграда. Явно селището е било застроено и активно обитавано до самата си периферия – ако краят на културния пласт се приеме за край на селището. Възможно е обаче площта му да е била още по-голяма, макар и не плътно застроена, тъй като в някои от сондажите керамика от халколитната епоха, включително и почти цял съд, се откри на разстояние 380 м от могилата. Керамиката от културния пласт е изцяло халколитна, като някои фрагменти трябва да се свържат със самото начало на епохата.

Сондажните проучвания показват, че в началото на ранния халколит (около 4900 г. пр. Хр.) на това място е съществувало обширно селище с площ над 10 ха (като се има предвид и самата селищна могила, размерите му изглежда са поне 300 х 400 м – в посока С/СЗ – Ю/ЮИ). От източната си страна то е било обградено от древното корито на р. Тополница. Приблизително в средата на ранния халколит (между 4800 и 4700 г. пр. Хр.) в най-високата му част, естествено защитена от североизточната и източната страна от реката, е изградена мощна укрепителна система. Тя се състои от ров и крепостна стена. Ровът е дълбок поне 3,50 м (според нивото на проучванията през 2013 г.) и широк над 7 м (**Обр. 2; 4**). Изкопаната от рова пръст е използвана за изграждането на глинобитна стена. Глината е уплътнявана със слоеве от набити плътно един до друг речни камъни (**Обр. 3; 4**). Открити са дупки от колове, даващи основание да се предположи, че от външната страна е имало някаква дървена конструкция, която е служила като арматура при строежа на стената. Стената е била широка около 4 м в основата си и е запазена до височина 2,50 м. По този начин е оформено едно мощно укрепление, с диаметър приблизително 100 м. То, заедно с ограденото от него пространство, се явява цитадела/акропол на сели-

щето. Крепостта е използвана в продължение на повече от 500 години, до загиването на селището при вражеско нашествие в края на V хил. пр. Хр. Вероятно през този период стената периодично е била преустройвана, ако не заради друго, то поради факта, че с натрупването на напластявания във вътрешността на цитаделата нивото на терена постепенно се е издигал, така че нивото на последното селище е на около 2,5 м по-високо от основата на стената от външната ѝ страна. Със сигурност стената се е издигала поне на 2,5 м над вътрешното ниво, за да може да прикрива сградите в цитаделата (непосредствено от вътрешната страна на южната стена е имало двуетажна сграда[9], чиято височина със сигурност е била поне 3 м). Следователно в последния етап от съществуването си тя е била висока над 5 м от външната си страна.

Площта на цитаделата е приблизително 6 – 7 дка. Проучени са около 30%[10] от нея, поради което не може да се правят обобщаващи заключения за нейното вътрешно устройство. Но и разкопаната площ дава възможност за някои интересни наблюдения. Правят впечатление значителните разстояния, оставащи между повечето от сградите (**Обр. 4**). Досега проучените селищни могили показват едно изключително плътно застрояване[11] (**Обр. 5**). Това е нормално, тъй като целта е да се защити цялото селище. В селището при Юнаците обаче е застроена по-малко от половината площ[12]. Сградите са сравнително големи – между 60 и 100 кв. м[13]. В сграда 15, в която има запазени части от южната и източната стена, личи оцветяване с червена и бяла боя[14]. На 1 м източно от нея се намира сграда 14, многобройните съоръжения в която ограничават силно свободното пространство вътре в нея и дават основание да се предположи, че тя е имала само стопанско предназначение, като вероятно е образувала общ комплекс със сграда 15. Не е изключено в цитаделата да са живели по-видните представители на общността. За да може да се направят по-сигурни заключения обаче, е необходимо да бъде проучено и селището извън крепостната стена, за да има база за сравнение по отношение на големината и устройството на жилищата.

В незастроените части се откриха останки от огнища/пещи, в близост една до друга. С тях се свързват и дебели слоеве от бяла пепел, показващи интензивното им използване. В тези райони бяха намерени голям брой инструменти от кремък, камък, кост, рог. В някои участъци се констатира концентрация на определен вид инструменти – напр. костени шила, кремъчни стъргалки, кремъчни пластини. Откриха се и следи от медна шлака, включително и глинена пота с останки от шлака по стените ѝ. Наличните данни дават основание да се предположи, че в тези райони са извършвани производствени дейности.

Освен останките от пещи в незастроените райони се разкриха и вкопани в земята ями, добре обмазани с пречистена глина. Ями има и вътре в сградите. Основите им лежат обикновено на дълбочина 0,50 – 0,90 м под подовото ниво. Диаметърът им е приблизително еднакъв – 0,70 – 0,90 м. Подът и стените им са измазани с добре пречистена сивочерна глина с дебелина 30 – 50 мм. Върху дъната на две от тях, намиращи се в жилище № 3, се откриха кости от девет агнета и шилета, както и от едно теле[15] (**Обр. 6**). Те са плътно покрити с фрагментите на големи дебелостенни съдове. Върху фрагментите е нанесен 0,10 м дебел слой глина, който достига до стените на ямата. Цялата конструкция показва, че целта на древните обитатели на жилището е била да се запечата херметически месото, за да се запази то максимално дълго. Според зоолога Лазар Нинов животните са били заклани в началото на лятото. Подобен момент изглежда необичаен за клане на животни, ако целта е била месото да се използва през зимните месеци. Най-вероятно моментът е определен от задаващата се военна опасност, а целта на ямите-хранилища е била да осигури хранителни запаси в крепостта в случай на обсада. Има всички основания да се предположи, че и останалите ями са били използвани за съхранение на хранителни

продукти – както на месо, така и на зърно. Следователно на лице са достатъчно индикации, че укрепеното пространство се е използвало за прибиране на населението от цялото селище в случай на нужда и осигуряване на неговото изхранване за известен период от време до отминаване на опасността, както и за функциониране на най-необходимите производства.

Основната част от населението е живеело извън цитаделата. Неговият брой явно е надхвърлял обичайният за селищата от тази епоха[16]. За съжаление оценяването на броя на жителите на селището при с. Юнаците може да е само твърде приблизително – преди всичко поради много малкия процент на изследваната площ – вероятно по-малко от 2% от цялата. В проучената част са установени 10 сгради, като между тях има значителни празни пространства. Ако приемем подобна гъстота на застрояване, то в укрепената част е имало около 30 сгради. В откритото селище, чиято площ е поне 57 пъти по-голяма от проучената, би трябвало да има съответно около 570 сгради с площ 60 – 90 м^2, при приблизително 50% застроена площ, каквато е плътността в цитаделата. Подобно изчисление обаче е много условно, тъй като нямаме данни както за гъстотата на застрояване извън цитаделата, така и за размерите на сградите (а и за точната площ на селището). Единственото косвено указание в тази насока е дебелината на културния пласт, който дори в периферията на селището е над 1,50 м и говори за интензивен живот и съответно за сравнително плътна застроеност. Трябва да се има предвид и че досегашните проучвания (основно на могили от СИ България) показват значително по-малки размери на жилищата – средно 37,5 кв. м[17]. Х. Тодорова приема, че една сграда с подобна площ се обитава от 5 – 6 човека. Рядко жилищата надхвърлят 40 – 45 м^2 (разбира се, има и редица изключения – напр. в селищна могила Дуранкулак жилищата са с площ между 80 и 200 кв. м[18]. Ако се приеме, че в една сграда с площ около 60 – 80 м^2 (каквито са основно сградите в цитаделата) живеят средно 8 човека (Х. Тодорова приема, че сграда с площ 37,5 м^2 се обитава от 5 – 6 човека[19]), то цялото население е било около 4 560 човека. Тази бройка съответства и на мащабите на строителните дейности, свързани с изграждането на отбранителните съоръжения, които обособяват цитаделата. Разбира се, подобен брой е много условен. Възможно е населението да е било както малко по-малобройно, така и чувствително по-многобройно – при по-голяма плътност на застрояване или при по-малки, но повече на брой жилища.

Значителните мащаби на селището при с. Юнаците едва ли са случайни. То заема ключово положение в контактната зона между две културни области – Тракия и Югозападна България. Намира се в най-западната част на Тракийската низина, близо до прохода Траянови врата, през който винаги се е осъществявала връзката между тях[20]. Влиянието на културите от Западна България е ясно засвидетелствано в археологическия материал от селищна могила Юнаците, в който има редица паралели с култури Дикилиташ–Слатино–Градешница и Криводол–Салкуца–Бубани хум. Същевременно селището е разположено в непосредствена близост до сливането на две големи реки, плавателни в древността – р. Тополница и р. Марица[21]. Чрез р. Марица и нейните притоци се е осъществявала връзка както с цялата Тракийска низина, така и с Егейското крайбрежие в района на Дарданелите. Чрез р. Яденица, приток на р. Марица, селището има връзка с долината на р. Места и оттам – с Егейското крайбрежие в близост до днешния гр. Кавала. Керамичният материал ясно показва наличието на контакти между двата района. Река Тополница улеснява достъпа до Средногорието и Пирдопско-Златишкото поле, а оттам през Златишкия проход със Северна България. Стратегическото разположение на сели-

щето е спомогнало и за превръщането му в търговски център. Свидетелство за оживена търговия с Егейското крайбрежие са както откритите модели на плавателни съдове, така и изделията от средиземноморската раковина Spondylus, които показват необичайно висока концентрация за селище[22].

Досегашните проучвания показват, че в средата на ранния халколит (4800 – 4700 г. пр. Хр.) селището при с. Юнаците придобива структура, отговаряща на тази на по-късните градове: населено място с площ над 10 ха, в най-високата и естествено защитена част на което е издигната цитадела. Възможно е отбранителни съоръжения да е имало и около цялата незащитена от реката част на селището, но засега липсват проучвания в тази насока. Цитаделата е била предназначена за защита на населението и за осигуряване на изпълнението на основни занаятчийски дейности. Вероятно в нея са били разположени жилищата на елита на местната общност. Въпреки че се появява близо две хиляди години по-рано от градовете на Крито-минойската цивилизация, селището при с. Юнаците отговаря на основните критериите за град, дори според стандартите, установени за Близкия изток. Населението му най-вероятно е около или дори над 5000 жители. Самата цитадела представлява монументално строителство вътре в границите на селището. Не е изключено да е имало и значителни по размерите си обществени и религиозни сгради – както вътре в цитаделата, така и извън нея[23]. В последното халколитно селище са открити над 120 орнитоморфни фигурки – т. нар. кръстати идоли[24] (**Обр. 7**). Подобна колекция не е позната от друг халколитен обект. Тя подсказва възможността тук да е бил центърът на древен култ към птиците. Липсата на писмени сведения обаче прави всички хипотези, свързани с религията на праисторическото общество, прекалено несигурни и субективни. Има обаче достатъчно данни, че селището е било занаятчийски и търговски център.

Може би идеята за градове в Европа още от първата половина на V-то хил. пр. Хр. ще се стори твърде еретична. Някои от направените изчисления все още са само хипотетични. Налице са обаче достатъчно данни, които дават основание да преоценим досегашните ни представи за обществото през халколита и да поставим съвсем сериозно въпроса за наличието на градове през тази епоха. А категоричен отговор ще се получи, когато започне системно проучване на пространството около големите селищни могили – включително и на селището извън могилата при с. Юнаците.

Бележки

[1] **Adams, R. Mc., H. J. Nissen.** *The Uruk countryside: The natural setting of urban societies.* Chicago&London, 1972.

[2] **Johnson, G. A.** A test of the utility of Central Place Theory in archaeology. – In: P. Ucko, R. Tringham and G. Dimbleby (eds.) *Man, Settlement, and Urbanism.* London, 1972, pp. 769 – 785.

[3] **Массон, В. М.** *Экономика и социальный строй древних обществ.* Ленинград, 1976.

[4] **Миков, В.** Селищна могила при с. Юнаците (Пазарджишко). – *Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей*, 1937 – 1939 (1940), с. 55 – 84.

[5] **Бояджиев, Я., Й. Асланис, С. Терзийска-Игнатова, В. Мацанова.** Селищна могила Юнаците – проучвания през 2001–2010 г. – *Годишник на Регионален исторически музей – Пазарджик*, II, 2011, с. 42 – 55.

[6] **Катинчаров, Р., Н. Я. Мерперт, В. С. Титов, В. Х. Мацанова, Л. И. Авилова.** *Селищна могила при с. Юнаците (Пазарджишко). История на проучванията. Обща стратиграфия. Пласт А. Том I.* С., 1995; *Тель Юнаците. Эпоха бронзы***.** Т. II, ч. 1. Москва, 2007.

[7] **Александровский А. Л., В. И. Балабина, Т. Н. Мишина, С. Н. Седов.** Телль Юнаците и поселение рядом с ним: сравнительный педологический анализ в контексте археологической стратиграфии. – *Краткие сообщения институт археологии*, Вып. 225, 2011, с. 189 – 205.

[8] Пак там, с. 193.

[9] **Бояджиев, Я., К. Бояджиев, В. Петров.** Проучване на селищна могила Юнаците. – *Археологически открития и разкопки през 2012 г.* С., 2013, с. 88 – 90.

[10] Проучената площ от последното селище е приблизително 1750 м^2, тъй като в резултат на по-късни отбранителни съоръжения, както и на вековната ерозия, североизточната, източната и югоизточната периферия на последното халколитно селище е нарушена и съответно не е представена действителната му площ.

[11] **Тодорова, Х.** *Каменно-медната епоха в България.* С., 1986.

[12] Точното съотношение не може да се установи, тъй като за 250 м^2, проучени от В. Миков през 1939 г., данните са непълни и неясни. Освен това ровът от РБЕ в северната част на могилата е унищожил част от най-горния халколитен хоризонт.

[13] В повечето случаи точните размери на сградите не могат да се установят, тъй като остават частично под централния профил или частично са унищожени – от сондажа на В. Миков или поради това, че са в периферията на могилата, където ги е засегнала ерозията.

[14] **Бояджиев, Я., Й. Асланис, С. Терзийска-Игнатова, В. Мацанова.** Селищна могила Юнаците – проучвания през 2002 г. – *НБУ Департамент Археология, т. 6 (Археологията – интердисциплинарни изследвания)*, 2004, с. 169 – 174.

[15] **Aslanis, J., Y. Boyadzhiev.** Fleischdeponierung in der chalkolithischen Siedlung von Yunatsite. – In: Nikolov, V., Băcvarov, K., Kalchev, P. (eds). Prehistoric Thrace. Sofia, 2004, pp. 370 – 378.

[16] Х. Тодорова определя броя на жителите на халколитните селища между 100 – 600 човека. Вж.: **Тодорова, Х.** *Каменно-медната епоха*…, с. 179 – 180.

[17] Пак там, с. 179.

[18] **Boyadžiev, Y.** Chalcolithic Stone Architecture from Bulgaria. – *Archaeologia Bulgarica*, 2004, pp. 1 – 12.

[19] **Тодорова, Х.** *Каменно-медната епоха*…, с. 179.

[20] Селището е само на 500 м южно от Траяновия път (Via Diagonalis), свързващ през античността Средна Европа с Константинопол.

[21] В момента селищна мотила Юнаците е приблизително на 1 км от съвременното русло на р. Тополница и 4 км от р. Марица. В древността р. Тополница е минавала непосредствено до селището, а р. Марица също вероятно е течала доста по-близо до него.

[22] По време на разкопките през 2012 и 2013 г. в сондажа на В. Миков, на площ от ~110 м^2 са открити 24 артефакта (цели или фрагментирани) от Spondylus.

[23] Подобна възможност засега е хипотетична, най-вече поради непроучеността на по-голямата площ от селищната могила (цитаделата) и то именно на централната ѝ част.

[24] **Мацанова, В.** Кръстати идоли от селищната могила при с. Юнаците, община Пазарджик. – В: *Марица-Изток. Археологически проучвания. Том 2*, С., 1994, с. 53–62.

THE PREHISTORIC SETTLEMENT NEAR THE VILLAGE OF YUNATSITE – THE BEGINNING OF TOWN-PLANNING IN EUROPE

Yavor Boyadzhiev

The prehistoric settlement Yunatsite is situated in the western part of the Thracian Plain, near the "Trayanovi vrata" pass. It has a strategic position in the contact zone between two cultural areas – Thrace and Southwestern Bulgaria. The settlement was founded in the beginning of the Early Chalcolithic (circa 4900 cal. BC) and was of impressive size – almost 10 ha. In the middle of the Early Chalcolithic (4800–4700 cal. BC) the highest part of the terrain, which was naturally defended from east and northeast by the Topolnitsa River, was fortified. A 3,5 meters deep and over 7 meters wide ditch was made and a massive wall of trampled clay was erected (about 4 meters thick and 5 meters high). The fortified area may be interpreted as the citadel of the settlement. Buildings cover less than 50 % of its space. They were quite large – between 60 and 100 m^2. On the walls of some of them painting in white and red colors was attested. In the areas among buildings a concentration of ovens/ hearths is visible. A number of tools made of flint, stone, bone and antler were found around them, testifying of different craft activities. An active trade was also developed. Through the Maritsa River and its tributaries the exchange network covered the whole Thracian valley and the Aegean Sea coast. The Topolnitsa River provided convenient route to the Sredna Gora Mountains and further north, through the Zlatishki pass, to Northern Bulgaria.

The large size of the settlement, its inner structure (corresponding to later town structures), the large-scale building activities for the construction of the citadel wall and the well-developed crafts and trade provide grounds to define it as a town.

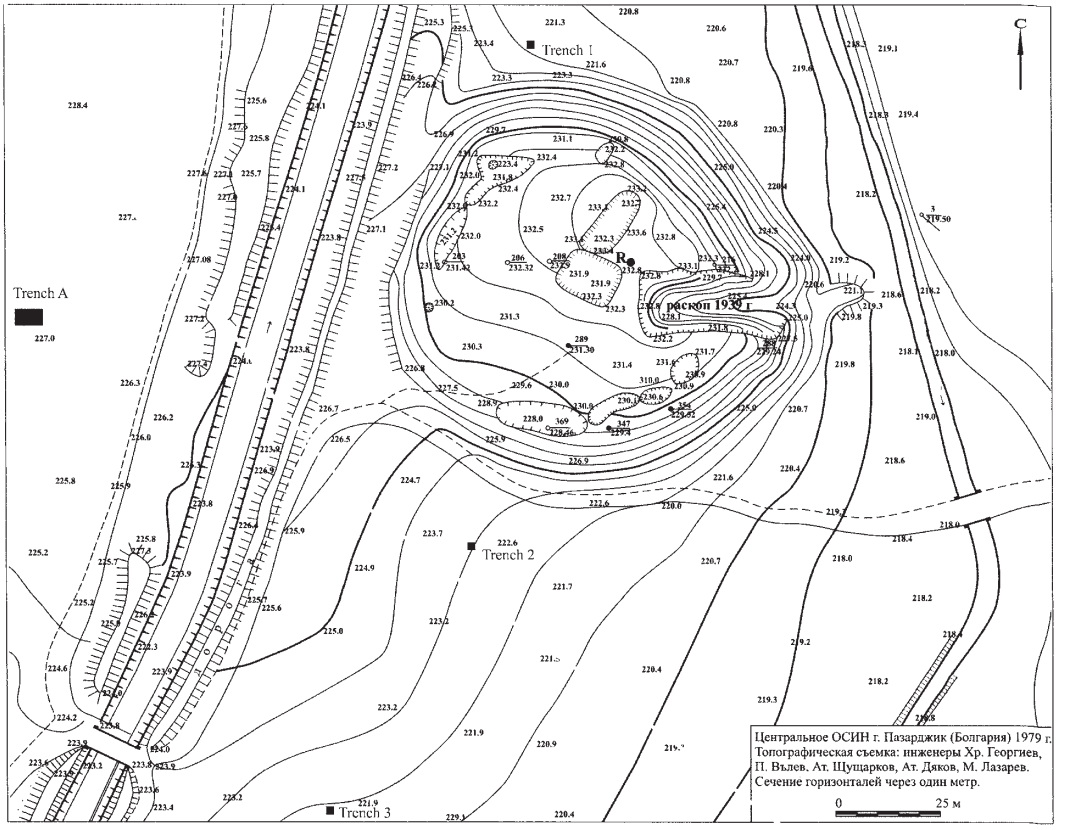

Обр. 1. Топографски план на селищна могила Юнаците и нейната околност (по Александровски и др. 2011, 192 Рис. 1)
Fig. 1. Topographical plan of tell Yunatsite and its environment (after Александровски и др. 2011, 192 Рис. 1.)

Обр. 2. Вътрешната стена на отбранителния ров (сн. К. Бояджиев)
Fig. 2. Inner side of the defensive ditch (photo K. Boyadzhiev)

Обр. 3. Слоеве камъни в глинобитната стена (сн. Я. Бояджиев)
Fig. 3. Levels of stones in the construction of the clay wall (photo Y. Boyadzhiev)

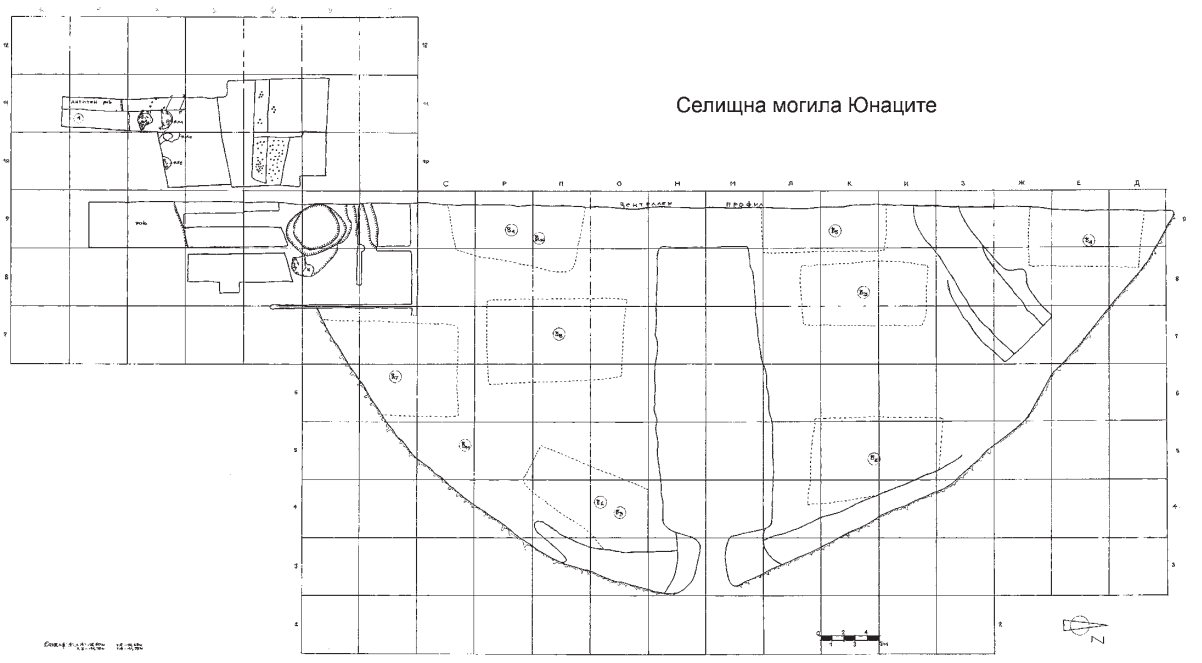

Обр. 4. План на последния халколитен хоризонт (автор Ю. Боянин)
Fig. 4. Plan of Tell Yunatsite, level BI (author Y. Boyanin)

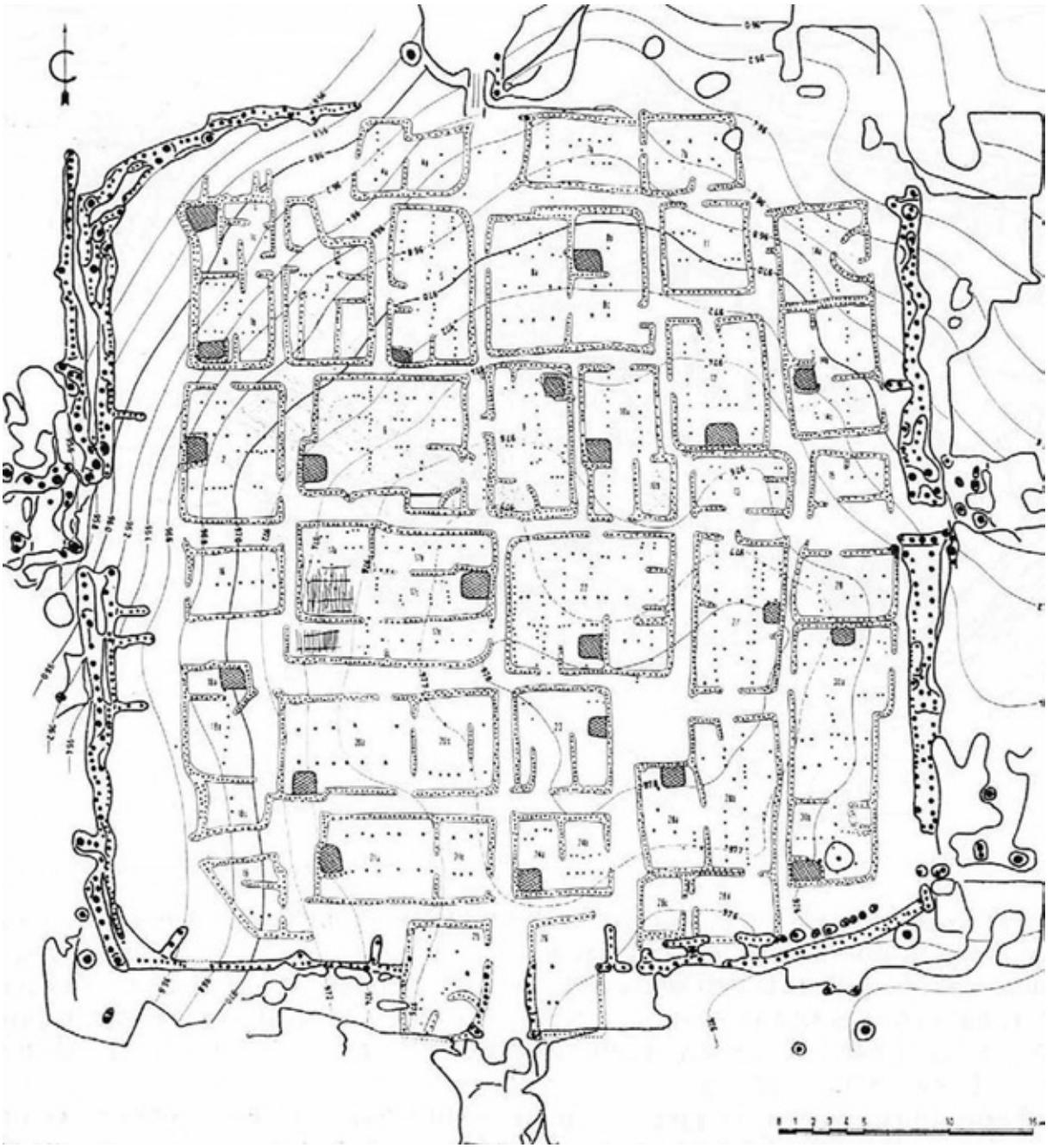

Обр. 5. План на селищна могила Поляница, IV жилищен хоризонт (по Х. Тодорова, 1986, 171, фиг. 29)
Fig. 5. Plan of Tell Polyanitsa, level IV (after H. Todorova, 1986, 171, fig. 29)

Обр. 6. Хранилища за месо в сграда 3: а) хранилище № 24 на ниво покритие с керамични фрагменти; б) хранилище № 22 на ниво кости (сн. М. Чилиманов)
Fig. 6. Meat-storage pits in building 3: a) Meat-storage pit № 24 – coverage with ceramic fragments; b) Meat-storage pit № 22 – level with bones (photo M. Chilimanov)

Обр. 7. Орнитоморфна фигурка с човешко лице
Fig. 7. Ornithomorphic figurine with a human face

САРКОФАГЪТ И САРКОФАГОВИДНАТА ГРОБНИЦА – ГРОБНИ СЪОРЪЖЕНИЯ В ЮЖНА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ КЪСНАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА V – I В. ПР. ХР.

Атанас Атанасов

Светът, който ни заобикаля е изпълнен с неща, които не разбираме или отношението към тях е забулено в догми и правила. Смъртта е онова състояние, предизвикващо най-много страх при хората, но въпреки това се опитваме да го вкараме в ясно очертани граници и чрез тях да си отговорим на въпросите свързани с нашето битие на този свят, а и отвъд него.

Изхождайки от съвременните си представи за погребалните практики, ние винаги пречупваме нещата от гледна точка на разбирането, че гробът и ритуалът свързан с него са нещо, което е завещано от нашите прадеди. Когато приготвяме гробното съоръжение ние знаем точно как да бъде направено, на какви размери да отговаря, как да бъде ориентирано, как да бъде укрепено, с какви маркери да бъде отбелязано съществуването му, информацията, която е заложена в отделните маркери и т.н. Тези и много други условия достигат до наши дни по различни пътища, едни от които се срещат в писаното творчество или са плод на предаването от уста на уста. Ако човек присъства при направата на дадено гробно съоръжение в малките села и ако запита участниците защо точно по този начин го правят, то те несъмнено ще отговорят „защото така се прави“. Те така знаят от своите прадеди, така са научени, една традиция, която се предава от поколение на поколение и която трудно търпи промени.

Преглеждайки по-горните редове те в пълна сила могат да важат и за миналото. Несъмнено и тогава населението, което обитава Южна България спазва определени ритуали, просто „защото така се прави“, но идва и моментът, когато се появяват и летописците, благодарение на които до нас достигат и писмени сведения, които заедно с веществения материал допълват в голяма степен малкото налични факти свързани с погребалните практики. На базата на точно тези писмени сведения и реалните резултати от разкопките се пресъздава една картина, в която ясно се виждат правилата спазвани при подготовката и реализацията на едно погребение.

В днешно време се опитваме да дадем ясни термини, които да обрисуват погребалните практики или съоръженията използвани от тогавашното население. Но винаги на преден план трябва да се разполагат автентичните термини от античните автори. Тези термини имат предимството да са синхронни на описаната действителност. От друга страна елинският понятиен апарат, съпоставен към чужди „варварски“ паметници може единствено непряко да отрази техния характер[1].

Най-често употребяваната дума за гроб от елинските автори е **„τάφος“**. При Омир думата означава погребалните обреди и тяхното изпълнение. Другата дума, която се използва в античната литература е **„σήμα“**. Първото и основно значение на тази дума е „знак“, „белег“. Използването на думата **„σήμα“** като „белег“, по който се открива гробното съоръжение може да се изтълкува и като надгробна могила, надгробен паметник, а и самия гроб. След като убива Долон, Одисей затрупва доспехите му с клонак и им поставя

белег. С тази дума срещаме Херодот да назовава могилата на лидийския цар Алият. Друга дума, която също се отнася до надгробна могила е и **„τύμβος“.** С този термин е означено надгробието на Патрокъл и гроба на сина на Крез. Терминът започва да се използва много често в творбите, а смисловата разлика с **„τάφος“** е, че означава не изкопаното, а натрупаното. Насипването на могила се отбелязва с **„χώμα“**. Основното ú значение е землен насип, дига, вал или укрепление. По този начин Херодот описва могилите на богатите траки (в същност **„εύδαιμονες“**)[2].

Разглежданите по-горе термини, имат за изследователите теоретично значение. От тях става известно, че за елините, а и за древните народи въобще, от особено значение е маркирането на сакралното място, каквото е всеки гроб, независимо дали е извършена кремация, или трупополагане. На базата на честата употреба в творбите на причастни форми и отглаголни съществителни може да се предполага, че за тогавашните хора посъществено е действието или ритуала. Обозначаването на действията, свързани с погребването: вкопаване, натрупване, поставяне в затворено пространство, в повечето случаи създадено изкуствено, довежда до появата на термини, които обозначават думата гроб. Другото важно наблюдение е, че повечето използвани термини обозначават както гроб, така също и погребална церемония[3].

С настоящия текст разглеждам една част от гробните съоръжения, които се използват през V – I в. пр. Хр. в Южна България, а именно саркофагът и саркофаговидната гробница. По нататък в текста с термина саркофаг ще се разбира – монолитно съоръжение, при което има вариации на материала за изработка, най-често с едносъставно покритие, което може да бъде неизменна част от цялото или да е подвижно с или без пластична украса по себе си. Освен пластичната украса, при някои от примерите се среща и живописна украса. Саркофагът може да съдържа останки от починал индивид, а също така да има символично или възпоменателно предназначение, като обозначава мястото на гроба.

Малко по-сложен е въпросът около „саркофаговидните гробници“. Макар и да съдържат в името си названието гробници, съществува характерна особеност, която ги раздалечава съществено от класическите гробници, а именно липсата на вход.

Според арх. М. Русева, тези паметници се явяват междинно ниво между зидания гроб и зиданата гробница, като са по-близки до първите, отколкото до вторите[4]. Присъединявам се към това твърдение, като за мен е по-коректно тези паметници да се обозначават с термина саркофаговидни зидани гробове.

В текста с термина саркофаговиден зидан гроб ще се обозначава – съоръжение, което се намира под или над нивото на терена, притежаващо правоъгълна камера без вход и коридор, осигуряващ достъп до гробната камера. За покриване на зидания гроб се използва каменен или тухлен покрив, камъни или други строителни материали се използват и за покритие на дъното, но за разлика от саркофазите не е монолитно съоръжение, а е изградено от камъни или тухли. При част от тези съоръжения, както и при саркофазите се среща вътрешна живописна украса.

Първо ще бъдат разгледани саркофазите от VI в. пр. Хр. Преведена буквално думата „саркофаг“ означава „изяждащ месото“. Това определение може би е дадено на базата на това, че поддържайки една постоянна влажност в своята камера това способства за по-бързото изтляване на плътта. В класическия си вид саркофазите наподобяват правоъгълни храмове без вход. Най-простите от тях притежават гладки стени и двускатен покрив без наличието на украса. От Южна България има публикувани две съоръжения, които са изработени от дърво и се оприличават от своите откриватели като „саркофази“ – село Пет Могили, Новозагорско[5] (**Обр. 1)** и Белица, Благоевградско, където той е

изграден на място[6]. При тези два примера, според мен, по-скоро се касае за изработени ковчези, които погрешно са интерпретирани от изследователите като саркофази, тъй като не отговарят на по-горе описаните критерии. От територията, която разглеждам се срещат и такива, които са изработени от глина. Класически пример имаме от с. Песнопой, който макар и разрушен от прокопаването на напоителен канал се е запазил в по-голямата си част[7]. Този Саркофаг в максимална степен наподобява своите гръцки първообрази (**Обр. 2**). Друг пример на керамичен саркофаг има от проучването на пространството около Александровската гробница[8]. За съжаление в публикацията липсва каквато и да е фото и графична документация, която да доказва правилната интерпретация на откритото съоръжение. При някои от примерите хората, които изграждат гробните съоръжения умишлено търсят формата на саркофаг, каквото съоръжение е открито в могилата Оструша. Гробната камера в нея наподобява саркофаг с двускатен покрив и е изработен от един монолитен блок[9] (**Обр. 3)**. При с. Малко Белово има интересен пример на саркофаг изработен от четири каменни плочи. Интересното в този случай е поставянето на саркофага във вътрешността на кръглата камера на гробницата[10] (**Обр. 4)**. При този пример отново се среща противоречие, макар че е описано от откривателя си като саркофаг, самото му местоположение във вътрешността на гробницата, по-скоро може да го оприличи като погребално ложе, в което е положен мъртвеца. Разгледаните по-горе примери ясно показват грешките при оприличаването на откритите паметници, като от шест примера само два могат да се назоват с право саркофази (Песнопой и Острува). В бъдеще е нужно на първо място да се приемат ясни и точни критерии, които да се прилагат на практика, за да не се получават същите грешки.

Тълкувайки термина „саркофаг“ в началото на статията споменавам съществуването на украса при някои от паметниците. В Южна България само при гробното съоръжение в могилата Острува има наличието на пластична и живописна украса на едно място. Касетираният таван на централната камера предоставя няколко десетки полета с рисунки (**Обр. 5**). Безупречната композиция е изградена около кръгъл център, който символизира слънцето, боядисано в жълто. Запазените човешки образи с индивидуални черти, без съмнение представят лицата на осем човека. Един от образите е на миловидна жена с огърлица и обеци от злато, друг портрет представя мъж с венец на главата. Сцените с човешки фигури могат да се обвържат с някои митологични предания, но също така да са представени моменти от всекидневния живот, подвизите и религиозните церемонии в тракийското общество. Една от сцените изобразява двама прави мъже разговарящи помежду си, такава сцена е открита също и на амфората-ритон от Панагюрското съкровище. Растителната орнаментация е запазена добре в две квадратни полета, изпълнени с венци от дъбови и лаврови листа, които отново са царски инсигнии[11].

В описаните гробни съоръжения за съжаление няма точни данни относно начина на полагане на мъртъвците. По-скоро може да се предполага, че се използва трупополагане и при двата примера. Ограбването и при двете гробни съоръжения затруднява в максимална степен изясняването на пълния набор от предмети поставени в тях. Условно могат да се разделят на елементи от въоръжението, съдове (метални и керамични) и части от конското снаряжение. Наличието на оръжие в гробното съоръжение край Песнопой и конската амуниция в Острува косвено определят пола на мъртъвците като мъжки.

През III – I в. пр. Хр. има само един пример на саркофаг – Пъдарската могила край Шипка, при който долната част е изработена от два монолитни камъка, а капакът е с леко загатнато триъгълно сечение[12](**Обр. 6**). За съжаление примера, който е от елинистиче-

ската епоха, също е компрометиран и не позволява да се направи пълен анализ в детайли на погребалните практики.

Всички примери от класическата и елинистическата епоха на саркофази от територията на Южна България са създадени под влияние на гръцките си първообрази. Разглежданите съоръжения са разположени в територии близки до градски центрове – Севтополис (Остpуша и Пъдарската могила), Филипопол и Васил Левски (с. Песнопой), които по това време са проводници на гръцката култура, а и в тях самите живеят гръцки граждани. Връзка с тракийските традиции може да се открие при натрупването на могили над посочените гробни съоръжения. Най-вероятно в изброените примери са погребани мъже, близки до управляващата прослойка.

Следващата група гробни съоръжения, които ще разгледам е на саркофаговидните зидани гробове, каквито се откриват в: н. Колокита край Созопол[13] (**Обр. 7**), Дълбоки[14] (**Обр. 8**), Горски Извор, могила № 1[15] (**Обр. 9**), Сърневец[16] (**Обр. 10**), Лозарската, Кукова могила, Башова могила (**Обр. 11**), Голямата могила[17], Брезово[18] (**Обр. 12**), Чернозем и Калояново[19] (**Обр. 13**), между селата Свобода и Смилец, община Стрелча[20]. При по-горе изброените примери гробните съоръжения се разполагат под могилни насипи с различни размери. Всички съоръжения се откриват в централната част на Южна България с изключение на примера от н. Колокита край Созопол. Наличието на могилен насип над саркофага от н. Колокита обвързва гробното съоръжение с тракийския етнос, тъй като изграждането на могили не е характерно за гръцкото население от Черноморските колонии. За направата на саркофаговидните зидани гробове се използват естествени материали, каквито са: каменните плочи, ломените камъни, речните камъни и каменните квадри, а през III – I в. пр. Хр и тухли.

Откритите саркофаговидни зидани гробове в могилите край Калояново и в региона на Стара Загора е едно изолирано явление. В разглежданата територия на горнотракийската низина и съседните райони на Родопите, Средна гора и Стара планина до VI в. пр. Хр. погребенията се извършват в плитки ями. През този период тракийските погребални практики не включват изграждането на монументални конструкции със сложна архитектура. Саркофаговидните гробове, при които изграждането е свързано с използването на сложни строителни техники се появяват внезапно без никаква връзка с по-старите типове гробни съоръжения. Тяхното разпространение се регистрира на територията на Горнотракийската низина, по-точно в района между горното течение на р. Стряма и южното подножие на Стара планина и северно от Стара Загора[21].

Саркофаговидните гробове от класическата епоха край Чернозем и Калояново се изграждат под земята, без вход и коридор, осигуряващ достъп до гробната камера и мъртвия. За разлика от тях, всичките открити до сега монументални гробници с усложнена архитектура, чиято поява в Тракия се свързва с управлението на Котис I (383 – 359 г. пр. Хр.) и неговите наследници, се изграждат над нивото на терена с входове, преддверия и коридори, които достигат до периферията на могилния насип[22].

При еднокамерните съоръжения тогавашните майстори предпочитат няколко вида покритие, чрез което да бъдат оформени монументалните гробни съоръжения – най-лесното за изработка, плоско покритие и такива със скатно покритие, което несъмнено може да води своята поява от саркофазите.

Живописна украса се открива и при проучването на саркофаговидните зидани гробове. Едни от най-често срещаните декорации в гробниците от класическата епоха са гирляндите от цветни ленти и панделките. Много често вътрешните стени на саркофаговидните гробници или на дървените ковчези са боядисани в червено, като се счита, че този цвят по-скоро е символ на огъня отколкото на кръвта[23].

В могила № 3 край Чернозем е открита, единствената за сега в България, полихромна стенописна украса от йонийска кима и панделки от V в. пр. Хр., която е напълно еднаква с украсата на саркофаговидните гробници в Гърция[24] (**Обр. 14**).

Украсата на гробовете в могила № 1 и 3 край Чернозем по планова композиция, орнаментация и цветово използване наподобяват плановата композиция на вътрешната полихромна украса на гръцките и македонските жилища от периода V – IV в. пр.Хр., които са измазвани с хоросанова мазилка и са притежавали украса от йонийска кима, панделки и хоризонтални пояси, украсени в различни цветове[25].

В проучените гробни съоръжения се срещат двата начина на погребване – трупополагане и кремация. Когато се използва трупополагане – Брезово[26], Горски Извор[27], Дълбоки[28], Мушовица, Арабаджийска[29], могили № 1, 2, 4, 6, 7, 8 и 9 от некропола Чернозем и Калояново[30], мъртвците са полагани по гръб с изпънати крайници.

Примерите на кремация са следните – Кукова могила, Башова могила, Голямата могила, Лозарската могила[31], могила № 3 от некропола Чернозем и Калояново[32], като във всичките случаи тя е осъществявана извън рамките на гробните съоръжения, след което кремираните кости са поставени на пода на съоръженията или в съдове.

В рамките на могилния некропол при Калояново не може да се установи връзка между начина на погребване и богатството на гробните дарове. При направения анализ се установява, че по-големите саркофаговидни зидани гробове с хоросанова мазилка и живописна украса притежават по-голямо количество скъпи дарове[33].

Предметите в по-голямата си част се откриват във вътрешността на гробните съоръжения, като има изключение от това правило – гробницата в могила № 3 край Калояново, където една част от гробните дарове са окачени по стените на гробната камера. По голяма част от предметите, които се откриват в съоръженията представляват лични вещи, които се използвани приживе. Една от характерните особености при всички примери е присъствието на луксозни импортни предмети.

Специфично за тези паметници е наличието на четири основни групи предмети – сребърни съдове, импортни съдове от бронз, атическа керамика и златни предмети, работени на място във връзка със самото погребение. Почти всички гробни предмети, които се откриват, представляват внос от Гърция[34].

Концентрацията на саркофаговидния тип зидани гробове и голямото количество импортни гръцки стоки на територията по горното течение на р. Стряма отговаря хронологически на информацията на Ксенофонт за съществуването на резиденция на одриските царе, която е разположена на дванадесет дни път от крайбрежието на Мраморно море[35].

И през елинистическата епоха продължават да се срещат гробни съоръжения, които се причисляват към саркофаговидните зидани гробове. Край село Войводово има такова, което е изградено от варовикови квадри и притежава правоъгълна форма[36] (**Обр. 15**). Следват три примера край Казанлък – гробницата до язовир Копринка[37], гробници № 2 (**Обр. 16**) и № 3 (**Обр. 17**) в могила № 2, отново край с. Копринка[38]. По-горните три примера са съсредоточени в хинтерланда на Севтополис и имат еднакъв начин на градеж. За направата им са използвани тухли, които са местно производство.

Саркофагът и саркофаговидния зидан гроб не са изолирано явление само за територията на Южна България, а неизменно присъстват и в съседните територии. По българското Черноморие, в рамките на некропола на Аполония срещаме примери на правоъгълни еднокамерни гробници. Освен гробните ями, в които има или няма ковчег в Аполония присъстват и гробници от каменни блокове за дългите и късите страни, тези гробници винаги имат правоъгълна форма. Много рядко подът на гробниците е постлан с плочи. От-

горе гробниците са затваряни отново с големи каменни плочи. Рядко се срещат и каменни гробници, които са направени от ломен камък, изграждани със суха зидария. Те обикновено отгоре са оставяни без покрив. Съществуват и гробове, които са покрити с керемиден покрив. Дървения ковчег е поставян под такъв покрив, изграден от няколко чифта керемиди. Късите страни са затваряни с по една отвесна керемида. Погребенията с керемиден покрив са масово разпространени през втората половина на IV в. пр. Хр. и по-късно[39].

Примери на такива съоръжения има и от Северна България. На 2,5 км западно от м. Могилите край с. Сваленик, Русенско се намира могилен некропол. В основата на могилния насип на могила № 2 е разкрит зид на гробница, който се състои от четири плътно наредени един до друг каменни блока. Вътрешните им лица са гладко издялани. По своето устройство „гробницата" е градена по същия начин като гробниците в Голямата могила при Дуванлий и с. Сърневец и според проучвателите може да се датира IV в. пр. Хр.[40].

Разпространението и използването на саркофази и саркофаговидни зидани конструкции е характерно за погребалните обичаи практикувани в Гърция. Тези типове се появяват през архаичната епоха и масово се използват до края на III – II в. пр. Хр.[41].

Откритите саркофаговидни гробове край Дуванлий – Калояново, Дълбоки и Сърневец представляват точно копие на своите първообрази от Гърция. Те притежават напълно еднакви планови композиции и са сходни по начина си на градеж. Подобни са изградените гробници от могилни и плоски некрополи в Северна Гърция и Македония. Гробниците от Ениях, Миханионас, Дервени и Пела. Всички имат правоъгълен план като стените и подовете са изградени от мраморни, гранитни и бигорни квадри. Покритието се осъществявало посредством хоризонтално подредени правоъгълни каменни блокове, леко скосени двускатно като покрив на къща. Откритите в тях погребения са извършвани чрез трупополагане или чрез кремация[42].

Характерно за саркофазите и саркофаговидните зидани гробове разположени на територията на Южна България е обособяването им в тесни териториални граници около градските центрове, което ги характеризира като гробни съоръжения, употребявани от население свързано по някакъв начин с управляващата прослойка. Тези паметници съществуват едновременно с монументалните подмогилни съоръжения, но за разлика от тях не продължават да се използват така масово през елинистическата епоха, но въпреки това те представляват запомнящ се елемент от тракийските погребални практики през късната желязна епоха в Южна България.

Бележки

[1] **Василева, М.** Надгробни могили – някои проблеми на старогръцката терминология. – В: *Известия на Националния исторически музей. Сборник в памет на н. с. д-р Стефан Дамянов*, 11, С., 2000, с. 81.

[2] Пак там, с. 83.

[3] Пак там, с. 83.

[4] **Русева, М.** *Тракийска гробнична архитектура в българските земи през V – III в. пр. н. е.* Ямбол, 2002.

[5] **Игнатов, В., Кр. Велков, Т. Кънчева-Русева.** Археологически проучвания на Голямата могила, с. Пет Могили, община Нова Загора. – В: *Археологически открития и разкопки през 2006 г.* С., 2007, с. 120–122.

[6] **Тонкова, М., Я. Иванов.** Археологически проучвания на „Могилата със саркофага" и могила № II в м. Белишка чука, гр. Белица, Благоевградска област. – В: *Археологически открития и разкопки през 2007 г.* С., 2008, с. 271–273.

[7] **Ботушарова, Л.** Погребение с глинен саркофаг при с. Песнопой. – В: *Годишник на музеите от Пловдивски окръг*, 1, Пловдив, 1954, с. 265–271.

[8] **Китов, Г., Петров, И., Димитрова, Д.** Разкопки в Александрово. – В: *Археологически открития и разкопки през 2005 г.* С., 2006, с. 127.

[9] **Китов, Г.** Тракийски могили в хитерланда на Севтополис. – В: *III Международен симпозиум за поселищен живот в древна Тракия*. Ямбол, 1994, с. 85–93.

[10] **Велков, Ив.** Новоокрита куполна гробница при Малко Белово. – В: *Годишник на Народния Музей*, VII, 1942, с. 37–44.

[11] **Китов, Г., Д. Агре.** *Въведение в тракийската археология*. С., 2002.

[12] **Чолаков, С.** Антропологично проучване на Пъдарската могила при Шипка, Казанлъшко. – В: *Първи международен симпозиум Севтополис. Надгробните могили в Югоизточна Европа*. В. Търново, 1994, с. 253–261.

[13] **Цанева, Ц.** Тракийска надгробна могила при н. „Колокита" край Созопол. – В: *Археологически открития и разкопки праз 1985 г.* В. Търново, 1986, XXXI, с. 61–62.

[14] **Филов, Б.** Античната гробница при с. Дълбоки, Старозагорско. – В: *Известия на Българското археологическо дружество*, VI, С., 1930–1931, с. 45–54; **Димитров, Д.** Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско. – В: *Разкопки и проучвания*, IV, С., 1950, с. 207–241.

[15] **Петров, И.** Тракийски могилен некропол край село Горски Извор, Хасковско. – В: *Известия на музеите от Югоизточна България*, XVI, 1993, с. 7–36; **Петров, И.** Могилно погребение от Горски Извор в светлината на тракийските религиозни представи. – В: *Известия на музеите от Югоизточна България*, XIX, 1998, с. 53–60.

[16] **Цончев, Д.** Антична могилна гробница при Сърневецъ. – В: *Известия на Българския археологически институт 1940–1942*, XIV, С., 1943, с. 60–67.

[17] **Дякович, Б.** Антична гробница въ „Кукова могила" при с. Дуванлий, Пловдивско. – В: *Известия на Българския археологически институт 1925*, III, С., 1925, с. 111–120; **Филов, Б.** Нови находки отъ античната гробница при Дуванлий. – В: *Известия на Българския археологически институт 1926–1927*, IV, С., 1927, с. 27–57; **Велков, Ив.** Могилни гробни находки от Дуванлий. – В: *Известия на Българския археологически институт 1930–1931*, VI, С., 1932, с. 1–42; **Филов, Б.** Новооткрити тракийски гробници отъ Дуванлий. – В: *Известия на Българския археологически институт 1932–1933*, VII, С., 1933, с. 217–276; **Филов, Б., И. Велков, В. Миков.** *Надгробните могили при Дувалий в Пловдивско*. София, 1934.

[18] **Велков, Ив.** Могилни гробни находки от Брезово. – В: *Известия на Българския археологически институт*, VIII, София, 1935, с. 1–17.

[19] **Детев, П.** Разкопки на могилни некропол при с. Чернозем. – В: *Годишник на Народния археологически музей Пловдив*, VII, Пловдив, 1971, с. 40–61; **Кисьов, К.** Археологически проучвания на могилен некропол край с. Чернозем, община Калояново. – В: *Археологически открития и разкопки през 2001 г.* С., 2002, с. 54–55; **Кисьов, К., Кесякова, Е.** Археологически разкопки на обект „Тракийски могилен некропол" край с. Чернозем, община Калояново, през 2003 г. – В: *Археологически открития и разкопки през 2003 г.* С., 2004, с. 97–98; **Кисьов, К.** *Тракия и Гърция в древността. Част 1. Могилни гробници от класическата епоха в община Калояново*. Пловдив, 2005.

[20] **Агре, Д., Г. Абдулов.** Проучвания на могилен некропол между селата Свобода и Смилец, община Стрелча. – В: *Археологически открития и разкопки през 2005 г.* С., 2006, с. 73–74.

[21] **Кисьов, К.** Цит. съч.

[22] Пак там, с. 92–93.

[23] **Kurtz, D., J. Bordman.** *Greek burial customs*. 1971.

[24] **Кисьов, К.** Цит. съч.

[25] **Walter – Καρυδη, Е.** *Το ελληνικο σπιτι Αθηνα*. 1996.

[26] **Велков, Ив.** Цит. съч., с. 1–17.

[27] **Петров, И.** Тракийски могилен некропол край село Горски Извор…; **Петров, И.** Могилно погребение от Горски Извор в светлината на тракийските… .

[28] **Филов, Б.** Античната гробница при с. Дълбоки…; **Димитров, Д.** Тракийската гробна находка от с. Дълбоки… .

[29] **Филов, Б., Велков, И., Миков, В.** *Надгробните могили при Дувалий*… .
[30] **Кисьов, К.** Цит. съч.
[31] **Филов, Б., Велков, И., Миков, В.** Цит. съч.
[32] **Кисьов, К.** Цит. съч.
[33] Пак там, с. 99.
[34] Пак там, с. 100.
[35] Пак там, с. 107.
[36] **Аладжов, Д.** Тракийска гробница в с. Войводово. – *Археология*, 4, 1966, с. 52–56.
[37] **Гетов, Л.** Новооткрита тракийска тухлена гробница при язовир „Г. Димитров". – *Археология*, 1, 1988, с. 58–60.
[38] **Чичикова, М.** Хронология на тухлените куполни гробници от района на Севтополис. – В: *Проблеми и изследвания на тракийската култура*, т. II. Казанлък, 2007, с. 67–75.
[39] **Венедиков, И., Герасимов, Т., Дремсизова, Ц., Иванов, Т., Младенова, Я., Велков В.** Разкопките в некропола на Аполония през 1947–1949. – В: *Аполония*, София, 1962, с. 9–14.
[40] **Иванов, Д.** Тракийски могилни некрополи край с. Сваленик, Русенско. – В: *Известия на Народния Музей – Русе*, IV, Русе, 1970, с. 3–12.
[41] **Kurtz, D., J. Bordman.** Op. cit.
[42] **Кисьов, К.** Цит. съч.

THE SARCOPHAGUS AND THE SARCOPHAGUS-SHAPED TOMB – BURIAL FACILITIES IN SOUTH BULGARIA DURING THE LATE IRON AGE 5TH–1ST CENTURIES BC

Atanas Atanasov

This article includes part of the burial facilities (tombs) used by the Thracian population in 5th–1st century BC in South Bulgaria, namely the sarcophagi and the sarcophagus-shaped brick-built graves. In most cases, we can find in the scientific literature a misinterpretation of the wooden coffins, as they are being defined as sarcophagi. Concerning the sarcophagi, two types of decoration can be found – decorative and picturesque. During the Hellenistic period there is only one example of sarcophagus near the ancient city of Seuthopolis (nowadays at the bottom of Koprinka reservoir, Kazanlak vicinity). Typical of the sarcophagi during Classical and Hellenistic age is their location in the hinterland of the largest cities in South Bulgaria – Philippopolis (modern Plovdiv) and Seuthopolis. We have fragmentary information about the funeral practices and inventory found in the sarcophagi because in most cases they had been already robbed in Antiquity. Concerning the sarcophagus-shaped brick-built graves we can observe the same geographical location: around the large urban centers; along the upper course of the Stryama River and around the modern town of Stara Zagora. Typical of these burial facilities is their location underground. In these monuments there exist also decorations that are very close to their Greek prototypes. In the sarcophagus-shaped brick-built graves both manners of laying the dead person – inhumation and cremation, are found. Typical of these burial facilities is that those having painted decorations also contain rich gifts. Both types of burial facilities are part of the funeral practices of the Thracian population in South Bulgaria over the period considered, being a privilege of the richer persons from the urban centers.

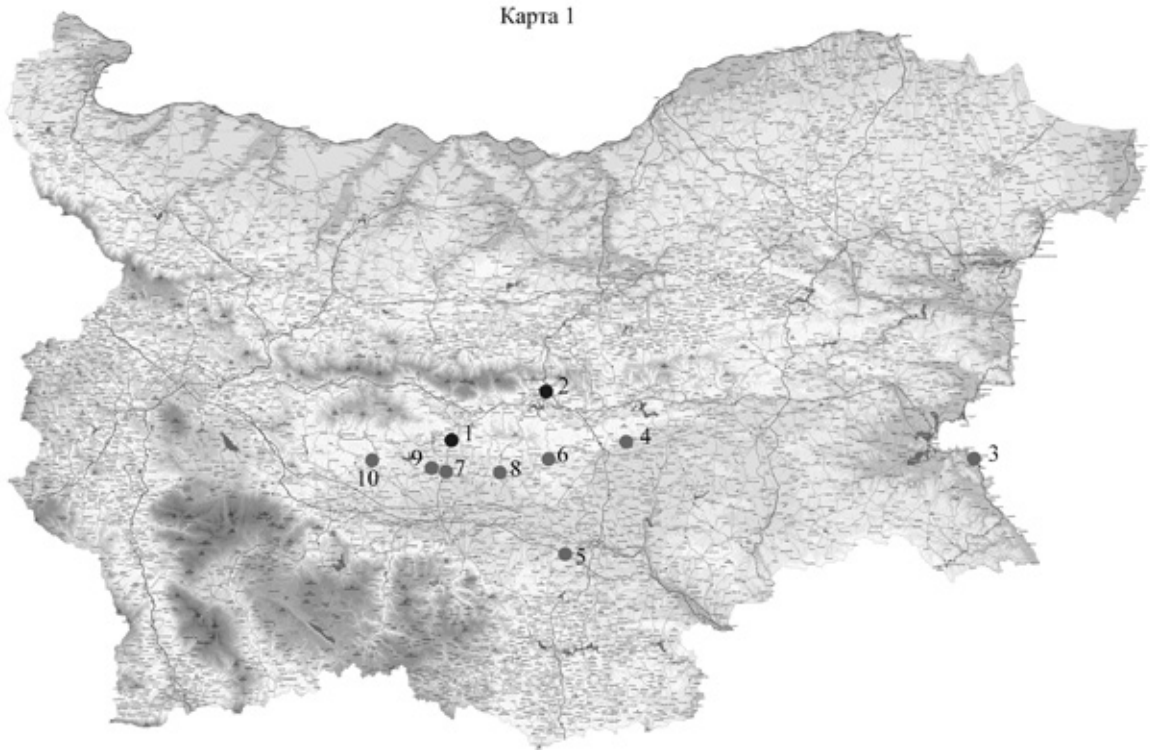

Карта 1. Саркофази и саркофаговидни зидани гробове V–IV в. пр. Хр. Саркофази: 1. Песнопой (Пловдивско); 2. Остpуша (Старозагорско). Саркофаговидни зидани гробове: 3. Созопол (Бургаско); 4. Дълбоки (Старозагорско); 5. Горски извор (Хасковско); 6. Сърневец (Старозагорско); 7. Дуванлий (Пловдивско); 8. Брезово (Пловдивско); 9. Чернозем и Калояново (Пловдивско); 10. Свобода и Смилец (Пазарджишко)

Map 1. Sarcophagi and sarcophagus-shaped brick-built graves 5th–4th c. BC. Sarcophagi: 1. Village of Pesnopoy (Plovdiv vicinity); 2. "Ostrusha" mound (Stara Zagora vicinity). Sarcophagus-shaped brick-built graves: 3. Sozopol (Burgas vicinity); 4. Dalboki (Stara Zagora vicinity); 5. Gorski izvor (Haskovo vicinity); 6. Sarnevets (Stara Zagora vicinity); 7. Duvanlii (Plovdiv vicinity); 8. Brezovo (Plovdiv vicinity); 9. Chernozem and Kaloyanovo (Plovdiv vicinity); 10. Svoboda and Smilets (Pazardzhik vicinity)

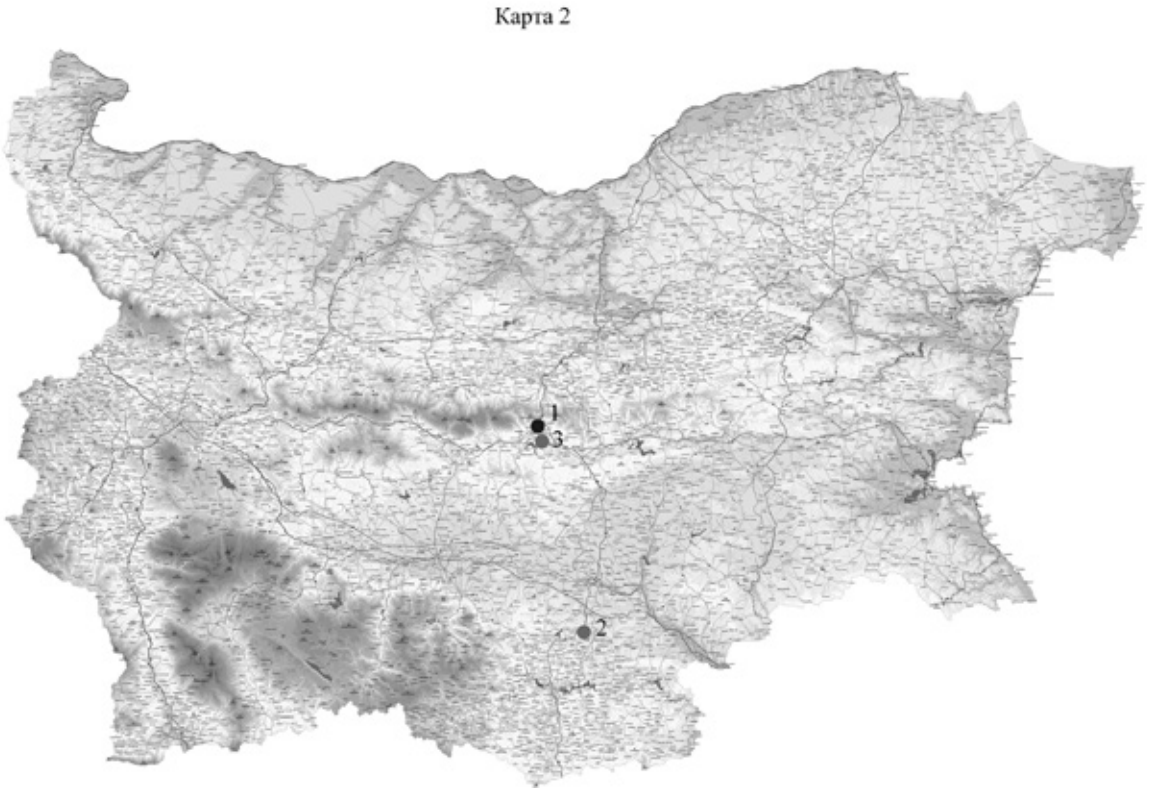

Карта 2. Саркофази и саркофаговидни зидани гробове III–I в. пр. Хр. Саркофази: 1. „Пъдарската могила“ (Старозагорско). Саркофаговидни зидани гробове: 2. Войводово (Хасковско); 3. Копринка (Старозагорско)

Map 2. Sarcophagi and sarcophagus-shaped brick-built graves 3rd–1st c. BC. Sarcophagi: 1. “Padarskata mogila” mound (Stara Zagora vicinity). Sarcophagus-shaped brick-built graves: 2. Voyvodovo (Haskovo vicinity); 3. Koprinka (Stara Zagora vicinity)

Обр. 1. Дървен саркофаг, с. Пет могили (по Игнатов, Велков, Кънчева-Русева 2007, обр. 1)
Fig. 1. Wooden sarcophagus, village of Pet mogili (after Ignatov, Velkov, Kancheva-Ruseva 2007, fig.1)

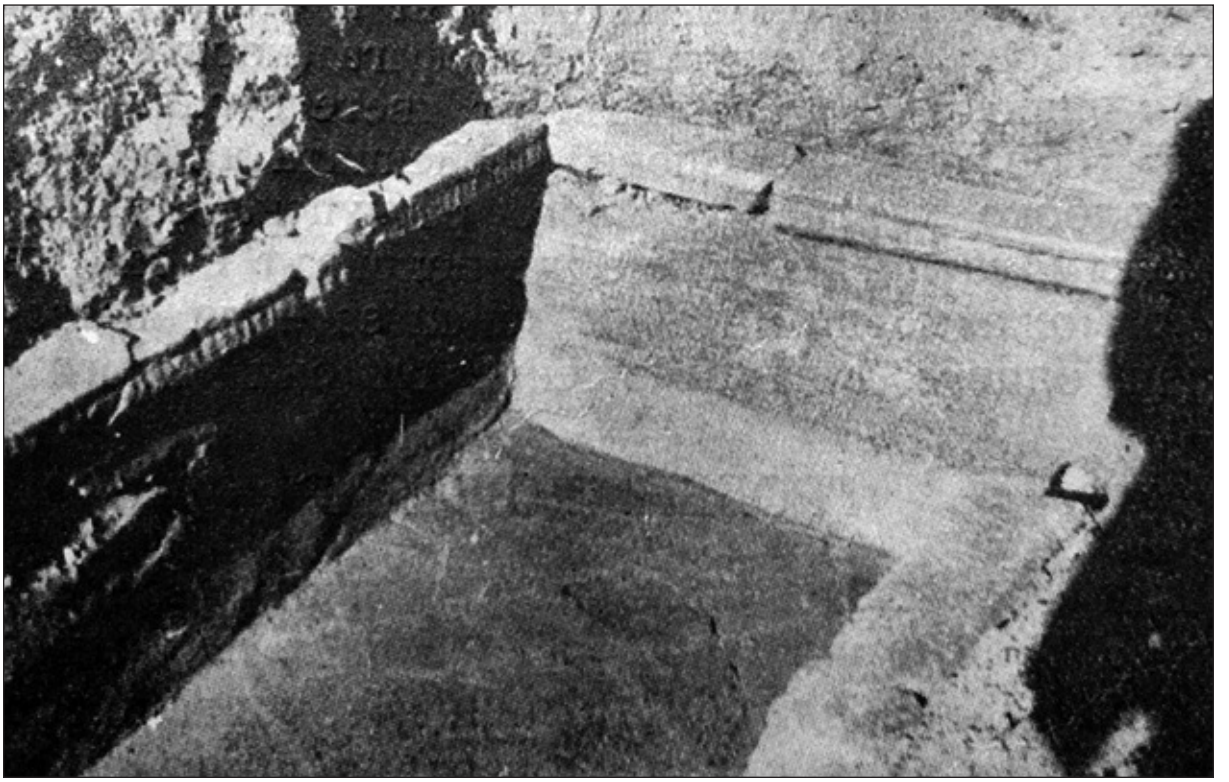

Обр. 2. Част от глинения саркофаг (по Ботушарова 1954, обр. 2)
Fig. 2. Part of a clay sarcophagus (after Botusharova 1954, fig. 2)

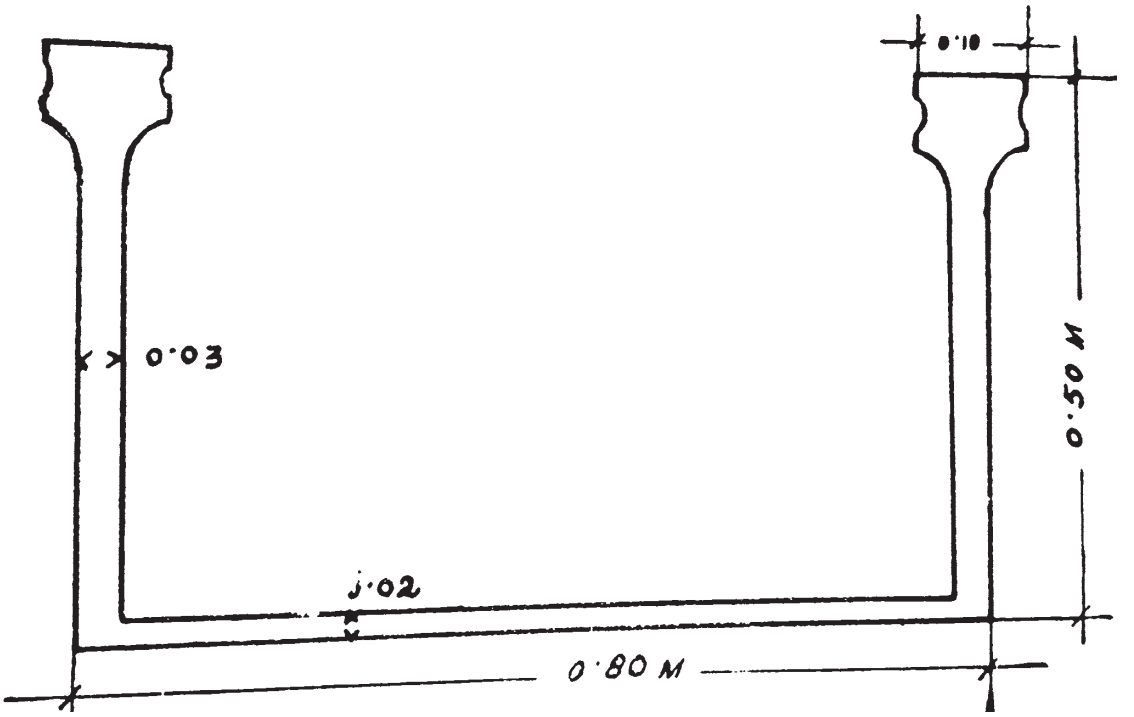

Обр. 2.1. Вертикален разрез на глинения саркофаг (по Ботушарова 1954, обр. 4)
Fig. 2.1. Vertical section of the clay sarcophagus (after Botusharova 1954, fig. 4)

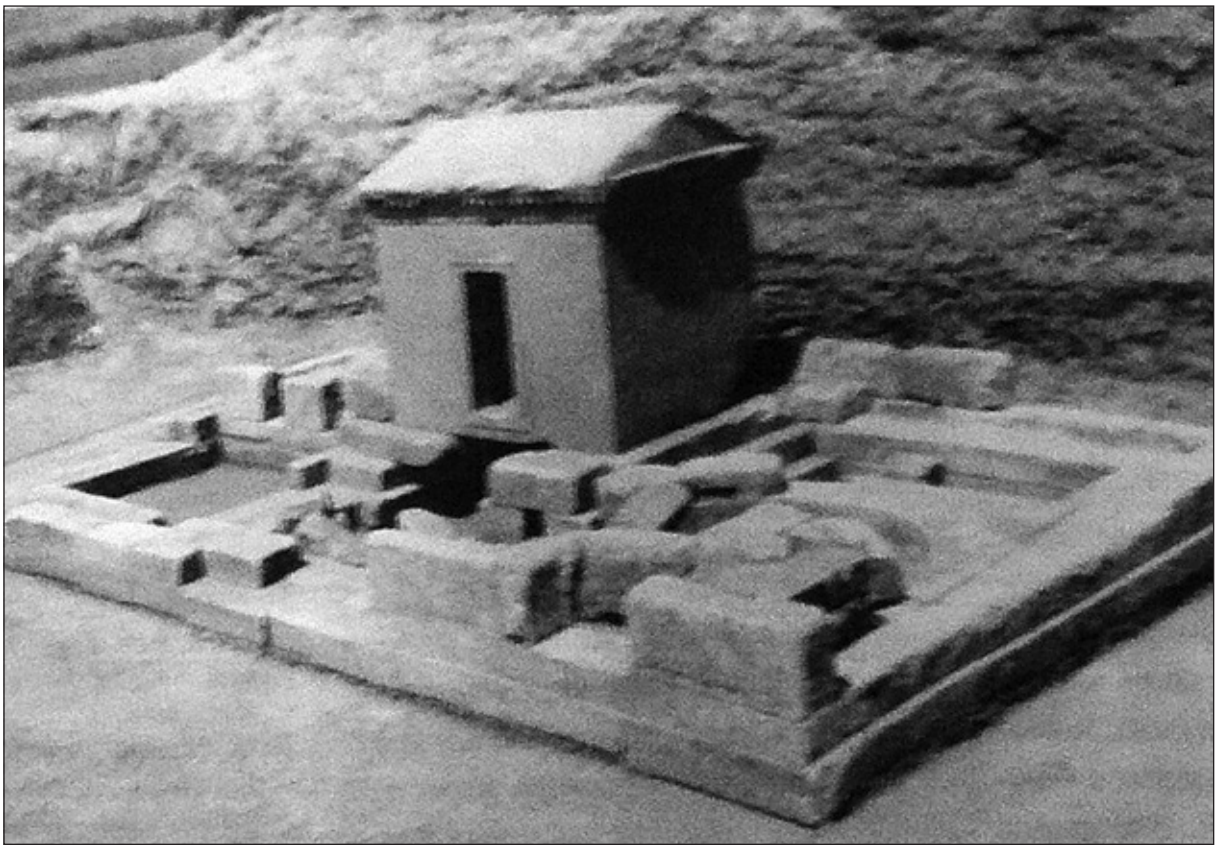

Обр. 3. Остpуша (по Китов 1999, обр. 3)
Fig. 3. Tomb in "Ostrusha" mound (after Kitov 1999, fig. 3)

Обр. 4. Гробна камера на гробницата от Малко Белово (по Велков 1943, обр. 3)
Fig. 4. Burial chamber of the tomb near the village of Malko Belovo (after Velkov 1943, fig. 3)

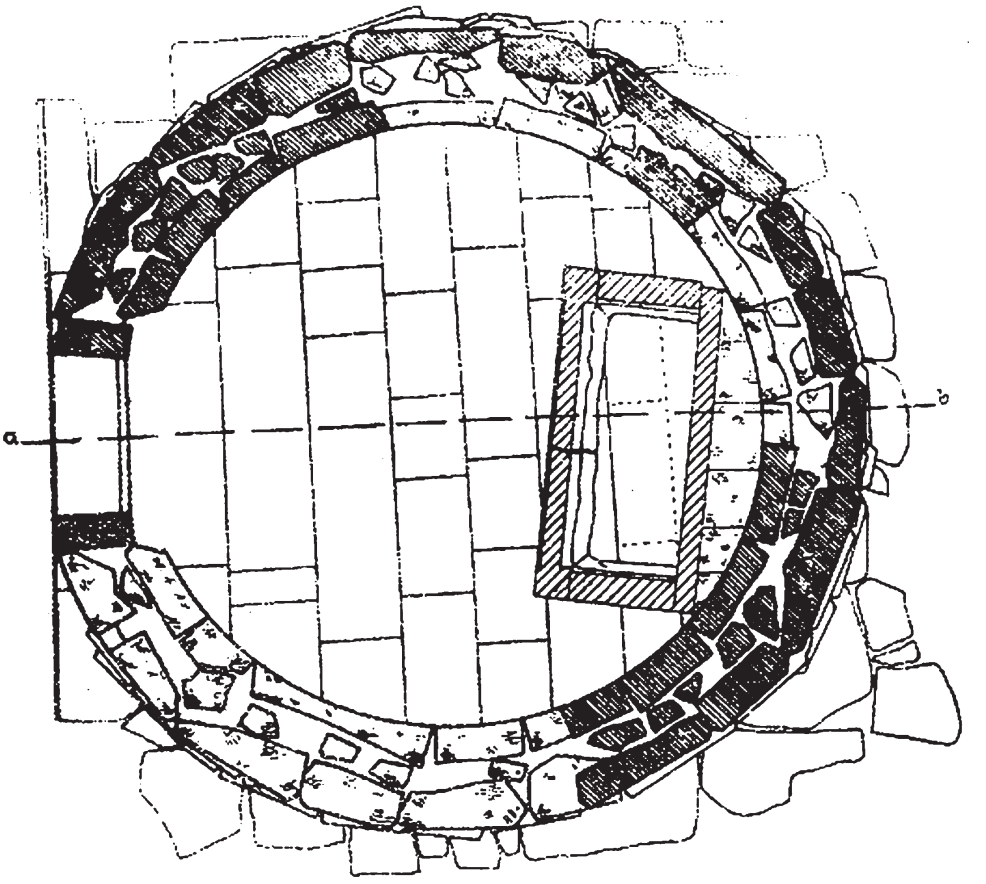

Обр. 4.1. План на гробницата (по Велков 1943, обр. 2)
Fig. 4.1. Plan of the tomb (after Velkov 1943, fig. 2)

Обр. 5. Остpуша – украса по тавана (по http://www.aviophoto.com/snimka-a1163/str-1/sub-1/)

Fig. 5. "Ostrusha" tomb – decoration on the ceiling (after http://www.aviophoto.com/snimka-a1163/str-1/sub-1/)

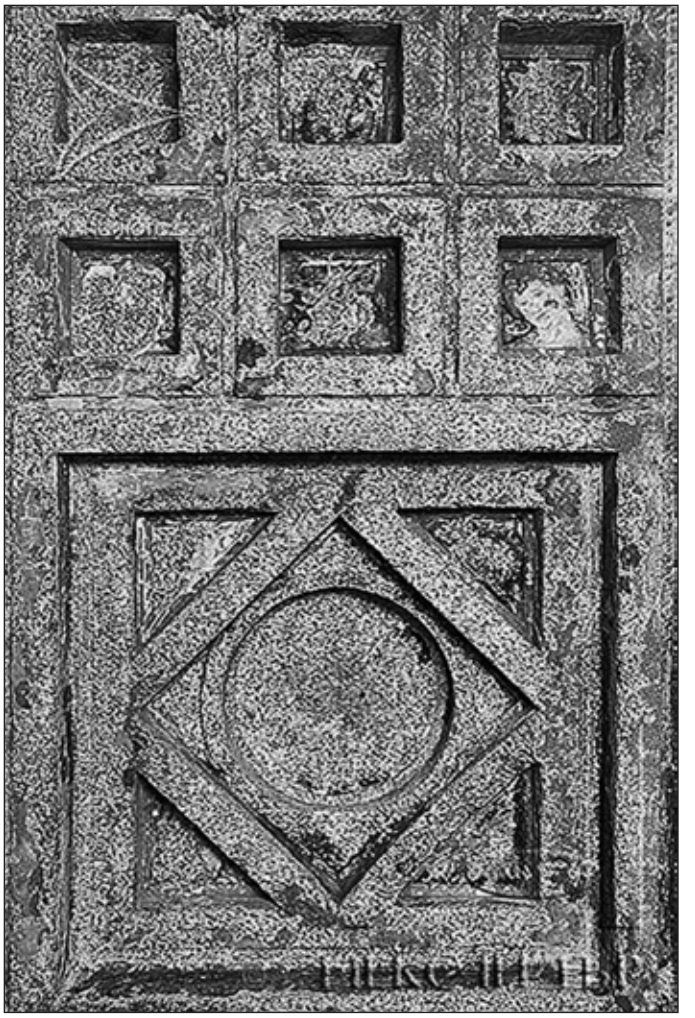

Обр. 5.1. Женско лице (по http://traciantombs.blogspot.com/2013/06/blog-post_23.html)

Fig. 5.1. Female face (after http://traciantombs.blogspot.com/2013/06/blog-post_23.html)

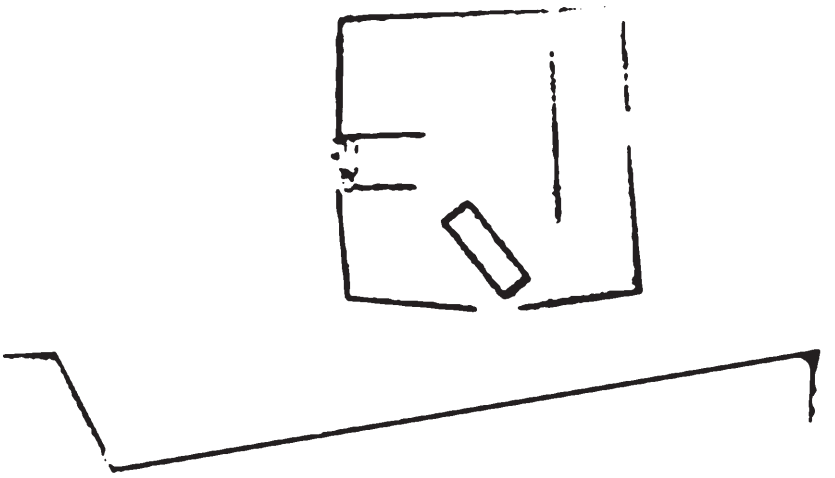

Обр. 6. Гробно съоръжение в Пъдарската могила (по Чолаков 1994, обр. 1)
Fig. 6. Burial installation of "Padarskata mogila" mound (after Cholakov 1994, fig. 1)

Обр. 7. Гроб, ограден с кръг от амфори, разкопки, 1949 (по Венедиков 1963, обр. 25)
Fig. 7. Grave surrounded by a circle of amphorae, excavations in 1949 (after Venedikov 1963, Fig. 25)

Обр. 7.1. План на могилата на нос Колокита (по Damyanov 2005, обр. 21)
Fig. 7.1. Plan of the mound at Kolokita headland (after Damyanov 2005, fig. 21)

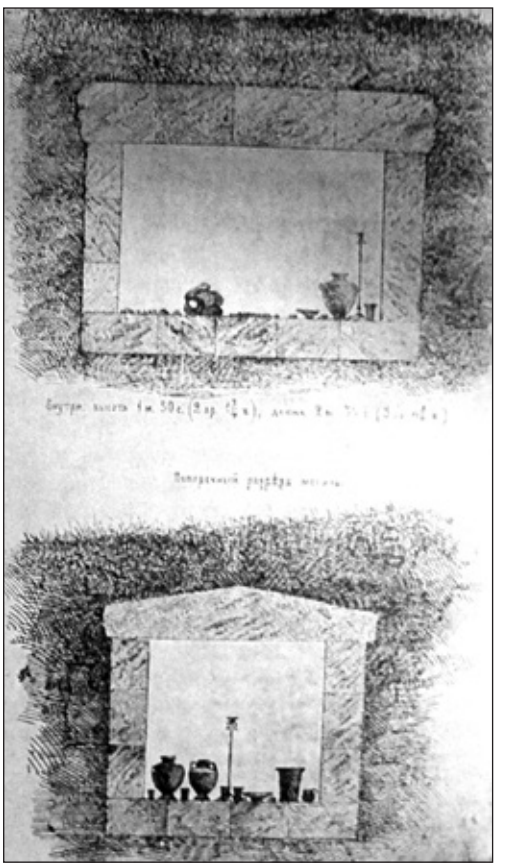

Обр. 8. Надлъжен и напречен разрез на гробницата от Дълбоки (по Филов 1930-1931 обр. 35)
Fig. 8. Longitudinal and cross sections of the tomb near the village of Dalboki (after Filov 1930-1931, fig. 35)

Обр. 9. Камерата на гробницата в могила № 1 (по Петров 1993, фиг. 2)

Fig. 9. Burial chamber of the tomb in mound № 1 (after Petrov 1993, fig. 2)

Обр. 10. Гробница в Парналовата могила при с. Сърневец, гледана от изток (по Цончев 1943, обр. 126)

Fig. 10. Tomb in "Parnalovata mogila" mound near the village of Sarnevets, seen from the east (after Tshonchev 1943, fig. 126)

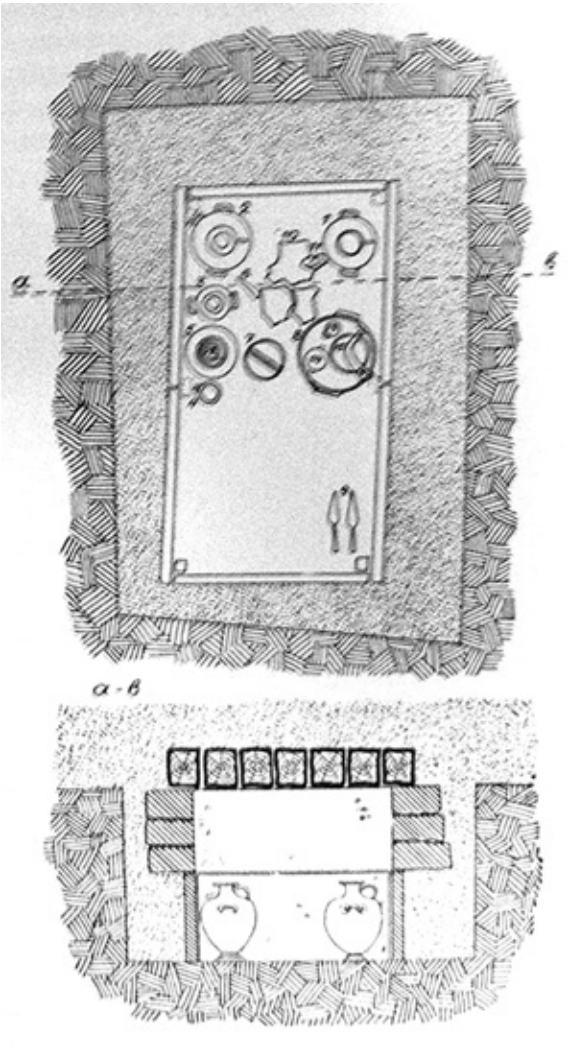

Обр. 11. План и разрез на гробницата в Башова могила (по Велков 1932, обр. 6)

Fig. 11. Plan and section of the tomb in "Bashova mogila" mound (after Velkov 1932, fig. 6)

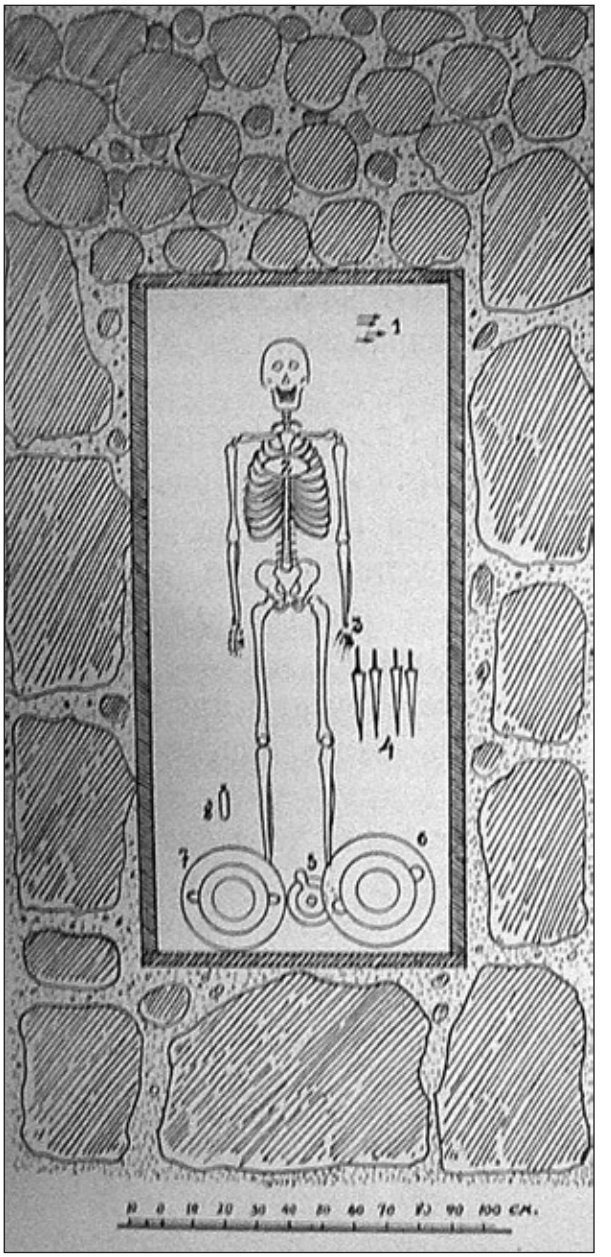

Обр. 12. План на гробницата в Червенкова могила (по Велков 1935, обр. 1)

Fig. 12. Plan of the tomb in "Chervenkova mogila" mound (after Velkov 1935, fig. 1)

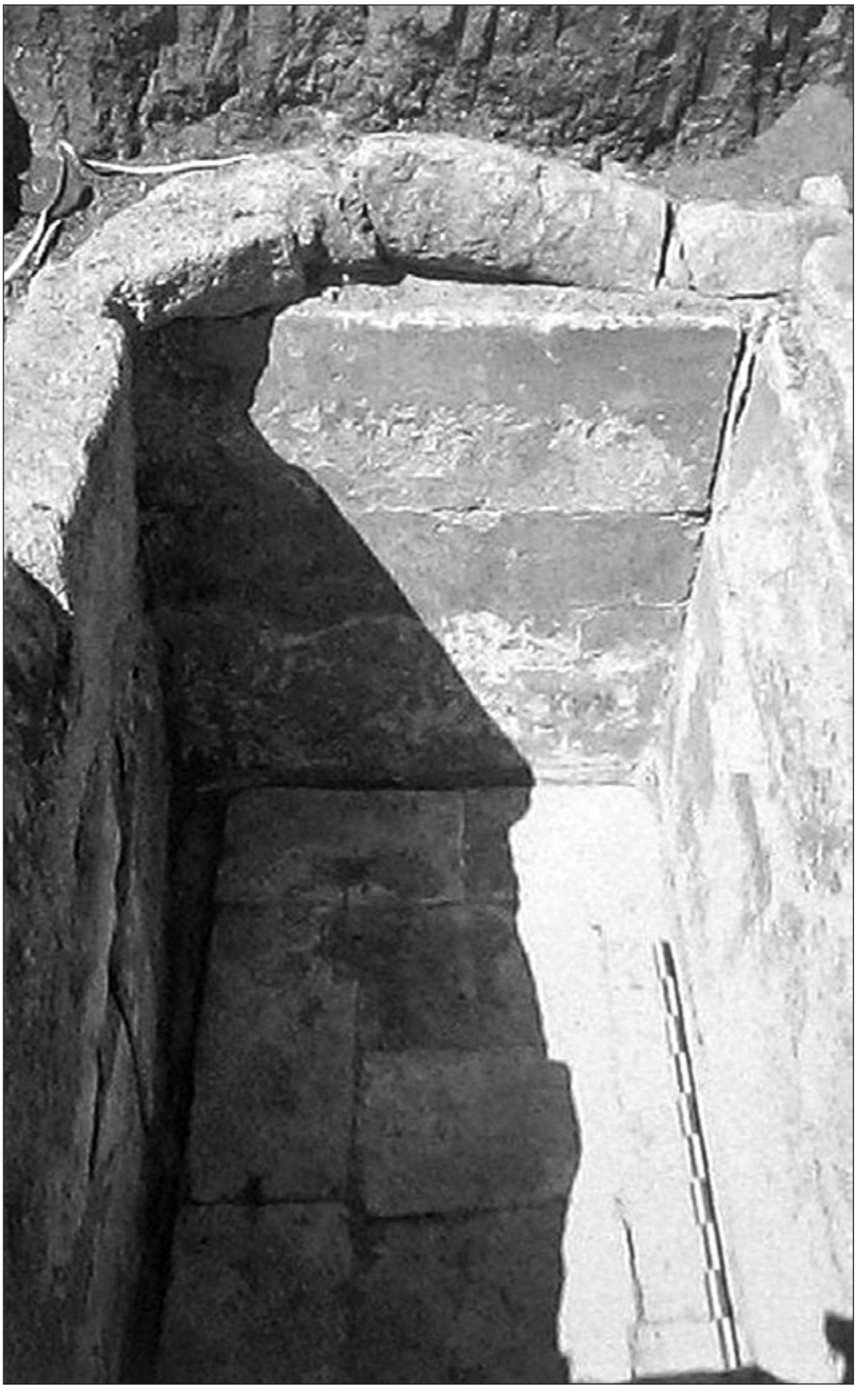

Обр. 13. Могила № 1 – вътрешността на гробницата с подовото покритие (по Кисьов 2005, обр. 9)

Fig. 13. Mound № 1 – the interior of the tomb and the flooring (after Kisyov 2005, fig. 9)

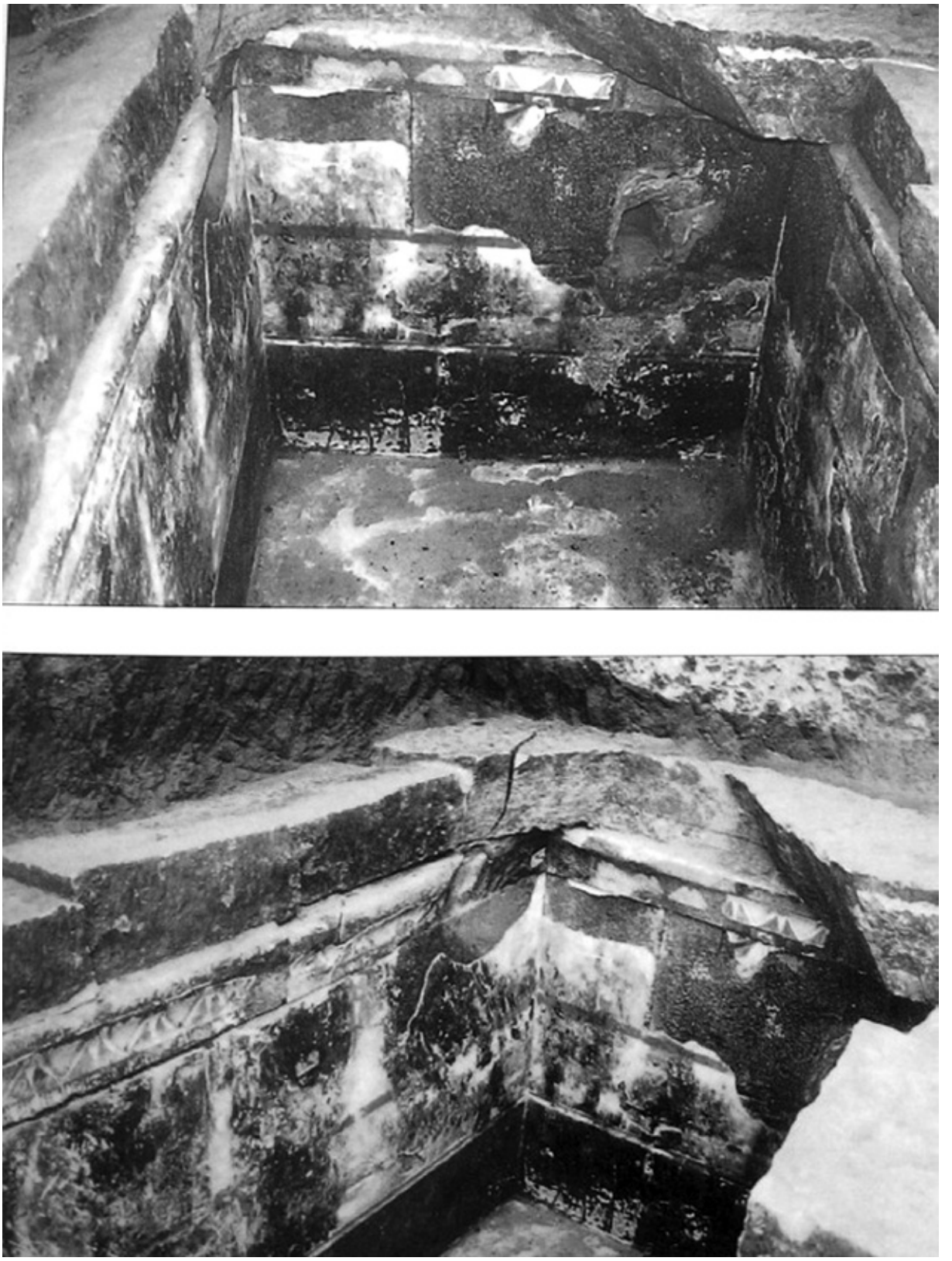

Обр. 14. Могила № 3 при с. Чернозем – общ изглед на запазените сектори от вътрешната декорация на гробницата (по Кисьов 2005, таб. XXII)

Fig. 14. Mound № 3 near the village of Chernozem – general view of the preserved area of the inner decoration of the tomb (after Kisyov 2005, tab. XXII)

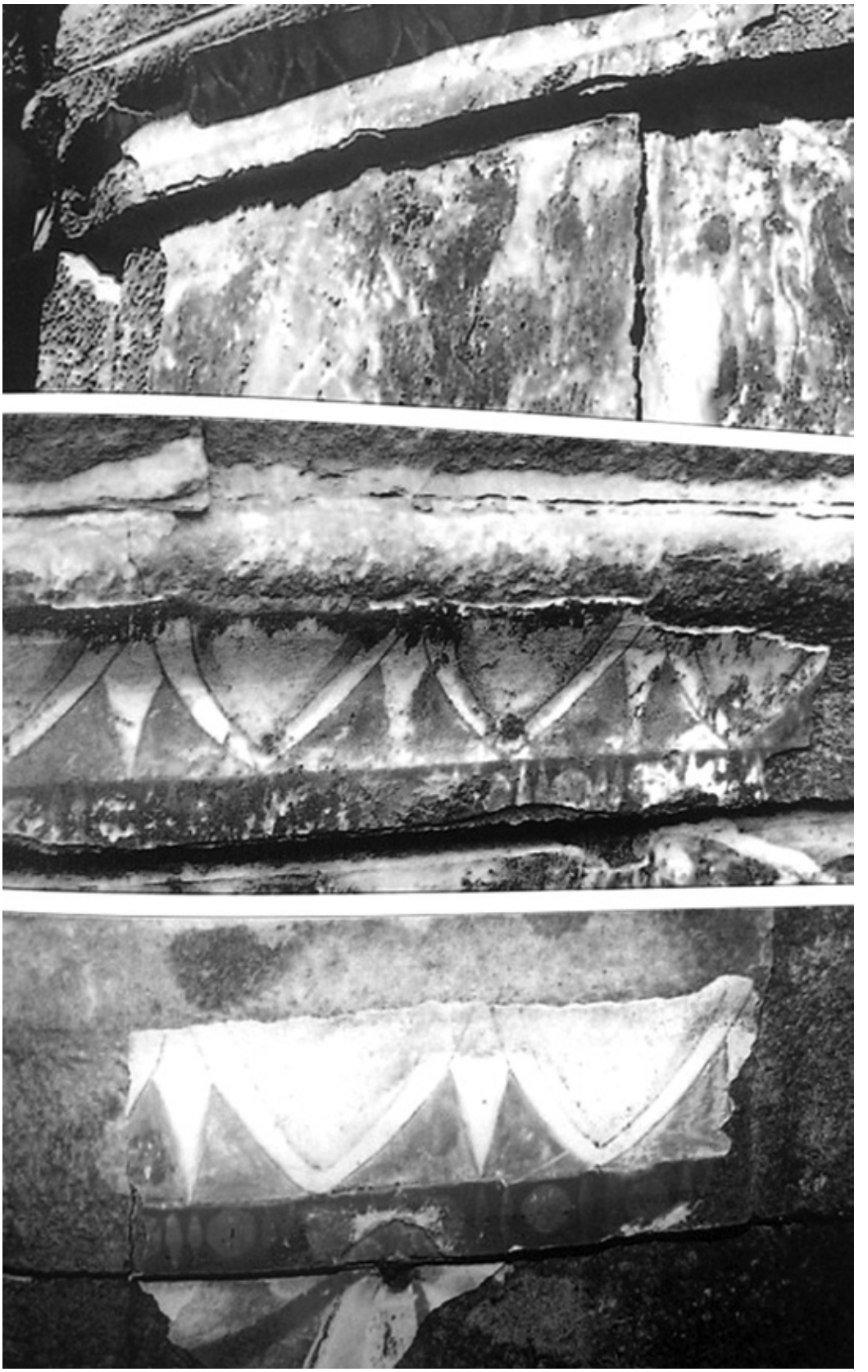

Обр. 14.1. Могила № 3 – живописна декорация от йонийска кима и астрагалос върху перваза на гробницата (по Кисьов 2005, таб. XXV)
Fig. 14.1. Mound № 3 – frescoes decoration of ionic cyma (egg-and-dart ornaments) and astragalus on the ledge of the tomb (after Kisyov 2005, tab. XXV)

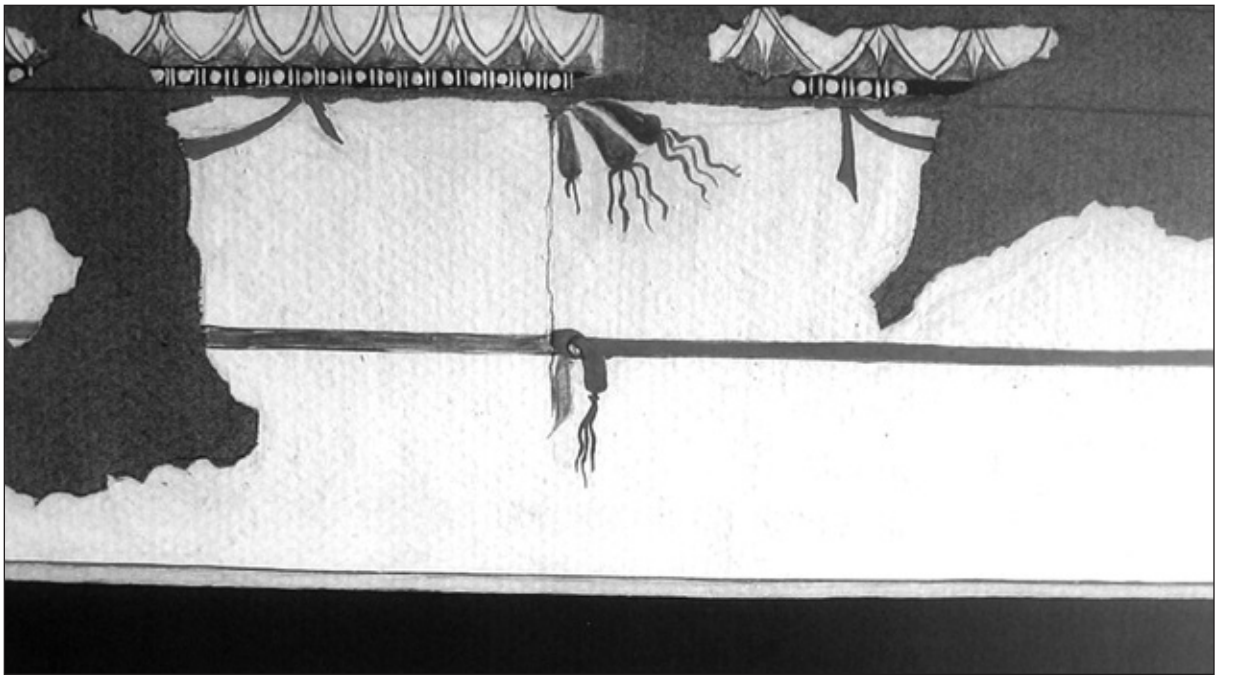

Обр. 14.2. Могила № 3 – графична възстановка на украсата върху северната страна на гробницата (по Кисьов 2005, таб. XXVI)
Fig. 14.2. Mound № 3 – reconstruction of the frescoes decoration on the north side of the tomb (after Kisyov 2005, Tab. XXVI)

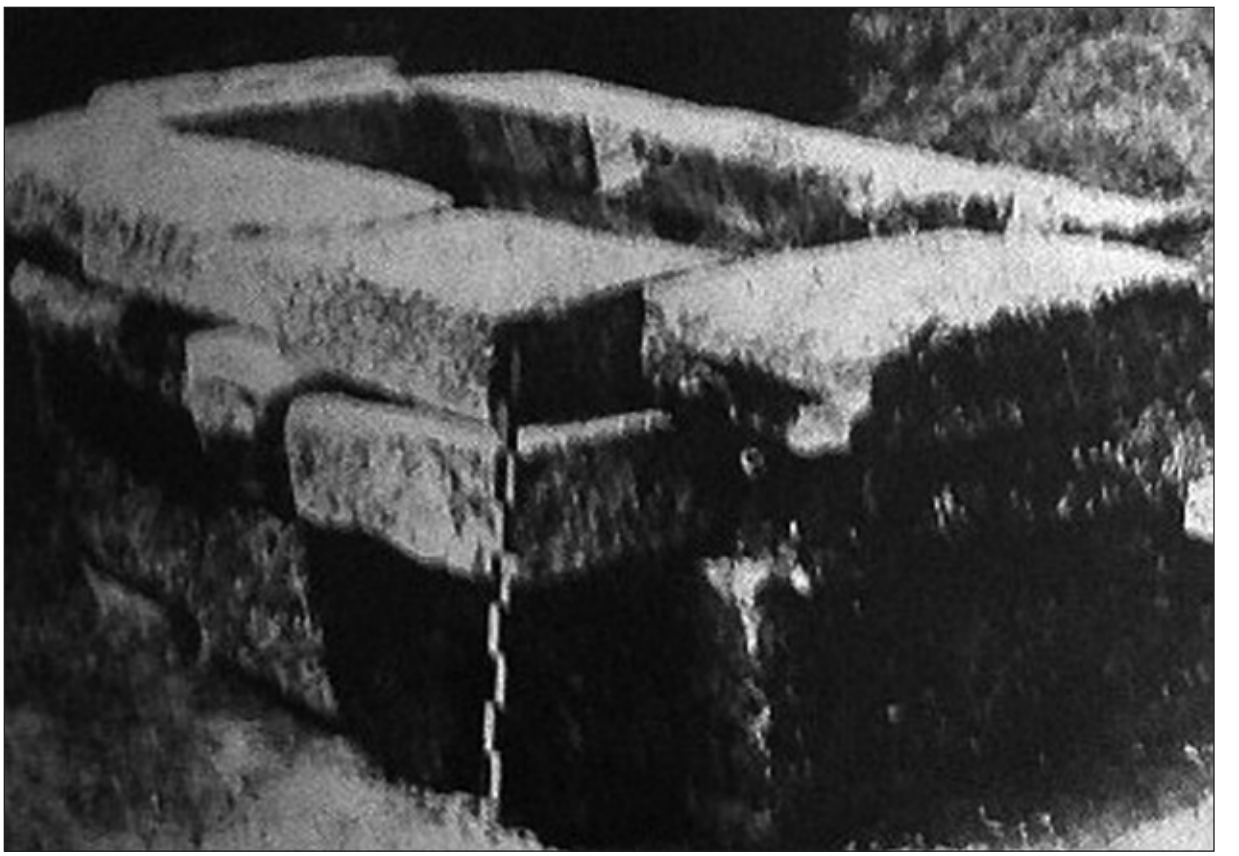

Обр. 15. Гробницата във Войводово след разчистването (по Аладжов 1966, обр. 2)
Fig. 15. Tomb near the village of Voyvodovo after clearing (after Aladzhov 1966, fig. 2)

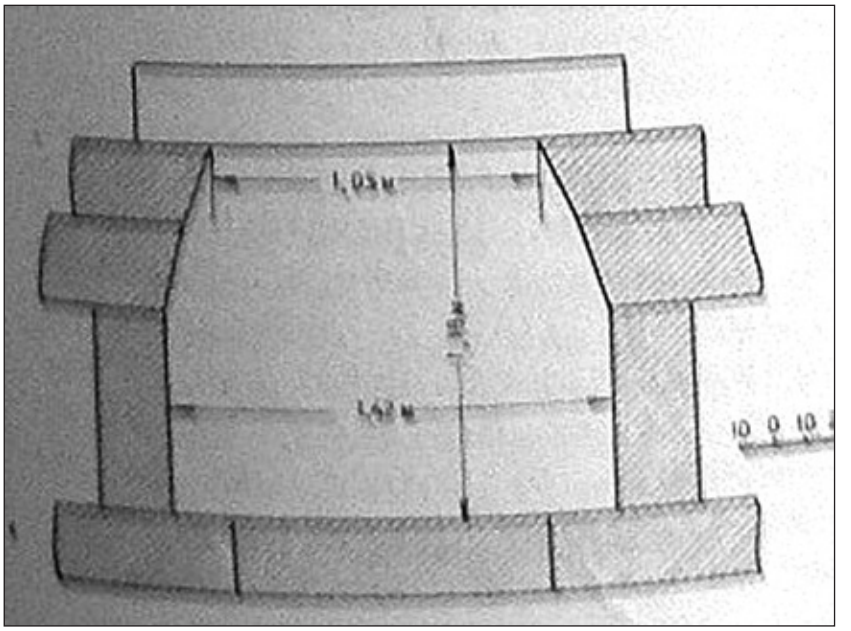

Обр. 15.1. Напречен разрез на гробницата от Войводово (по Аладжов 1966, обр. 3)
Fig. 15.1. Cross section of the tomb of Voyvodovo (after Aladzhov 1966, fig. 3)

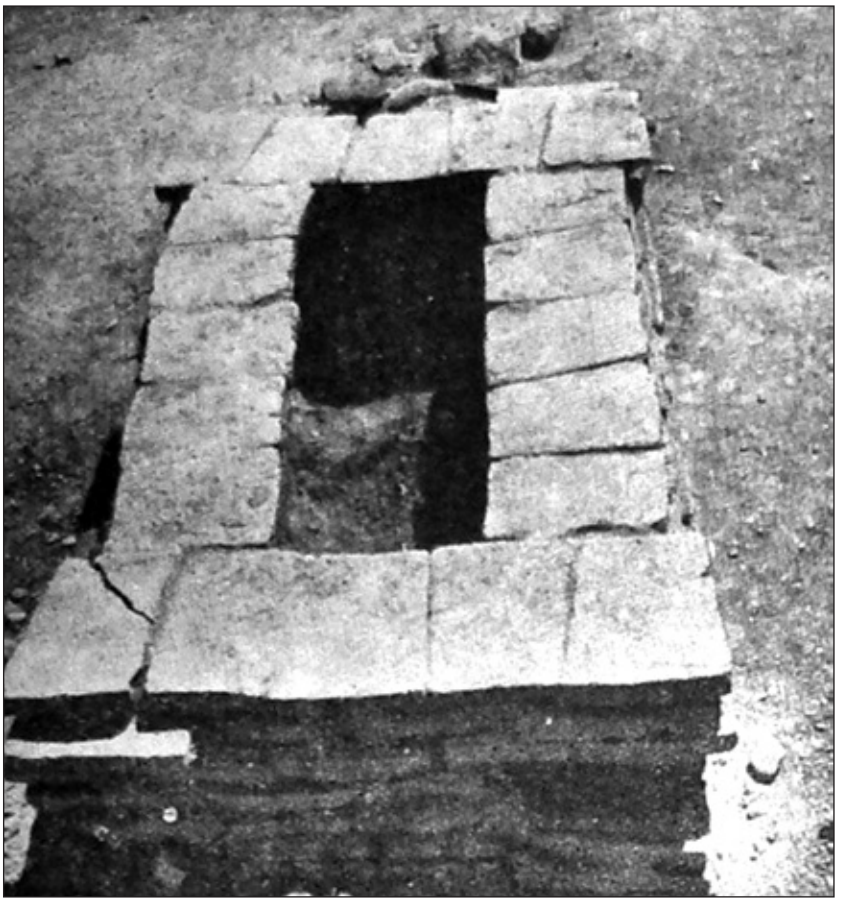

Обр. 16. Гробница № 2 от могила № 2 (по Чичикова 1957, обр. 2)
Fig. 16. Tomb № 2 in mound № 2 near the village of Koprinka (after Chichikova 1957, Fig.2)

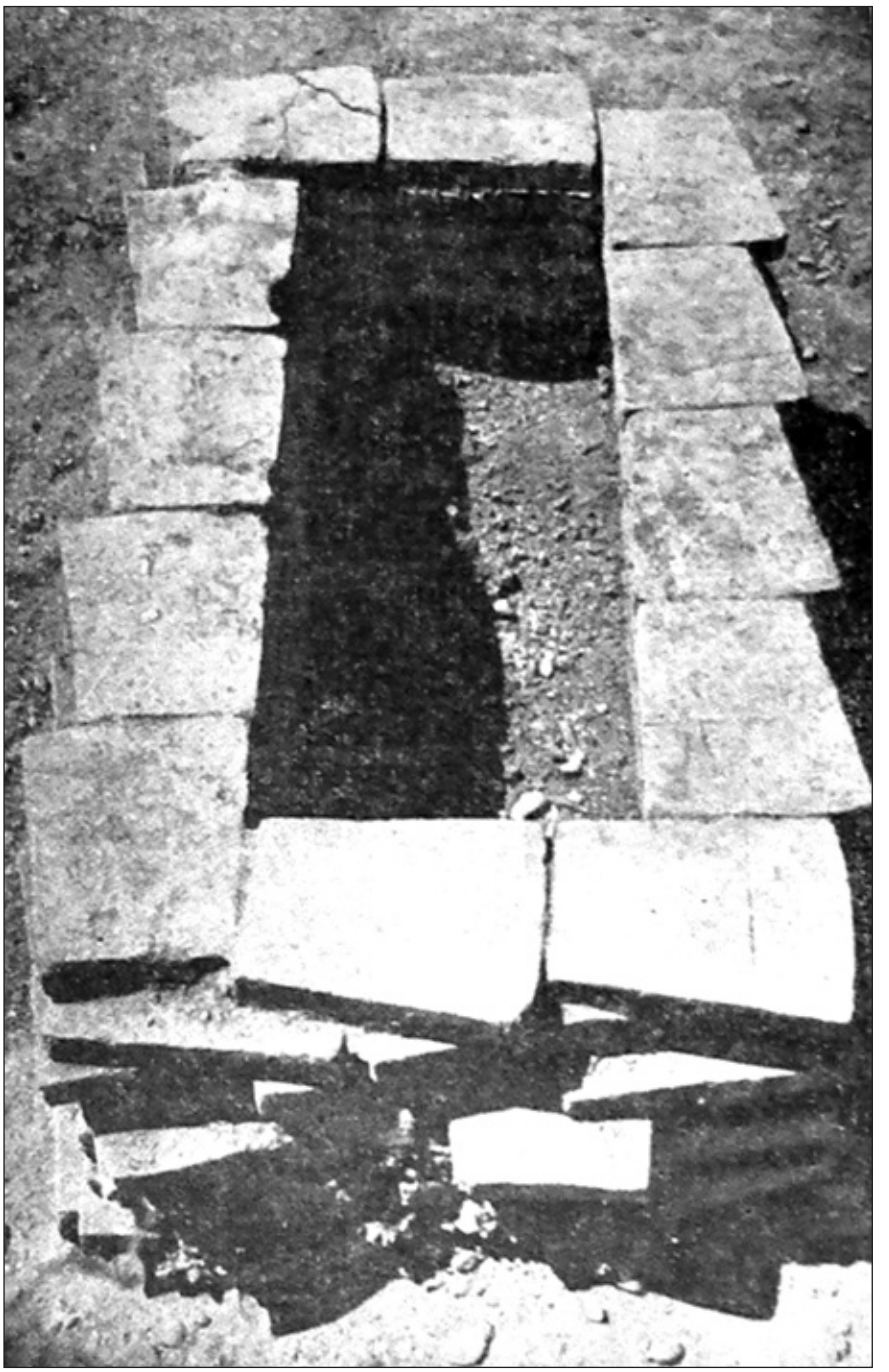

Обр. 17. Гробница № 3 от могила № 2 (по Чичикова 1957, обр. 3)
Fig. 17. Tomb № 3 in mound № 2 near the village of Koprinka (after Chichikova 1957, fig.3)

НАЧАЛО НА МОНЕТОСЕЧЕНЕТО НА ДИОНИСОПОЛИС

Янислав Тачев

За да се датира коректно началото на дионисополското монетосечене, е важно да се разгледат и анализират основните извори за основаването на елинското поселение и постепенното му прерастване в полития (град-държава) със собствена територия, конституция и монетосечене.

Писмените (вторичните) извори за основаването и началните етапи от развитието на полиса са твърде оскъдни и противоречиви. Те са събрани и анализирани от Г. Михайлов в увода към главата за Дионисополис в труда му „Гръцките надписи, намерени в България“[1]. В тези извори не се упоменава датата на основаване на града, което затруднява възстановяването на най-ранната му история.

Според Хр. Данов[2] гръцката колония е основана през първата половина на VI в. пр. Хр. Несъответствията в античните писмени извори допринасят за противоречия сред учените и дискусии, които макар и позатихнали, не са разрешени и до днес[3].

Пръв Псевдоскимнос[4] упоменава града с името Дионисополис: „Дионисополис най-напред се наричал Круни поради близките извори. После, когато морето изхвърлило в тия места една фигура на Дионис, получил, както казват, новото си име Дионисополис...“.

Понпоний Мела[5] разграничава двата полиса: „...Отвъд нос Тиризис е другият ъгъл на Понта, разположен срещу фазийския бряг и подобен нему, само че по-голям. Тук бил Бизоне (Бизоне-Каварна), разрушен от земетръс. Има пристанище Крунос, градове Дионисополис, Одесос, Месамбрия, Анхиало и голямата Аполония...“.

Страбон[6], Плиний Стари[7], Ариан[8], Клавдий Птолемей[9], Амиан Марцелин[10] и други автори[11] също споменават античния полис.

Античният Дионисополис е локализиран под съвременния град Балчик от К. Иречек[12] в края на XIX век. По-късно в изследванията на братя Шкорпил[13] неведнъж е изказвано становище, че са съществували две различни селища (Круной и Дионисополис) и Круной трябва да се идентифицира със съвременното Кранево.

В някои изследвания по проблема е предложено и друго мнение – че Круной може да бъде разположен западно от Балчик, в района на двореца на румънската кралица, където сладководните извори се вливат в морето[14].

Без значение дали са две различни селища или Круной е преименуван, по-важно е, че към IV век пр. Хр. Дионисополис е град с напълно развити политически институции. Това се доказва от епиграфските паметници, които се явяват първични исторически извори. Най-ранните епиграфски паметници[15], разкриващи страни от религиозния и административния живот на Дионисополис датират от IV век пр. Хр. Първият е декрет, издаден от градската управа на Дионисополис (на гражданина на Одесос Аристомен се дава дионисополско гражданство и привилегии). Паметникът се намира в АМ – Варна.

Вторият паметник е преизползван през III век пр. Хр. в храма на Кибела. Той също е част от декрет на градската управа, разчетен и датиран от Н. Шаранков.

От историята на гръцката колонизация е известно, че от заселването на първите колонисти до пълната асимилация (full assimilation) – цялостно усвояване на територията в рамките на същинския полис, т.е. създаване на мрежа за обмен на масова продук-

ция, окончателно оформяне и конституиране на полисните институции и на полисната хора, е необходим известен период от време[16]. Този процес е валиден за всички гръцки колонии. Продължителността му при западнопонтийските полиси варира в рамките на 50 – 100 години. Автономното монетосечене възниква като израз на завършилия процес на формиране на полиса. За поява на собствено монетосечене, освен необходимост, трябва да съществува и възможност за производство на монети, защото в противен случай вътрешният пазар се насища с чужди парични знаци. За иницииране на автономно монетосечене в полисите трябва да съществуват условия, способстващи възникването му, тоест определена икономическа база. Една по-задълбочена справка показва, че Аполония, Месамбрия и Истрия секат монети през V век пр. Хр., Томи, Калатис и Одесос – през IV век пр. Хр.[17]

Дионисополис е основан от милетски колонисти, най-вероятно през първата половина на VI век пр. Хр.[18] Полисът е създаден от гръцки търговци, чиято основна цел е търговията с автохтонното население и износа на суровини.

През IV век пр. Хр Дионисополис е вече напълно изграден, със своя административна уредба, градски площад с храмове и административни сгради, със свой собствен бог епоним – Дионис[19], и свой парасемон – грозд.

От горната справка е видно, че изброените западнопонтийски градове, повечето от които подобно на Дионисополис, основани от милетски гърци, започват своето автономно монетосечене в период, вариращ между 50 и 100 години след основаването си. Тези градове поддържат политико-икономически връзки помежду си[20] и не е логично почти еднакви по територия и население градове[21], намиращи се на еднаква степен на икономическо развитие, да започнат своето монетосечене с два века закъснение от своите близки съседи. Точно на тези факти и обстоятелства не обръщат внимание нумизматите, които отнасят началото на автономното дионисополско монетосечене към 200 г. пр. Хр. Те явно не обвързват монетосеченето с основната функция на парите и ролята им в търговията, а тя (търговията) е водеща цел при основаването на елинската полития Дионисополис.

Пръв тази късна датировка поставя Б. Пик[22] още през 1898 година. През миналия век изтъкнати учени като Д. Такела[23] (1903 г.), Н. Мушмов[24] (1912 г.), М. Сутцу[25] (1915 г.), Л. Ружичка[26] (1917 г.), Е. Бекер[27] (1938 г.), Т. Герасимов[28] (1938 г.), Д. Драганов[29] (1995 г.) също публикуват градски дионисополски монети.

Мушмов и Герасимов в своите публикации приемат датировката на Пик, без да я ревизират. Важно е да се отбележи, че по време на работата върху своя корпус[30] големият немски нумизмат разполага само с три типа автономни дионисополски монети, като най-ранният е от емисиите, отсечени през втората половина на III век пр. Хр.

Двете монети, които Пик описва като най-ранни градски монети са от типа: аверс – глава на Дионис с бръшлянов венец в профил надясно, реверс – ропалон, изправен между две звезди в средата на бръшлянов венец, демотикон ΔIONY, изписан хоризонтално под венеца и магистратски имена ΙΦΙΑ[31] и ΤΙΜΗ[32], изписани от двете страни на ропалона.

Беренд Пик датира относително коректно описания дионисополски тип, но тъй като не разполага с по-ранните градски типове, поставя късна датировка на началото на дионисополското автономно монетосечене.

Д. Драганов[33] отнася началото на автономното монетосечене на Дионисополис, както и това на съседния Одесос след гибелта на Лизимах при Куропедион (281 г. пр. Хр.). В трите си научни съобщения, свързани с монетосеченето на Дионисополис, Драганов не посочва конкретни аргументи за това свое мнение.

В. Канараче[34] поставя началото на дионисополското монетосечене към края на IV век – самото начало на III век. пр. Хр. В своето изследване (най-задълбочено до настоящия момент) Канараче публикува няколко екземпляра от най-ранния градски тип: аверс – глава на Дионис с бръшлянов венец в профил надясно; реверс – грозд и демотикон ΔΙΟΝΥΣ, изписан вертикално отстрани на грозда.[35] Този тип авторът отнася към 300 г. пр. Хр. В изследването си дионисополските монети, с които авторът разполага (61 екземпляра), разделя на 12 отделни групи, систематизирани хронологически. В първата най-ранна група (300 г. пр. Хр.) Канараче поставя екземплярите от типа Дионис/грозд с монограм АГ, като отбелязва, че между тях и македонските бронзови монети на Филип II и Александър III има важна прилика по външен вид и стил на изработка. Според него наличието на магистратски монограм е характерен белег на ранната елинистическа епоха. Към същата група Канараче отнася и монетите от типа: аверс – глава на Дионис с бръшлянов венец в профил надясно; реверс – лозово клонче с два грозда и два листа, демотикон ΔΙΟΝΥΣΟ и магистратски монограм АГ и АП[36]. Авторът се основава на еднаквия стил на изработка и еднаквите магистратски монограми, с които са сигнирани екземплярите от двата типа.

Най-ранните монети, с които Пик разполага и датира към 200 г. пр. Хр. Канараче поставя в трета група[37] по своята систематизация, която също датира около 200 г. пр. Хр. Той отбелязва, че през втората половина на III век пр. Хр. имената на монетните магистрати, които по-рано се изписват с монограм, сега започват да се изписват по-обилно[38] (в съкратен вид или изцяло).

Преди 10 години И. Лазаренко реидентифицира и реинтерпретира два от най-редките и ранни типа дионисополски монети. Първият тип е: аверс – мъжка глава с дълга коса и брада в профил наляво; реверс – грозд и демотикон ΔΙ, изписан отляво на грозда[39], малък номинал с метрични параметри: диаметър 10 мм и тегло 1,24 гр. Лазаренко определя аверсното изображение като портрет на скитския цар Атей (началото на IV век – 339 г.пр.Хр.)

Вторият тип е: аверс – глава на Дионис с бръшлянов венец в профил надясно, демотикон ΔΙ, изписан над главата на Дионис; реверс – конник в ход наляво. Монетата е с метрични данни: 18 мм диаметър, тегло – 4,68 гр. Спирайки се подробно на иконографията на реверсното изображение, авторът прави паралел с всички тракийски и скитски владетелски емисии с конници върху реверса, сечени в периода от средата на V до средата на III век пр. Хр. и установява, че като конник в ход наляво, зад който има горит, е изобразяван само Атей. Лазаренко изказва предположение, че върху реверса на този тип е изобразен скитския цар Атей и че монетите от този тип са отсечени синхронно с тези от първия тип в Дионисополис около средата на IV век пр. Хр.[40] Той отбелязва, че поради липса на данни за археологическата среда, в която са намерени монетите, най-сигурни ориентири за датирането им са резултатите от комплексния анализ на изображенията, надписите и метрологията им. Лазаренко предполага, че тези два монетни типа вероятно са едни от най-ранните монетни емисии на Дионисополис и поставя началото на монетното дело на полиса около средата на IV век пр. Хр

И. Карайотов[41] в публикацията си „Бронзовите монети на Месамбрия, Аполония, Одесос и Дионисополис – сравнителен анализ“ от 2006 година подкрепя изцяло интерпретацията на Лазаренко и неговата датировка на двата типа дионисополски монети. Авторът отбелязва, че през IV век пр. Хр. и четирите западнопонтийски полиса секат монети от бронз, които се използват в локалната им икономика.

Според Карайотов често се откриват ранни сребърни монети на Аполония и Месамбрия по поречието на Батовска река (ант. Зирас), където се предполага, че през ели-

нистическия период съществува емпорион, а през римския минава границата между териториите на Одесос и Дионисополис (според откритите гранични надписи). Авторът отбелязва, че там са открити и голям брой (150)[42] бронзови стрелички и делфинчета. „Следователно в териториите на север от Балкана нуждата от бронзово разменно средство се чувства дълго преди появата на същинските бронзови монети."

Този вакуум според него е запълнен от първите бронзови емисии на Одесос и Дионисополис, сечени през IV век пр. Хр

Подлагайки на сравнителен анализ ранните бронзови монети на Аполония, Месамбрия, Одесос и Дионисополис, сечени през IV век пр. Хр, Карайотов стига до заключението, че ранните бронзови емисии на четирите западнопонтийски полиса са с почти еднакви метрични данни (малък диаметър и тегло) и са предназначени за локална циркулация.

С настоящото изследване ще се опитаме да коригираме допуснатите хронологически неточности относно определяне относителната датировка на възникването и началните етапи на автономното монетосечене на Дионисополис, както и да отговорим на въпроса кой е най-ранният монетен тип на полиса.

Изключително важни за изясняването на въпроса за началото на автономното монетосечене на Дионисополис са колективните находки с дионисополски монети. През втората половина на IV век пр. Хр., след завоевателните походи на Филип II в Тракия (344 – 339 г. пр. Хр.), бронзовите македонски владетелски монети стават популярни както в цяла Тракия, така и в западнопонтийските градове. Тези царски монети са сигурни хронологически репери, въз основа на които могат да се датират откритите съвместно с тях автономни монети. В околностите на Балчик се откриват често както единични екземпляри, така и колективни находки от македонски царски бронзови монети.

Тук ще се спрем на три от последните колективни находки, открити в руините на античните селища около Балчик.

Колективни находки

Първата находка е открита в местността „Момчил", отстояща на 2,5 км югозападно от Балчик. При изкопни работи през 2012 г. са открити заедно на 0,50 м осем бронзови монети. Пет от монетите са на македонските царе Филип II и Александър III, а останалите три са автономни дионисополски.

Дионисополис

Тип. Аверс: глава на Дионис с бръшлянов венец, надясно;

Реверс: грозд, демотикон ΔΙΟΝΥΣ, изписан вертикално отдясно на грозда – три екземпляра.

1-ви екземпляр: диаметър – 15 мм; тегло – 3,71 гр, инв. номер I6014;

2-ри екземпляр: диаметър – 16 мм; тегло – 4,34 гр, инв. номер I6015;

3-ти екземпляр: диаметър – 16 мм; тегло – 4,45 гр, инв. номер I6016

Филип II

Тип. Аверс: глава на Аполон с лавров венец, надясно;

Реверс: конник в ход надясно, легенда ΦΙΛΙΠΠΟΥ – три екземпляра.

1-ви екземпляр: диаметър – 17 мм; тегло – 5,73 гр, инв. номер I6009;

2-ри екземпляр: диаметър – 17 мм, тегло – 6,34 гр, инв. номер I6010;

3-ти екземпляр: диаметър – 17 мм, тегло – 6,21 гр, инв. номер I6011.

Монетите от този тип са най-популярните Филипови монети на Балканския полуостров.

Александър III

Тип. Аверс: глава на безбрад Херакъл с лъвска кожа, надясно;

Реверс: ропалон, колчан и лък, между тях легенда ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ на единия екземпляр и ΒΑ върху другия.

1-ви екземпляр: диаметър – 17 мм, тегло – 5,43 гр, инв. номер I6012;

2-ри екземпляр: диаметър – 17 мм, тегло – 4,72 гр, инв. номер I6013.

Находката се намира в АМ – Варна.

Втората колективна находка е открита във вилна зона „Кулака", отстояща на 1,5 км югозападно от Балчик. При изкопно-строителни дейности през 2013 година на 0,40 м дълбочина са открити заедно 16 бронзови монети. Седем от монетите са македонски владетелски на Филип II от типа глава на Аполон/конник в ход надясно, с легенда ΦΙΛΙΠΠΟΥ. Останалите девет монети са автономни дионисополски от типа глава на Дионис/грозд и демотикон ΔΙΟΝΥΣ. Находката е във фонда на ГМ – Балчик.

Дионисополис

Тип. Аверс: глава на Дионис с брашлянов венец, надясно;

Реверс: грозд, демотикон ΔΙΟΝΥ – девет екземпляра.

1-ви екземпляр – диаметър – 16 мм, тегло – 3,93 гр;

2-ри екземпляр – диаметър – 16 мм, тегло – 3,72 гр;

3-ти екземпляр – диаметър – 16 мм, тегло – 4, 14 гр;

4-ти екземпляр – диаметър – 15 мм, тегло – 3,92 гр;

5-ти екземпляр – диаметър – 16 мм, тегло – 4,29 гр;

6-ти екземпляр – диаметър – 16 мм, тегло – 4,14 гр;

7-ми екземпляр – диаметър – 15 мм, тегло – 3,63 гр;

8-ми екземпляр – диаметър – 15 мм, тегло – 3,81 гр;

9-ти екземпляр – диаметър – 16 мм, тегло – 4,13 гр.

Филип II

Тип. Аверс: глава на Аполон с лавров венец;

Реверс: конник в ход надясно, легенда ΦΙΛΙΠΠΟΥ – седем екземпляра.

1-ви екземпляр – диаметър – 17 мм, тегло – 5,62 гр;

2-ри екземпляр – диаметър – 16 мм, тегло – 5,24 гр;

3-ти екземпляр – диаметър – 17 мм, тегло – 5,73 гр;

4-ти екземпляр – диаметър – 17 мм, тегло – 5,35 гр;

5-ти екземпляр – диаметър – 16 мм, тегло – 5,13 гр;

6-ти екземпляр – диаметър – 16 мм, тегло – 4,91 гр;

7-ми екземпляр – диаметър – 17 мм, тегло – 5,24 гр.

Допълнителните елементи не могат да бъдат идентифицирани, поради корозията на монетите. Само при екземпляр номер 1 Аполон е обърнат наляво.

Проучвайки двете находки установихме, че всички автономни дионисополски монети са значително по-изтрити от употреба от македонските царски.

Тези находки са от съществено значение, тъй като представляват моментна извадка от градската монетна циркулация и ясно отразяват монетарната политика, провеждана от управата на полиса през втората половина на IV век пр. Хр.

Съставът на разгледаните две колективни находки доказва, че македонските бронзови монети на Филип II и Александър III циркулират в Дионисополис и неговия хинтерланд паралелно с градските през втората половина на IV век пр. Хр.

Вероятно след скитския поход на Филип II през 339 г. пр. Хр. или най-късно след Синедриона (общогръцки конгрес), проведен в Коринт през 337 г. пр. Хр. всички гръцки градове признават властта на Филип II и влизат в новообразуваното царство (Македоно-гръцка федерация).[43] На всички отделни градове и области в новообразуваната държава е гарантирана автономия[44].

Колективните находки потвърждават, че бронзовото автономно монетосечене, предназначено за дребни ежедневни разплащания не е възпрепятствано от Филип II и Александър III, а от своя страна населението на Дионисополис и неговия хинтерланд охотно оперира с македонските монети. Тези монети участват в градската циркулация както на Дионисополис, така също и на съседните западнопонтийски полиси Одесос[45] и Месамбрия[46].

Все още е трудно да се изкаже категорично мнение кой вид монети – владетелски или автономни, е доминиращ в градската циркулация през този период (втората половина на IV век пр. Хр.). Конкретно в Дионисополис главната тежест в локалната икономика както преди, така и по време на македонското господство се поема явно от градския тип глава на Дионис/грозд. Достигналите до нас голям брой екземпляри от този най-популярен емблематичен дионисополски тип носят белезите на типични търговски монети. Успяхме да издирим и обработим 360 екземпляра от този тип. От нумизматичния фонд на ГМ – Балчик – 30 бр.; от АМ – Варна – 6 бр.; от ГМ – Каварна – 7 бр. И 317 бр. от частни колекции. Големият брой печати (65 аверсни и 172 реверсни), с които са отсечени проучените монети, показва, че това са най-масово сечените (дълги и обемни серии) и най-разпространените автономни монети на Дионисополис.

Ако към инвентираните в нумизматичните фондове на музеите екземпляри, се прибавят и тези, съдържащи се в частни колекции в България и чужбина, броят на известните монети от този тип ще нарасне много.

Монетите от този автономен тип са с метричните параметри, много близки до македонския халк. Диаметърът им варира от 15 до 17 мм, а теглото от 3,30 до 4,50 гр.

В началото на III век пр. Хр. в монетната картина на Дионисополис и неговия хинтерланд настъпва промяна. Появяват се нови градски монети, които се различават съществено по стил на изработка и по метрични данни от използваните през IV век пр. Хр. Това са монетите от автономните типове „глава на Дионис/лозница", „глава на Дионис/ропалон, изправен между две звезди в средата на бръшлянов венец" и „глава на Дионис/житен клас". Върху реверсите на нововъведените монетни типове, вече освен демотикона, се появяват и монограмите на магистратите, контролиращи отсичането на съответната емисия. Първите два типа са с по-голям диаметър и тегло от ранния тип „глава на Дионис/грозд", а третият тип е значително по-малък и по-лек.

Нововъведените типове не се срещат в колективните находки, съвместно с монети на Филип II и Александър III, но се срещат заедно с бронзови монети на Лизимах от типа „глава на Атина с шлем надясно/лъв в скок надясно". Този Лизимахов тип започва да се сече след 297 г. пр. Хр.[47] Датираните в установените хронологически граници 297 – 281 г. пр. Хр. Лизимахови монети са много важен репер за датиране на автономните дионисополски монети, откривани заедно с тях.

Тук ще опишем една от тези находки, която успяхме да проучим. Колективната находка се състои от 11 бронзови монети – четири монети на Лизимах от типа „глава на Атина с шлем надясно/лъв в скок надясно“ и легенда ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ и седем автономни дионисополски от два типа. Първият тип „глава на Дионис/лозница“, демотикон ΔΙΟΝΥΣ е представен от шест екземпляра, вторият тип „глава на Дионис/грозд“ е представен от един екземпляр. И седемте автономни монети са сигнирани с един и същ монограм АГ.

Колективната находка е открита в местността „Генералския плаж“, отстоящ на 7 км североизточно от Балчик и се намира във фонда на ИМ – Балчик.

Дионисополис

1-ви тип. Аверс: глава на Дионис с брашлянов венец, надясно;

Реверс: лоза с няколко грозда и листа, демотикон ΔΙΟΝΥΣ, магистратски монограм – АГ – шест екземпляра.

1-ви екземпляр – диаметър – 20 мм, тегло – 5,72 гр;
2-ри екземпляр – диаметър – 20 мм, тегло – 6,05 гр;
3-ти екземпляр – диаметър – 22 мм, тегло – 6,31 гр;
4-ти екземпляр – диаметър – 22 мм, тегло – 6,43 гр;
5-ти емземпляр – диаметър – 22 мм, тегло – 6, 14 гр;
6-ти екземпляр – диаметър – 21 мм, тегло – 5,91 гр;

2-ри тип. Аверс: глава на Дионис с брашлянов венец надясно;

Реверс: грозд, демотикон ΔΙΟΝΥ, магистратски монограм АГ – един екземпляр: диаметър – 17 мм, тегло – 3,97 гр.

Лизимах

Тип. Аверс: глава на Атина с шлем, надясно;

Реверс: лъв в скок, надясно, легенда ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΛΥΣΙΜΑΧΟΥ, връх на копие под лъва – четири екземпляра.

1-ви екземпляр – диаметър – 20 мм, тегло – 5,74 гр;
2-ри екземпляр – диаметър – 20 мм, тегло – 5,92 гр;
3-ти екземпляр – диаметър – 19 мм, тегло – 4,91 гр;
4-ти екземпляр – диаметър – 20 мм, тегло – 5,25;

От състава на описаната колективна находка е видно, че към края на IV – началото на III век пр. Хр. бронзовите монети на Филип II и Александър III загубват своето значение в монетната циркулация на Дионисополис и околностите му и постепенно са изместени от нововъведените типове на Лизимах с негова легенда. Причините за това са явно както от политически, така и от финансов характер. Разликата в метричните данни на бронзовите монети на Филип II и Александър III от една страна и на Лизимах от друга ги прави трудно използваеми за ежедневните дребни разплащания и вероятно се оказва решаваща за отпадането им от монетооборота още преди гибелта на диадоха.

За разлика от съседния Одесос, където изваденитe от употреба бронзови монети на Филип II и Александър III са контрамаркирани[48], в Дионисополис те са подменени с нововъведените по-едрономинални типове.

Вероятният terminus ante quem за укриването на двете находки, съдържащи царски монети на Филип II и Александър III е първото десетилетие на III век пр. Хр.

Огромното количество и доброто качество на Лизимаховите монети, пуснати в циркулация, налага използването им повсеместно във владенията на диадоха (един огромен регион от древния свят).[49]

Третата колективна находка, съдържаща Лизимахови и дионисополски монети е укрита или изгубена вероятно в периода 280 – 250 г. пр. Хр., тъй като дионисополските емисии, сечени през втората половина на III век пр. Хр. са сигнирани вече с имената на монетните магистрати, а не само с монограмите им.

В заключение можем да кажем, че след комплексното проучване на писмените извори, епиграфските и нумизматични паметници се установи, че през IV век пр. Хр. Дионисополис е напълно изграден полис с функциониращи институции и свое монетосечене. Базирайки се на състава и състоянието на колективните находки, открити в околностите на Балчик, съставени от монети на Филип II и Александър III и Дионисополис от една страна и находките, съставени от монети на Лизимах (негови типове с негови легенди) и автономни дионисополски (от нововъведените в началото на III век пр. Хр. типове) монети от друга, установихме, че първите автономни монети на Дионисополис са от типа: аверс – глава на Дионис с брашлянов венец в профил надясно; реверс – грозд и демотикон ΔΙΟΝΥΣ, без монограм. Ориентири за относителната датировка на монетите от този най-ранен дионисополски тип са и резултатите от сравнителния анализ на външния вид (форма на монетните ядра и начин на изработка), стиловите и палеографските особености и метричните данни на монетите.

Комплексният начин на изследване на нумизматичния материал дава възможност не само да се направят някои изводи за политическото и икономическото развитие на Дионисополис през къснокласическата и елинистическата епоха, но и да се запълнят някои от празниите в историята на древния полис.

От всичко казано дотук се установи, че по време на македонската инвазия в Тракия елинската колония Дионисополис има свое автономно монетосечене, започнало десетилетия по-рано (вероятно през първата половина на IV век пр. Хр.).

Бележки

[1] **Михайлов, Г.** *Гръцките надписи в България*, I². С., 1970, с. 49 – 51.

[2] **Данов, Хр.** *Западният бряг на Черно море в древността*. С., 1947, с. 97.

[3] **Димитров, М.** *Дионисополис*. Варна, 2001, с.11.

[4] **Кацаров, Г., Д. Дечев.** *Извори за старата история и география на Тракия и Македония*, II. София, 1949, с.144.

[5] **Кацаров, Г., Д. Дечев** Извори…, с. 261.

[6] Пак там.

[7] Пак там, с. 266.

[8] Пак там, с. 307.

[9] Пак там, с. 350.

[10] Пак там, с. 350.

[11] **Иречек, К.** *Пътувания по България*. София, 1974, с. 900.

[12] Archeologische Fragmente aus Bulgarien, AEMX, S. 183 – 184.

[13] **Шкорпил, К.** Археологически бележки от черноморското крайбрежие. – В: *ИАИ*, VI, 1930, с. 58.

[14] **Damyanov, M.** *PhD thesis: "Polis, chora, hinterland in the north-western Black Sea area", Dionysopolis, its territory and neighbours in the pre-Roman times*. Sofia, 2004, p.4.

[15] **Михайлов, Г**. *Гръцки надписи*…, I. 1970 (IGBR, I2, bis 13, tabl. 9); *IGBR, I2, bis 19, t.15); **Lazarenko, I., E. Mircheva, R. Encheva, N. Sharankov.** *The Temple of the Pontic Mother of gods in Dionysopolis*. Thessaloniki, 2010, p. 28.

[16] **Greaves, A.M.** *The Land of IONIA society and Economy in the Archaic Period*. Chishester, 2010, pp. 138 – 141; **Георгиева, Л**. *Богове и обреди в Аполония. Автореферат на дисертация (степен доктор)*. С., 2013, с.11.

[17] **Canarache, V**. Monede autonome inedited din Dionysopolis si cronologia lor relative. – *Studii si Cercetari de Numismatica*, vol. I, 1957, p. 62.

[18] **Димитров, М.** *Дионисополис*…, с.60.

[19] **Шопова, И.** *Към проблема за култа на Дионис в Дионисополис. Боговете на понта.* Варна, 1998, с. 35.

[20] **Данов, Хр.** *Древна Тракия*. София, 1968, с. 278.

[21] Пак там, с. 292 – 293.

[22] **Pick, B.** *Die antiken Munzen von Dacien und Moesien*, I, 1. Berlin, 1898, S. 126.

[23] **Tacchella, D.** *Monnais de la Mesie inferiere (le supplement an corpus in RN)*. Paris, 1903, p. 203 – 220.

[24] **Мушмов, Н.** *Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе*. С., 1912, с. 10 – 11.

[25] **Sutzu, M.** *Ponduri si monete inedited din orasele noastre pontice*. Bucurestii, 1915, p. 170 – 171.

[26] **Ruzicka, L.** Inedita aus Moesia inferior. – *Numismatische Zeitschrift*, 50, NF 10, 1917, S. 100 – 102.

[27] **Becker, E.** *Moneta si ponduri inedited din Kallatis si Dionysopolis*. 1938, p. 24 – 25.

[28] **Герасимов, Т.** Произход и значение на монетите. – В: *През вековете*, София, 1938, с. 294 – 295.

[29] **Драганов, Д.** Неизвестен бронзов монетен тип на Дионисополис. – *Нумизматика и сфрагистика*, IV, 1995 – 1997, с. 54 – 56.

[30] **Pick, B.** Ibid.

[31] Ibid., p. 130, N. 368.

[32] Ibid., N. 369.

[33] **Draganov, D.** New coin types of Dionysopolis. – *Добруджа*, 12, 1995, с. 60 – 63.

[34] **Canarache, V.** Monede autonome inedited din Dionysopolis si cronologia lor relative. – *Studii si Cercetari de Numismatica*, vol. I, 1957, p. 61 – 77.

[35] **Canarache, V**. Ibid., p. 63, tabl.1, N. 4, 10, 13.

[36] Ibid., N15.

[37] Ibid., p. 67.

[38] Ibid., p. 62.

[39] **Лазаренко, И.** Бележки върху историята и монетосеченето на скитските царе Атей и Сариак. – В: *ИНМБ*, IV, 2002 (=*Studia honorem Ivani Karayotov*), с. 134–139.

[40] **Лазаренко, И.** Бронзови владетелски монети, отсечени през IV – III век пр. Хр. в Дионисополис и Одесос. – В: *ИНМВ*, XL (LV), 2004, с. 135, с. 66.

[41] **Карайотов, И.** Бронзовите монети на Месамбрия, Аполония, Одесос и Дионисополис. Сравнителен анализ. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 3, ч. 1, 2006.

[42] **Йорданов, И**. Нумизматичната колекция на АМ – Балчик – исторически извор за историята на града и околностите му. – В: *Балчик. Древност и съвремие*. Добрич, 1998.

[43] **Сергеев, В.** *История на Древна Гърция*. С., 1950, с. 391.

[44] Пак там**.**

[45] **Лазаренко, И.** Монетосеченето на Одесос в края на IV век пр. Хр. – *ACTA MUSEI VARNAENSIS*, II, 2004, с. 44–46.

[46] **Karayotov, I.** *The coinage of Mesambria. Vol. II. Bronze coins of Mesambria*. Sozopol, 2009, p. 470.

[47] **Юрукова, Й.** Бронзовото монетосечене на Лизимахия. – *Нумизкатика и сфрагистика*, 1, 1998, с. 19.

[48] **Лазаренко, И.** Монетосеченето на Одесос…, с. 43.

[49] **Делев, П.** *Лизимах*. София, 2004, с. 359.

THE BEGINNING OF THE COINAGE OF DIONYSOPOLIS

Yanislav Tachev

In order to date correctly the beginning of the coinage in Dionysopolis (modern Balchik), it is important to consider the sources for the establishment of the Hellenic settlement and its gradual development into a *Politeia* (city-state) with its own territory, constitution and coinage.

Dionysopolis was founded by Milietian colonists, most probably in the first half of the 6th century BC. The polis was established by Greek traders, whose main goal was to trade with the autochthonic population and to export raw materials. The written sources for the founding and early stages of the development of the polis are scarce and contradictory.

Around the 4th century BC, Dionysopolis was a city with fully developed political institutions. This is proved by the epigraphic monuments. The earliest epigraphic monuments, which reveal some sides of the religious and administrative life in Dionysopolis, are dated to the 4th century BC. The first one is a decree issued by the City of Dionysopolis. The second monument had been reused in the 3rd century BC Temple of Cybele and was also a part of a decree of the city government.

The West Pontic cities started their autonomous coinage in a period which ranges between 50 and 100 years after the city was founded. These cities maintained political and economic relations between each other and it does not sound reasonable for cities almost equal in size and population, which are at the same stage of their development, to have their coinage minted with a delay of two centuries. These facts are neglected by the numismatists that refer the beginning of the Dionysopolis coinage to 200 BC. It is obvious they do not relate the coinage with the main function of money and its role in trade, with trade being a leading goal in the founding of the Hellenic *Politeia* Dionysopolis.

Collective Findings

The collective findings of Dionysopolis coins are essential for clarifying the question for the beginning of the autonomous coinage of the polis. Collective and single findings of Macedonian and royal bronze coins are often found in the area of Balchik.

The first finding was found in the "Momchil" locality, which is located 2.5 kilometers away from Balchik in south-west direction. Eight bronze coins were found in 2012 during excavations. 5 of the coins belong to the Macedonian rulers Philip II and Alexander III, the other 3 coins are autonomous Dionysopolis coins.

The second hoard was discovered in the „Kulaka" suburb zone, which is located 1.5 kilometers away from Balchik in south-west direction. 16 bronze coins were found in 2013 during excavation activities. Seven of these coins are royal Macedonian coins of Philip II and Alexander III. The other nine coins are autonomous Dionysopolis coins.

The composition of these two collective findings shows that the Macedonian bronze coins of Philip II and Alexander III circulate in Dionysopolis and its hinterland together with the city coins in the second half of the 4th century BC.

The greater part in the local economy of Dionysopolis before and during the Macedonian domination belongs to the urban coin type "head of Dionysos/grape cluster". There is a change occurring in the coin scene of Dionysopolis and its hinterland at the beginning of the 3rd century BC. There are new urban coins which has different style and metric parameters compared

to the ones used in the 4th century BC. The new types are not found in the collective findings, together with the coins of Philip II and Alexander III, but occur together with bronze coins of Lysimachus. The Lysimachus coins are a very important benchmark for dating the autonomous Dionysopolis coins found with them.

We will only describe one of the findings we were able to explore. The collective finding consists of 11 bronze coins – four coins of Lysimachus and seven autonomous Dionysopolis coins of two types.

It is obvious from the composition of this collective finding that at the end of 4th – beginning of the 3rd centuries BC the bronze coins of Philip II and Alexander III lost their position in Dionysopolis and the area around it, replaced by the new Lysimachus coin types.

We can conclude from the above that the Hellenic colony Dionysopolis had its own autonomous coinage during the Macedonian invasion in Thrace and this coinage had started decades earlier – probably at the first half of the 4th century BC.

НОВИ ЩРИХИ В МОНЕТОСЕЧЕНЕТО НА ОДЕСОС ПРЕЗ III В. ПР. Н. Е.

Владимир Беков

Ранните одесоски монети от бронз, злато и сребро будят възхищение сред български и чужди изследователи и са предмет на научен интерес от две столетия. Основан през VI в.пр.н.е. Одесос не започва веднага да сече собствени монети. Градът разчита отначало на парите на своите йонийски сестри Аполония и Истрия, а по-късно и на Месамбрия.

Настоящата публикация цели да внесе нова светлина относно началото на одесоското монетосечене. Изясняване на сложните иконографски сюжети и връзката им със Самотракийските мистерии. Прецизиране на хронологията на контрамарките на Одесос от III в.пр.н.е. Представяне на новости в тетрадрахмите – нов опаков печат с уникална постановка на надписа – изписването на царската титла под трона на Зевс, друг нов опаков печат свързан със същия лицев, нова контрамарка на Бизантион и Калхедон върху тетрдрахма на Одесос с инициалите на най-продуктивния монетен магистрат на града през III в. пр.н.е. – KOI, свързването му с епиграфски засвидетелствания KOIPANOΣ и Тилитското царство на Кавар. Хронологични репери са връзките между печатите, най-ранните символи на града (обърната амфора и Δ вписана в O), монетните магистрати, наличие и позиция на царската титла, раздвижеността и стила на изображенията, височината на релефа и не на последно място присъствието или отсъствието в монетни съкровища. Решаващо значение тук има проучването на монетите с контрамарки на Одесос[1].

За постигане на целите бе направен сравнителен, иконографски и исторически анализ на над хиляда златни, сребърни и бронзови монети.

Разкриването на иконографския сюжет и началната дата на най-ранните одесоски бронзови монети от типа женска глава – полулегнал гуляещ бог, а именно сватбата на Персефона и Плутон. Безспорно доказателство са двата житни класа, втъкнати в прическата на Персефона в някой печати (**Обр. 16**). Гръцкият Плутон е много близък по изображение и атрибути до Великия бог на Одесос. При теракотите от Одесос с изображения на Великия бог на града – Плутон (?) той е представен с бръшлянов венец и с венец от гроздове. Подобно изображение има и на един атически киликс (**Обр. 17**), рисуван от Кодрос, сега в Британския музей. В медальона на този киликс са нарисувани Персефона и Плутон, но този Плутон, който придържа с лявата си ръка Рог на изобилието, а в дясната фиала е увенчан с бръшлянов венец и митра – атрибути на Дионис. Тук се явява едно сливане на Плутон с Дионис[2]. Не трябва да се пропуска, че теракотите са намерени в гробове и са във връзка с погребалния ритуал. В този ритуал голяма роля играе вярата в безсмъртието на човешката душа, която е съществено в култа на Дионис при траките. Изображенията на изправен бог с Рог на изобилието и фиала, както и на полулегнал бог, също с рог на изобилието и фиала, са гръцките образи на хтоничния Велик бог на Одесос – Плутон (?). Възможно е този синкретизъм да е станал под влияние на Елевзинските мистерии, където Великия бог – Плутон се изменя и се явява едно слива-

не с Дионис[3]. Може да се направи аналогия с централната сцена от каничката ритон от Боровското съкровище, която изобразява, според Т. Стоянов, свещената сватба на Дионис и Ариадна[4], а според Маразов върху стените на каничката е изобразен митичният прецедент на мистериите на Кабирите (Великите богове) – това е бракът между Кабира и богинята Кабиро, Лемно или Великата богиня. Двамата Кабири държат ритон и фиала в ръце, за да извършат задължителното в сватбата възлияние[5]. Освен това монетите на Одесос, в които Великият бог (Плутон – Хадес) е с рог за пиене пред гърдите, са запечатали момент от сватбено угощение. Богинята – Персефона на аверса е представена със сватбени обеци и огърлица. Според К. Рабаджиев, за разпространението на почитта към Самотракийските богове в Западнопонтийските градове основна роля играе Лизимах и неговата съпруга Арсиноя. Тази македонска зависимост и влияние са проследими в символиката на Севтовите, но и в отсъствието на сребърно монетосечене[6], както и в тук разглежданото начало на монетосеченето в Одесос, което е само от бронзови емисии. Политиката на диадохите в Самотраки можем лесно да обясним с наследената традиция. В два декрета е изтъкната благодетелната роля на Лизимах за светилището, за което му е издигнат и олтар с годишно жертвоприношение в негова чест, също и сградата с кръгъл план (т. нар. Арсинойон) посветена на Арсиноя, във времето, когато все още е жена на Лизимах. Тя със сигурност е посветена в мистериите, тъй като получава убежище в светилището, бягайки от втория си съпруг – доведения си брат Птолемей Керавн[7]. В Одесос, близо до храма на Самотракийските богове, през ранноелинистическия период е изграден храм с кръгъл план с елементи от качествен проконески мрамор[8]. Възможно е това също да е Арсинойон посветен от Лизимах на младата му съпруга. Тези храмове, заедно с други култови постройки, образуват сакралната територия на Одесос – Теменос. Огласените от Мнасеас (автор от II в. пр.н.е) и Дионисодор имена на божествата – Кабири от Самотраки в късен схолион към „Аргонавтика“ на Аполоний Родоски са – Деметра, Персефона, Хадес (Плутон) и Хермес[9]. Те са сред най-почитаните богове в елинистическия и римски Одесос. Монетите на града могат да бъдат още един ключ за разгадаването на забулените в тайна Самотракийски Велики богове и идентифицирането им. Портретната близост на Персефона от най-ранната емисия одесоски бронзови монети (без рог за пиене в ръцете на Плутон) и гореизложените факти ни дават възможност да поставим началото на одесоското монетосечене около 300 г. пр.н.е – датата на сватбата на Лизимах и Арсиноя[10], чийто портрет разпознаваме в първата емисия одесоски бронзови монети (**Обр. 1 и 3**).

В досегашните проучвания са защитавани главно две основни мнения за началото на монетосеченето на Одесос, които могат да се разделят на ранна и късна датировка за началото на дейността на градската монетарница. Съгласно късната датировка, отсичането на бронзови монети на Одесос е започнало през III и дори през II в. пр.н.е.[11] Поддържащите ранната датировка за началото на отсичане на бронзови монети на Одесос считат, че това монетосечене е започнало още през IV век пр.н.е.[12] Новопредложената дата – 300 г. пр.н.е. се явява точно в средата на тези хипотези. В подкрепа на това твърдение е и красивият постклассически стил на тази първа емисия с портрета на царица Арсиноя.

Описание на първия тип[13] бронзови монети на Одесос:

Аверс: Женска глава – Персефона, надясно, с коса привързана с тения или стегната с метален обръч увит с тънка лента плат и спускащи се назад дълги къдрави кичури (при някой монети от най-малък номинал – халк, косата е вързана на кок[14] (**Обр. 4**), на ухото обеца, на врата огърлица (не винаги). Зрънчест кръг. При най-ранната има портретни черти – орлов нос, кръгло лице, форма на очите, гушата и челото, близки до образа на третата жена на Лизимах – Арсиноя.

Реверс**:** ΟΔΗΣΙΤΩΝ (хоризонтално) между чертите, ограничаващи изпъкналата правоъгълна база под изображението. Над базата – брадата мъжка фигура, гледаща насреща, с добре оформена мускулатура, полулегнала наляво, с облечена долна част на тялото, опираща се с лявата ръка на една или две възглавници и дясна ръка поставена на коляното при най-ранните емисия (около 300 г. пр.н.е.) (**Обр. 1 и 3**). При следващите емисии държи рог за пиене пред гърдите (след 300 г. пр.н.е. – след 270 г. пр.н.е.) (**Обр. 5 – 10 и 16**), при последните емисии придържа Рог на изобилието (след 270 г. пр.н.е – средата на III в. пр.н.е.), (**Обр. 18 – 21**). Представено е статуарно изображение на Хадес (Плутон), полулегнал върху база, вероятно изображение на статуя от градския храм на Самотракийските богове(?). В полето вляво – амфора обърната надолу с изтичаща от гърлото ѝ струя. Под базата понякога има монограм или продължение на изтичащата от амфората струя. Между амфората и главата на Плутон е поставен градски монограм омикрон вписан в делта при някои емисии от номинал дихалк (**Обр. 10**). Много рядко Плутон е полулегнал надясно (само един известен печат дихалк, публикуваме за първи път тук (**Обр. 7**).

Този тип е известен в три номинала – халк (**Обр. 4**), дихалк (**Обр. 5 – 7(?) и 10**) и тетрахалк (**Обр. 1, 3, 9, 11, 16, 18 – 21**) със съответни теоретични тегла: около 1 г, 1.82 г, и 3.64 г[15]. Разликата в номиналите при дихалка и тетрахалка се състои в наличието на монограм между амфората и главата на полулегналия бог при по-малкия номинал при някои печати (**обр. 10**). Този монограм винаги е един и същ и представлява съкращение на името на града, което се чете трудно на базата под полулегналия бог. Последните емисии от този тип се появяват преди средата на III в. пр.н.е. и е използван като прототип на Контрамарка 4. При нея и при разглеждания тип, полулегналото изображение на Великия бог на Одесос – Плутон (?) вече получава най-характерния си атрибут – Рог на изобилието. Това ни помага да познаем в него този бог, който намираме изправен върху тетрадрахмите и именуван ΘΕΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΟΔΗΣΙΤΩΝ[16], което според Т. Герасимов означава монета посветена на Великия бог на Одесос[17]. Тази контрамарка, както и синхронно съществувалата Контрамарка 5 бележат прехода към новия тип с глава на Аполон на аверса (**Обр. 42**). Този нов тип е въведен в средата на III в. пр.н.е., под влиянието на монетите на Антиох II Теос (261 – 246 г. пр.н.е.) – „Глава на Аполон с дълги коси – Триножник", които имат голямо разпространение в Тракия по това време. Известно е, че тези монети са синхронни и притежават еднакви магистратски означения с монетите от типа октохалк „Великия бог на Одесос – Великия бог на Одесос на кон"(**Обр.43**)[18]. Явно ранният стил на тези два типа започва да се емитира в Одесос около средата на III в. пр.н.е. Иконографията на монетите с конник и техния голям номинал ги прави много популярни и сред траки и сред келти. Така този тип се превръща в най-разпространената бронзова монета на Одесос в продължение на 200 години.

Прицизиране на хронологията на контрмарките на Одесос от III в. пр.н.е.

Контрамарка 1. Кръгла контрамарка „градски монограм"[19] (**Обр. 11 и 16**). (275 – 270 г. пр.н.е.)

Контрамарка 2. Кръгла контрамарка „Великия бог на Одесос полулегнал без рог на изобилието, в полето амфора надолу, под изображението градски монограм"[20] (**Обр. 12**) (след 275 г. пр.н.е.).

Контрамарка 3. Кръгла контрамарка „Великия бог на Одесос полулегнал без рог на изобилието, в полето амфора надолу" (**Обр. 14 и 15**) (след 270 г. пр.н.е.)[21].

Контрамарка 4. Кръгла контрамарка „Великия бог на Одесос полулегнал с рог на изобилието, в полето амфора надолу" (след 260 г. пр.н.е.) (**Обр. 19**)[22].

Контрамарка 5. Квадратна контрамарка „Рог на изобилието и надпис ΘΕΟΥ"[23] (втората половина на III в. пр.н.е.) (**Обр. 20**).

Контрамарка 1 е въведена още около 275 г. пр.н.е. Тази датировка установяваме чрез изясняването на времето на появатата на градския монограм делта, вписана в омикрон. Въвеждането му е станало след преломната 281 г. пр.н.е. – смъртта на Лизимах. По това време градската управа започва да сече първо статери Александров тип – „Глава на Атина – Ника със стилис", но без коментирания монограм. Скоро след това той е добавен (!) върху първоначалния опаков печат[24] (Price[25] 1134 – 1135 – **Обр. 22 и 23**). Но той е нов за одеситите и това налага надпечатването на градските бронзови монети с него. Сега вече с втората серия статери (Price 1140 – 1144 – **Обр. 27, 29 и 31**)[26] започва отсичането на първата серия тетрадрахми. Коването на тетрадрахми започва в периода 275 – 270 г. пр.н.е., а не както предполагат К. Димитров и М. Прайс – непосредствено след 281 г. пр.н.е., когато градският монограм делта вписана в омикрон още не се е наложил. Контрамарка 2 видимо имитира реверса на монетите Тип 1, надпечатани с Контрамарка 1 и е въведена, за да се върнат в обращение редовните и варваризираните бронзови монети на Лизимах „Глава на Атина – лъв в скок" (**Обр 12 и 13**). Със същата контрамарка са надпечатвани и монетите на местния тракийски династ Спаратесас[27], от същя тип, за който нямаме никакви други сведения освен тези монети. Отсичането на неговите монети явно е станало в периода 281 – 270 г. пр.н.е. С тази контрамарка са надпечатвани и монети на Одесос от емисията с рог за пиене пред гърдите от номинал дихалк.

След 270 г. пр. н. е. Контрамарка 2 е опростена, като е премахнат монограма под полулегналия Велик бог на Одесос – Плутон и така се получава Контрамарка 3. С тази контрамарка са надпечтвани монети на Филип II „Младежка глава – конник" (**Обр. 14**) и монети на Александър III „глава на Херакъл – лък, колчан и кривак" (**Обр. 15**). Тези монети са вървели свободно и са издавани постумно по време на управлението на Лизимах до 281 г. пр. н. е.

Контрамарка 4 е същата като **контрамарка 3**, но полулегналият Велик бог на Одесос придържа с лявата си ръка и до лявото си рамо голям рог на изобилието. Това ново изменение вероятно следва промяната в емисиите преди средата на III в. пр. н. е. Тази контрамарка е рядко срещана и надпечатва износени монети на града от типа Глава на Персефона – полулегнал Плутон от третия – най-късен вариант с Рог на изобилието (**Обр. 19**), но има известен един случай, когато е надпечатана тетрадрахма варваризан Филипов тип[28]. Тя е влязла в обращение след щателна проверка (т. нар. „test-cut") с остър предмет с цел да се установи хомогенността на метала. Тази дейност най-вероятно е извършена от металурзите в монетарницата.

Следващата Контрамарка 5, също се използва за надпечатване на износени градски монети от типа „Глава на Персефона – полулегнал Плутон" от третия вариант с Рог на изобилието, като представя само главния атрибут на Великия бог на Одесос – Плутон (?) – Рогът на изобилието и надпис ΘΕΟΥ, който може би замества самия полулегнал бог или е име на магистрат. М. Мирчев предполага, че става въпрос за взаимстване на контрамарката от тетрадрахмите на Одесос собствен тип „Глава на Великия бог – Плутон (?) – Великият бог Плутон(?) прав с препълнен Рог на изобилието". Може да става дума за аналогичен случай, като при Контрамарка 1, когато се въжежда символът делта вписана в омикрон. Целта отново е същата – популяризиране на новата емисия тетрадрахми. Следователно тази контрамарка се поставя в периода 218 г. пр.н.е. края на III в. пр.н.е., когато е дейността на трима одесоски магистрати, които изписват целите си имена в отреза под Зевс[29]. Последният магистрат ΚΥΡΣΑ произвежда, освен александров тип тетрдрахми, и единствената емисия собствен тип.

За тази типология на контрамарките са използвани корпусът на Pick & Regling и изследванията на Т. Герасимов, Ст. Топалов, И. Лазаренко, Д. Драганов и собствени наблюдения[30].

Изясняване на първата емисия одесоски тетрадрахми от Александров тип – „Глава на Александър Велики с първобитен шлем от лъвска кожа – Зевс орлоносец“. Според мен, на първо място трябва да се постави неизвестна[31] емисия тетрадрахми, която представлява комбинация от вече публикуван от Герасимов[32] лицев печат Price 1141 (**Обр. 26**) и нов опаков печат (**Обр. 24 и 25**). Новият печат притежава уникална за Одесос постановка на надписа[33] – изписване на царската титла ΒΑΣΙΛΕΩΣ под трона на Зевс, което не се среща и в другите Западнопонтийски градове. Това е характерно за големите източни монетарници под управлението на Селевк I Никатор, на границата между IV и III в. пр.н.е., например за Вавилон. Тази първа емисия е с много високи художествени качества и най-вероятно е дело на гравьори от метрополията Милет[34] в периода 275 – 270 г. пр.н.е. Тази датировка установяваме, чрез изясняването на времето на появатата на градския монограм делта вписана в омикрон. За тази дата подсказват и градските контрамарки 1 и 2 със същия монограм. Въвеждането му е станало след преломната 281 г. пр.н.е. – смъртта на Лизимах. По това време градската управа започва да сече първо статери Александров тип – „Глава на Атина – Ника със стилис“ (**Обр. 22 и 23**) – ярък символ на независимост, но без коментирания монограм Price 1134 (**Обр. 22**). Скоро след това той е добавен върху първоначалния опаков печат Price 1135 (**Обр. 23**), но той е нов за одеситите и това налага надпечатването на градските бронзови монети с него (**Обр. 11 и 16**). Сега вече с втората серия с втори лицев печат Price 1140[35] статери (**Обр. 27**) започва отсичането на първата серия тетрадрахми. Това се случва в период 275 – 270 г. пр.н.е. Откриваме съвпадение на магистратските монограми върху среброто и златото Price 1140 – 1141 (**Обр. 27 и 26**) и Price 1144 – 1145 (**Обр 29 и 28**). Датировката на новата тетрадрахма с царска титла в отреза под Зевс, вероятно първата отсечена в града и свързана печатово с Price 1141[36], трябва да е около 275 – 270 г. пр.н.е., когато е въведен и този най-ранен монограм, който тук е изпълнен и с най-голямо внимание, както и другият градски знак – амфората, която от своя страна съответства на милетския лъв от емисията Price 2155, също датирана около 275 г. пр.н.е. Мястото на всеки монограм от тази и следващите милетски емисии съответства на одесоските. Стила на милетските монети Price 2152 – 2163, които той поставя в началото на келтската инвазия 280 – 270 г. пр.н.е. е много близък до одесоската първа емисия. Общият лицев печат с емисията с монограм АП е безспорен, а другите два от вероятната стартова стилова група (Price 1145 и Price 1145A) са много близки и ако става въпрос за същия печат, това е сериозен ретуш – зъбът на лъва е със сменено място, кичурите са различни (**Обр. 28**). Към началната стилова група ще публикуваме за пръв път тук и още една нова реверсна матрица свързана с лицевия печат с АП. Тя също е означена с градски монограм делта вписана в омикрон, а магистратският монограм е комбинация от буквите ΠΥ (**Обр. 30**). Тази серия има и златен еквивалент, също не коментиран до сега (**Обр. 31**). При този статер откриваме още по-интересна подробност – монограмът от Price 1144 е заличен, а от ляво е добавен монограм с комбинация от буквите ΠΥ. При тетрадрахмата долавяме същата особеност, защото реверсната ѝ матрица е обща с Price 1145, като чрез ретуш е добавен новият магистрат ΠΥ. Тези три двойки (Price 1140 – 1141, Price 1144 – 1145 и новата) статери и тетрадрахми оформят най-ранната група тетрадрахми (**Обр. 24 – 26, 28 и 30**) и втората група статери сечени в Одесос (**Обр. 27, 29 и 31**).

К. Димитров открива съвпадение на лицевия печат на монета от съкровището Арменак (IGCH 1423)[37]. Как одесоска монета Price 1132A може да е попаднала там, след като датата на трезориране е преди 281 г. пр.н.е.[38]? Според мен тук К. Димитров е хванал монета отсечена от първоизточника на матрицата (може би някое малоазийско ателие), която по-късно е закупена от Одесос, но видно доста износена[39]. Най-странният и несвързан с

нищо печат е този от находката Ботево[40] Price 1138, който има точки (или по-точно пори) между кичурите на лъвската кожа (**Обр. 32**). Тук също може да става въпрос за внесен лицев печат, комбиниран с опаков, изработен тук. Според мен това е втора стилова група одесоски тетрадрахми, при които има сериозно отстъпление в качеството за сметка на количеството. В същата стилова група трябва да се постави и Price 1138[41] с градски монограм делта в омикрон, която е свързана печатово с Price 1132A. С този лицев печат са отсечени и две[42] от александровките от Ботево и екземпляр от сбирката на НАИМ (**Обр. 33**), а третата александровка от Ботево е от печата с точки (или по-точно пори) между кичурите на лъвската кожа. С Price 1132A стилово е свързан и дори е възможно, след нескопосана обработка от местен гравьор, да се е получил лицев печат Price 1146, който води голяма серия от негови опакови печати (**Обр. 35 и 36**), която е от същата Втора стилова група с понижено качество и трябва да се датира в периода 270–260 г. пр.н.е.

Важно значение имат колективните находки с ранни одесоски тетрадрахми. Хронологически първо е съкровището от Арменак (IGCH 1423) около или дори преди 281 г. пр.н.е., но (виж по-горе) единствената монета на Одесос (Price 1132A) в него е спорна.

Следваща се явява малката находка от с. Цани Гинчево, Шуменско[43]. Съставът ѝ е бил от около 20 тетрадрахми Александров тип: на Одесос (тетрадрахмата с царска титла под Зевс (**Обр. 25**) и още няколко, които нямах възможност да видя), на Милет (300 – 295 г. пр.н.е.) под контрола на Деметрий Полиоркет, тетрдрахми с името на Селевк и др. Според този състав датировката ѝ е след 270 г. пр.н.е.

Находката Варна (IGCH 859), в чиито състав има една одесоска тетрадрахма Price 1145A, укрита към 270 – 265 г. пр.н.е.

Голямото съкровище от Гюлнар (или Мейданчиккале) в Южна Турция има една одесоска тетрадрахма Price 1145, укрито към 240 – 235 г. пр.н.е.

Находката от с. Ботево, Варненско, съдържа три одесоски тетадрахми Price 1138 (**Обр. 33**), укрита след 270 г. пр.н.е.

Нова комбинирана контрамарка на Бизантион и Калхедон, които са били в монетен съюз, върху тетрадрахма на Одесос Price 1166 – вариант с магистрат KOI (**Обр. 40**). Отсичането ѝ се поставя по-точно в 240 – 225 г. пр. Хр. (сравни с новата находка „The Black Sea Tetradrachm Hoard", № 219 – 224[44], укрита около 225 – 221 г.). Освен самата контрамарка на лицето има и още два среза за проба (т.нар. „test-cut") и един на опакото. Може контрамарката да е поне с 10, 20 или 30 г. по-късна от серията.

Описание на новата кръгла контрмарката: Нос на кораб, наляво, над него монограм от съкращенията на Бизантион и Калхедон BY и K (**Обр. 40**).

За тази изключителна и трудна за интерпретиране контрамаркирана монета, засягаща историята на три града, потърсихме помощта на водещия специалист за монетосеченето на Бизантион и Калхедон – проф. Константин Маринеску[45] от Ню Йорк. Според него контрамарката е наистина нов вариант. Тя изглежда най-близка с контрамарка 11, стр. 476 (BY над нос на кораб надясно) от дисертацията му за монетосеченето на Бизантион и Калхедон. Тази контрамарка е датирана в периода 220 – 200 г. пр.н.е. Той е отбелязал няколко екземпляра от тази контрамарката – 3 бр. от „Mektepini Hoard" (IGCH 1410) № 31, 55 и 90, и една от „Propontis Hoard" (IGCH 888) № 144[46]. Доказателства, че контрамарката принадлежи на Бизантион и Калхедон са еднаквият начина на изписване на K при новата контрамарка и тетрадрахмите от Лизимахов тип на Калхедон, и съществуването на смесен тип бронзови монети с имената на двата града.

Кой е този магистрат KOI? Този въпрос си задават всички изследователи на среброто и златото на Одесос. При него наблюдаваме изключително необичайната комби-

нация на всички градски монограми (**Обр. 38 – 41 и 44 – 48**) (дори неповторими в други градски емисии – **Обр. 46**), както и десетки комбинации печати. Явно е невъзможно да е изпълнявал нормална годишна магистратура, а по-скоро десетилетна. Доц. Боряна Русева[47] аргументирано поставя неговите монети от средата на III в. пр.н.е. до последната серия от трима магистрати, чиито имена знаем, понеже са ги изписвали цели под трона на Зевс. Спокойно можем да наредим тази серия след 218 г. пр.н.е. – смъртта на Тилитския цар Кавар. Този енигматичен ΚΟΙ е свързан от Адолф Рогалски[48] с епиграфски засвидетелствания в Одесос ΚΟΙΡΑΝΟΣ[49]. Според мен, само магистрат влязъл в дългосрочен мандат като стратег на келтския цар Кавар би могъл да осъществи подобно мащабно монетосечене. При този магистрат наблюдаваме всички градски монограми на Одесос, дори нов използван само от него[50] (**Обр. 46**). С неговата монетарна дейност в Одесос са свързани монетите с магистратски означения ΚΟΙ (Обр. 39 – 41, 44 и 47), ΚΟΙΡ (**Обр. 45**) и всички монограми съдържащи тези букви (**Обр. 38, 46 и 48**). Смятам, че монограмите трябва да се свържат с тази Каварова група монети, заради изпълнението им в същия Каваров стил – втората група монети, и съвпаденията на лицевите печати при първата група. Началото на тази най-голяма серия ранни одесоски монети е лесно уловимо, заради връзка на лицев печат Price 1156. К. Маринеску[51] ни представя голяма група от 18 монети с този лицев печат, които той описва като два (OC и OD). Внимателният анализ показва, че става въпрос за един печат претърпял сериозен ретуш. Най-интересното е че върху реверсите на този лицев печат откриваме 7! магистратски означения и 3 градски. Последните два магистрати са изписани с монограм и съкращение ΚΟΙ, който можем да развържем като ΚΟΙΡΑΝΟΣ (**Обр. 38 и 39**). В тази изключително важна находка има само една монета от горе коментираната Втора стилова група – с понижено качество на изпълнението. Следователно хронологически тази Трета стилова група с един лицев печат следва да се постави в рамките на 260 – 250 г. пр.н.е. Следващата е Четвърта група с магистрат ΚΟΙ и неговите производни, в 250 – 218 г. пр.н.е. т.нар „Каваров стил" заема втората част на този 30 годишен период. Смятам, че периодът 250 – 218 г. пр.н.е., белязан от стратега на Кавар ΚΟΙΡΑΝΟΣ, показва важното място на Тилитското царство за Одесос и другите Западно понтийски градове. Още едно доказателство за това са емисиите на одесоски статери от Александров тип и най-вече Лизимахов тип (**Обр. 44 и 45**) с името на този магистрат. Те са емитирани на порции в този голям период 250 – 218 г. пр.н.е., като, имайки предвид редкостта на Александровите статери с този магистрат, те са сечени в периода 250 – 240 г. пр.н.е., а през останалото време 245 – 218 г. пр.н.е. се разгръща продукцията от Лизимахов тип. Както вече по-горе споменахме, третият век се затваря от една интересна серия – дейността на трима одесоски магистрати, които изписват целите си имена в отреза под Зевс[52] ΚΛΕΑΝ Price 1173, ΕΥΠΡΟ Price 1174 и ΚΥΡΣΑ Price 1175 и 1176. Последният магистрат ΚΥΡΣΑ произвежда, освен александров тип тетрдрахми, и единствената емисия от собствен тип Глава на Великия бог – Плутон (?) – Великият бог Плутон(?) прав с препълнен Рог на изобилието. След това според М. Прайс се наблюдава прекъсване емитирането на тетрадрахми до появата на сцената на непримиримия враг на Рим – Митридат IV, което е видно от рязката промяна от ранен към късен стил и от отсъствието на Одесоски тетрадрахми в находките от първите две трети от II в. пр.н.е.

Настоящата публикация внася нова светлина за началото на одесоското монетосечене – 300 г. пр.н.е. за бронза; непосредствено след 281 г. пр.н.е. за златото; 275 – 270 г. пр.н.е. за среброто. Изяснява сложните иконографски сюжети и връзката им със Самотракийските мистерии и царица Арсиноя. Първият тип бронзови монети представят сватбата на Плутон и Персефона. Прецизираме хронологията на контрамарките на Одесос от III в.

пр.н.е.: Контрамарка 1 (275 – 270 г. пр.н.е.); Контрамарка 2 (след 275 г. пр.н.е.); Контрамарка 3 (след 270 г. пр.н.е.); Контрамарка 4 (след 260 г. пр.н.е.); Контрамарка 5 (втората половина на III в. пр.н.е.). Представяме новости в ранните тетрадрахми и ги разделяме на пет стилови групи. Публикуваме нов опаков печат с уникална постановка на надписа – изписването на царската (ΒΑΣΙΛΕΩΣ) титла под трона на Зевс, друг нов опаков печат свързан със същия лицев с еквивалентен статер. Тази група редки тетрдрахми заедно с Price 1141, 1145 и 1145A са първите отсечени в града в периода 275 – 270 г. пр.н.е. Те образуват три двойки с техните еквивалентни статери (Price 1140 – 1141, новата двойка и Price 1144 –1145). Втора стилова група Price 1138 и 1146 е с понижено качество и трябва да се датира в периода 270 – 260 г. пр.н.е. Трета стилова група с един лицев печат Price 1156 и повече от 10 реверсни, следва да се постави в рамките на 260 – 250 г. пр.н.е. Следващата е Четвърта група с магистрат ΚΟΙ и неговите производни, в периода 250 – 218 г. Свързването с епиграфски засвидетелствания ΚΟΙΡΑΝΟΣ и Тилитското царство на Кавар. Т.н. „Каваров стил" заема втората част на този 30-годишен период. Разглеждаме и нова контрамарка на Бизантион и Калхедон, върху тетрдрахма на Одесос с инициалите на най-продуктивния монетен магистрат на града през III в. пр.н.е. – ΚΟΙ. Монетата е произведена около 240 г. пр.н.е. и е контрамаркирана в Бизантион около 220 – 200 г. пр.н.е. Периодът 250 – 218 г. пр.н.е., белязан от стратега на цар Кавар ΚΟΙΡΑΝΟΣ, показва важното място на Тилитското царство за Одесос и другите Западнопонтийски градове. Третият век се затваря от една интересна серия (218 – 200 г. пр.н.е.) на трима одесоски магистрати, които изписват целите си имена в отреза под Зевс ΚΛΕΑΝ Price 1173, ΕΥΠΡΟ Price 1174 и ΚΥΡΣΑ Price 1175 и 1176[53].

Бележки

[1] **Драганов, Д**. Начало на бронзовото монетосечене на Одесос. – *Нумизматика*, XXIV, 3, 1990, с. 19 – 25.

[2] **Тончева, Г**. Принос към иконографията на Великия бог на Одесос. – В: *ИАИ*, 18, 1952, с. 83.

[3] Пак там, с. 83 – 91.

[4] **Стоянов, Т**. Съкровището от Борово в археологически и исторически аспект. – В: *Seminarium Thracicum, 3. Първи академични четения в памет на акад. Гаврил Кацаров*, 1998, с. 80.

[5] **Маразов, Ив**. Каничката-ритон от Борово и култът към Кабирите. – *Изкуство*, 5, 1986, с. 46 – 52.

[6] **Рабаджиев, К**. *Елински мистерии в Тракия. Опит за археологически прочит*. С., 2002, с. 49.

[7] Пак там, с. 40.

[8] **Прешленов, Хр**. Одесос (Odessos, Odessus) – функционално-градоустройствена схема и архитектурни пространства (VI в. пр. Хр.–VII в. сл. Хр.). – В: *Римски и ранновизантийски градове в България*, 1. С., 2002, с. 66.

[9] **Рабаджиев, К**. Цит. съч., с. 27 – 28.

[10] **Делев, П**. *Лизимах*. С., 2004, с. 191.

[11] Head (**Head, B**. *Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics. New and enlarged edition*. Oxford, 1911, p. 276) – след 200 година пр.н.е.; Мушмов (**Мушмов, Н**. *Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе*. С., 1912, с. 84) – около 200 г.пр.н.е.; Герасимов (**Герасимов, Т**. *Антични и средновековни монети от България*. С., 1975, с. 54–59) – III век пр.н.е.; Драганов (Цит.съч., с. 19 – 24) – непосредствено след 281 г.пр.н.е.

[12] **Pick, B., K. Regling.** *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien. Zweiter Halbband, Abtheilung I*. Berlin, 1910, S. 154; **Рогалски, А.** Автономните монети на Одесос. – *Нумизматичен наръчник*, 6, 1982, с. 11; **Топалов, Ст.** *Одесос. Приноси към проучване монетосеченето на града IV – I в. пр. н. е*. С., 1999, с. 87 – 93; **Лазаренко, И.** Начало и първи етап от бронзовото монетосечене на Одесос. – *Добруджа*, 14 – 16, 1997 – 1999, с. 52 – 53.

[13] **Pick, B., K. Regling.** Op. cit., № 2177 – 2180.

[14] При тази емисия (халк) и при монетите от емисия (дихалк без монограм) зрънчестия кръг е от S-образни знаци, което говори за синхронното им производство от един гравьор след 300 г. пр.н.е.

[15] Според класификацията на Топалов (**Топалов, С.** Цит. съч., с. 35 – 50).

[16] **Pick, B., K. Regling.** Op. cit., S. 523.

[17] **Герасимов, Т.** Култова статуя на Великия бог Дарзалас в Одесос. – В: *ИВАД*, 8, 1951, с. 65.

[18] **Беков, Вл.** Автономните и псевдоавтономните монети на Одесос с бог конник. Част първа. – В: *Историкии*, т. 4. *Научни изследвания в чест на проф. д. и. н. Иван Карайотов, по случай неговата 70-годишнина*. Шумен, 2011, с. 40 –4 8.

[19] **Герасимов, Т.** Антични монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия. – В: *ИАИ*, XV, С., 1946, с. 51 – 81.

[20] **Драганов, Д.** Цит. съч., с. 19 – 20.

[21] **Pick, B., K. Regling.** Op. cit., № 2180, 2181.

[22] **Pick, B., K. Regling.** Op. cit., № 2184.

[23] **Мирчев, М.** Един нов вид контрамарка на град Одесос. – В: *Изследвания в памет на К. Шкорпил*. С., 1961, с. 321 – 322.

[24] **Димитров, К.** Началните монетосечения от Александров тип по Западното Черноморие. – *Музеи и паметници на културата*, 4, 1987, с. 55 – 61.

[25] **Price, M.** *The Coinage in Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus*, vol. 1 and 2. Zurich/London, 1991.

[26] Трета серия според А. Рогалски, вж.: **Рогалски, А.** Златните статери на Одесос. – В: *ИНМВ*, кн. XV (XXX), Варна, 1979, с. 12 – 13, 1 – 16.

[27] **Лазаренко, И.** Бронзови владетелски монети отсичани през IV – III в.пр.Хр. – В: *ИНМВ*, кн. XL, Варна, 2004, с. 146 – 149.

[28] **Топалов, С.** Цит. съч., обр. 21.

[29] **Русева, Б.** Относителна хронология на последните емисии сребърни александровки, ковани от гърците по Западния Понт и жителите на Кабиле в последните десетилетия на III в. пр. Хр. – В: *Василка Герасимова-Томова. In memoriam*. С., 2013. с. 127 – 137.

[30] **Герасимов, Т.** Антични монети с контрамарки…; **Драганов, Д.** Цит. съч., с. 19–24.; **Лазаренко, И.** Начало и първи етап…; **Топалов, Ст.** Цит. съч., с. 52–65.

[31] Изследва се за пръв път тук.

[32] **Герасимов, Т.** Принос към нумизматиката на Одесос. – В: *ИВАД*, 11, 1960, с. 59 – 69.

[33] Описание: лице – глава на Александър Велики с първобитен шлем от лъвска кожа, надясно, зрънчест кръг; опако – Зевс орлоносец наляво, от дясно ΑΛΕ ΑΝΔΡΟΥ, от ляво амфора обърната надолу, под нея градски монограм делта вписана в омикрон, под трона ΒΑΣΙΛΕΩΣ, между краката на трона на Зевс има втори монограм от буквите Η и Ρ, който би могъл да е подписът на гравьора. Същият монограм, на същото място откриваме при Price 1154 и 1155.

[34] За милетския паралел се водя от голямата близост в стила, в идеята и разположението на монограмите, дори начина на изписване на буквите с точки в краищата. Струва ми се, че са излезли из под резеца на един и същ гравьор.

[35] Първата емисия без символи Price 1132 напоследък се поставя под съмнение и се преписва на Вавилон, което и според мен е възможно заради голямата близост в стила, вж.: **Petac, E.** About a possible reattribution of the Odessos Alexander type stater Price 1132 to the Babylon mint. – *Studii si Cercetari de Numismatica*, serie noua, vol. 3 (XV), București, 2012, p. 97 – 100.

[36] Би следвало да е втора хронологически, последвана от Price 1145 и 1145A.

[37] Това мнение, което аз не споделям, е възприето и от М. Прайс (Price 1132A) и той поставя тази емисия тетрадрахми (без означения) като първата отсечена в Одесос.

[38] **Карайотов, Ив.** Постумните сребърни и златни монети на Месамбрия и Одесос през III – I в. пр. Хр. – В: *ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. Изследвания в чест на Иля Прокопов от приятелите и учениците му по случай неговата 60-годишнина*. В. Търново, 2012, с. 261 – 296.

[39] **Димитров, К.** Началните монетосечения от Александров тип по Западното черноморие. – *Музеи и паметници на културата*, 4, 1987, с. 55 – 61.

[40] **Dimitrov, K.** Early Hellenistic hoards of Alexander type silver coins from The Museum of History and Art – Varna. – *Etudes Balkaniques*, 3, Sofia, 1989, fig. 1, № 20.

[41] В епохалния труд на М. Прайс (Price 1138) е отбелязан като златна монета при това с царска титла, но срещу него се цитира (Pick 2109), която е тетрадрахма, тази грешка забелязва и Е. Петак, вж.: **Petac, E.** Op. cit., pp. 97 – 100. Трябва да се отбележи, че Price 1138 е отпечатан с два лицеви печата и по няколко опакови, което показва по-голям тираж.

[42] **Dimitrov, K.** Op. cit., hoard Botevo № 18 and 19.

[43] Коментира се тук за пръв път.

[44] **Marinescu, C., Lorber, C.** The Black Sea Tetradrachm Hoard. – In: *ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΙΩΝ. Изследвания в чест на Иля Прокопов от приятелите и учениците му по случай неговата 60-годишнина*. В. Търново, 2012, с. 209.

[45] Благодаря на д-р Евгени Паунов, който ми помогна да осъществя връзка с проф. Константин Маринеску и при интерпретацията на монетата.

[46] Д-р Константин Маринеску е хоноруван професор в Pace University, New York. Подготвя монография за монетосеченето на Бизантион и Калхедон (~290 – 120/110 г. пр.Хр.), която скоро влиза под печат в серията „Moneta", Ветерен в Белгия. Той успя да включи новата контрамарка (публикувана за пръв път тук) под № 11.

[47] **Русева, Б.** Фрагмент от съкровището Мидия 1959 (IGCH 664). – *Нумизматика и сфрагистика*, 2, С., 2005, с. 15 – 23.

[48] **Рогалски, А.** Златните статери на Одесос. – В: *Известия на Народния музей – Варна*, кн. XV (XXX), Варна, 1979, с. 12 – 13, 1 – 16.

[49] IGBulg I 253 – открит в околността на Одесос – III в. пр.н.е. – Ποπα/Κοιράνου,/Αὐτοκράτου/γυνή – Попа, дъщеря на Койранос, жена на Автократ. Благодаря на проф. Д. Драганов за помощта в превода.

[50] **Marinescu, C., Lorber, C.** Op. cit., № 231.

[51] Ibidem, № 200 – 209.

[52] **Русева, Б.** Относителна хронология на последните емисии…, с. 127 – 137.

[53] Изказвам искрени благодарности на проф. Димитър Драганов, проф. Константин Маринеску, доц. Боряна Русева, д-р Ставри Топалов, д-р Евгени Паунов, Игор Лазаренко и другите колеги от музеите и нумизматичните дружества във Варна и София, които ми осигуриха нужната информация, както и достъп до техните колекции.

NEW CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF THE COINAGE OF ODESSOS IN THE 3RD CENTURY BC

Vladimir Bekov

The objectives of the following study are: first, to shed new light on the early coinage of Odessos: the bronze coinage started at 300 BC; the gold coinage began just after 281 BC and the silver one, around 275–270 BC; Secondly, the author aims at clarifying the iconographic themes and their relation with the Samothracian Mysteries and the Queen Arsinoe (**Fig. 1, 3**): the first-stroke bronze coins of Odessos represent the marriage of Pluto and Persephone (**Fig. 16**); Third, the author makes an attempt to give a chronological arrangement of the early countermarks of Odessos (3rd c. BC): Countermark 1 (275–270 BC) (**Fig. 11, 16**); Countermark 2 (after 275 BC) (**Fig. 12**); Countermark 3 (after 270 BC) (**Fig. 14, 15**); Countermark 4 (after 260 BC) (**Fig. 19**); Countermark 5 (second half of the 3rd c. BC) (**Fig. 20**); Finally, the author shows the innovations in the *tetradrachms*: a new reverse side with the royal title *ΒΑΣΙΛΕΩΣ* under the throne of Zeus (**Fig. 25, 26**); another new reverse side with the same averse (**Fig. 28**), equivalent to the *stater* (**Fig. 29**). This group of rare *tetrdrachms* (Price 1141, 1145 and 1145A) was cut for the first time in the city around 275–270 BC. They form three pairs with their equivalent *staters*, Price 1140–1141 (**Fig. 27, 26**), Price 1144–1145 (**Fig. 29, 28**) and a new pair (**Fig. 31, 30**). The second style group (Price 1138 and 1146) is with reduced quality and must be dated between 270–260 BC (**Fig. 32–37**). The third style group is with only one averse side matrix (Price 1156) and more than 10 reverses and should be dated in 260–250 BC (**Fig. 37–39**). The fourth style group with the magistrate *KOI* and its derivatives was cut between 250–218 BC (**Fig. 38–41, 44–48**). The author associates that group with the epigraphically attested *KOIPANOΣ* and with the Kingdom of Kavaros. The so-called "Kavaros style" was stroke in the second part of this 30 year period. The author also discusses a new countermark of Byzantium and Kalchedon (**Fig. 40**) on a *tetrdrachm* of Odessos (Price 1166) with the magistrate *KOI*. This coin was produced around 240 BC and was countermarked in Byzantium between 220–200 BC. The period from 255 to 218 BC, marked by the *strategist* of King Kavaros, *KOIPANOΣ*, shows the importance of the Celts' Kingdom of Thule for Odessos and for the other Western Pontic cities. The 3rd century BC ends with an interesting series (218–200 BC) of three Odessos magistrates, who wrote their names under the throne of Zeus: *ΚΛΕΑΝ* (Price 1173); *ΕΥΠΡΟ* (Price 1174); and *ΚΥΡΣΑ* (Price 1175 and 1176).

Обр. 1. Тетрахалк на Одесос от типа „Глава на Персефона с портретни черти на Арсиноя, полулегнал Плутон". Около 300 г.пр.н.е. Бронз, 17 мм, 4.0 г. От частна колекция
Fig. 1. Tetrachalkon of Odessos, type „Head of Persephone with Arsinoe portrait features, Pluto reclining". About 300 BC. Bronze 17 mm 4.0g. From Private collection

Обр. 2. Октодрахма на Арсиноя, Александрия. Злато 27.71 г.
От www.acsearch.info
Fig. 2. Oktodrachme of Arsinoe, Alexandria. Gold 27.71 g. From www.acsearch.info

Обр. 3. Тетрахалк на Одесос от типа „Глава на Персефона с портретни черти на Арсиноя, полулегнал Плутон". Около 300 г.пр.н.е. Бронз, 17 мм, 4.10 г. От www.acsearch.info
Fig. 3. Tetrachalkon of Odessos, type „Head of Persephone with Arsinoe portrait features, Pluto reclining". About 300 BC. Bronze, 17 mm, 4.10 g. From www.acsearch.info

Обр. 4. Халк (?) на Одесос от типа „Глава на Персефона с прическа на кок, полулегнал Плутон". 300-281 г.пр.н.е. Бронз, 11 мм, 2.3 г, 12 ч. От частна колекция
Fig. 4. Chalkon of Odessos, type „Head of Persephone with bun hairstyle, Pluto reclining". 300-281 BC. Bronze, 11 mm, 2.3 g, 12 h. From www.acsearch.info

Обр. 5. Дихалк (?) на Одесос от типа „Глава на Персефона, полулегнал Плутон". 300-281 г. пр.н.е. Бронз, 15 мм, 3,5 г, 6 ч.
От частна колекция
Fig. 5. Dichalkon (?) of Odessos, type „Head of Persephone, Pluto reclining". About 300-281 BC. Bronze 15 mm 3.5g, 6 h. From Private collection

Обр. 6. Дихалк (?) на Одесос от типа „Глава на Персефона, полулегнал Плутон". 300-281 г. пр.н.е. Бронз, 15 мм, 3,45 г, 12 ч. Част от малка колективна находка (Варненско) 5 бр. – Одесос, 1 бр. – Лизимах (Обр. 13). От частна колекция
Fig. 6. Dichalkon (?) of Odessos, type „Head of Persephone, Pluto reclining". About 300-281 BC. Bronze 15 mm 3.45g, 12 h. Part of a small hoard (Varna) 5 pcs. – Odessos 1 pc. – Lysimachus (Fig. 13). From Private collection

Обр. 7. Дихалк (?) на Одесос от типа „Глава на Персефона, полулегнал надясно (!) Плутон". 300-281 г.пр.н.е. Бронз, 15 мм, 3.7, 12 ч. От частна колекция
Fig. 7. Dichalkon (?) of Odessos, type „Head of Persephone, Pluto reclining". About 300-281 BC. Bronze 15 mm, 3.7, 12 h. From Private collection

Обр. 8. Дихалк (?), варваризат на Одесос от типа „Глава на Персефона, полулегнал Плутон". 300-281 г.пр.н.е. Бронз, 15 мм, 3.6 г, 9 ч. От частна колекция
Fig. 8. Dichalkon (?),barbaric imitation of Odessos, type „Head of Persephone, Pluto reclining". About 300-281 BC. Bronze 15 mm, 3.6 g, 9 h. From Private collection

Обр. 9. Тетрахалк на Одесос от типа „Глава на Персефона, полулегнал Плутон с рог за пиене". 290-275 г.пр.н.е. Бронз, 16 мм, 5.4, 6 ч. От частна колекция
Fig. 9. Tetrachalkon of Odessos, type „Head of Persephone, Pluto reclining". About 290-275 BC. Bronze, 16 mm, 5.4 g, 6 h. From Private collection

Обр. 10. Дихалк на Одесос от типа „Глава на Персефона, полулегнал Плутон". 275-260 г. пр.н.е. Бронз, 15 мм, 2.86 г. От www.acsearch.info
Fig. 10. Dichalkon of Odessos, type „Head of Persephone, Pluto reclining". About 300-281 BC. Bronze 15 mm, 2.86 g. From www.acsearch.info

Обр. 11. Контрамарка 1 върху тетрахалк на Одесос от типа "Глава на Персефона, полулегнал Плутон с рог за пиене. 290-275 г. пр.н.е. Бронз, 18 мм, 5.0 г. От www.acsearch.info
Fig. 11. Countermark 1 on Tetrachalkon of Odessos, type „Head of Persephone, Pluto with Cornucopia reclining". About 290-275 BC. Bronze, 18 mm, 5.0 g. From www.acsearch.info

Обр. 12. Контрамарка 2 върху тетрахалк от Лизимахов тип, Одесос (?) „Глава на Атина, лъв в скок". 300–281 г.пр.н. Бронз, 18 мм, 3.0 г, 10 ч. От частна колекция
Fig. 12. Countermark 2 on tetrachalkon of Odessos, Lysimachus type „Head of Athena, lion jumping" About 300-281 BC. Bronze, 18 mm, 3.0 g, 10 h. From Private collection

Обр. 13. Тетрахалк от Лизимахов тип, Одесос (?) „Глава на Атина, лъв в скок". 300–281 г.пр.н. Бронз, 20-22 мм, 5,6 г, 9 ч. От частна колекция
Fig. 13. Tetrachalkon of Odessos (?), Lysimachus type „Head of Athena, lion jumping". About 300-281 BC. Bronze, 20-22 mm, 5.6 g. From Private collection

Обр. 15. Контрамарка 3 върху тетрахалк Александров тип „Глава на Херакъл, колчан и кривак ВА", постумна. След 323 г.пр.н.е. Бронз, 19 мм, 5.0 г. От частна колекция
Fig. 15. Countermark 3 on tetrachalkon of Alexanders type „Head of Herakles, bow and quiver above club", postumous. After 323 BC. Bronze, 19 mm, 5.0 g. From Private collection

Обр. 16. Контрамарка 1 върху тетрахалк на Одесос от типа „Глава на Персефона с втъкнати житни класове (!), полулегнал Плутон с рог за пиене". 290-275 г.пр.н.е. Бронз, 18 мм, 3.9 г, 6 ч. От частна колекция
Fig. 16. Countermark 1 on tetrachalkon of Odessos, type „Head of Persephone with tucked ears of corn (!), Pluto with Cornucopia reclining". About 290-275 BC. Bronze, 18 mm, 3.9 g, 6 h. From Private collection

Обр. 14. Контрамарка 3 върху тетрахалк Филипов тип „Глава на Аполон, конник", постумен по времето на Лизимах (?). След 323 г. пр.н.е. Бронз 19 мм, 6.6 г. От частна колекция
Fig. 14. Countermark 3 on tetrachalkon of Phillips II type „Head of Apollo, horseman", postumous at the time of Lysimachus (?). After 323 BC. Bronze, 19 mm, 6.6 g. From Private collection

Обр. 17. Червенофигурен атически киликс, рисуван от художника Кодрос. Персефона и Плутон – сватбено угощение. 430 г. пр.н.е. Британския музей.
Fig. 17. Attic red-figure kylix, 430 BC. Painting of Persephone and Pluto banqueting. Kodros Painter. 430 BC. British Museum

Обр. 18. Тетрахалк на Одесос от типа „Глава на Персефона, полулегнал Плутон с Рог на изобилието". 260-250 г.пр.н.е. Бронз, 17 мм, 4.02 г. 9 ч. От частна колекция
Fig. 18. Tetrachalkon of Odessos, type „Head of Persephone, Pluto with Cornucopia reclining". 260-250 BC. Bronze, 17 mm, 4.02 g, 9 h. From Private collection

Обр. 19. Контрамарка 4 върху тетрахалк на Одесос от типа „Глава на Персефона, полулегнал Плутон с Рог на изобилието". 260-250 г.пр.н.е. Бронз, 16 мм, 4.2 г. От частна колекция
Fig. 19. Countermark 4 on tetrachalkon of Odessos, type „Head of Persephone, Pluto with Cornucopia reclining". About 260-250 BC. Bronze, 16 mm, 4.2 g. From Private collection

Обр. 20. Контрамарка 5 върху тетрахалк на Одесос от типа „Глава на Персефона, полулегнал Плутон с Рог на изобилието". 260-250 г.пр.н.е. Бронз, 16 мм, 3.4 г. От частна колекция
Fig. 20. Countermark 5 on tetrachalkon of Odessos, type „Head of Persephone, Pluto with Cornucopia reclining". About 260-250 BC. Bronze, 16 mm, 3.4 g. From Private collection

Обр. 21. Тетрахалк на Одесос от типа „Глава на Персефона, полулегнал Плутон с Рог на изобилието". 260-250 г.пр.н.е. Бронз, 16 мм, 4.4 г. 6 ч. От частна колекция
Fig. 21. Tetrachalkon of Odessos, type „Head of Persephone, Pluto with Cornucopia reclining". 260-250 BC. Bronze, 16 mm, 4.4 g, 6 h. From Private collection

Обр. 22. Статер на Одесос от Александров тип „Глава на Атина, Ника със Стилис". 281-275 пр.н.е. Злато, 8.57 г. От www.acsearch.info
Fig. 22. Stater of Odessos, Alexander type – „Head of Athena, Nike holding stylis". 281-275 BC Gold, 8.57 g. From www.acsearch.info

Обр. 23. Статер на Одесос от Александров тип „Глава на Атина, Ника със Стилис". 281-275 г.пр.н.е. Злато, 8.43 г. От www.acsearch.info
Fig. 23. Stater of Odessos, Alexander type „Head of Athena, Nike holding stylis". 281-275 BC Gold, 8.43 g. From www.acsearch.info

Обр. 24. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец“. 275-270 г.пр.н.е. Сребро, 17,19 г. От www.acsearch.info
Fig. 24. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle“ 275-270 BC. Silver, 17.19 g. From www.acsearch.info

Обр. 25. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец“. 275-270 г.пр.н.е. Сребро, 27 мм, 16,75 г, 12 ч. От частна колекция
Fig. 25. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle“ 275-270 BC. Silver, 27 mm, 16.75 g, 12 h. From Private collection

Обр. 26. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец“. 275-270 г.пр.н.е. Сребро, 27-29 мм, 16.65 г. НАИМ инв. № 3862
Fig. 26. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle“ 275-270 BC. Silver, 27-29 mm, 16.65 g. NIAM № 3862

Обр. 27. Статер на Одесос от Александров тип – „Глава на Атина, Ника със Стилис“. 275-270 пр.н.е. Злато 8.37 г. От www.acsearch.info
Fig. 27. Stater of Odessos, Alexander type – „Head of Athena, Nike holding stylis“. 275-270 BC Gold 8.37 g. From www.acsearch.info

Обр. 28. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец“. 275-270 г.пр.н.е. Вероятно от една колективна находка с (Обр. 30). Сребро, 16.93 г. От www.acsearch.info
Fig. 28. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle“ 275-270 BC. Probably from coin hoard with (Fig. 30). Silver, 16.93 g. From www.acsearch.info

Обр. 29. Статер на Одесос от Александров тип – „Глава на Атина, Ника със Стилис“. 275-270 пр.н.е. Злато, 8.36 г. От www.acsearch.info
Fig. 29. Stater of Odessos, Alexander type – „Head of Athena, Nike holding stylis“. 275-270 BC Gold, 8.36 g. From www.acsearch.info

Обр. 30. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец". 275-270 г.пр.н.е. Вероятно от една колективна находка с (Обр. 28). Сребро, 17,08 г. От www.acsearch.info
Fig. 30. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle" 275-270 BC. Probably from coin hoard with (Fig. 28). Silver, 17.08 g. From www.acsearch.info

Обр. 31. Статер на Одесос от Александров тип – „Глава на Атина, Ника със Стилис". 275-270 пр.н.е. Злато 8.47 г, 12 ч. От www.acsearch.info
Fig. 31. Stater of Odessos, Alexander type – „Head of Athena, Nike holding stylis". 275-270 BC. Gold 8.47 g, 12 h. From www.acsearch.info

Обр. 32. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец". 270-260 г.пр.н.е. Сребро, 28 мм. От Археологически музей – Варна
Fig. 32. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle" 270-260 BC. Silver, 28 mm. From Museum of Archaeology – Varna

Обр. 33. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец". 270-260 г.пр.н.е. Сребро, 28 мм. От Археологически музей – Варна
Fig. 33. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle" 270-260 BC. Silver, 28 mm. From Museum of Archaeology – Varna

Обр. 34. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец". 270-260 г.пр.н.е. Сребро, 28 мм. НАИМ инв. № 585
Fig. 34. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle" 270-260 BC. Silver, 28 mm. From NIAM № 585

Обр. 35. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец“. 270-260 г.пр.н.е. Сребро, 26-27 мм, 16.95 г, 12 ч. От Нумизматичен музей – Русе
Fig. 35. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle“ 270-260 BC. Silver, 26-27 mm, 16.95 g, 12 h. From Numismatic Museum – Ruse

Обр. 36. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец“. 270-260 г.пр.н.е. Сребро, 27 мм, 16.82 г. От www.acsearch.info
Fig. 36. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle“ 270-260 BC. Silver, 27 mm, 16.82 g. From www.acsearch.info

Обр. 37. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец“. 260-250 г.пр.н.е. Сребро, 29 мм, 16.62 г, 12 ч. От www.acsearch.info
Fig. 37. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle“ 260-250 BC. Silver, 29mm, 16.62 g, 12h. From www.acsearch.info

Обр. 38. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец“. 260-250 г.пр.н.е. Сребро, 16.89 г. От www.acsearch.info
Fig. 38. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle“ 260-250 BC. Silver, 16.89 g. From www.acsearch.info

Обр. 39. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец“. 260-250 г.пр.н.е. Сребро, 30 мм, 16.9 г. От www.acsearch.info
Fig. 39. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle“ 260-250 BC. Silver, 30 mm, 16.9 g. From www.acsearch.info

Обр. 40. Контрамарка на Бизантион и Калхедон върху тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец“. 250-240 г.пр.н.е. Сребро, 30 мм, 16.75 г, 12 ч. От частна колекция

Fig. 40. Kountermark of Byzantium and Kalchedon onTetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle“ 250-240 BC. Silver, 30 mm, 16.75 g, 12 h. From Private collection

Обр. 41. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец“. 250-240 г.пр.н.е. Сребро, 16.36 г. От www.acsearch.info

Fig. 41. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle“ 250-240 BC. Silver, 16.36 g. From www.acsearch.info

Обр. 42. Тетрахалк на Одесос от типа „Глава на Аполон с дълги коси, полулегнал Плутон с Рог на изобилието“. След 260 г.пр.н.е. Бронз, 3.57 г. От www.acsearch.info

Fig. 42. Tetrachalkon of Odessos, type „Head of Apollo with long hair, Pluto with Cornucopia reclining“. After 260 BC. Bronze, 3,57 g. From www.acsearch.info

Обр. 43. Октохалк на Одесос от типа „Глава на Великия бог Плутон (?), конник“. След 260 г. пр.н.е. Бронз, 7.98 г. От www.acsearch.info

Fig. 43. Octachalkon of Odesos, type „Head of the Great God Pluto (?), rider“. After 260 BC. Bronze, 7,98 g. From www.acsearch.info

Обр. 44. Статер на Одесос от Лизимахов тип – „Глава на Александър Велики, Атина седнала“ 250-218 пр.н.е. Злато, 8.43 г. От www.acsearch.info

Fig. 44. Stater of Odessos, Lysimachus type – „Head of Alexander the Great, Athena seated“. 250-218 BC. Gold, 8.43 g. From www.acsearch.info

Обр. 45. Статер на Одесос от Лизимахов тип – „Глава на Александър Велики, Атина седнала“ 250-218 пр.н.е. Злато, 8.38 г. От www.acsearch.info
Fig. 45. Stater of Odessos, Lysimachus type – „Head of Alexander the Great, Athena seated“. 250-218 BC. Gold, 8.38 g. From www.acsearch.info

Обр. 46. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец“. 240-218 г.пр.н.е. Сребро, 28 мм, 17.00 г, 11 ч. От www.acsearch.info
Fig. 46. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle“ 240-218 BC. Silver, 28 mm, 17.00 g, 11 h. From www.acsearch.info

Обр. 47. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец“. 240-218 г.пр.н.е. Сребро,16.59 г. От www.acsearch.info
Fig. 47. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle“ 240-218 BC. Silver, 16.59 g. From www.acsearch.info

Обр. 48. Тетрадрахма на Одесос от Александров тип „Глава на Александър Велики, Зевс орлоносец“. 240-218 г.пр.н.е. Сребро, 16.78 г. От www.acsearch.info
Fig. 48. Tetradrachm of Odessos, Alexander type – „Head of Alexander III, Zeus holding eagle“ 240-218 BC. Silver, 16.78 g. From www.acsearch.info

МУНИЦИПИУМ – МОНТАНА

Мирослав Марков

За да се проследи историята на дадено антично селище през римската епоха в териториално, военноадминистративно и икономическо отношение, трябва да се вземат под внимание както писмените извори, така и откритите при разкопки археологически артефакти от епохата. Внимателното анализиране на всички преки и косвени данни дава относително пълна и до голяма степен достоверна картина на хронологическото му развитие.

Събирането на литература[1] и интерпретациите на някои извори и находки ме провокираха да се задълбоча в проблематиката на антична Монтана. Тук е направен опит да се представи синтезиран поглед върху един етап от историята на регион в Римската империя, в който попада и този античен град.

Още в средата на II в. пр. Хр. тракийските съседи на провинция Македония започват да създават проблеми[2], като по този начин влизат трайно в плановете на римската военна политика и стратегия за доизграждането на Долнодунавския лимес. В покорените от Крас земи през 29 – 28 г. пр. Хр., оставени под властта на македонските управители, е създадена военна префектура за Долнодунавския бряг, която съществува поне до Клавдиево време. За установяването на римската администрация по Долния Дунав, свързана с военните действия и мероприятия в края на Августововото управление, има редица доказателства и факти[3], които недвусмислено говорят за използване на построени крепости от Корнелий Лентул по левия Дунавски бряг[4].

До скоро под влияние на европейската историография и в българската се приемаше, че провинция Мизия е основана по времето на Августовия легат Помпей Сабин през 15 г. сл. Хр., т. е. година след смъртта на Август, въз основа на сведение на Дион Касий[5]. Не по-малко важни са две сведения в „Анали“ на Тацит. Първото обвързва Сабин със съществуващата вече през 15 г. Мизия, а във второто се посочва, че до около 35 г. сл. Хр. той основал за 24 години Мизия, Ахайа и Македония. Следователно Мизия е съществувала най-късно от 12 г., когато според надпис от Тесалия Сабин бил *legatus exercitus* в Мизия[6]. От надписа е известно, че той е бил легат на Август (след обявяването на Тиберий за цезар), а след смъртта му и на император Тиберий.

Първоначално новата провинция Мизия обхваща сравнително тясна ивица земя южно от р. Дунав, ограничена на запад от р. Дрин при Сирмиум, а на изток от р. Утус (Вит) при Никопол, т. е. приблизително префектурата на мизите и трибалите[7]. Досега не са известни нито документи на комисии, които са създавани от римската практика за правно административна уредба на провинцията, нито едикти на провинциалните управители за правния статут на населението[8].

Няма основания да се съмняваме, че завладяната с огън и меч от Крас земя е превърната в агер публикус или императорска земя (*dominium populi*, респ. *Dominium Caesaris*), т. е. Мизия юридически и де факто е подвластна на император Август[9]. Тя е поделена между племенните територии (*civitates*) и върху нея възникват лагерите на настанените легиони и помощни войски.

Първа необходимост от промяна на провинциалните граници се появява при управлението на Флавиите, заради отслабването на долнодунавския гарнизон по време на гражданската война след смъртта на император Нерон. Оказва се, че трите легиона в Мизия – VII Клавдиев, I Италийски и V Алауде („Лястовиците“), дори със съдействието на помощните войски, не са достатъчни за осигуряване спокойствието на лимеса срещу набезите на отвъддунавските траки през 69 – 70 г., както и през 85 – 86 г. Това довежда до разделянето на Мизия на две нови провинции – Горна и Долна Мизия през 86 г. и дава правна възможност на император Домициан (81 – 96 г.) да настани на лагер заради войната срещу даките поне 4 легиона. Границата според данните у *Птолемей* започва източно от Алмус, оставяйки го в Горна Мизия, и по р. Цебрус (Цибрица), като достига тракийската граница при Стара планина[10].

Развитието на стратегиите по времето на императорите Траян и Хадриан след разделянето на провинциите се отразява върху плавното превръщане на старите им племенни центрове в Траянови градове, чиито земеделски територии се комплектоват от разтурените стратегии. Споменатите вече „региони“ (*regions*) са само една от известните за Долна Мизия форми на администриране, която няма еднозначно определение в изворите от разглежданите провинции. Терминът *regio* би могъл да бъде използван за определяне на тракийските стратегии или пък самият регион да бъде означаван и с понятието *regus* (I – II в.). Това наименование е известно от два надписа за Сердика и Никополис ад Иструм. В първия е използван за сердикийската стратегия около средата на I в. сл. Хр.[11], а в никополския (от втората половина на I в.) се визира територията на Никополис ад Иструм[12]. Други са съхранени като издигнати в градове племенни центрове.

За *regio Montanensis* има две становища. Според по-старото, изказано още през 1933 г., се твърди, че е територия на основания през 159 – 161 г. муниципиум Монтанезиум[13]. Според второто, което напоследък се доказва убедително, *regio Montanensis* е без градски център на самоуправление[14], поставен под надзора на известните от надписите *regionarii, optiones* и *praefecti* с военнополицейски охранителни функции. От откритите надписи са известни и села с локална администрация (*principes*)[15].

След Дакийските войни император Траян започва съзидателното си дело за новите тракийски провинции, продължено от наследника му император Хадриян. Провежданата от тях политика на администриране и урбанизация е тясно свързана и с промени на провинциалните и териториалните граници. Те отразяват един стратегически във всяко отношение план за стабилизиране на Империята в балканския ареал чрез балансиране на интересите ѝ по отношение както на осигуряването на Долнодунавския лимес, така и на вътрешния мир, заплашван от антиримски настроения. Изпълнението на този план е залегнало не само в стратегическите строежи, но се осъществява и чрез насърчаване на вътрешноикономическото развитие.

Първите известни промени на долномизийската граница са дело на Хадриан. В района на Диагоналния път и на военния от Монтана към Тракия е изнесена на юг, за да осигури Тракия срещу набезите на старопланинското население към земите ѝ[16]. Границата между двете Мизии е преместена на запад и включва в Долна Мизия пътна станция с митница при кастела Алмус[17]. Така под контрола на военния лагер в regio Montanensis, освен старопланинските земи, е добавено и пристанище, което осигурява транспортирането на продукцията както от рудодобивния старопланински район, така и от Западна Тракия към р. Дунав.

Колониите и муниципиите като цивилни и провинциални градове имат организацията на селища с латинско право. Съществените разлики между тях са отпаднали още в републиканската епоха. Въздигането на муниципиите в по-висок ранг на колонии след времето на Северите носи по-скоро престиж отколкото реални административни промени.

В двете Мизии колониите и муниципиите изглеждат малко на брой в сравнение с останалите римски провинции. Във връзка с Дакийските войни император Домициан основава военната колония Скупи (дн. Скопие) – единствената в провинция Мизия малко преди разделянето ѝ през 86 г., вероятно на територията на военен лагер от Августово време. След Дакийските войни Траян основава, отново върху територията на военен лагер, цивилната *колония (Улпия Траяна) Рациария.* Според Птолемей, *Рациария на мизите* е *колония* в Горна Мизия. Пак той съобщава за Ескус като „*полис на трибалите*“, а не като *колония (Улпия) Ескус*, основана от император Траян след Дакийските войни. Тъй като неговата информация за известните ни дела на Траян е непълна, е възможно сведенията му за тази единствена цивилна колония в историята на Долна Мизия да са по-стари и да датират от времето преди основаването ѝ.

Последните археологически проучвания потвърждават отдавна изказаното мнение, че Улпия Ескус е застроен също на територията на военен лагер[18].

До Северите липсват сигурни данни за основани и функциониращи муниципии. Според едно становище, изказано още от Момзен, на територията на praesidium Montanense ок. 159 – 161 г. е основан муниципиум Монтанезиум, но представените доказателства правят възможна евентуалната муниципална уредба в региона на Монтана едва около средата на III в.[19]

В литературата за развитието на градския живот в тракийските провинции се налага мнението, че урбанизационният процес в Долна Мизия изостава в сравнение с Горна Мизия, Тракия или Дакия. Причината трябва да се търси в предполагаемите, но трудно доказуеми опасения на Траян, че романизмът няма шансове в тракийските земи, заради културната им принадлежност към т. нар. гръцки свят. Ако в действителност е така, императорът не би основавал изобщо градове в Тракия.

Идеята да се сравнява развитието на урбанизацията по броя на новите градове с другите провинции не отчита специфични фактори, характерни за всяка отделна провинция. Освен военностратегическото положение, както и крайната цел за романизация на територията, трябва да се държи сметка за характеристиката на населението, както самата необходимост от създаване на нови градове. Всичко това е свързано с конкретните икономически и демографски възможности на всяка провинция[20].

Предприетата урбанизация от Траян и Хадриан съвпада по време за двете Мизии и новосъздадената Дакия, в която темпът е по-мощен и се запазва през целия II в. Но в двете Мизии този процес започва едва около век след римското завоевание. Въздигането на цивилни и военни селища в муниципии при Северите (192 – 217 г.), както вече бе споменато, носи по-скоро престиж, отколкото реални промени. По всичко изглежда, че новия си ранг тези селища получават заради мощната подкрепа, оказана от долномизийските легиони на Септимий Север в гражданската война с останалите претенденти за престола на убития император Комод. Впрочем въздигането на нови муниципии и в Долна, и в Горна Мизия става тогава, когато селищата всъщност вече няма да имат нужда от привилегиите на муниципалните права.

Възникването на *Municipium Montanensium* при днешния едноименен град Монтана се предполага отдавна въз основа на надпис от 162 г.[21] за *region Mont(anensis)*, който през III в. е известен и като *territorium*[22]. Като доказателства се използват още надписи[23], които са за декуриони на Монтана *(dec. Mo(ntanensium)*, но не и за нейни декуриони му-

ниципиум *(dec. municipii)*, и се датират от края на II до началото на III в. По-убедително е твърдението, че територията на Монтана е била градски център и е администрирана от легата на I Италийски легион или от долномизийския управител[24]. Около военния лагер след 134 г. възниква цивилно селище, голямо светилище на Диана и Аполон, почитани и от миньорите в Горна Мизия **(Обр. 1)**.

В един надпис от 256 г. се чете изразът [*ca*]*stre(n)sium et [c]ivium Montane(n)sium*, който се интерпретира като доказателство за муниципиума Монтана[25]. Тук обаче няколко десетилетия след Едикта на Каракала (212/213), терминът *cives* може да е употребен за цивилно селище, което получава квазимуниципални права вероятно най-рано при Северите според епиграфския архив на селището[26].

Ролята на муниципиите в осъществяването на римския императорски модел в Долна Мизия постепенно е поета от (квази) муниципалните селища – в канабите и вискусите край градове и военни лагери, заселвани с ветерани и след Хадриан, наред с римски граждани[27]. Муниципилизирането на села тук има ефект на задържане и консолидиране на тези територии за римската отбрана на Лимеса, станали толкова необходими през втората половина на II в.

Икономическите и социалните изгоди за „настаненитe“ ветерани и римски граждани в тези селища са ясно изразени в почетните надписи за императорите, издигнати от селските магистрати или от името на цялото селище. Тези факти навеждат на мисълта, че „настаняването“ е ставало организирано и то осигурява тила на Лимеса, както и необходимия брой заселници. В случая ветераните се явяват не толкова носители на романизма, колкото са необходими гаранти на сигурността (вътрешна и по лимеса) и на икономическия просперитет в провинциите, т. е. осигуряват печелившата до края на Принципата стратегия на римския императорски модел.

Според Велков и Александров, въз основа на надпис от 162 г., в който се споменава *regio Montanensis*, се предполага, че Монтана е получила ранг на муниципиум и към града е определена градска територия. Като доказателство за получено муниципално право се привеждат и няколко надписа, в които са засвидетелствани декуриони на Монтана, както и един думвир. На по-различно мнение за статута на Монтана през II – III в. е Геров. Според него тук става въпрос за една независима от колониите Ескус и Рациария територия, която първоначално не е имала градска територия[28]. Контролът върху *regio Montanensis* бил осъществяван от *centurion regionarius* или негов заместник. Според него надписите, в които са засвидетелствани декуриони на Монтана, не означават, че селището е получило муниципално право, а че има цивилно самоуправление, тъй като *regio Montanensis* е засвидетелствана като самостоятелна административна единица при Гордиан III (238 – 244 г.). Геров не изключва съществуването на муниципиум покрай *regio*. В подкрепа на това той обръща внимание, че общата тенденция е да се повишава правното положение на *civitates* без градски център, като централните им селища са превръщани в муниципии. Тачева също смята, че тази територия е без градски център и е администрирана от легата на I Италийски легион или от управителя на провинцията[29]. Тя изразява мнението си, че тук терминът *cives* може да е употребен за цивилно селище, което получава квазимуниципални права вероятно най-рано при Северите.

От всички приведени доказателства се налага изводът, че въпросът със съществуването на муниципиума все още не може да бъде решен окончателно[30].

Според Боянов, този проблем трябва да се реши в полза на неговото съществуване, а под *regio* трябва да разбираме не независима територия без градски център, а една

военна, определена за рекрутиране на войници територия, за която отговаря специално изпратен за целта *centurio regionarius*.

Така направеният преглед показва, че след урбанизацията, проведена от императорите Траян и Хадриан в двете Мизии, новите основатели на муниципии трябва да се търсят едва след 196 г. Всъщност, урбанизационната дейност на императорите от династиите на Антонианите и Северите не прекъсва в стратегически важните ареали на Долна Мизия. Заселниците трябва да осигурят не само събирането и постъплението на данъците, но и жито за римския народ. Точно в това е съсредоточена и стопанската дейност на най-голямата вила № 2 край Монтана[31]. Такава цел си поставя и изпълнява известният управител на провинция Мизия през 61 – 62 г. Тиберий Плавций Силван Елиан.

Бележки

[1] Благодаря на Диана Димитрова за предоставената ми литература от библиотеката на ТЕМП (Траколожка експедиция за могилни проучвания), основана от д-р Георги Китов.

[2] **Тачева, М.** *Власт и социум в римска Мизия и Тракия*, т. 2. С., 2004, с. 22.

[3] Пак там.

[4] През 14 г. пр. Хр. като консул той воюва срещу даки и сармати.

[5] **Тачева, М.** Цит. съч., с. 23 и сл.

[6] Според Филов този текст доказва, че най-късно от 9 г. Мизия е имала провинциална войска. Вж: **Filow, B.** *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*. Leipzig, 1906, S. 2.

[7] Ibidem, S. 3.

[8] **Тачева, М.** Цит. съч., с. 25 и пос. лит.

[9] Пак там, с. 26.

[10] Пак там, с. 30 и пос. лит.

[11] **Gerov, B.** *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*. Sofia, 1985, p. 3.

[12] **Gerov, B.** *Landownership in Roman Thracia and Moesia (1st–3rd century).* Amsterdam, 1988, p. 117, n. 178.

[13] **Велков, В, Александров, Г.** *Монтана*, т. 2. Монтана, 1994.

[14] **Тачева, М.** Цит. съч., с. 37.

[15] **Gerov, B.** *Landownership in Roman Thracia*…, p. 103; **Тачева, М.** *Власт и социум в римска Мизия и Тракия*, т. 1. С., 2000, I. 4, I. 6.

[16] **Тачева, М.** Северната граница на провинция Тракия до Северите (от Алмус до Никополис ад Иструм). – In: *Settlement Life in Ancient Thrace. IIIrd Intern. Symposium „Cabyle“.* Jambol, 1994, с. 116 и сл.

[17] **Gerov, B.** *Landownership in Roman Thracia*…, p. 107.

[18] **Kabakčieva, G.** Frührömische Militärlager in Oescus. Ergebnisse und Ausgrabungen (1989–1993). – *Germania*, 74. Mainz am Rhein, 1996, S. 115 sqq.

[19] **Тачева, М.** *Власт и социум*…, т. 2, 2004, с. 45.

[20] Пак там, с. 57.

[21] **Велков, В, Александров, Г.** Цит. съч., с. 30, № 59.

[22] Пак там, с. 28, № 57.

[23] Пак там, с. 42 и сл., №№ 101, 116, 123.

[24] **Тачева, М.** *Власт и социум*…, т. 2, 2004, с. 78, бел. 24.

[25] **Велков, В, Александров, Г.** Цит. съч., с. 4, № 5.

[26] **Тачева, М.** *Власт и социум*…, т. 2, 2004, с. 79.

[27] **Tacheva, M.** Sur l établissement des veterans et leur mission dans les provinces des deux Mésies jusqu au milieu du IIIe. – *Novensia*, 15, Warszawa, 2004, p. 7 sqq.

[28] **Тачева, М.** Власт и социум…, т. 2, 2004, с. 79.

[29] Пак там, с. 78.

[30] **Боянов, И.** *Римските ветерани в Долна Мизия и Тракия (I–III в.).* С., 2008, с. 125.

[31] **Марков, М.** Търговия и производствени центрове около антична Монтана. – В: *III Национална научна конференция „Панаири, пазари, тържища в българските земи“, Търговище 2009 г.* (под печат).

MONTANA MUNICIPALIUM

Miroslav Markov

The urbanization of the Roman lower Danube River limes in 2nd–3rd c. AD followed the common pattern – both for the two Moesia provinces and for the remaining Balkan provinces.

Interpretations of the written sources and of some ambiguous terms from epigraphic monuments show that the dispute about the existence of Montana municipalium still remains not finalized. This is also valid for the year of its announcement.

In my opinion, the dispute should be resolved in favor of its existence, clearly distinguishing the use of sources relevant to the civil city center and its adjacent territory from those relevant to the military and administrative center.

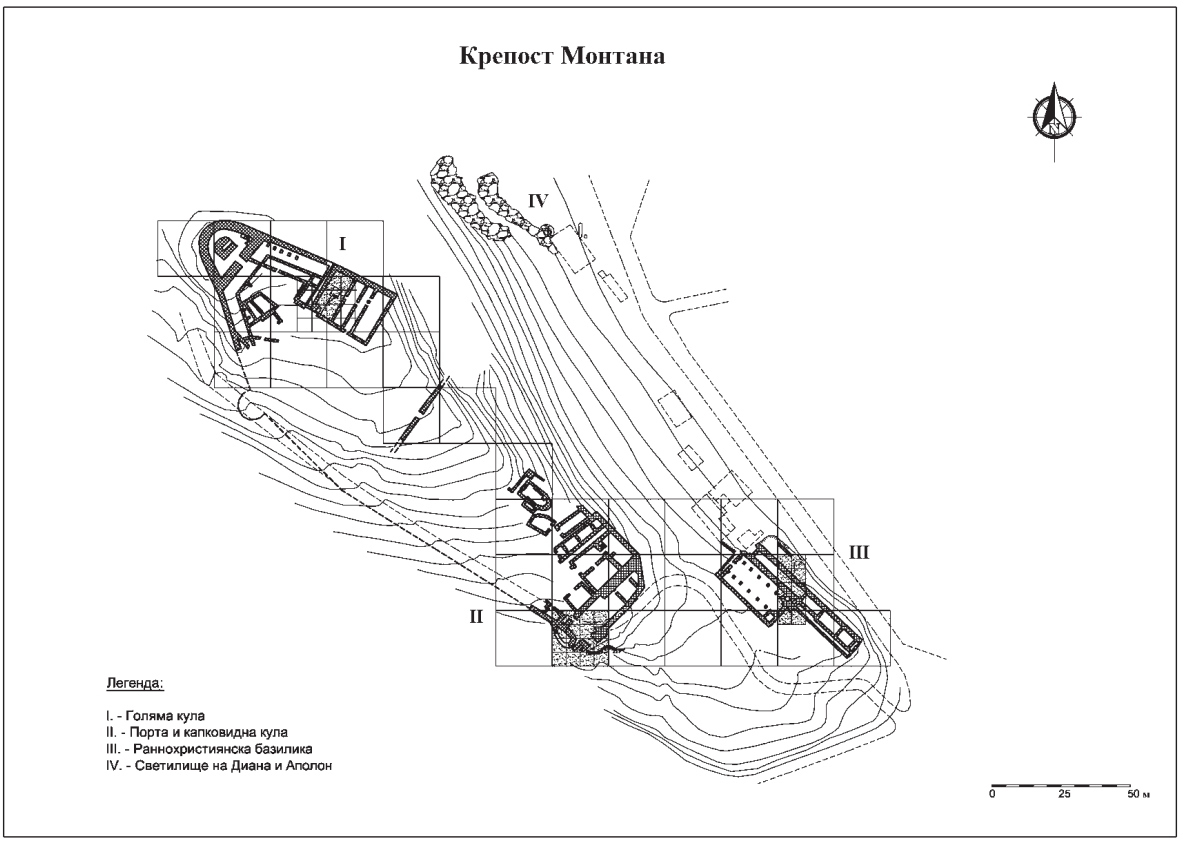

Обр. 1. План на античната крепост Монтана II–III в. и светилището на Диана и Аполон (по Г. Александров и М. Марков)

Fig. 1. Plan of the 2nd–3rd c. AD Roman fortress Montana and the sanctuary of Diana and Apollo (after G. Aleksandrov and M. Markov)

ФУНКЦИИ НА ЕМПОРИИТЕ В РИМСКА ТРАКИЯ

Илиян Боянов

Емпорийната търговия в най-чистата си форма е процес, чрез който е регулиран обмена между местни и чуждестранни търговци. Физическата институция, която осъществява тази дейност в класическа и елинистическа Гърция – емпорионът, има много по-широк смисъл през римската епоха. През епохата на Принципата той вече не е ограничен само до селища, наречени емпории. Поради силното гръцко влияние върху източните провинции на Римската империя, емпориите продължават да съществуват във вид, близък до първоначалния им, именно там. Елементи на тази институция обаче, като контрол над чуждестранните търговци и на търговията изобщо, се откриват и в западните провинции, макар и самата институция на емпориума да не е разпознаваема там, най-вече поради това, че търговията в граничните райони често е свързана с военните части.

За римляните емпориум е една от многото думи, с които се обозначават търговски центрове. Гръцките автори от римската епоха, като Страбон и анонимният автор на *Periplus Maris Erythraei*, използват значително по-често този термин в описанията си на търговски центрове. За разлика от тях, латинските автори от периода го използват спорадично, като предпочитат редица други названия, като *portus*, *statio* и *mercatus*. Освен това, от латинските извори не става напълно ясно, дали в местата, обозначени с тези термини, действително се е търгувало. Така например, в един *portus* може да не са извършвани търговски операции, а да е служел само като пристанище за разтоварване на стоки. Поради тази причина латинските извори остават проблематични за точното определяне на конкретни търговски центрове[1].

Прегледът на употребата на термина емпориум в изворите от римската епоха показва, че гръцките автори продължават да го използват по начин, който не се различава от техните предшественици от V – IV в. пр. Хр. както за определени търговски зони в мултифункционален град като Александрия, така и за цели селища, функциониращи като външнотърговски центрове като Музирис. Страбон пък адаптира същия термин за описанието на градове, които не само са търговски центрове, но се явяват и икономически такива за конкретни региони, какъвто е случаят с Арл например. От друга страна, латиноезичните автори много рядко използват термина емпориум, като предпочитат употребата на други такива, обозначаващи различни типове тържища и пазари.

Изучаването на емпориите в източните провинции на Римската империя като цяло е улеснено от два фактора. Първо, източните граници на империята са много по-силно ориентирани към търговията в сравнение със западните. Рим изгражда солидна инфраструктура, за да осигури притока на скъпи и луксозни стоки и материали от Изтока, която също така осигурява и събирането на мито в повечето случаи в размер между 10 и 25%[2]. Последното способства за възникването на администрирани търговски центрове в източните провинции. Второ, тези провинции като цяло са елинизирани и гръкоезични и поради тази причина римските автори, описващи източните пътища и търговски центрове, често използват терминология близка до гръцката от V – IV в. пр. Хр. Така терминът емпорион се появява и в латиноезичната литература.

От друга страна, с няколко изключения, авторите, които документират селищата и търговията в западните провинции на империята, не използват названието емпориум. Причината за това вероятно се крие във факта, че тази институция не функционира в чистия си вид там. Разбира се, търговията и нуждата от контролиран обмен между римляни и варвари съществува и на Запад, но там изглежда военните съображения надделяват над търговските. Можем да различим някакъв вид емпорийна търговия по протежение на големите речни артерии във вътрешността и по британския, рейнския и дунавския лимес, но особено в граничните зони външната търговия е съсредоточена във викусите и канабите край военните лагери и разбира се в порториите, където контролът е можел да бъде лесно осъществяван от военната администрация.

Нито един аспект от търговията в римската империя обаче не е по-слабо проучен и коментиран от този, свързан с движението на стоки в рамките на съседни селищни структури или както се приема напоследък в литературата, обмена на стоки в радиус от петнадесет римски мили[3]. Тези локални търговски връзки на практика представляват ¾ от целия търговски обмен в империята. Най-общо те се осъществяват на три места – градовете, селата и изолираните и отдалечени тържища. В почти всички градски територии в Тракия се открояват слабо населени и отдалечени от икономическия център райони, които не участват пряко в неговите търговски връзки. Тези райони не разполагат и с достатъчен потенциал да организират собствени пазари. Този проблем намира решение в организирането на периодични пазари, на които земеделските производители от дадения регион могат да продадат или разменят натрупания излишък от продукция. От друга страна, тези временни пазари привличат и търговци с по-разнообразен набор от стоки, до които жителите на тези отдалечени села иначе не биха имали никакъв достъп. Ползата от такива места е очевидна. Те позволяват по-голямо разнообразие в диетата на селяните, проникването сред тях на дребни предмети на лукса и не на последно място дават достъп до стоки от първа необходимост, като желязо и сол например. В някои региони, дали заради по-голяма печалба, или поради невъзможност за друго, са отглеждани ограничен брой култури или дори само една такава. В този случай е очевидно, че животът на местното население не би бил възможен без съществуването на подобни селски пазари. Техните функции могат да бъдат изпълнявани и от вилните стопанства на едрите земевладелци, където в определени дни селското население е имало възможността да продава продукцията си и да се снабдява с каквото му е необходимо. За целта, както научаваме от Витрувий, собствениците на такива вили е трябвало да осигурят конюшни, складове, хамбари и каквото още е необходимо за осъществяването на този обмен[4]. Именно част от тези пазарни места могат да се идентифицират със засвидетелстваните по епиграфски път *emporia*.

В провинция Тракия римски емпории са сигурно засвидетелствани най-късно от втората половина на II в., от когато датира най-ранният епиграфски паметник от тържището Дискодуратере. Това, че последното не е единственият функциониращ емпориум в провинцията в края на II в., е видно от декрета на Септимий Север, който императорът издава по време на преминаването си през Тракия през 202 г.[5] В известния надпис за основаването на Пизос изрично се посочва, че освен създаването на нови емпории, на провинциалния управител е разпоредено да бъдат възстановени и развити и съществуващите вече емпории в провинцията. До момента не ни е известно колко тържища освен Пизос са били основани по разпореждане на императора, но обстоятелството, че в декрета това е изрично посочено, дава основание на редица автори да смятат, че техният брой не е бил малък[6]. Напоследък обаче в литературата бе изказано и противоположното

мнение, че Пизос е останал единственият основан емпориум в Тракия, съгласно едикта на Септимий Север от 202 г.[7] Това становище обаче, базирано само на монетосеченето на Августа Траяна, е в разрез с епиграфския архив на повечето известни тържища в Тракия, обработката на който показва, че почти всички от тях са основани в началото на III в.

Гръцките надписи, открити в източните провинции на римската империя и основно в Тракия и Витиния, свидетелстват за основаването през III в. на голям брой търговски селища, изрично наречени емпории. Според M. Rostovtzeff те са създавани като укрепени тържища в селските райони, предназначени за провеждането на сезонни пазари и панаири, осигуряващи от своя страна достъпа до различни стоки за населението на отдалечени региони. Той също така смята, че те не се различават от известните *fora* и *conciliabula* в западните провинции. Разликата между тях и емпориите все пак се състои в това, че жителите на последните не били римски граждани[8]. Освен това, отново според него, емпориите имали и военен характер, който е предопределен от обстоятелството, че императорите от края на II в. и през III в. правят опити да милитаризират селското население именно чрез създаването на такива специални селища[9]. Тази хипотеза на M. Rostovtzeff предполага, че емпориите са инструмент за контрол от страна на държавата върху селското население. Ако това е така, то търговската им функция е била заменена с военна. Това навежда на мисълта, че римската администрация всъщност не е имала интерес от създаването и развитието на пазари в тези селски области, а просто е създавала военни пунктове с подвеждащото за местното гръкоезично население търговско название емпориум.

Както вече отбелязахме, М. Ростовцев интерпретира имплантирането на емпории в Тракия през римската епоха и като израз на загрижеността на римската управа да създаде „ядра" за възникване на градове. От друга страна съвременните изследвания са склонни да приписват на емпориума по принцип морска ориентация, каквато той е имал през класическата и елинистическата епоха. На практика към днешна дата ние не разполагаме с археологически данни за функциите на тези тържища през римската епоха, особено за Тракия. Макар че по епиграфски път тук са засвидетелствани няколко емпории от този период, в преобладаващата част от случаите се касае само за епиграфски доказан емпориум, на места, които позволяват единни регулярни пазарни дейности и стоят очевидно в тясно отношение и зависимост от техния полис основател. Обстоятелството, че според Пизоския надпис, една от привилегиите, които заселниците в новооснованото тържище получават, е освобождаването им от данък в натура (*annona, fructus*) към градовете, в чиято територия се намират, от задължението да дават впрегатен добитък за държавния транспорт и не на последно място обезщетяването им със земи. Това дава основание на редица автори да считат, че емпориите са били не само търговски средища, но и аграрни колонии[10]. Структурно разглеждано, те проявяват наистина сходства със селата, но въпреки това са ясно различими чрез подчертаването на икономическата им функция. При археологическите проучвания в Дискодуратере, както и на предполагаемите тържища при с. Кочериново и при гр. Радомир например е констатирана липсата на земеделски сечива, за сметка на огромния брой монети – над 10000 само от обекта в м. Чепрашлъко при с. Кочериново[11].

Разбирането днес на тези емпории като самостоятелни селища, които предоставят институционални, структурни и транспортно-технически рамки за пазарна активност, може да се разгледа от икономическа гледна точка, като им се припишат следните функции:

1. Предоставяне на възможност за хоризонтална търговия, т.е. обмен на стоки между населението на селата в обхватната зона на всеки емпориум.

2. Движението на стоки, по-специално хранителни продукти, към дефицитни в това отношение ареали, с други думи към градовете, които могат да се включат във вътрешната политика.
3. На централно място, разпределението на „екзотични“ хранителни продукти и по-скъпи занаятчийски изделия, от доминиращият полис към населението от селските райони[12].

Така свързани с емпориите, полисите получават възможност да реализират свой доход, което от друга страна повдига въпроса за стоките, които излизат навън и осигуряват директна издръжка. Изглежда селските райони на търговия и занаятчийство са отворени за висшестоящите градове като пласментни територии[13].

Разглеждайки споменатите факти от гледна точка на населението в селските райони, респективно селската икономика, можем да заключим, че чрез основаването на емпориите в провинцията не става въпрос за „експлоатирането“ на земята. Напротив, това означава създаването на монетаризация на тези пазарни места и техните ареали. На тези територии по-лесно може да се извърши стъпката от издържаща икономика към пазарна. По този начин разработването на по-големи територии, благодарение на емпориум, може да се разглежда като един определящ фактор за широката монетаризация, особено в края на Принципата[14].

Предвид казаното, със сигурност може да се предположат няколко предимства за града, включително и избягването на многократното обмитяване в комбинация с възможността за упражняване на един стриктен контрол върху транспортирането на стоки. Това на свой ред може да допринесе за най-ефективното събиране на задължения, които по този начин да осигуряват на града оптимизирани приходи.

Малоазийските, а и тракийските емпории, се оказват от една страна географски самостоятелни селища, които изпълняват пазарни функции за висшестоящия полис и от друга страна, митнически екстериториални зони, които позволяват контрола на движението на стоки и по този начин осигуряват ефективно събиране на приходите, което ни дава право да ги разглеждаме като израз на градска икономическа политика[15].

Предположението, че емпорите по правило са основавани по градска инициатива, изглежда очевидно, въпреки текста на Пизоския надпис, който свидетелства за основаването на един емпориум по имперска инициатива. Този пример обаче не може да е общовалиден, защото Мала Азия например се различава фундаментално от Тракия, като далеч по-силно романизирана и с един далеч по-дълъг период на урбанизация провинция[16]. Свидетелствата показват във всички случаи, че малоазийските емпории не само са разположени в градската територия, но са и поставени под администрацията на града. В допълнение, без съмнение градовете получават доходи от емпориите и следователно именно те са заинтересовани материално от тяхното основаване. Фискалният мотив за увеличаване на градските приходи обаче не е определящ, като към него трябва да прибавим и гарантирането на снабдяването на града, чрез разширяване на неговия пазар.

Бележки

[1] **Rougé, J.** *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'empire romain*. Paris, 1966, 107–118.

[2] **Tan, J.** *Competition between Public and Private Revenues in Roman Social and Political History (200–49 B.C.).* Columbia University, 2011, pp. 43–52; **Corbier, M.** The Lex Portorii Asiae and Financial Administration. – In: *The Customs Law of Asia*, M. Cottier, et al. (ed.). Oxford, 2008, pp. 202–235.

[3] **MacMullen, R.** Market-days in the Roman Empire. – *Phoenix*, XXIV, 4, 1970, pp. 333–341.

[4] Vitruvius 6.5.2

[5] За мнението на F. Papazoglou (**Papazoglou, F.** Septimia Aurelia Heraclea. – *Bulletin de correspondance hellénique*, LXXXV, 1961, 162–175 p.), че през 202 г. императорът не е преминал през Тракия, а през Македония виж коментара на Г. Михайлов в **Mihailov, G.** Septimius Severus in Moesia Inferior and Thrace. – In: *Acta antiqua Philippopolitana. Studia historica et philologica Sofia*, 1963, 113–126 p.

[6] **Rostovtzeff, M.** *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Vol. I. Oxford, 1957, p. 724; **Mihailov, G. 1963.** Op. cit., 123 p.

[7] **Boteva, D.** Another evidence for the establishment of Pizos? – *Thracia*, XIII, 2000, pp. 21–25.

[8] **Rostovtzeff, M.** *Social and Economic History of the Hellenistic World*. Oxford, 1941, p. 648, n. 93.

[9] Ibidem, pp. 427, 724–725, n. 51.

[10] **Геров, Б.** Земевладението в римска Тракия и Мизия (I–III в.). – В: *ГСУ ФКНФ*, 72, 2, 1977 (1980), с. 117; **Тачева, М.** *История на българските земи в древността през елинистическата и римската епоха*. С., 1997, с. 169.

[11] **Кацарова, В.** *Пауталия и нейната територия през I–VI в*. В. Търново, 2005, с. 204–205.

[12] **Ruffing, K.** Städtische Wirtschaftspolitik im hellenistisch-römischen Kleinasien? Zur Funktion der *Emporia*. – In: H.-U. Wiemer (Hrsg.), *Staatlichkeit und politisches Handeln in der römischen Kaiserzeit*. Berlin-New York, 2006 (Millennium Studien 10), S. 123–150.

[13] **De Ligt, L.** *Fairs and Markets in the Roman Empire. Economic and SocialAspects of Periodic Trade in a Pre-Industrial Society* (Dutch Monographs on Ancient History and Archaeology, 11). Amsterdam, 1993, pp. 6–10.

[14] **Ruffing, K.** Op. cit., S. 145.

[15] Ibidem, S. 148.

[16] Ibidem, S. 148–149

FUNCTIONS OF THE *EMPORIA* IN ROMAN TRACIA

Iliyan Boyanov

The usage and the meaning of the term *emporion* in the Antiquity have been widely discussed in many studies during the last decades. Nevertheless, the matter has been predominantly examined concerning the emporia in the Greek world during the Archaic and the Classical periods. Some of the fundamental questions are about the meaning of the term in the historical sources and about the connection between the concept of *emporion* and the notion of *town*. In the Greek inscriptions from the Roman period in Thracia and chiefly in Asia Minor, a slightly different explanation of the term could be found: the emporia are granted with a specific legal status, which sets them in a subordinated position to a particular *polis*. The establishing of emporia in Thracia during the Roman period is frequently interpreted as a token of concern of the Roman authority to create core-structures for new towns to emerge.

In fact, with the exception of Discoduratera (Gabrovo Province in today's North-eastern Bulgaria), there is no archaeological data available of the functions of these marketplaces in Roman Thracia. Although the stone inscriptions inform us of at least five emporia from this period, in most of the cases the records concern only epigraphically attested emporia, which are tightly connected with and dependent on their founder polis, and which are located in areas, where regular trade activities are possible. The structural analysis points out that they really show similarities to the villages, but they are still clearly recognizable on the basis of their emphasized economic function.

In the present article the author, examining the facts from the point of view of the population from the rural areas, tries to demonstrate that the establishing of emporia in the Province does not aim at the exploitation of the land. Rather, the purpose is the monetization of the local markets and their adjacent area. Doing so, these territories could more easily convert from subsistence into market economy. This is the reason why developing large areas by establishing emporia has been estimated as a decisive condition for the large-scale monetization, especially during the Principate.

НАХОДКА С МОНЕТИ НА ГРАДСКИТЕ УПРАВИ ОТ ВАРНЕНСКО

Мирослава Доткова

През 80-те години на XX в. в региона на Варна е намерено съкровище от неизвестен брой римски провинциални монети. Сведения за него са публикувани в бюлетина за колективните монетни находки, открити в България[1], като липсват данни за точното време на откриването му, както и за обстоятелствата, при които е било намерено. За колекцията на Националния археологическия институт с музей в София са откупени 23 монети, които са и предмет на настоящата публикация. Монетите са добре запазени, което позволява пълното им определяне. Находката, намерена във Варненския регион е хомогенна, състои се само от емисии на различни градове от провинциите Долна Мизия и Тракия, като разпределението им, в зависимост от монетарниците, където са отсечени, е следното:

1. Томи – 5
2. Дионисопол – 1
3. Одесос – 3
4. Марцианопол – 9
5. Анхиало – 4
6. Месамбрия – 1

В състава на съкровището преобладават емисиите на градовете, разположени на западнопонтийското крайбрежие, като единственото изключение е Марцианопол, намиращ се във вътрешността, но също недалеч от крайбрежието. От общото разпределение на монетите се вижда, че значителната част от тях – 18, принадлежат на монетарници в Долна Мизия, и само 5 на монетарници в Тракия. Характерно за находките с монети на градските управи от Северна България е, че в техния състав участват и монети на почти всички тракийски монетарници – в конкретния случай това са емисии на Анхиало и Месамбрия. С най-голям брой – 9 монети, почти половината от общото количество, е представена монетарницата на Марцианопол, което не е необичайно, имайки предвид богатото и интензивно монетосечене на този град.

Разпределението по владетели и монетарници е представено в следната таблица:

	№		1.	2.	3.	4.	5.	6.	Общо
№	Градска управа	Владетел	Макрин и Диадумениан	Елагабал и Юлия Меза	Гордиан III и Серапис	Гордиан III и Транквилина	Филип Араб и Отацилия Севера	Филип II и Серапис	
1.	Томи					4		1	5
2.	Дионисопол				1				1
3.	Одесос				1	2			3
4.	Марцианопол		2	2	1	3	1		9

5.	Анхиало				4			4
6.	Месамбрия						1	1
	Общо	2	2	3	13	1	2	23

Хронологическите граници на находката от Варненско са сравнително тесни, те обхващат времето от 217/218 до 249 г. Най-ранните монети в състава на съкровището са с имената на Макрин и Диадумениан (217 – 218), а най-късните са отсечени при управлението на Филип Араб (244 – 249), като някои от тях са с името на сина му Филип Цезар. При първоначалното съобщение двете монети на Елагабал и Юлия Меза от Марцианопол са определени като емисии едната на Макрин и Диадумениан, а другата на Гордиан III и Транквилина.

В количествено отношение, от монетите на различните императори най-голям брой – 16, са тези носещи името на Гордиан III, две трети от общия брой на монетите. Това не е изненадващо, тъй като по време на управлението на този император много от монетарниците на западнопонтийските градове като Одесос, Дионисопол, Анхиало осъществяват изключително интензивно монетно производство.

Изображенията върху реверса на монетите са конвенционални и добре познати, свързани основно с божествата и персонификациите от гръко-римския пантеон. От източните божества са представени Кибела и Серапис. Единственото изключение от тази иконография е върху една от двете най-ранни монети, на Макрин и Диадумениан (217 – 218), където върху реверса е представен императорът като триумфиращ конник с вдигната ръка, а пред коня повален пленник.

Само при Марцианопол надписите върху обратната страна на монетите започват с името на провинциалния управител, като върху тях са обозначени имената на следните легати:

1. F. Pontianus (217 – 218)
2. Iulius Antonius Seleucus (218 – 222)
3. Tullius Menophilus (239 – 240)
4. Prosius Tertullianus (241 – 242)
5. C. Ulpius Prastina Mesallinus (244 – 246)

Всички екземпляри в съкровището са от големите номинални стойности. Диаметрите на монетите в находката варират от 23,5 до 27 мм, а теглото от 8,66 до 14,40 г.

Сигнирани със знак за стойност върху реверса са всички монети на монетарниците от Долна Мизия, като с нумерална буква Е за V номинал са емисиите на Одесос, Марцианопол и Дионисопол, а с нумерална буква Δ (IV номинал) са тези на Томи. Въпреки че не са сигнирани монетите на монетарниците от Тракия, участващи в съкровището – Анхиало и Месамбрия, по метрични данни се отнасят също към големите номинални стойности.

Всички монети в съкровището имат общо иконографско сходство – върху техния аверс са представени два бюста един срещу друг – на императора и член на неговото семейство или на императора и Серапис. Най-рано типа с два образа върху аверса при монетарниците в Долна Мизия се появява върху монетите на Марцианопол, още при Септимий Север, по време на легата Flavius Ulpianus (211 – 212). При градовете от черноморското крайбрежие, чиито монети участват в разглежданата тук находка – Томи, Дионисопол, Одесос, Месамбрия, Анхиало този тип се възприема едва по времето на Гордиан III (238 – 244). Трезориране на монети с два образа на лицевата страна се проследява и при редица други находки, принадлежащи към този географски ареал в Североизточна България – Варненско, Шуменско.

Аналогични по състав и хронология съкровища, състоящи се основно от емисии с по два бюста на аверса, отсечени с имената на градове, членове на западнопонтийската

лига са много други находки от този регион, като от някои от селищата са известни повече от една находки:

2 находки от Снежина, Варненско:

Снежина I – 24 монети с 2 бюста на лицевата страна на Марцианопол, Дионисопол, Месамбрия, Анхиало и 1 медалион на Томи. Най-ранни на Каракала, най-късни – Филип Араб[2];

Снежина II – 42 монети на Марцианопол, Анхиало, Месамбрия, Бизия. Най-ранни са монети от времето на Каракала, най-късни – Филип Араб[3];

Славейково, Варненско – 110 монети на Томи, Дионисопол, Одесос, Марцианопол, Анхиало, Месамбрия; най-ранни са монети отсечени с името на Септимий Север, най-късни – Филип Араб[4];

3 находки от Цонево, Варненско:

Цонево I – 36 монети на Томи, Дионисопол, Одесос, Марцианопол, Месамбрия, Анхиало; най-ранни емисии на Септимий Север, най-късни монети – Филип Араб[5];

Цонево II – 241 монети на Томи, Дионисопол, Одесос, Марцианопол, Никополис ад Иструм, Анхиало, Месамбрия, както и 1 дупондий на Марк Аврелий и 4 на Плавтила; най-ранна е монетата на Марк Аврелий, най-късни – Филип Араб[6];

Цонево III – 18 монети на Одесос, Марцианопол, Месамбрия, Анхиало; най-ранни – Гордиан III, най-късни – Филип Араб[7];

Риш, Шуменско – 100 монети на Томи, Дионисопол, Одесос, Марцианопол, Никополис ад Иструм; най-ранни – Елагабал и Юлия Меза, най-късни – Филип Араб[8];

Смядово, Шуменско – третата находка – около 100 монети на Томи, Дионисопол, Одесос, Марцианопол, Месамбрия, Анхиало; най-ранни от времето на Септимий Север, най-късни – Филип Араб[9].

Всички тези съкровища с емисии на градски управи от Долна Мизия и Тракия имат за terminus post quem монети от време на управлението на Филип Араб (244 – 249). От същия регион са известни и още много други находки с монети на градските управи, които обаче са разпръснати, без данни за техния състав, произход и хронологически граници, както и много други, в които участват денари, антониниани и бронзови емисии на централната монетарница.

Находки с неясни или непълни данни относно състава, обема и местонамирането им не могат да бъдат използвани като сигурен източник на информация за конкретни исторически събития. По тази причина не може да се твърди със сигурност за находката от Варненско, въпреки че завършва с монети от времето на Филип Араб (244–249), че укриването ѝ е пряко свързано с варварските нашествия в средата на III в. Още повече, имайки предвид, че въпреки доброто състояние на монетите, дори и най-късните по време на отсичане имат определена степен на износеност, което показва, че по всяка вероятност са циркулирали и известен период след първоначалното им включване в монетната циркулация. Прекратяването на дейността на провинциалните монетарници в Долна Мизия и Тракия в средата на III в., при градовете участващи в съкровището – Дионисопол, Одесос, Анхиало при Гордиан III (238 – 244), а Томи, Марцианопол, Месамбрия при Филип Араб (244 – 249) съвсем не води до прекратяване на участието на монетите на градските управи в паричната циркулация на местните пазари. Те продължават да се използват като редовно платежно средство вероятно и през третата четвърт на III в. Известни са данни от други монетни съкровища, пак от района на Североизточна България – напр. находката от Оногур, Добричко[10], в чийто състав участват монети с два бюста на аверса, на същите градове, както при находката от Варненско, без Дионисопол. Хронологическите рамки

на провинциалните монети също са от Макрин и Диадумениан до Филип Араб, но освен емисиите на градските управи в нея участват и 9 антониниана, най-късните от времето на Клавдий II (268 – 270).

Имайки предвид това, относно времето на укриване на находката от Варненско единственото, което може да се твърди със сигурност е, че това е станало след 244 – 246 г., откогато датират и най-късните монети в нейния състав.

К А Т А Л О Г

ПРОВИНЦИЯ ДОЛНА МИЗИЯ

Томи

Гордиан III и Транквилина

1. Л. .... M ANTΩNI ГОРΔIANOC, в отреза → TPANKVΛI
NA

Бюстове на Гордиан III и Транквилина един срещу друг.

Оп. MHTPOПONT / O / V TOMEΩC

Зевс прав насреща, с глава наляво, с дясната ръка държи патера, с лявата жезъл. В полето вляво знак за стойност – Δ.

Pick, Regling 3508; Мушмов 2272; 27 мм, 12,83 г.

2. Л. AVT K M ANTΩNIOC ГОРΔI…., в отреза → .ABINIA TPA
.KVΛΛINA

Бюстове на Гордиан III и Транквилина един срещу друг.

Оп. ....POПO / NTOV TOM...

Зевс седнал на трон наляво, в лявата ръка държи патера, в дясната жезъл. В полето вдясно знак за стойност – Δ.

Pick, Regling 3511; Мушмов 2274; 25/27 мм, 9,84 г.

3. Л. .VT K M ANT ....., в отреза → ....IN…. TPA
NKVΛΛI..

Бюстове на Гордиан III и Транквилина един срещу друг.

Оп. M..POПO / ……., в отреза → EΩC

Зевс седнал на трон наляво, в лявата ръка държи патера, в дясната жезъл.

Pick, Regling 3511; Мушмов 2274; 27/26 мм, 10,29 г.

4. Л. AVT K M ANT ГОРΔIANOC AVГ CЄ, в отреза → TPANKVΛ
ΛЄINA

Бюстове на Гордиан III и Транквилина един срещу друг.

Оп. MHTPOПON / TOV TOMEΩC

Тюхе с калатос права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи кормило, в лявата рог на изобилието. В полето вляво знак за стойност – Δ.

Pick, Regling 3551; Мушмов 2284; 25 мм, 10,04 г.

Филип син и Серапис

5. Л. M IOVΛ ΦIΛIΠΠOC KAI, в отреза → CAP AVΓ
Бюстове на Филип син и Серапис един срещу друг.
Оп. M..... / TOV TOMEΩ, в отреза C
Кибела седнала на трон наляво, в дясната ръка държи патера, с лявата се подпира на тимпан, от двете ѝ страни – лъвове.
Pick, Regling 3604; Мушмов 2328; 26 мм, 14,40 г.

Дионисопол
Гордиан III и Серапис

6. Л. ..... ANTWNIOC……..
Бюстове на Гордиан III и Серапис един срещу друг.
Оп. ΔIONVCOΠ / OΛITΩN
Хигия права надясно, храни змия от патера. В полето вляво знак за стойност – Е.
Pick 395; Мушмов 133; 25 мм, 10,54 г.

Одесос
Гордиан III и Серапис

7. Л. ... M ANT ΓOPΔIANOC...
Бюстове на Гордиан III и Серапис един срещу друг.
Оп. OΔHCC / ЄITΩN
Асклепий прав насреща, с глава наляво, с дясната ръка се подпира на тояга, около която се увива змия. В полето вляво знак за стойност – Е.
Pick, Regling 2346; 27/26 мм, 10,19 г

Гордиан III и Транквилина

8. Л. AVT.....OPΔIANOC AVΓ CЄ, в отреза → TPANKVΛ
.ЄINA
Бюстове на Гордиан III и Транквилина един срещу друг.
Оп. .ΔHCC / .ITΩN
Тюхе права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи кормило, в лявата рог на изобилието. В полето вляво знак за стойност – Е.
Pick, Regling 2402; Мушмов 1697; 26 мм, 11,16 г

9. Л. .....NT..ΓOPΔIANOC AVΓ CЄ TP, в отреза → ANKVΛΛ
.....
Бюстове на Гордиан III и Транквилина един срещу друг.
Оп. .....C / EITΩ, в отреза N
Тюхе с крепостна корона, седнала на трон наляво, в лявата ръка държи кормило, в дясната рог на изобилието. В полето вляво знак за стойност – Е.
Pick, Regling 2399; Мушмов 1699; 25/26 мм, 10,80 г

Марцианопол

Макрин и Диадумениан (217–218)

10. С името на легата F. Pontianus (217–218)
Л. …….. K M ΟΠΕΛΛΙ ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC
Бюстове на Макрин и Диадумениан един срещу друг.
Оп. VΠ ΠΟΝΤΙΑΝΟV /....., в отреза → ΤΩΝ
Императорът на кон в ход надясно, с вдигната дясна ръка. Пред коня повален пленник. В полето вляво знак за стойност – Ε.
Христова, Жеков 139; 25 мм, 9,84 г

11. Л. …… CEVH MAKRINOC, в отреза → M ΟΠΠΕΛΙ
ΑΝΤΩΝΙΝ
ΟC
Бюстове на Макрин и Диадумениан един срещу друг.
Оп. VΠ ΠΟΝΤΙΑΝΟV MAP....., в отреза → ΛΙΤΩΝ
Конкордия права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера над горящ жертвеник, в лявата рог на изобилието. В полето вдясно знак за стойност – Є.
Мушмов 559; 25,5 мм, 10,14 г

Елагабал и Юлия Меза (218–222)

12. С името на легата Iulius Antonius Seleucus (218–222)
Л. …. M AVP ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC AVΓ ΙΟVΛ.....
Бюстове на Елагабал и Юлия Меза един срещу друг.
Оп. .... Λ ΑΝΤ CΕΛΕVΚΟV MΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙ, в отреза ..N
Хера права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, с лявата жезъл. В полето вдясно знак за стойност – Ε.
Pick 944; Мушмов 688; 26 мм, 9,36 г

13. Л. AVT K M AVP ΑΝΤΩΝΕΙΝΟC AVΓ ΙΟVΛΙΑ MAICA AVΓ
Бюстове на Елагабал и Юлия Меза един срещу друг.
Оп. VΠ Ι.. Λ ΑΝΤ CΕΛΕVΚΟV MΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩΝ
Тюхе права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи кормило, в лявата рог на изобилието. В полето вляво знак за стойност – Ε.
Pick 970; Мушмов 687; 27 мм, 9,92 г

Гордиан III и Серапис

С името на легата Tullius Menophilus (239–240)
14. Л. … M ΑΝΤ ΓΟΡΔΙΑΝΟC, в отреза → AVΓ
Бюстове на Гордиан III и Серапис един срещу друг.
Оп. VΠ ΜΕΝΟΦΙΛΟV M / ΑΡΚΙΑΝΟΠΟΛΙΤΩ
Хигия права надясно храни змия от патера. В полето вляво знак за стойност – Ε.
Pick 1150; Мушмов 821; 24/25 мм, 10,53 г

Гордиан III и Транквилина

С името на легата Prosius Tertullianus (241–242)

15. Л. .... M ANT ΓΟΡΔIANOC AVΓ .....

Бюстове на Гордиан III и Транквилина един срещу друг.

Оп. VΠ TEP....ΛIANOV / MAPKIANOΠO, в полето вдясно ↓ Λ / I / T / ΩN

Деметра права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи класове, в лявата дълга факла. В полето вляво знак за стойност – Е.

Varbanov 2040 27/25 мм, 10,78 г

16. Л. .....ΟΡΔIANOC AVΓ CЄB, в отреза →....NKVΛ.....

Бюстове на Гордиан III и Транквилина един срещу друг.

Оп. VΠ TEPTVΛΛIAN / OV MAP.....

Атина права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи сова, в лявата копие, долу вляво – щит. В полето вляво знак за стойност – Е.

Pick 1178; Мушмов 832; 25 мм, 9,71 г

17. Л. ..... ANT ΓΟΡΔIANOC AVΓ CЄB, в отреза → TPANKVΛ
ΛЄINA

Бюстове на Гордиан III и Транквилина един срещу друг.

Оп. VΠ TEPTVΛΛIANOV / MAPKIANOΠOΛI, в полето вдясно ↓ T / Ω / N

Немезида-Еквитас права насреща, с глава наляво. В дясната ръка държи везни, в лявата рог на изобилието, долу вляво – колело. В полето вляво знак за стойност – Е.

Pick 1185; Мушмов 834; 25 мм, 10,50 г

Филип Араб и Отацилия Севера (244 – 249)

С името на легата C. Ulpius Prastina Mesallinus (244 – 246)

18. Л. …….. ΛIΠΠOC….. / AK, в отреза → CЄBHPAC

Бюстове на Филип Араб и Отацилия Севера един срещу друг.

Оп. ……. MECCAΛ / ΛEINϒ M.....NO ↓ Π / OΛ / IE / TΩN

Аполон прав насреща, с глава надясно, с вдигната над нея дясна ръка. В лявата ръка държи лък над ствол с увита змия, вляво долу – колчан. В полето вляво знак за стойност – Е.

Pick 1199; Мушмов 844; 25/26 мм, 10,23 г

ПРОВИНЦИЯ ТРАКИЯ

Анхиало

Гордиан III и Транквилина

19. Л. .....ΟΡΔIANOC AVΓ CЄB, в отреза → TPANKVΛ
ΛEINA

Бюстове на Гордиан III и Транквилина един срещу друг.

Оп. …ANWN / AΓXIAΛEWN

Конкордия с калатос права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата рог на изобилието.

Strack 650; Мушмов 2948; 26 мм, 10,63 г

20. Л. …ANT ГОРΔIANOC AVГ CEB, в отреза → .PANKV….
Бюстове на Гордиан III и Транквилина един срещу друг.
Оп. OVΛΠIAN / Ω / N AГXIAΛEΩN
Серапис с калатос прав насреща, с глава наляво, с вдигната дясна ръка, в лявата държи жезъл.
Strack 651; Мушмов 2959; 25 мм, 9,61 г

21. Л. .VT K M ANT ГОРΔIANOC AVГ, в отреза → CЄB TPAN
.. ΛΛINA
Бюстове на Гордиан III и Транквилина един срещу друг.
Оп. OVΛП…/ AГXIAΛE, в отреза →.N
Атина седнала на трон, наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата копие, до трона – щит.
Strack 662; Мушмов 2937; 26/25 мм, 8,66 г

22. Л. AVT K M ANT ГОРΔIANOC AVГ CAB, в отреза → .PANKVΛΛI..
Бюстове на Гордиан III и Транквилина един срещу друг.
Оп. OVΛПIA / N / WN AГXIAΛEWN
Ника права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи венец, в лявата палмова клонка.
Strack 663; 23,5 мм, 9,44 г

Месамбрия
Филип II и Серапис

23. Л. MAP IOVΛIOC ФIΛIППOC, в отреза → KAICAP
Бюстове на Филип II и Серапис един срещу друг.
Оп. MECAMB / P .....
Конкордия с калатос права насреща, с глава наляво, в дясната ръка държи патера, в лявата рог на изобилието.
Karayotov 425; 26/25 мм, 10,43 г

Цитирана литература в каталога

Мушмов, Н. *Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе*. С., 1912.
Христова, Н., Г. Жеков. *Монетосеченето на Долна Мизия I–III в. Марцианополис*. Благоевград, 2010.
Pick, B. *Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien*. Berlin, 1898.
Pick, B., K. Regling. *Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien*. Berlin, 1910.
Strack, M. *Die Antiken Münzen von Thrakien*. Berlin, 1912.
Varbanov, I. *Greek Imperial coins and their values. Dacia, Moesia Superior, Moesia Inferior*. Bourgas, 2005.

Бележки

[1] **Юрукова, Й.** Монетните находки, открити в България през 1981 г. – *Археология*, 1 – 2, 1983, с. 113 – 117, конкр. с. 115.

[2] **Мирчев, М.** Колективни монетни находки от Варненско. – В: *Известия на Народния музей Варна*, VII, 1971, с. 183 – 200, конкр. с. 199.

[3] **Юрукова, Й.** Монетните находки, открити в България през 1971 и 1972 г. – *Археология*, 1, 1977, с. 67 – 73, конкр. с. 70.

[4] **Лазаров, Л.** Циркулация и трезориране на колониалните монети с по два образа на аверса (във връзка с находката от с. Славейково, Провадийско) – *Нумизматични изследвания*, 3 – 4, 1996, с. 3 – 43, конкр. с. 3.

[5] **Мирчев, М.** Колективни монетни находки. – В: *Известия на Варненското археологическо дружество*, XII, 1961, с. 141–143, конкр. с. 141.

[6] **Мирчев, М., Д. Златарски.** Колективна монетна находка от с. Цонево. – В: *Известия на Народния музей Варна*, III, 1967, с. 217 – 222, конкр. с. 217.

[7] **Юрукова, Й.** Монетните находки, открити в България през 1977 и 1978 г. – *Археология*, 4, 1979, с. 59–65, конкр. с. 62.

[8] **Герасимов, Т.** Монетни съкровища, намерени в България през 1966 г. – В: *Известия на Археологическия институт*, XXX, 1967, с. 187 – 192, конкр. с. 189.

[9] **Юрукова, Й.** Монетните находки, открити в България през 1981 г. – *Археология*, 1 – 2, 1983, с. 113–117, конкр. с. 115.

[1] **Торбатов, С.** Монетна находка от Оногур, Добричко. – В: *Известия на Народния музей Варна*, 26 (41), 1990, с. 50 – 55, конкр. с. 50.

HOARD OF BRONZE COINS OF THE MUNICIPALITIES FOUND IN THE REGION OF VARNA, NORTH-EASTERN BULGARIA

Miroslava Dotkova

The article presents 23 Roman Provincial coins from a hoard discovered in the 80`s of the last century at the region of Varna. The coins have been used by mints in the provinces of Moesia Inferior and Thracia. They were struck in the first half of the 3rd century AD at Tomis (Gordian III and Tranquillina – 4; Philip Caesar – 1), Dionysopolis (Gordian III – 1), Odessos (Gordian III – 1; Gordian III and Tranquillina – 2), Marcianopolis (Macrinus and Diadumenian – 2; Elagabalus and Iulia Maesa 2; Gordian III – 1; Gordian III and Tranquillina – 3; Philip I and Otacilia Severa – 1), Anchialos (Gordian III and Tranquillina – 4) and Mesambria (Philip Caesar – 1). The latest coins of the hoard were struck in AD 244–249.

The author presents some comparisons with other hoards from the same period found at that region.

Обр. 1. Томи, Гордиан III и Транквилина
Fig. 1. Tomis, Gordianus III and Tranqulina

Обр. 2. Томи, Гордиан III и Транквилина
Fig. 2. Tomis, Gordianus III and Tranqulina

Обр. 3. Томи, Гордиан III и Транквилина
Fig. 3. Tomis, Gordianus III and Tranqulina

Обр. 4. Томи, Гордиан III и Транквилина
Fig. 4. Tomis, Gordianus III and Tranqulina

Обр. 5. Томи, Филип Цезар и Серапис
Fig. 5. Tomis, Philip and Serapis

Обр. 6. Дионисопол, Гордиан III и Серапис
Fig. 6. Dionisopol, Gordianus III and Serapis

Обр. 7. Одесос, Гордиан III и Серапис
Fig. 7. Odessos, Gordianus III and Serapis

Обр. 8. Гордиан III и Транквилина
Fig. 8. Gordianus III and Tranqulina

Обр. 9. Гордиан III и Транквилина
Fig. 9. Gordianus III and Tranqulina

Обр. 10. Марцианопол, Макрин и Диадумениан
Fig. 10. Marcianopol, Macrinus and Diadumenianus

Обр. 11. Марцианопол, Макрин и Диадумениан
Fig. 11. Marcianopol, Macrinus and Diadumenianus

Обр. 12. Марцианопол, Елагабал и Юлия Меза
Fig. 12. Marcianopol, Elagabalus and Julia Maesa

Обр. 13. Марцианопол, Елагабал и Юлия Меза
Fig. 13. Marcianopol, Elagabalus and Julia Maesa

Обр. 14. Марцианопол, Гордиан III и Серапис
Fig. 14. Marcianopol, Gordianus III and Serapis

Обр. 15. Марцианопол, Гордиан III и Транквилина
Fig. 15. Marcianopol, Gordianus III and Tranqulina

Обр. 16. Марцианопол, Гордиан III и Транквилина
Fig. 16. Marcianopol, Gordianus III and Tranqulina

Обр. 17. Марцианопол, Гордиан III и Транквилина
Fig. 17. Marcianopol, Gordianus III and Tranqulina

Обр. 18. Марцианопол, Филип Араб и Отацилия Севера
Fig. 18. Marcianopol, Philip I and Otacilia Severa

Обр. 19. Анхиало, Гордиан III и Транквилина
Fig. 19. Anchialo, Gordianus III and Tranqulina

Обр. 20. Анхиало, Гордиан III и Транквилина
Fig. 20. Anchialo, Gordianus III and Tranqulina

Обр. 21. Анхиало, Гордиан III и Транквилина
Fig. 21. Anchialo, Gordianus III and Tranqulina

Обр. 22. Анхиало, Гордиан III и Транквилина
Fig. 22. Anchialo, Gordianus III and Tranqulina

Обр. 23. Месамбрия, Филип Цезар и Серапис
Fig. 23. Mesambria, Philip Caeser and Serapis

МОНЕТИ ОТ ПРОУЧВАНЕТО НА МАРТИРИУМА НА ЕПИСКОПСКАТА БАЗИЛИКА В ГРАД САНДАНСКИ

Светослава Филипова

Епископската базилика е открита при спасителни археологически разкопки през 1989 г. от директора на Археологическия музей в гр. Сандански Владимир Петков. Началото на системното проучване е поставено през следващата 1990 г. от екип с ръководители проф. Александра Димитрова-Милчева и Владимир Петков. В резултат на дългогодишните разкопки (повече от две десетилетия) е открит един от най-представителните паметници на раннохристиянската архитектура и култура в България – епископският комплекс[1]. В центъра му е разположена класическа трикорабна базилика, впечатляваща със своята монументалност, вътрешна архитектура, подови мозайки и стенописи. Епископският комплекс включва и други значими архитектурни структури – баптистерий, атрий и други постройки. Резултатите от археологическите разкрития показват три фази в изграждането на комплекса, като с най-съществено значение са първата (през IV в.) и втората фаза (през V в.). Третият строителен период обхваща средата на VI в., когато е обновен интериорът на базиликата и са добавени нови помещения вътре в сградата и анекси извън нея. Откритите масивни останки от пожари с различна интензивност в отделните части на археологическия обект, дават категорично потвърждение, че базиликата и принадлежащият й комплекс са унищожени при огромен пожар, най-вероятно свързан с варварските нашествия през втората половина на VI в., при нападенията на славяните към Солун. Едно от най-важните открития в района на Епископският комплекс е направено през 2012 г. На площ от 120 кв.м на северозапад от притвора на Епископската базилика е разкрит мартириум с аязмо[2]. Новооткритият мартириум представлява култова постройка или храм, построен обикновено върху лобното място или гроба на християнски мъченик или помещение, в което се съхраняват мощите на мъченик или мъченици. По тази причина той се явява най-святото място в комплекса, а оттам и в целия раннохристиянски град, чийто наследник е днешният Сандански.

При археологическите проучвания на мартириума през 2012 г. са намерени 33 монети. Осем от тях са отсечени в периода IV – I пр. Хр. При четири от монетите изображенията върху лицевата и опаката им страна са заличени. Датировката им в този период е въз основа на определени външни белези. Три от монетите, сечени през II в. пр. Хр., са от типа Глава на речния бог Стримон/Тризъбец и надпис ΜΑΚΕ/ΔΟΝΩΝ (**Обр. 1 – 2**). Тези монети започват да се секат при Филип V (221 – 179 г. пр Хр.) след сключения в Апамея мир през 188 г. пр. Хр. в монетарницата на Амфиполис. С възобновяване на македонското монетосечене, прекратено след поражението при Кеноскефале през 197 г. пр. Хр., Филип V провежда мащабна монетна реформа, част от която е и сеченето на автономни монети на редица градове и на „македонския народ“[3]. Част от тези монети са и споменатите по-горе, като техният район на разпространение е Югозападна България с поречията на Струма и Места[4]. Последната монета от тази група

е автономна монета на Амфиполис, сечена през II – I в. пр. Хр. Тя е с изображение на глава на Артемида върху лицето си и бик върху опакото[5].

Тези монети са намерени в насипа и са извън конкретния археологически контекст, свързан с проучването на мартириума. Същевременно при разкопки в Сандански са намирани монети на Филип II Македонски (359 – 336 г. пр. Хр.), Александър Велики (3363 – 23 г. пр. Хр.), Касандър (316 – 297 г. пр. Хр.), монети на Амфипол, Пела, Филипи, Маронея (II – I в пр. Хр.)[6]. Известни са и колективни монетни находки от периода II – I в. пр. Хр. от района на средното течение на р. Струма[7], което е категорично доказателство за съществуването на селищни структури през този период.

Следващата група монети е в пряка връзка с хронологията на епископския комплекс. Тя обхваща периода 312/313 г. – 474 г. Монетите са 24 и според запазените изображения и надписи върху аверсите си се разпределят:

- Лициний I (308 – 324 г.) – 1 бр.;
- Константин I (306 – 337 г.) – 2 бр.;
- Константин II (317 – 340 г.) – 1 бр.;
- Констанций II (324 – 361 г.) – 2 бр.;
- Валентиниан I (364 – 375 г.) – 1 бр.;
- Валенс (364 – 378 г.) – 1 бр.;
- Грациан (367 – 383 г.) – 1 бр.;
- Валентиниан II (375-392 г.) – 1 бр.;
- Теодосий I (379- – 395 г.) – 3 бр.;
- Аркадий (383 – 408 г.) – 4 бр.;
- Евдоксия (400 – 408 г.) – 1 бр.;
- Хонорий (393 – 423 г.) – 1 бр.;
- Лъв I (457 – 474 г.) – 1 бр.

Монетата на Лициний I е сечена през 313 г. в монетарницата на Хераклея (**Обр. 3**). Тя е от фолис с тегло 2,43 г. от типа IOVI CONS/ERVATORI AVGG с изображение на Юпитер, държащ скиптър и Виктория върху глобус[8]. Първата монета на Константин I (**Обр. 4**) е от същия тип, отсечена през 312 – 313 г. в монетарницата на Кизик[9]. Следващата негова монета е от типа VICTORIAE LAETAE PRINC PERP с две Виктории прави една срещу друга, държащи щит с надпис VOT PR върху олтар. Отсечена е в монетарницата на Сисция през 318 – 319 г. (**Обр. 5**).

Монетата на Константин II (317 – 340 г.) е отсечена в периода 337 – 340 г. след смъртта на Константин Велики и въведеният от него династичен принцип на престолонаследието, който оставя властта в ръцете на трите му синове: Константин II (317 – 340 г.), Констанций II (324 – 361 г.)[10] и Констанс (333 – 350 г.)[11] и двамата му племенници – Далмаций (335 – 338 г.)[12] и Анабалиан[13]. Монетата на Константин II е от втория вариант на типа GLORI/A EXER/CITVS (двама войни прави с копия и щитове, между тях едно знаме). Марката на монетарницата е заличена (**Обр. 6**).

Двете монети на Констанций II (324 – 361 г.) са отсечени в периода 351 – 361 г. През 346/348 г. Констанций II и Констанс провеждат монетна реформа, която цели стабилизирането на бронзовите номинали и съотношението между тях, като се увеличават теглата им[14]. Въвеждат се три номинала – майорина, центенионалис и нумос (Æ2, Æ3, Æ4). Монетната реформа бързо претърпява поражение[15]. Още през 348 г. започват да се секат монети с номинал Æ2 с две стойности – 1/60 и 1/72 от либрата[16]. Тежкият номинал излиза от употреба и след 354 г. до края на управлението на Констанций II повече не се сече. Едната монета на Констанций с номинал AE3 и тегло 2,79 г. е от най-популярния вариант на типа FEL TEMP REPARATIO с изображение на Виртус, пробождащ с копие

падащ от кон неприятел. Тези серии се секат след 348 г. и са във връзка с победата над Персия. Втората монета на Констанций II е сечена в периода 355 – 361 г. Тя е от типа SPES REIPVBLICE (Виртус прав с копие и глобус) и е отсечена в монетарницата на Хераклея[17].

Следващите три монети са сечени в периода 364 – 378 г. – съвместното управление на Валентиниан I (от 364 до 375 г.), Валенс (364 – 378 г.) и Грациан (от 367 г.). Представени са двата най-характерни реверсни типа за този период – SECVRITAS / REIPVBLICAE с Виктория с венец и палмова клонка при монетата на Валентиниан I (**Обр. 7**) и GLORIA RO/MANORVM с Императорът с лабарум и пленник при монетите на Валенс (**Обр. 8**) и Грациан (**Обр. 9**). Монетите на Валентиниан I и Грациан са отсечени в монетарницата на Сисция, а монетата на Валенс – в Тесалоника.

Следващата група монети обхваща периода 383 – 408 г. Седем от тях (една на Валентиниан II, 3 на Теодосий I и 3 на Аркадий) са от един от най-разпространените типове монети за този период – SALVS REI/PVBLICAE с изображение на Виктория с трофей и пленник. Сеченето му започва през 388 г. след отвоюването от Теодосий I на Запада, който е в ръцете на узурпатора Магнус Максимус[18]. Монети с него секат Валентиниан II до убийството му във Виена през 392 г., Теодосий I до смъртта си 395 г., Аркадий и Хонорий от 393 г., когато и той получава титлата Август и приключва в 395 г. в монетарниците на Източната римска империя, в 402 г. в Аквилея[19] и в 408 г. в Рим[20]. Запазените марки на монетарници са Хераклея за една от монетите на Теодосий I и Кизик за монета на Аркадий (**Обр. 11**). Четвъртата монета на Аркадий е отсечена през 383 г. отново в монетарницата на Кизик (**Обр. 10**) и е с вотивен надпис VOT V[21]. Представените монети са с номинал AE4. През 400 – 408 г. е отсечена монетата на съпругата на Аркадий – Евдоксия. Върху гърба й е представена седящата на трон императрица (**Обр. 12**). Монетата е с номинал AE3. От същия период е и монетата на императора на Западната Римска империя – Хонорий. Тя е с номинал AE4 от типа CONCORDIA AVG с изображение на кръст във венец (**Обр. 13**).

Последната монета от V век е минима на Лъв I (457 – 474 г.). Върху реверса й е представен монограм на императора. Четири от монетите са с напълно заличени изображения върху аверса и реверса си. Според метричните им данни монетите могат да се отнесат към края на IV – V век.

Според запазените марки на монетарниците си монетите от IV – V век се разпределят:

- Сисция – 3 бр.;
- Хераклея – 3 бр.;
- Кизик – 3 бр.;
- Тесалоника – 1 бр.

Въпреки че индикациите на монетарниците са запазени само при 10 от монетите, намерени при проучването на мартириума, се наблюдава характерното за IV – V век доминиране на отсечените в Балканските и източни монетарници монети, както и тези на Сисция (**Вж. Графика 1**). Същите наблюдения се отнасят и за късноантичните монети, намерени при проучването на обект „Поща“[22], късноантичната гробница-мавзолей[23] в Сандански, колективна монетна находка от района на късноантичния град[24] и др.

Последната монета от монетния комплекс е на Юстиниан I (527 – 565 г.). Тя е 16 нумии и е отсечена в монетарницата на Тесалоника около 538 – 542 г. (**Обр. 14**). Тези монети се намират предимно в района на Тесалоника, Долнодунавския лимес, до където достигат по теченията на Вардар и Морава[25]. Изследвайки част от намерените в България монети, Лъчезар Лазаров трасира още един път на разпространението им – по поречието

Разпределение на късноантичните монети по монетарници

на р. Струма[26]. В подкрепа на това твърдение, освен коментираните от него монетни находки от Катунци[27] и Пернишката крепост[28] е и представената тук монета, както и монетите от 16 нумии, намерени при археологическите проучвания на крепостта при Долно Церово, Благоевградско[29], Кюстендил – антична Пауталия[30] с. Кошарево, Брезнишко[31] и София[32]. Монети от този номинал са намерени в Кюстендилските села Таваличево (1 монета) и Друмохар (1 монета). В нумизматичния фонд на РИМ – Благоевград се съхраняват още няколко монети от 16 нумии – от с. Митино, местността Айдарица (2 монети), с. Коларово, местността Чуката (1 монета) и с. Богородица (1 монета)[*]. И трите села са разположени в района на град Петрич. От района на Гоце Делчев произхожда колективна монетна находка от 58 монети на Анастасий I, Юстин I и Юстиниан I, като 11 от монетите са от 16 нумии. В колективната монетна находка от с. Зелениград, Трънско, също присъства една монета от 16 нумии[33].

Както вече бе споменато в началото на това изследване, проучвателите на епископския комплекс свързват неговото разрушаване със славянските нашествия от втората половина на VI век. Въпреки че най-късната монета от проучването на мартириума е малко по-ранна, (което не изключва продължителен период на циркулирането й) в подкрепа на мнението, че градът при Сандански е разрушен при голямото славянско нашествие от 577 – 578 г.[34] е колективната монетна находка от раннохристиянската базилика, разкрита при проучването на обект „Поща“[35], която е една от многото подобни, намерени в България[36]. Подобна е картината и при други градове и селища в Югозападна България: крепостта на хълма „Кракра“ до Перник[37] късноантичния град Германия[38]; Пауталия[39]; крепостта в местността „Големи Връм“ до с. Коркина, Кюстендилско; Никополис ад Нестум[40]. По сведения на Менандър около 100 000 славяни нахлуват в Тракия, като преминават в Македония и Тесалия[41]. Тази ситуация отразява масовите разрушения, свързани със славянските нашествия на Балканския полуостров, като съдбата на античния Сандански не е по-различна от тази на други антични градове на територията на България.

К А Т А Л О Г

Автономна монета на Македония, II в. пр. Хр.
Л. Глава на речния бог Стримон надясно.
Оп. ... Тризъбец украсен с панделки надясно.
Æ; 6,05 г.; 19/20 мм.

Автономна монета на Македония, II в. пр. Хр.
Л. Глава на речния бог Стримон надясно.
Оп. ΜΑΚΕ/ΔΟΝΩΝ Тризъбец украсен с панделки надясно.
Æ; 7,90 г.; 21/21 мм (**Обр. 1**).

[*] Информацията е на колегата Маргарита Андонова, на която благодаря.

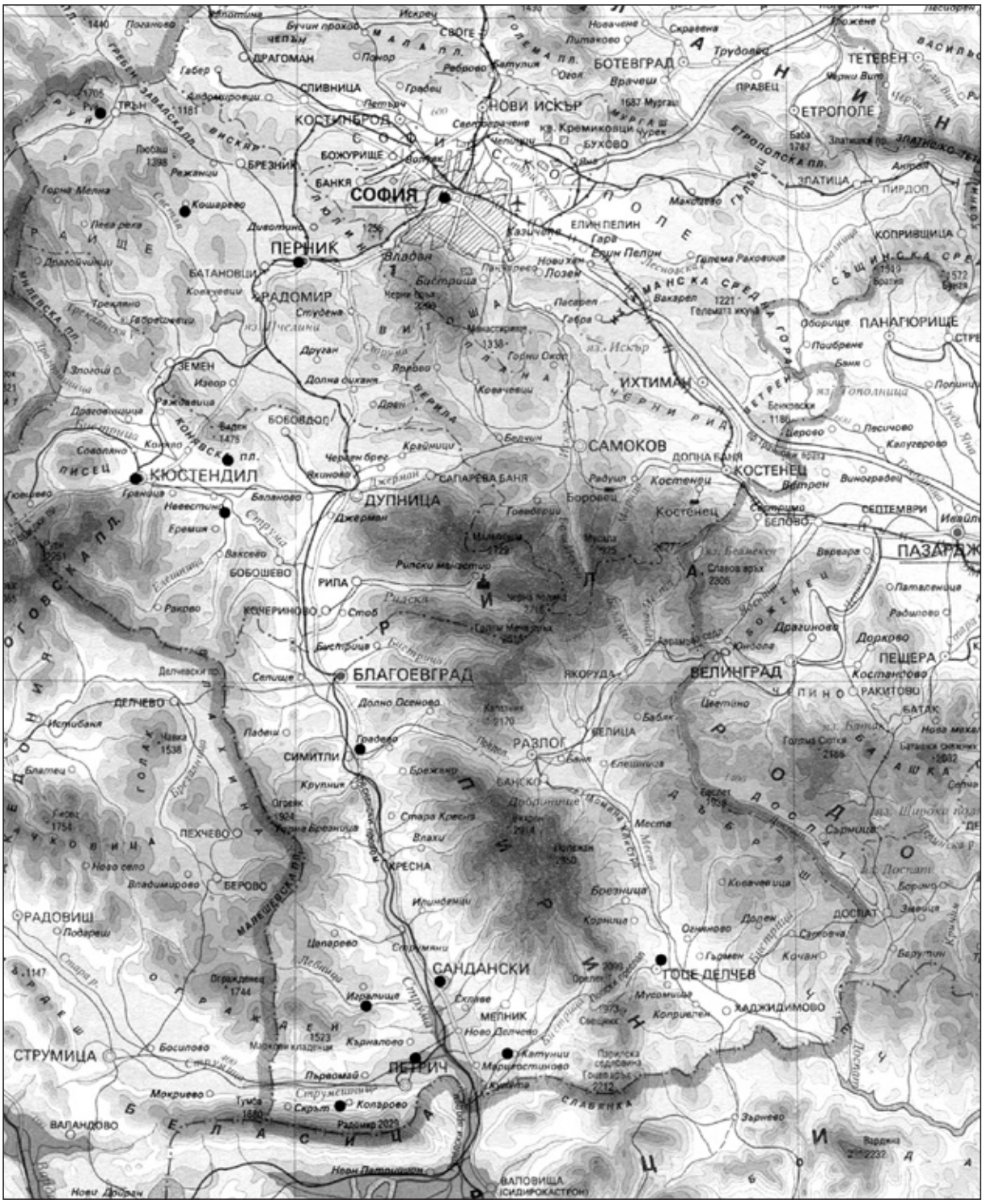

Карта 1: Топография на монетите от 16 нумии на Юстиниан I (527 – 565 г.), намерени в Югозападна България

Автономна монета на Македония, II в. пр. Хр.
Л. Глава на речния бог Стримон надясно.
Оп. ΜΑΚΕ/ΔΟΝΩΝ Тризъбец украсен с панделки надясно. Два монограма.
Æ; 8,03 г.; 21/23 мм (**Обр. 2**.)
SNG Cop. 1299; **Gaebler** taf. II, 25; **Драганов 2001**, 788

Амфиполис, 187-31 г. пр. Хр.
Л. Глава на Артемида над.
Оп. .../ΛΙΤΩΝ Бик над.
Æ; 4,35 г.; 17/15 мм.
SNG Cop. 72-73

Лициний I, *308-324 г.*
Хераклея, 313 г.
Л.: IMP C VAL LICIN LICINIVS PF AVG Глава с лавров венец над.
Оп.: IOVI CONS/ERVATORI AVGG / SMHT. Юпитер прав нал. държи скиптър и Виктория върху глобус. Вляво – орел с венец в човката си. В полето в л. – Г.
Æ Фолис; 2,43 г.; 22/21 мм (**Обр. 3**).
RIC VI, 73

Константин I, *306 – 324 г.*
Кизик, 312 – 313 г.
Л. IMP C FL VAL CONSTANTINVS PF AVG Глава с лавров венец над.
Оп.: IOVI CONS/ERVATORI / SMK. Юпитер прав нал. държи скиптър и Виктория върху глобус. Вляво – орел с венец в човката си. В полето в л. – Г.
Æ Фолис; 2,56 г.; 19/23 мм (**Обр. 4**).
RIC VI, 105c

Константин I, *306 – 337 г.*
Сисция, 318 – 319 г.
Л.: IMP CONSTANTINVS PF AVG Бюст с шлем и ризница над.
Оп.: VICTORIAE LAETAE PRINC PERP/..SIS.. Две Виктории прави една срещу друга държат щит с надпис VOT PR върху олтар.
Æ; 2,94 г.; 17/17 мм (**Обр. 5**).

Константин II, *317 – 340 г.*
337 – 340 г.
Л.: CONSTAN/TINVS AVG Бюст с лавров венец и ризница над.
Оп.: GLORI/A EXER/CITVS Двама войни прави с копия и щитове, между тях едно знаме.
Æ; 1,65 г.; 15/15 мм (**Обр. 6**).

Констанций II, *324 – 361 г.*
Хераклея, 355 – 361 г.
Л.: ... Бюст с диадема над.
Оп.: ... /SMHA Виртус прав с копие и глобус.
Æ4; 1,25 г.; 11/11 мм.
LRBC 1905

Констанций II, *324 – 361 г.*
351 – 361 г.
Л.: ... Бюст с диадема над.
Оп.: ... Виртус пробожда с копие паднал от кон неприятел.
Æ3; 2,79 г.; 16/16 мм.

Валентиниан I, *364 – 375 г.*
Сисция, 367 – 375 г.
Л.: DN VALENTINI/ANVS PF AVG Бюст с диадема над.
Оп.: SECVRITAS / REIPVBLICAE / ASISC… Виктория в ход на л. с венец и палмова клонка. В полето в л. – К над Р, в д. – Q.
*Æ*3; 2,54 г.; 17/17 мм (**Обр. 7**).
LRBC 1378

Валенс, *364 – 378 г.*
Тесалоника, 364-367 г.
Л.: DN VALEN/S PF AVG Бюст с диадема над.
Оп.: GLORIA RO/...VM / •TESГ Императорът с лабарум влачи пленник за косите.
*Æ*3; 2,35 г.; 17/16 мм (**Обр. 8**).
LRBC 1709

Грациан, *367 – 383 г.*
Сисция, 367 – 375 г.
Л.: DN GRATIANVS PF AVG Бюст с диадема над.
Оп.: GLORIA RO/MANORVM/ASISCA Императорът с лабарум влачи пленник за косите. В полето в л. – S над •, в д. – C над Á.
*Æ*3; 1,66 г.; 18/17 мм (**Обр. 9**).
LRBC 1453

Валентиниан II, *375 – 392 г.*
Заличена марка на монетарница, 388 – 392 г.
Л.: DN VALENTINIANVS PF AVG Бюст с диадема над.
Оп.: SALVS REI/PVBLICAE Виктория с трофей и пленник.
*Æ*4; 0,80 г.; 12/12 мм.

Теодосий I, *379 – 395 г.*
Хераклея, 388 – 392 г.
Л.: .../SIVS PF AVG Бюст с диадема над.
Оп.: ... / SMHA Виктория с трофей и пленник.
*Æ*4; 1,03 г.; 12/12 мм.
LRBC 1984

Теодосий I, *379 – 395 г.*
Заличена марка на монетарница, 388 – 395 г.
Л.: DN THEODO/SIVS PF AVG Бюст с диадема над.
Оп.: SALVS REI/PVBLICAE Виктория с трофей и пленник.
*Æ*4; 1,21 г.; 13/13 мм

Теодосий I, *379 – 395 г.*
Заличена марка на монетарница, 388 – 395 г.
Л.: .../SIVS PF AVG Бюст с диадема над.
Оп.: .../PVBLICAE Виктория с трофей и пленник.
*Æ*4; 1,32 г.; 13/14 мм.

Аркадий, *383 – 408 г.*
Кизик, 383 г.
Л.: DN ARCADIVS PF AVG Бюст с диадема над.
Оп.: VOT V в лавров венец. В отреза – SMKB.
Æ4; 1,33 г.; 13/13 мм (**Обр. 10**).
LRBC 2562

Аркадий, *383 – 408 г.*
Заличена марка на монетарница, 388 – 395 г.
Л.: DN ARCA… Бюст с диадема над.
Оп.: ... Виктория с трофей и пленник.
Æ4; 1,00 г.; 12/12 мм.

Аркадий, *383 – 408 г.*
Заличена марка на монетарница, 388 – 395 г.
Л.: DN ARC… PF AVG Бюст с диадема над.
Оп.: ... Виктория с трофей и пленник.
Æ4; 0,98 г.; 13/12 мм.

Аркадий, *383 – 408 г.*
Кизик, 388 – 392 г.
Л.: DN ARCADIVS PF AVG Бюст с диадема над.
Оп.: SALVS REI/PVBLICAE / SMKГ Виктория с трофей и пленник.
Æ4; 1,21 г.; 13/13 мм (**Обр. 11**).
LRBC 2570

Евдоксия, съпруга на Аркадий.
Заличена марка на монетарница, 400 – 408 г.
Л.: ... Бюст с диадема над.
Оп.: ... Императрицата седи на трон насреща.
Æ3; 1,13 г.; 13/14 мм (**Обр. 12**)..

Хонорий, *393 – 423 г.*
Заличена марка на монетарница, 402 – 408 г.
Л.: DN HONO… Бюст с диадема над.
Оп.: CONCORD…AVG Кръст във венец.
Æ4; 0,58 г.; 10/10 мм (**Обр. 13**).

Лъв I, *457 – 474 г.*
Л.: ... Бюст с диадема над.
Оп.: Монограм.
Æ4; 1,00 г.; 10/11 мм.

Юстиниан I, *527-565 г.*
Тесалоника, 527-538 г.
Л.: DN IVSTINIANVS PP AVG Бюст с диадема над.
Оп.: AISP.
Æ; 16 нумии; 5,57 г.; 20/21 мм (**Обр. 14**).

Съкращения в каталога

Драганов 2001 = Д. Драганов. *Монетите на македонските царе. Част II: от Филип III Аридей до Персей. Номинали, типове, цени*. Ямбол, 2001.

Gaebler = H. Gaebler. *Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands. Band IV: Makedonien und Paionia*. Berlin, 1935.

LRBC = P. Hill, J. Kent, R. Carson. *Late Roman Bronze Coinage*. London, 1960.

RIC VI = C.H.V. Sutherland. *The Roman Imperial Coinage*. Vol. VI, London, 1967.

SNG Cop. = Sylloge Nummorum Graecorum. *The Royal collection of coins and medals, Danish National Museum, Copenhagen, Macedonia*. Copenhagen, 1943.

Бележки

[1] **Петков, В.** История на археологическите проучвания в град Сандански (1917 – 2002 г.). – В: А. Димитрова-Милчева, В. Кацарова (ред.) *Spartacus II. 2075 години от въстанието на Спартак. Трако-римско наследство. 2000 години християнство*. В. Търново, 2006, с. 243.

[2] **Петков, В.** Археологически разкопки на Епископска базилика в гр. Сандански, обект „Мартириум". – В: *Археологически открития и разкопки през 2012 г.* С., 2013, с. 307 – 309.

[3] **Драганов, Д.** *Монетите на македонските царе. Част II: от Филип III Аридей до Персей. Номинали, типове, цени*. Ямбол, 2001, с. 113 – 119 и цит. там литература.

[4] **Прокопов, И.** Находки от Македонски монети в региона на Горна и Средна Струма от края на III в. до I в. пр. Хр. – В: *Пауталия'85*. Кюстендил, 1985, с. 7 – 8; **Прокопов, И.** Елинистически и ранноримски монети. – В: А. Божкова, П. Делев (ред.) *Копривлен. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев – Драма 1998 – 1999 г.* С., 2002, с. 249; **Filipova, S., Prokopov, I., Paunov, E.** *The Numismatic Collection of the Regional Historical Museum at Kyustendil (ancient Ulpia Pautalia).* Part I. *Greek, Thracian Macedonian, Roman Republican and Roman Provincial Coins*. (Coin Collections and Coin Hoards from Bulgaria /CCCHBulg/, Vol. II in series). Sofia, 2009, p. 13.

[5] **Sylloge Nummorum Graecorum.** *The Royal collection of coins and medals, Danish National Museum, Copenhagen, Macedonia*. Copenhagen, 1943, No 72 – 73.

[6] **Димитрова-Милчева, Ал.** Сандански (Sandanski) (Свети Врач) от Античността до Средновековието. – В: Р. Иванов (ред.) *Римски и ранновизантийски градове в България.* Т. I, С., 2002, с. 269; **Филипова, Св.** Монети от разкопките на късноантична базилика в гр. Сандански. – В: Е. Генчева (ред.) *Югоизточна Европа през античността VI в. пр. Хр. – началото на VII в. сл. Хр. Studia in Honorem Aleksandrae Dimitrova-Milcheva.* С., 2008, с. 532.

[7] **Прокопов, И.** Находки от Македонски монети..., с. 6–10; **Прокопов, И.** Циркулацията на бронзовите монети на Филип V и Персей в Югозападна България. – *Нумизматика*, 3, XX, 1986, с. 5 – 20; **Prokopov, I.** The circulation of bronze coins in South-Western Thrace from the end of the 3rd to the end of the 1st century B.C. – In: *Proceedings of the 10th International Congress of Numismatics*. London, 1986, pp. 89 – 93.

[8] **Sutherland, H. V.** *The Roman Imperial Coinage.* Vol. VI. London, 1967, p. 541, No 73.

[9] Ibidem, p. 594, No 105c.

[10] **Vagi, D. L.** *Coinage and History of the Roman Empire. C. 82 B.C.–A.D. 480.* Vol. I: *History*. Sidney, Ohio, U.S.A., 1999, pp. 500–510; **Grant, M.** *The Roman Emperors. A Biographical guide to the Rulers of Imperial Rome 31 B.C.–A.D. 476.* New York, 1985, pp. 242 – 246.

[11] **Vagi, D. L.** Op. cit., pp. 497–500; **Grant, M.** Op. cit., p. 247 – 248.

[12] **Vagi, D. L.** Op. cit., p. 491 – 492.

[13] Ibidem, p. 492 – 494.

[14] **Depeyrot, G.** Le systeme monetaire de Diocletian a la fin de l'Empire Romain. – *Revue belge de numismatique et de sigilographie*, 138, 1992, p. 54 – 55.

[15] **Hendy, M. F.** *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1450*. Cambridge, 1985, pp. 468 – 470.

[16] **Marot, T.** *Las monedas del Macellum de Gerasa (Yaras, Jordania).* Madrid, 1998, p. 80 – 81.

[17] **Carson, R.A.G., Kent, J.P.C.** *Late Roman Bronze Coinage.* Part II. London, 1960, p. 83, No 1905.

[18] Ibidem, p. 43.

[19] Ibidem, p. 68.

[20] Ibidem, p. 62.

[21] Ibidem, p. 98, No 2570.

[22] **Филипова, Св.** Монети от разкопките…, с. 533 – 544.

[23] **Филипова, Св.** Монети от късноантична гробница-мавзолей от гр. Сандански. – В: *Известия на исторически музей – Благоевград*, III, 2003, с. 68.

[24] **Филипова, Св.** Колективна монетна находка от района на град Сандански. – *В: Известия на исторически музей – Кюстендил. Трудове на научната група*, II, 2002, с. 47.

[25] **Metkalf, D. M.** The Copper Coinage of Thessalonika under Justinian I. – *Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften*, 127 Band, Wien, 1976, S. 33.

[26] **Лазаров, Л.** Монети от 16 нумии на Юстиниан I, сечени в Тесалоника и открити в България. – *Нумизматика*, 1–2, 1991, с. 20.

[27] **Герасимов, Т.** Колективни находки на монети през последните години. – В: *Известия на археологическия институт*, XVIII, 1952, с. 400.

[28] **Юрукова, Й.** Антични и ранновизантийски монети. – В: *Перник.* Т. I, С., 1981, с. 227, обр. 89 – 90, 249.

[29] **Филипова, Св.** Късноантични монети от Благоевградска община. – В: *Известия на исторически музей – Благоевград*, II, 2001, с. 44.

[30] **Филипова, Св.** Монетна циркулация в Пауталия през VI в. – В: *Известия на Регионален исторически музей – Русе*, IX, Русе, 2005, с. 87.

[31] **Паунов, Е.** Находката от ранновизантийски фолиси от с. Зелениград (Трънско) и монетната циркулация през V – VI в. в Югозападна България. – В: *Известия на исторически музей – Кюстендил*, VIII, 1997, с. 144.

[32] **Божкова, Б.** Монетни находки от археологически комплекс (IV – VII в.) „Южен парк – Лозенец", София. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 1, 2004, с. 77; **Аладжова, Д.** Разпространение на монетите от 16 нумии на император Юстиниан I. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 9, 2013, с. 94.

[33] **Паунов, Е.** Цит. съч., с. 138.

[34] **Ангелов, Д.** *История на Византия.* Т. I, С., 1976, с. 161; **Велков, В.** *Градът в Тракия и Дакия през късната античност*. С., 1959, с. 50; **Мутафчиев, П.** *Лекции по история на Византия.* Т. I, С., 1995, с. 259.

[35] **Филипова, Св.** Монети от разкопките…, с. 534.

[36] **Jurukova, J.** Les invasions slaves an sud du Danube d'apres les tresors monetaires en Bulgarie. – *Byzantinobulgarica*, III, 1969, p. 155–263.; **Пенчев, В.** Колективна находка от медни византийски монети, намерена при разкопките на Никополис ад Нестум. – *Нумизматика*, 1988, 4, с. 24–38.

[37] **Юрукова, Й.** Цит. съч, с. 234.

[38] **Филипова, Св.** Монети от разкопките в късноантичния град Германия. – *Нумизматика и сфрагистика*, 1–2, VIII, 2001, с. 53.

[39] **Филипова, Св.** Монетна циркулация ..., с. 87.

[40] **Пенчев, В.** Цит. съч., с. 24–38.

[41] **Menander.** *Fragmenta*. – *Гръцки извори за българската история,* т. II, С., 1958, с. 230–231, 251.

COINS FROM THE EXCAVATIONS OF THE BISHOP BASILICA'S MARTYRIUM IN THE TOWN OF SANDANSKI

Svetoslava Filipova

During archaeological excavations in 2012 of the Bishop Basilica's martyrium in the town of Sandanski (Blagoevgrad province) 33 ancient coins were found. Eight of them were struck within the 4th – 1st century BC period. These coins were discovered in the heap of earth and they could not be related to concrete archaeological context connected with the martyrium's examination. At the same time, coins from the same period have been found during precedent

excavations in the town of Sandanski, which is a definite testimony for the existence of a pre-Roman settlement.

The next group of coins corresponds directly to the Bishop complex's chronology and dates within the period of 312/313 – 474 AD. According to the images and the inscriptions preserved on their averse they were struck in the name of the following emperors: Licinius I (308–324) – 1 coin; Constantine I (306–337) – 2 coins; Constantine II (317–340) – 1 coin; Constantius II (324–361) – 2 coins; Valentinian I (364–375) – 1 coin; Valens (364–378) – 1 coin; Gratian (367–383) – 1 coin; Valentinian II (375–392) – 1 coins; Theodosius I (379–395) – 3 coins; Arcadius (383–408) – 4 coins; Eudoxia (400–408) – 1 coin; Honorius (393–423) – 1 coin; Leo I (457–474) – 1 coin. According to the preserved mints' brands the 4th – 5th century coins are grouped as follows: Siscia – 3 coins; Heraclea – 3 coins; Kyzikus – 3 coins; Thessalonica – 1 coin. Although the brands of the mints are preserved only on 10 of the coins found during the martyrium's examination, the typical 4th – 5th centuries' domination of coins struck in the Balkans and the Eastern mints, as well as in Siscia, is observed. The last coin of the coin complex belongs to Justinian I (527–565). Its value is 16 *nummi*, being struck in Thessalonica mint around 538–542 AD, and it is a subsequent testimony for the presence of these coins along the Struma River course. The Bishop complex's researchers link its destruction with the Slavonic invasions from the second half of the 4th century. Similar was the situation in other towns and settlements in Southwest Bulgaria. That situation was connected with huge destructions that followed the Slavonic invasions on the Balkan Peninsula. The destiny of the ancient town of Sandanski wasn't quite different from that of other ancient towns situated on the territory of nowadays Bulgaria.

Обр. 1-2. Автономна монета на Македония, II в. пр. Хр.
Fig. 1-2. Independent coinage of Macedonia, 2nd C. BC

Обр. 3. Фолис на Лициний I, 308-324 г.
Fig. 3. Licinius I, 308-324, folles

Обр. 4. Фолис на Константин I, 306 – 324 г.
Fig. 4. Constantinus I, 306-324, folles

Обр. 5. Фолис на Константин I, 306 – 324 г.
Fig. 5. Constantinus I, 306-324, folles

Обр. 6. Константин II, 317 – 340 г.
Fig. 6. Constantnus II, 317-340

Обр. 7. Валентиниан I, 364 – 375 г.
Fig. 7. Valentianus I, 364-375

Обр. 8. Валенс, 364 – 378 г.
Fig. 8. Valens, 364-378

Обр. 9. Грациан, 367 – 383 г.
Fig. 9. Gratianus, 367-383

Обр. 10. Аркадий, 383 – 408 г.
Fig. 10. Arcadius, 383-408

Обр. 11. Аркадий, 383 – 408 г.
Fig. 11. Arcadius, 383-408

Обр. 12. Евдоксия, съпруга на Аркадий.
Fig. 12. Eudoxia, wife of emperor Arcadius

Обр. 13. Хонорий, 393 – 423 г.
Fig. 13. Honorius, 393-423

Обр. 14. Юстиниан I, 527-565 г.
Fig. 14. Justinian I, 527-565

МОНЕТИТЕ, ИМПЕРАТОРСКАТА ДВОЙКА И ХРИСТИЯНСКАТА ИДЕОЛОГИЯ ПРЕЗ V ВЕК

Дочка Владимирова-Аладжова

В изследванията върху античната култура се открива една особена хронологична симетрия, според която съществуват два фундаментални периода за дефинирането на човека, на неговите социални и културни характеристики: V и IV в. пр.Хр. в Гърция – за езичеството и IV – V в. сл.Хр. – за християнската мисъл[1]. Трябва да се уточни, че петото столетие след Христа символизира трансформациите в обществото от езичество към християнство, на прехода от Рим към Византия[2]. Установяването на новите норми в живота и управлението на държавата намира отражение и в достигналите до нас паметници. В тази връзка монетите се явяват огледало на времето и процесите, които протичат в него. Един от примерите в тази насока са възпоменателните солиди, отсечени по повод женитбата на император Валентиниан III и Лициния Евдоксия; император Марциан и Пулхерия и император Анастасий и Ариадна. Това са редки и интересни монети, чиито образи и сцени символизират навлизането на християнските обреди в живота[3]. По каноните на религията скрепяването и обявяването на брака в църквата с официална публична церемония се счита за задължително[4]. Това се отнася както за императора и висшите слоеве, така и за обикновеното население[5]. Това събитие е съпроводено с ритуали, които имат богата символика, между които е, младоженецът да дарява булката с пояс[6]и пръстен[7] и др. Изследователите на процесите предполагат, че включването на пръстена в церемонията е станало през V в, когато императорите отсичат специални монети по случай своето бракосъчетание: Валентиниан III с Лициния Евдоксия, Марциан и Пулхерия, Анастасий и Ариадна[8]. Тези възпоменателни знаци са предназначени за избрани лица близки до владетеля и присъствали на церемонията[9]. Малкото на брой известни монети от този тип подсказва, че става дума за твърде ограничен кръг от приближените на императора, които са били удостоени с привилегията да получат тези злата.

Известни са само четири различни вида сватбени солида, на чиито реверс е представена брачната императорска двойка[10]. Най-ранният е на император Теодосий II (408 – 450) по повод сватбата на неговата дъщеря Лициния Евдоксия с имератора на Запада – Валентиниан III в 437 г. (Обр. 1). Старшият император и баща на булката – Теодосий II е представен в средата между брачната двойката, като Валентиниан III е в дясно от него, а Лициния Евдоксия в ляво. Теодосий II играе ролята на *pronubus* (свидетел на женитбата), свързва ръцете на булката и младоженеца, жест познат като *dextrarum iunctio,* традиционален символ за брачен живот (съпружество) в римската императорска иконография. Трите фигури са облечени в императорско облекло; Лициния Евдоксия е с корона с *prependoulia,* докато короната на Валентиниан III е *stemma* с орнамент в центъра, но без *prependoulia*[11]. Разкошната корона от перли на булката за първи път се появява върху монетите на императрицата и остава нейн неизменен символ[12] (Обр. 2). И трите фигури са с нимб около главата. В тази композиция могат да се разчетат най-малко два символа, които внушават превъзходството на Източната империя пред Западната. Първо, това е

по-високата фигура на Теодосий II в средата, който се явява „посланник“ на Христос и свидетел на брака, въпреки, че „де юре“ Теодосий II и Валентиниан III са равнопоставени като императори. Второ, прави впечатление, че ръката на Лициния Евдоксия е върху тази на Валентиниан III, което може да се тълкува, като знак за превъзходство в брака, предвид нейния произход.

Известен е още един тип златна монета свързана с брака на Валентиниан III, но която е издадена от негово име[13] (Обр. 3). Лицето е твърде необичайно и се появява за първи път върху неговите монети – бюстово изображение с индивидуални черти на Валентиниан III, с шлем надясно. Върху обратната страна се повтаря сцената от монетите на Теодосий II. Теодосий II (бащата на булката) е в средата, Валентиниан III вдясно от него, а Лициния Евдоксия вляво. И трите фигури са с нимб, което подчертава тяхната божествена природа. Свързването на ръцете на Валентиниан III и Лициния Евдоския в средата би следвало да демонстрира равнопоставеността на двете части на империята, но поставената отгоре ръка на Лициния Евдоксия, загатва идеята за субординация, която не следва да се хиперболизира, предвид общоприето представяне на двойката на Изток. В отреза е изписано COMOB, белег за отсечените монети в западната част на империята. Описаните по-горе парични знаци са интересни не само от нумизматична гледна точка, но от политическа и идеологическа. Празнува се сватбата на императора на западната империя Валентиниан III с Лициния Евдоксия, дъщерята на императора на изтока – Теодосий II. Церемонията се състояла в Константинопол в църквата „Света София“ през октомври 437 г. Това е „сватбата на века“, която се възприема, като обединението на двете империи. Монетите на Теодосий II и Валентиниан III по повод женитбата на последния са известни в ограничен брой, което показва, че те са в малки емисии, пуснати по повод сватбеното тържество и са за ограничен брой гости – най-близките и високопоставени хора. Монетите отговарят на стандарта за солиди – 4,41гр.[14]

Следващите две, по-късни емисии на брачни солиди, са свързани с женитбата на Пулхерия и Марциан в 450 г.[15] и Ариадна и Анастасий от 491 г.[16].

Четиринадесет години след сватбата на император Валентиниан III и Лициния Евдоксия се състояла женитбата на император Марциан с Пулхерия (Обр. 4). Събитието е отбелязано с възпоменателни монети, върху които церемонията е предадена в духа на християнската религия. За сега е публикуван само един екземпляр от сбирката на *Hunterian Museum and Art Gallery, University of Glasgow*[17]. За първи път върху тях се появява образът на Христос, между младоженеца и булката. Той е изобразен с кръстовиден нимб, хитон и химатион, а двете му ръце са поставени върху раменете на младоженците. Отдясно на Христос е Марциан, отляво – Пулхерия, като двамата са с нимб около главата, държат се с десните си ръце поставени пред Христос. Изображението на главата на Христос не е много ясна и отделни детайли не могат да се разграничат [18]. Христос е между новобрачната двойка и това определя неговата роля не само като свидетел на брака, но и като неговата висша благословия. В сравнение с предходните солиди, той е на мястото на император Теодосий II[19]. Върху монетите на Марциан и Пулхерия булката отново е с разкошна корона с *prependoulia* върху главата, докато короната на младоженеца е семпла и без *prependoulia*.

Хронологически следват монетите издадени 40 години след тези на Марциан – на император Анастасий I и Ариадна (Обр. 5). Известна е отново една монета от сбирката Дъмбъртон Оукс, която е поставена в касета и е част от съкровището от Требизонд[20]. Върху лицето ѝ е представен императорът във военно облекло, насреща. Върху опакото е изобразена брачната двойка, която демонстрира смиреност; между тях е Христос с кръ-

стовиден нимб, хитон и химатион. Той е с дълга брада и косите му падат свободно върху раменете. Анастасий стои от дясната му страна, а Ариадна в лявата, като двете фигури са с тривърхи релефни корони, но без нимб. *Prependoulia* висят от двете страни на лицето на Ариадна, но няма такива при Анастасий[21]. Младоженците са се хванали с десните си ръце пред Спасителя, чиито образ се различава от предходните солиди на Марциан. В монетата на Анастасий – Христос излъчва величие и от художествена гледна точка представлява нов етап в развитието на византийското изкуство[22]. Появата на фигурата на Христос в двете последно описани брачни емисии е резултат на засилената християнизация в римо-византийското общество и виждането за брака през пети век[23]. Освен това трябва да се отбележи, че представянето на Христос върху въпросните екземпляри може да се тълкува и като продиктувано от ситуацията. Булките Пулхерия и Ариадна нямат жив роднина (баща или брат), който да свидетелства за техния брачен съюз[24]. Още повече, че при Пулхерия нещата са по-сложни – тя е дала обет за безбрачие и сватбата ѝ с Марциан е с уговорката, че той ще уважи нейния обет за целомъдрие, което я определя като „Булка на Христос“[25]. Сватбата на Пулхерия с Марциан е наложена от историческата ситуация, плод е на политически инженеринг, чрез който сестрата на Теодосий II става императрица и едновременно с това спазва обета си пред Бог. Поддръжниците на Марциан били срещу женитбата му със сестрата на Теодосий II, като спекулират и предпочитат да игнорират нейния 37 годишен обет за девственост в името на появата на наследник от този брак. Това не е сериозно, тъй като Пулхерия е жена на възраст и не може да има наследник, което в случая не налага тя да прекъсне обета си. Липсата на шанс за наследник е проблем, но той остава на заден план, тъй като освен Пулхерия няма друг член от семейството на Теодосий II, който да легитимира Марциан на трона[26]. Трябва да се отбележи, че поведението на Пулхерия в служба на Всевишния е безукорна. Тя играе активна роля в религиозния живот и един от успехите ѝ е каноничното обявяване на Дева Мария за Богородица на Първия ефески събор. Тя поръчва изграждането на много нови църкви в Константинопол, част от които са посветени на Дева Мария. Нейната набожност и богоугодни действия са оценени не само приживе, а и след смъртта ѝ, когато е обявена за светица от Западната католическа църква и Източната православна църква.

Сватбените солиди от пети век са сечени само в продължение на 53 години, от края на четвъртото до началото на последното му десетилетие. Това е времето на повсеместното налагане на християнството и установяването на нови норми в обществения и политическия живот. Анализът на разгледаните монети очертава два кръга от взаимно свързани проблеми – нумизматични и идеологически. Първите се отнасят до изображенията върху монетите. Лицевата им страна е заета от образа на императора, който е най-важната фигура, облечен е във военно облекло, дори когато върху обратната страна е представена императорската двойка редом с Христос. Тази композиция върху реверса наследява модела на номизмата по повод женитбата на Валентиниан III и Лициния Евдоксия в 437 г., където централна фигура върху опакото е бащата на булката – източния император Теодосий II[27]. По-късната му замяната е фундаментална и въпреки императорския протокол Марциан и Пулхерия (по-късно Анастасий и Ариадна) възприемат сцената с благославящия ги Христос. Новата композиция се възпроизвежда и върху накитите (пръстени, пояси, пандантиви) включени в брачната церемония[28], но след пети век спира да се използва и се появява отново към края девети. Новата конфигурация освен визуален и естетически ефект е заредена със силни идеологически аргументи. Един от тях свързва появата на Христос върху въпросните солиди с неговата подкрепа за ролята на императрицата в легитимацията на новия император[29]. Императриците

Пулхерия и Ариадна са августи преди женитбата им, повод за мемориалните монети и това в случая определя тяхната водеща роля в узаконяването властта на императорите Марциан и Анастасий, а присъствието на Христос демонстрира, че новият император има и божията благословия[30].

Иконографията на сватбените солиди изразява идеята и е интуитивен код за това, че императорският статут се споделя от двете фигури и това е благословено от Христос. Новият визуален модел безапелационно легитимира ролята и авторитета на императрицата през Vвек[31]. Споменатите императрици – Лициния Евдоксия, Пулхерия и Ариадна са жени с характер, които са доказали своята съпричастност към властта и управлението. Това се демонстрира и от техните изображенията с регалиите на императорската власт върху монети и паметници на приложното изкуство. Лициния Евдоксия е представена върху опакото на свои монети седнала на трон, държи в ръцете си императорски жезъл с кръст и кълбо с кръст (Обр.5). Върху плочки от слонова с изображението на Ариадна, тя е с корона с висулки от перли, държи кълбо с кръст и жезъл, облечена е в императорски *loros,* с изрисуван побеждаващия император върху *tablion,* висящ върху гърдите ѝ [32] (Обр.6). Това се примери, при които императрицата недвусмислено се идентифицира, като владетеля на държавата с всички регалии и инсигнии[33].

Производството на гореописаните възпоменателни монети от V в. следва традицията на римските императорски сватбени монети, на които императорът и императрицата се държат за ръце пред погледа на *pronuba* Конкордиа, която се персонифицира със съгласието. В столетието на прехода от езичество към християнство, от Рим към Византия, сватбените мемориални солиди пропагандират властта на императора дадена му от Бога, но същевременно демонстрират значението и авторитета на императрицата и ролята ѝ в държавните и църковни дела[34]. Разширената функция на тези златни монети е продиктувана от конкретната историческа обстановка, при която е важна пропагандата на императорската власт и утвърждаването на християнския светоглед.

Бележки

[1] **Conte, G.** B. Latin Literature. A history. Baltimore and London.1994; **Георгиева, С**. (прев.). Св. Аврелий Августин. Избрани писма до жени. София, 2012.

[2] **Mitchell, St**. A History of the Later Roman Empire. AD 284 – 641. The Transformation of the Ancient World. Oxford, 2007. 101 – 154.

[3] Повече за това вж. **Denis, P**. Scenes of marriage in Byzantium. *Rotunda* 28/3, 1995, 18 – 23; **Swift, E.** Style and function in Roman decoration: living with objects and interiors. Farnham, 2009, 154 – 159.

[4] Интересни гледни точки за брака и как той придобил специфично християнска идентичност. Поставят се проблемите присъщи на съвместяването на светски и физически отношения със света, като в крайна сметка бракът се превръща в тайнство. Този двоен аспект на християнския брак е формиращ принцип през цялото Средновековие вж. **Reynolds, P.L**. Marriage in the Western Church: The Christianization of Marriage During the Patristic and Early Medieval Periods. Brill, 1994.

[5] Подробности за християнските канони и литургичните аспекти при женитбата вж. **Meyendorff, J.** Christian marriage in Byzantium: the canonical and liturgical tradition. – Dumbarton Oaks Paper, Vol. 44, 1990, 99 – 107. Wahsington D.C.

[6] За подаръците при женитба вж. **Woodfin, W. T.** An Officer and a Gentleman: Transformations in the Iconcgraphy of a Warrior Saint. – Dumbarton Oaks Paper, 60. Washington, D.C., 2007, 111 – 144; 282 – 283, 285; **Поляковская, М. А., А. А. Чекалова.** Византия: быт и нравы. Москва, 1989, 162; **Vikan, G**. Art and Marriage in Early Byzantium. Dumbarton Oaks Paper, Vol. 44, 1990, 145 – 163. Wahsington D.C. 145 – 163; **Walker, A.** Numismatic and Metrological Parallels for the Iconography

of Early Byzantine Marriage Juwelry the Question of the Crowned Bride. In: Travaux et Mémores 16, Mélanges Cécile Morrisson, Paris, 2010, 849 – 863.

[7] За един сватбен пръстен от България с характерния за повода надпис вж. **Владимирова-Аладжова, Д.** Златен пръстен с надпис от с. Стан, Шуменско. – Acta musei varnaensis, vol. III, № 2, Варна, 2005, 241 – 245.

[8] **Talbot Rise, T.** Everyday Life in Byzantium. New York, 1967 160; **Walker, A.** Numismatic and Metrological Parallels …… 853.

[9] Традицията продължава и през VI в. се издават вече и големи златни номинали – медальони. Император Тиберий II Константин (578 – 582) отсича златен медальон (90,52г) по повод женитбата на дъщеря си Charito l 582 г. Върху медальона са изобразени библейски сцени и надписи на гръцки, отсечен е в Константинопол и е монтиран в касета с богата ажурна украса (http://www.issnn.com/hjb-ancientcoins/docs/geminiauctic – Gemini, VI, 2010).

[10] Общият им брой е малко над 10 екземпляра, от които за две има съмнение за тяхната автентичност: от Теодосий II (5 – 7 познати екземпляра, като два са проблематични); Марциан (за женитбата му с Пулхерия – 1 известен екземпляр); Анастасий I (женитбата му с Ариадна – 1 известен екземпляр).

[11] **Walker, A.** Numismatic and Metrological Parallels…… 852.

[12] Повече за облеклото на булката вж. **Parani, M.G.** Byzantine Bridal Costume. – https://www.academia.edu/578063/_Byzantine_Bridal_Costume_in_._A_Tribute_to_the_A._G._Leventis_Foundation_on_the_Occasion_of_Its_20th_Anniversary_Nicosia_2000_185 – 216.

[13] **Grierson, Ph. and Mays, M.** Cataloque of the late Roman Coins in the Dumbarton Oaks and in the Whittemore collection: from Arcadius and Honorius to the accession of Anastasius, Washington DC, 1992, 145. – 146, pl.15, № 395.; http://www.acsearch.info/search.html?search=similar%3A25034#6 – A. Tkalec AG Auction February 2001 (19.02.2001), Lot 432.

[14] **Carson, R. A. G., Kent, J. P. C., Burnett, D. M**. The Roman Imperial Coinage. London, 1994, 363 – 384.

[15] **Robertson, A.S.** Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet. University of Glasgow, vol.V: Diocletian (Reform) to Zeno, Oxford 1982, 485, № 2, pl. 94.

[16] **Walker, A.** Numismatic and Metrological Parallels ……853.

[17] **Robertson, A.S.** Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet…… 1982, 485, № 2, pl. 94.

[18] **Zacos, G. and Veglery, A**. Marriage Solidi of the Fifth Century. – The Numismatic Circular, 1960, 68, 73 – 74.

[19] **Zacos, G. and Veglery, A**. Marriage Solidi of ……. 73 – 74; **Grierson, Ph. and Mays, M.** Cataloque of the late Roman .....188.

[20] **Walker, A.** Numismatic and Metrological Parallels….. 861.

[21] **Walker, A.** Numismatic and Metrological Parallels ….853.

[22] **Zacos, G. and Veglery, A**. Marriage Solidi of ……. 73 – 74.

[23] **Walker, A.** Numismatic and Metrological Parallels…. 853; **Nathan, G. S.** The family in late antiquity; the rise of Christianity and the endurance oftradition. London, 2000, 74 – 106.

[24] **Walker, A.** Numismatic and Metrological Parallels…. 853; **Holum, K. G.** Theodosian Empresses. Women and Imperial Dominion in Late Antiquity. Berkeley/Los Angeles/London, 1982, 208 – 209.

[25] **Holum, K. G.** Theodosian Empresses. Women and Imperial……. 209.

[26] **Beers, W.** Faction Politics and the Transfer of Power at the Accession of Marcian-Summary. Athens Dialogues.Volume1.Issue2.2013. http://argos.chs.harvard.edu/cgibin/WebObjects/eJournal.woa/wa/dist?dis=174.

[27] **Brubaker, L., Tobler, H**. The Gender of Money…..580.

[28] **Walker, A.** Numismatic and Metrological Parallels…. 854 – 859.

[29] Когато Теодосий II починал в 450 г., неговата сестра Пулхерия (августа от 414 г.) избира Марциан и се жени за него, като по този начин утвърждава и своето наследство на трона. Лъв II умира през 474 г. на седем години, скоро след смъртта на своя дядо, тронът преминал в ръцете на неговия баща Зенон и неговата майка августа Ариадна (дъщеря на Лъв I). След смъртта на Зенон през 491 г. Ариадна се жени за Анастасий и нейният статут на августа за пореден път се потвърж-

дава, първо като дъщеря на един император, майка на друг и съпруга на трети, така тя официализира статуса на втория си съпруг като император. Това се подкрепя и от факта, че Ариадна няма монети от сватбата с първия си съпруг Зенон, но тогава нейният баща Лъв I е жив.

[30] **Brubaker, L., Tobler, H**. The Gender of Money: ……581.

[31] **Schade, K.** Frauen in der Spätantike-Status und Repräsentation. Eine Untersuchung zur römischen und frühbyzantinischen Bildniskunst. Mainz 2003.

[32] **Woodfin, W. T**. An Officer and a Gentleman: Transformations in the Iconcgraphy of a Warrior Saint. – Dumbarton Oaks Paper, 60. Washington, D.C.,2007, 111 – 144.

[33] **Agelova, D.** The ivories of Ariadne and ideas about female imperial authority in Rome and early Byzantium, *Gesta* 43, I, 2004, 1 – 15.

[34] **Aladzhova D**. The Impact of Christianity on the Marriage Solidi of the Fifth Century. St Sophia Conference – proceedings. Sofia, 2014 (in print).

THE COINS, THE ROYAL COUPLE AND THE CHRISTIAN IDEOLOGY IN THE 5TH CENTURY

Dochka Vladimirova-Aladzhova

The 5th century symbolizes the transformations in society and the transition from paganism to Christianity, from Roman to Byzantine Empire. The establishment of new socials and governing norms impacted art as evidenced by the survived artefacts. Consequently, coins can be viewed as a mirror of the time and the processes taking place at any particular time history. As an example of this are the commemorative gold coins – solidi – issued on the occasion of the wedding of Emperor Valentinian III to Licinia Eudoxia, the wedding of Emperor Marcian to Pulcheria and the wedding of Emperor Anastasius I to Ariadne. These solidi are rare and interesting coins whose images and interpretations symbolize the introduction of the Christian rituals in the everyday life.

The analysis of the marriage solidi defines two interconnected ranges of problems: numismatic and ideological. With the issue of commemorative gold coins, the state presented the emperor's wedding as an act blessed by God. At the same time, varying the visual model contributed to the legitimization of the role and the authority of the empress in the 5th century.

The minting of the 5th century commemorative coins described above follows the tradition of the Roman imperial marriage coins, on which the emperor and the empress join hands under the supervision of the pronuba Concordia, the personification of concord. However, during the transition from paganism to Christianity, from Rome to Byzantium, the marriage solidi were assigned additional functions. They promoted the power of the emperor, given to him by God, and confirmed the significance and the authority of the empress as well as her role in the state and church affairs.

Обр. 1. Теодосий II (408 – 450). Злато. Сватбен солид на Валентиниан III и Лициния Евдоксия (437 г.) (по Walker 2010, 861)
Fig. 1. Theodosius II (408–450). Gold. Wedding solidus of Valentinian III and Licinia Eudoxia (437) (after Walker 2010, 861)

Обр. 2. Валентиниан III (425 – 455). Злато. Сватбен солид на Валентиниан III и Лициния Евдоксия (437 г.) (по A. Tkalec AG Auction, 19.02.2001)
Fig. 2. Valentinian III (425–455). Gold. Wedding solidus of Valentinian III and Licinia Eudoxia (437) (after A. Tkalec AG Auction, 19.02.2001)

Обр. 3. Марциан (450 – 457). Злато. Сватбен солид на Марциан и Пулхерия (450 г.) (по Walker 2010, 861)
Fig. 3. Marcian (450–457). Gold. Wedding solidus of Marcian and Pulcheria (450) (after Walker 2010, 861)

Обр. 4. Анастасий I (491 – 518). Злато. Сватбен солид на Анастасий I и Ариадне (491 г.) (по Walker 2010, 861)
Fig. 4. Anastasius I (491–518). Gold. Wedding solidus of Anastasius I and Ariadne (491) (after Walker 2010, 861)

Обр. 5. Лициния Евдоксия. Злато, солид (източник: http://www.flickr.com/photos/antiquitiesproject/page36/)
Fig. 5. Licinia Eudoxia. Gold, solidus (source: http://www.flickr.com/photos/antiquitiesproject/page36/)

Обр. 6. Ариадна (474 – 515). Диптих, слонова кост (по W.Woodfin 2007; http://www.issnn.com/hjb-ancientcoins/docs/geminiauctic – Gemini, VI, 2010)
Fig. 6. Ariadne (474–515). Diptych, ivory (after W.Woodfin 2007; http://www.issnn.com/hjb-ancientcoins/docs/geminiauctic – Gemini, VI, 2010)

ВОДОСНАБДИТЕЛНИ И КАНАЛИЗАЦИОННИ СЪОРЪЖЕНИЯ НА КЪСНОАНТИЧНАТА И СРЕДНОВЕКОВНА КРЕПОСТ „ТУИДА“ В ГРАД СЛИВЕН

Николай Сираков

През ранновизантийския период Туида е една от известните крепости в днешна Южна България. Туида се намира в североизточния край на гр. Сливен в м. Хисарлъка, непосредствено до кв. „Ново село“. Местността Хисарлъка в гр. Сливен е разположена в южните поли на Сливенската планина между прохода Вратник и Стидовската планина. Естественo защитеният хълм, както и близостта на важни стратегически и търговски пътища, свързващи Южна със Северна България, позволяват изграждането на цитаделата.

От 1982 г. в продължение на 10 години Историческият музей – Сливен, съвместно с НАИМ при БАН, осъществиха мащабни археологически проучвания на площ от 45 дка (**Обр. 1**). На база стратиграфски наблюдения извършени при проучването на крепостта са регистрирани културни пластове от елинистическата, късноантичната, ранновизантийската и средновековната епоха[1]. В стените на северната порта като сполии са употребени масивни блокове от зеленикав пясъчник с гнезда за скоби с форма на „лястовича опашка“. Строителната техника на свързване на каменни квадри с метални скоби започва да се практикува още в V в. пр.Хр. и се използва докъм III в. сл.Хр. Намирането на такива блокове допуска, че някъде в границите на V в. пр. Хр. докъм III в. на хълма е извършвано монументално строителство[2]. През 1982 г. и 1987 г се откриват и два епиграфски паметника с името на крепостта – Т(С)уида. По палеографски белези те се датират в началото на III в. Второто важно сведение е информацията за характера на селището определено като тържище[3].

В средата на IV в. е издигната крепостта в м. Хисарлъка в Сливен. Тя обхваща площ от над 40 дка и по план и строителна техника е изградена в традициите на античното военно строителство. След приемането на Миланския едикт през 313 г. в чертите на укреплението е построена епископска трикорабна базилика и шестконхален баптистерий с мозайка и писцина, който е уникално явление по българските земи[4] (**Обр. 2**). Ценни за науката са осмият открит в България печат на княз Борис I[5], голямото разнообразие на керамични изделия, костени предмети и накити[6] (**Обр. 3**).

За да може населението от крепостта да устоява на продължителна обсада е необходимо да има запаси от храна и питейна вода. Един от начините за снабдяване с прясна вода е изграждането на укрепени проходи и подземни тунели. На западния стръмен склон на хълма, върху който е издигната крепостта, западно от западната крепостна стена, са изследвани две стратегически съоръжения – укрепени проходи към крепостта. Те осигуряват достъп в момент на обсада до реката в западното подножие на възвишението с построената върху него крепост.

През 1970 г. Е. Бацова провежда сондажни проучвания, извън западната крепостна стена и открива проход от два масивни зида, спускащи се към коритото на Новоселска река. Двата зида оформят външен водоснабдителен проход, който по всяка вероятност се е използвал за снабдяване на крепостта с вода от близката река. Стените му са изгра-

дени от пояси от камъни, споени с хоросан и от пояси по 5 реда тухли. Зидарията следва наклона на терена, редовете са хоризонтални, разположени стъпаловидно едни спрямо други. Проходът е широк 2,55 м. Подът е гладък и се спуща стръмно надолу под ъгъл 23˚, следвайки естествения наклон на терена. По всяка вероятност проходът е без покривна конструкция[7] (**Обр. 4**).

За преодоляване на водоснабдителните проблеми на големите селища и крепости по време на обсада се утвърждава изграждането на укрепени външни водоснабдителни проходи. Те са осигурявали скрит, сравнително защитен надежден достъп до вода. Такива съоръжения са ни познати от Русе[8]; Търново[9]; Червен[10]; Ловеч[11] и Мелник[12].

В средата на V в., изградената през IV в. късноантична крепост е силно разрушена след опустошителен набег на хуните. В първата половина на VI в. крепостта е възстановена почти из основи, като се изграждат допълнителни съоръжения. Тогава вероятно е изграден външният водоснабдителен проход. Основание за това дават археологическият материал, както и характерната за епохата техника на строеж – зидария от ломен камък, хоросан и изравняване с петредови тухлени пояси[13].

На около 4 м западно и на 1,20 м по-ниско от западната крепостна стена се разкри успореден на нея по-тънък зид от ломен камък със спойка от жълта глина с дебелина – 1 м, започващ от южната стена на прохода и проследен 13,50 м на юг, където е прекъснат. Наблюдават се две строителни фази, като през първата фаза този зид е конструктивно свързан с южния зид на прохода. Така оформените стени, дават възможност да се допусне, че са част от масивна сграда с две помещения, стояща извън крепостната стена. По всяка вероятност през сградата е преминавал каналът за отходни води на крепостта. Западната стена на постройката липсва, вероятно разрушена при построяването на съвременния път от 50-те години. Входът на сградата е от югозапад. Преминава се през едно южно преддверие, от което се влиза в основното помещение с таен тунел. В основното помещение има следи от основите на дървени греди, както и канал (дълбок 0,65 м; широк 0,60 – 0,75 м и с дължина 9 м), разделящ помещението на две половини – източна и западна (**Обр. 5**).

В южната част на сградата се разкри тунел изграден от обработени камъни споени с бял хоросан и покривна дървена конструкция, затрупана с почва. Което предполага, че масивната сграда е изградена да защитава и обслужва подземния тунел. Намереният керамичен материал вътре в тунела се датира в V – VI в. Открити са восъчна свещ, както и запазени греди и дъски от дървената конструкция на тунела. Тунелът в началото е видимо стеснен в ширина 0,70 м и височина 1,37 м. Виждат се каменните стъпала, спускащи се стръмно надолу към реката, като трасето на тунела непосредствено преди да достигне съвременното шосе прави десен завой и след това отново се спуска надолу към реката (**Обр. 6**). Проследено е предполагаемото трасе на тунела, чрез обхождане по склона на дола. На около 30 м е открит част от тухлен свод, който в процеса на работа е зачистен и документиран. При почистването става ясно, че е засечено продължението на разкрития тунел, изграден от обработени камъни и засводен с тухли споени с хоросан, проучван откъм реката от Е. Бацова през 1969 г.[14] (**Обр. 7**). Аналогични подземни тунели са установени в Червен[15], Царевец[16], Мелник[17], Ловеч[18].

Практика е, в резултат от преустройства отделните участъци на един и същ тунел, да бъдат градени и покрити по различен начин. Обикновено засводено, каменно покритие има в най-ниската част, която е най-уязвима, а в по-високите части на прохода покритието е гредоред[19].

Следи от потерни, входове по западната крепостна стена, обслужващи тунела и прохода, трябва да се търсят в южна посока, тъй като входът на сградата с тунела е от юг.

И. Щерева допуска съществуването на потерни, които през втория строителен период на преустройство на западната крепостна стена са зазидани[20].

Каменните стени на масивната сграда извън крепостта са преправени в по-късен етап. Може да се допусне, че поправката е в резултат на някакво бедствие – земетресение или свлачище. Засечена е следа предизвикана от бедствието – вертикална пукнатина, прорязваща отгоре до долу каменния зид. Други подобни данни за съжаление по крепостта липсват. По време на поправката, която се явява и втора строителна фаза има надзиждане на стените на сградата с ломен камък споен с кал, като има известно отклонение спрямо зида от първия строителен период. Входът от южната стена на тунела също се зазижда с ломен камък и фрагменти керамика с кал. Обособява се едно южно помещение с вход от югозапад. Бързото и небрежно надзиждане на стените на сградата, допуска стремежът на жителите на крепостта по-бързо да отстранят щетите причинени от бедствието. Може да се допусне, че входът към основното помещение с тунела вече е откъм запад. Каналът за отходни води, излизащ от западната крепостна стена престава да функционира, като е прекъснат от източната стена на поправената сграда.

В самото начало на VII в. ранновизантийската крепост е опожарена и унищожена от славяни, авари и прабългари[21]. Тогава тунелът престава да съществува. Засечен е дебел горял пласт със следи от изгоряло дърво, множество фрагменти от строителна (дъговидни тегули) и битова керамика. Открити са овъглени кости на кон или магаре (**Обр. 8**).

През IX в. крепостта е възстановена, като рушевините не се разчистват, само се изравняват. Подовите нива в портите и кулите се повишават. Крепостният банкет и отводнителните канали остават затрупани[22]. Сградата, в която се помещава тайният тунел, е затрупана от огромен пласт рушевини и е заличена от планировката на крепостта.

Снабдяването на крепостта с вода е ставало и посредством водопроводи. Част от градската водопроводна мрежа е разкрита във вътрешността на укреплението до административната сграда. Трасето на водопровода започва от резервоар или каптаж северно от крепостта, минава през крепостната стена на укреплението, продължава покрай северната крепостна стена и при северната порта завива на юг към вътрешността. Глинените тръби са полагани в специално изграден от камък и хоросан канал, чиито стени отвътре са грижливо измазани с хоросанова замазка. Отгоре каналът е бил покрит с плочести камъни[23]. Можем с основание да допуснем съществуването на изградена сложна водопроводна мрежа под улиците и сградите. Трасето на главния водопровод на Туида е археологически засвидетелствано. То върви под уличното платно на cardo maximus, източно от административната сграда, заедно с канала за нечисти води[24] (**Обр. 9**).

Кладенци в крепостта не са ни известни, но можем да допуснем съществуването им.

За отвеждане на нечистите и атмосферни води е изградена сложна мрежа от улични зидани канали. Отточните води се извеждали по канали, които минават през крепостните стени (**Обр. 10**). Четири такива канала са открити в южната стена, два в източната и един в западната. За отводняване на градежите са прокопавани дренажи. Дренажен изкоп е разчистен около основите на баптистерия и северната крепостна стена[25]. Водоснабдяването и канализацията са жизнено важни за ранновизантийските градове. Нуждата от вода все повече и повече нараства и предполага търсене на нови алтернативни източници. От проучените досега съоръжения в късноантична и средновековна крепост Туида можем категорично да установим една висока степен на технически умения. Това също така свидетелства за една сравнително голяма хигиенно-санитарна култура.

Бележки

[1] **Щерева, И., Кр. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова**. *Туида – Сливен*, т. 1 (=Разкопки и проучвания, XXVIII). С, 2001, с. 35.

[2] Пак там, с.115.

[3] **Велков, В**. ЕМПОРІА ТОУDAZ – новооткрито селище в провинция Тракия. – *Археология*, кн. 3–4, 1982, с. 40–42.

[4] **Щерева, И.** Приноси към историята на Сливен. – В: *Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV в.* София –Сливен, 1993, с. 7.

[5] **Радева, М.** Новооткрит моливдовул на княз Борис-Михаил I (852 – 889). – *ИМЮИБ*, т. 13, 1990, с. 53 – 56, фиг. 1, 2.

[6] **Щерева, И., Кр. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова**. Цит. съч., с. 35.

[7] **Бацова-Костова, Е.** Подходите към късноантичната крепост при Сливен. – *МПК*, 4, 1971, с. 3 – 4.

[8] **Шкорпил, К.** *Опис на старините по течението на река Русенски Лом*. София, 1914.

[9] **Цончев, Д.** Водоснабдяването на крепостите (Царевец и Трапезица). – *ГПНБМ*, 1931 – 1934, с. 97 – 116; **Попов, А.** Укрепен водоснабдителен проход от Царевец до р. Янтра. – *МПК*, 3, 1985, с. 14 – 16.

[10] **Димова, В., С. Йорданов, Д. Иванов.** Водоснабдяването на средновековния Червен. – *МПК*, 2, 1984, с. 14 – 19; **Йорданов, С.** Водоснабдително съоръжение №2 в средновековния град Червен. – *Археология*, 3, 1994, с. 30 – 35.

[11] **Чангова, Й.** Средновековният Ловеч. – *Векове*, 1, 1976, с. 30 – 36.

[12] **Цветков, Б.** Водоснабдяване на Мелнишката крепост. – *Археология*, 2, 1980, с. 39 – 46.

[13] **Щерева, И., Кр. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова**. Цит. съч., с. 53, 78 – 79.

[14] **Бацова-Костова, Е.** Цит. съч.

[15] **Димова, В., С. Йорданов, Д. Иванов.** Цит. съч.; **Йорданов, С.** Цит. съч.

[16] **Вълов, В.** Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII – XIV в.). – *Археология*, 2, 1977, с. 14 – 29; **Същият.** Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец 1966 – 1969г. – В: *Царевград Търнов*, т. 5. С., 1992; **Дерменджиев, Е.** Водоснабдителните съоръжения до църква № 12 на хълма Царевец във Велико Търново (конструкции, периодизация, възстановка). – *Археология*, 3, 2003, с. 50 – 58; **Анчева, Р.** Водоснабдително съоръжение в крепостта Царевец – *Археология*, 1, 1994, с. 37 – 42.

[17] **Цветков, Б.** Цит. съч., с. 39 – 46.

[18] **Чангова, Й.** Цит. съч., с. 30 – 36.

[19] **Йорданов, С**. За укрепените външни водоснабдителни проходи по време на Второто българско царство (XII – XIVв.). – В: *Приноси към българската археология*, т. V, С., 2009, с. 290 – 296.

[20] **Щерева, И., Кр. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова**. Цит. съч.

[21] Пак там, с.119.

[22] Пак там, с.18.

[23] **Щерева, И.** *Туида, Цоида, Сливен*. С., 1990.

[24] **Щерева, И., Кр. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова**. Цит. съч.

[25] **Щерева, И.** *Туида, Цоида, Сливен*…

WATER SUPPLY SYSTEM AND SEWERAGE OF THE LATE ANTIQUE AND MEDIEVAL FORTRESS TUIDA IN THE TOWN OF SLIVEN

Nikolay Sirakov

During the early Byzantine period Tuida is one of the best-known fortresses in what is now Southern Bulgaria. Tuida is situated in the today's town of Sliven's northeast end in the area known as 'Hissarluka', right beside the 'Novo selo' neighbourhood.

In order to withstand longer sieges it had to have supplies of food and drinking water. One of the ways of supplying fresh water is by building fortified passages and underground tunnels. Water had been supplied to the fortress through water-mains as well. Part of the water supply system of the town has been found in the inner parts of the fortress next to the administration building. We can assume, with good reason that a complex water supply system exists beneath the streets and buildings. We do not know of any wells inside the fortress but we can assume that such existed.

A complex network of street channels had been built to drain the sewage and rain water. The excess water was drained through channels which ran through the fortress' walls.

Water supply and drainage were of paramount importance to towns of early Byzantium. The need for water grew more and more and new, alternative sources had to be found. By the installations which were studied so far in the Late Antique and medieval fortress Tuida we can positively ascertain a high extent of technical skills. This can also ascertain a relatively large sanitary culture.

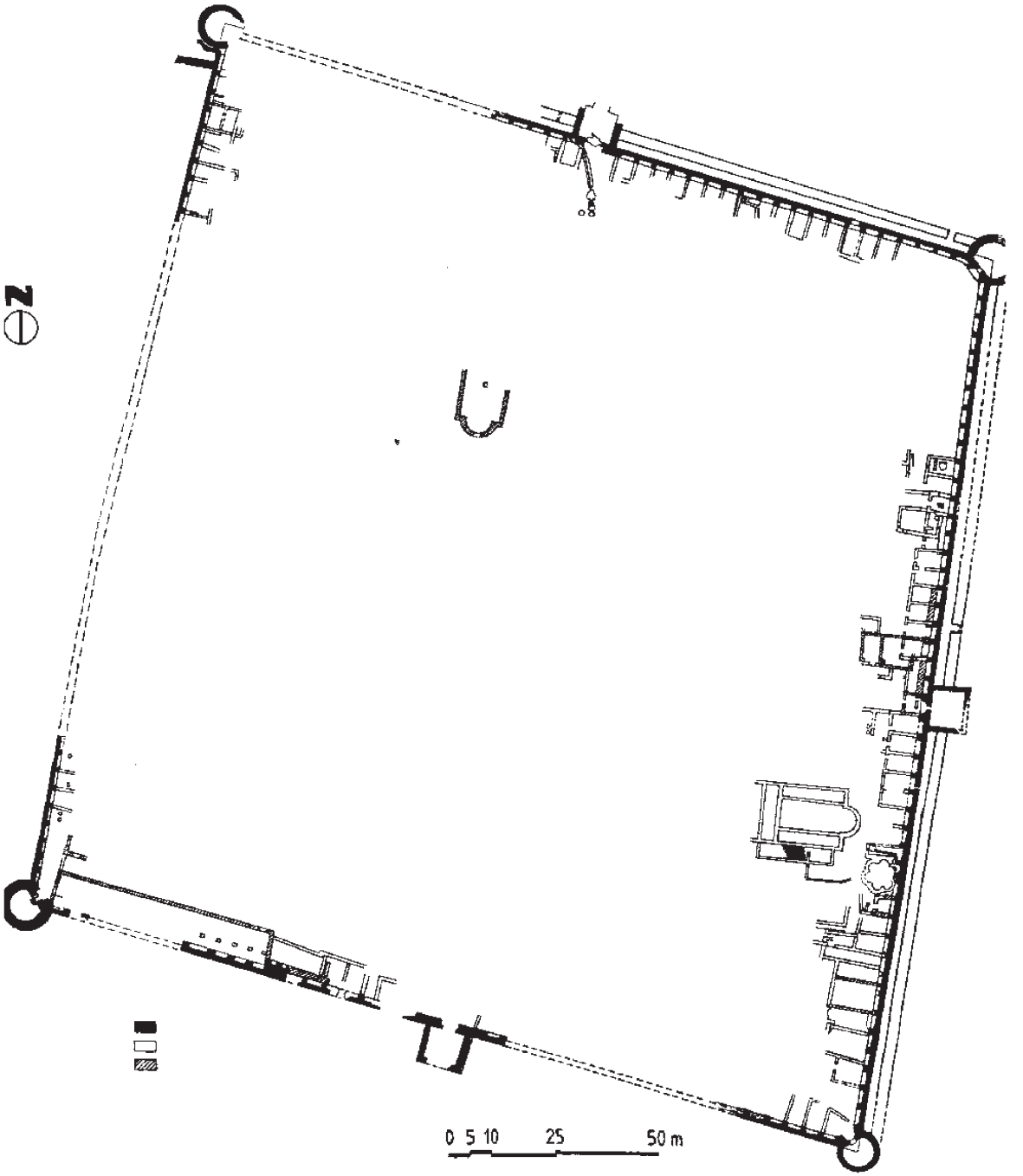

Обр. 1. План на късноантична и средновековна крепост „Туида“ в Сливен
Fig. 1. General plan of the late antique and medieval fortress 'Tuida' in the modern town of Sliven

Обр. 2.
Fig. 2.

Обр. 3.
Fig. 3.

Обр. 4. Външен водоснабдителен проход на крепостта „Туида“ в Сливен
Fig. 4. Outer water supply pipe passage of the Tuida fortress in Sliven

Обр. 5.
Fig. 5.

Обр. 6. Тунелът на късноантична и средновековна крепост „Туида“ в Сливен
Fig. 6. Tunnel passage of the Tuida fortress in Sliven

Обр. 7.
Fig. 7.

Обр. 8.
Fig. 8.

Обр. 9. Водопроводи на късноантична и средновековна крепост „Туида“ в Сливен
Fig. 9. Water supply pipes Tuida fortress in Sliven

Обр. 10. Канали за отходни води
Fig. 10. Sewer for drainage water and waste matter

ОЩЕ ЗА ЕДИН ПАМЕТНИК НА КОСТОРЕЗНОТО ИЗКУСТВО ОТ ШУМЕНСКАТА КРЕПОСТ

Тихомир Тихов

Настоящото съобщение е посветено на един интересен и рядък паметник на косторезното изкуство от Римската епоха[1] в Шуменска крепост. Той е малка илюстрация на представите за красота и естетически критерии у майсторите косторези при изработване на предмети на бита (**Обр. 1 – 3**).

Паметникът е публикуван от В. Антонова[2] и определен от нея като костена дръжка за нож с фигура на куче. Нашата работа има за цел добавяне на нови данни във връзка с интерпретацията на този рядък тип предмети, както и представяне на стратиграфска и сравнително-историческа информация за по-убедително представяне на находката от Шуменска крепост.

В процеса на подготовка на публикацията се установи, че разглежданият паметник принадлежи към група костени изделия с обемна (зооморфна) и релефна (растителна) украса (кат. № 1 – 3, **Обр. 4**), които не са разглеждани и коментирани в типологичен ред[3]. Важен елемент в изобразителния стил на групата предмети е начинът на представяне на фигурите на животните – капителообразно или фризово, с характерната за архитектурните ордери декорация от стилизиран едноредов фриз от акантови листа или йонийска кима, срещащи се върху римо-дорийски и римо-йонийски капители от I – III в. в провинция Долна Мизия[4].

Научен интерес предизвиква и фактът, че разглежданият предмет (кат. № 1, **Обр. 4: *3***) е единствен, открит в археологическа среда и носи сравнително ясни стратиграфски данни. Костеният предмет от Шуменската крепост е открит в културен пласт с късноримска керамика и следи от горене с пепел и въглени, строителни деструкции от керемиди и ломен камък[5]. За съжаление предметът не може да се локализира в рамките на помещение, тъй като е намерен в пътека.

Параметрите на отвора и дължината и сечението на костеното изделие не подкрепят неговата интерпретация като дръжка на нож (**Обр. 1, 2**, кат. № 1). Следите от дообработка насочват към неговата вторична употреба, при която се е наложило скъсяването му, както и закръгляне и допълнително оглаждане на отвора в долния край. Елипсовидното сечение насочва към неговото използване като украса, а не и като дръжка на нож. Той по-скоро има особеностите на дръжка за огледало в първоначалния си вид преди вторичното преизползване и на игла за коса[6] или дреха впоследствие при вторична преработка.

Скулптираното изображение на животно в задния край на предмета е важна негова реалия. Прави впечатление, че издълженото тяло и шия са в нарушени съотношения помежду си, а също и спрямо крайниците. Те се забелязват по-отчетливо откъм страната, която е с по-тъмен цвят на костта, следствие на досег с огън и следи от горене (**Обр. 1, 7**). В. Антонова определя изобразеното в релеф животно като куче, но според нас, предвид посочените външни белези, изглежда по-правдоподобно това да е малък хищник от семейство „порови“ (*Mustelidae*) или гризач от семейство „катерицови“ (*Sciuridae*). Въз-

можно е да е златка или, с по-малка вероятност, катеричка. Главното, което го отличава от изображение на куче са особеностите на представяне на главата и шията.

Костената дръжка или игла за коса от Шуменска крепост е с издължена форма и почти елипсовидно сечение – в единия край – заоблено, а в другия е с профилиран ръб, вероятно според формата на костта преди обработка. Украсата е рядък тип и с изящна изработка; в горния край е *декоративен фриз* с представен триизмерен образ на малък хищник или гризач във висок релеф, в статична поза, седнал на задните си крака, със затворена уста и леко вдигната нагоре и назад глава, опашката е свита между краката. Под фигурката е представен в релеф, фриз от акантови листа или йонийска кима. Украса с растителен орнамент се забелязва и в областта на корема на животното. В долния си край предметът е кух и оформен с втулка за втъкване на метален или друг предмет (кат. № 1, **Обр. 4: *3***).

В. Антонова не предлага датировка на предмета. За нея съдим от бележки под линия в нейна неотпечатана публикация, където посочва аналогии за костения предмет, както и от същинската публикация, където се представят сборно материали от римската епоха и са включени материали от различни сектори. В публикацията се споменава и за два каменни надписа от III – IV в.[7]

Според В. Антонова римското укрепление в Шуменска крепост е просъществувало от II до IV в. В подкрепа се привеждат данни за откритите там римски монети, както и за масовия материал от битова керамика с характерни за епохата форми и украса[8]. Според проучвателя те се откриват в силно опожарени пластове. Наблюденията от проучванията на крепостните стени и съвременните им постройки показват, според В. Антонова, че късноантичното поселение е било подложено на няколко силни опожарявания и разрушения, които тя свързва с големите готски нашествия в североизточните райони на Балканския полуостров в средата на III в. и през втората половина на IV в., когато пострадали и много други крепости и поселения[9]. Първите деструкции се отнасят към средата на III в. При Константин Велики (306 – 337) крепостта е била възстановена след значителни преправки и преустройства на крепостните стени и кули. Последвалото второ голямо разрушение се отнася към втората половина на IV в.[10]

Предвид липсата на конкретни данни за стратиграфската ситуация на разглеждания от нас предмет, датировката му в тесни хронологически граници е трудна задача. Засега, това е възможно с привличане на аналогии за предмета и неговата украса. За съжаление, посочената вече група от костени изделия с подобна украса също е без стратиграфски данни и единственият ориентир, който те предлагат, произлиза от техните технологични и стилови особености.

Основен хронологичен репер за нас е датата на костената дръжка или игла за коса, увенчана с фигура на съсел от римските терми в Одесос[11] (кат. № 3, **Обр. 4: *2***). Наличните общи, а не са стратиграфски данни насочват нейното датиране в рамките на III в.

Тази датировка изглежда донякъде приемлива и за находката от Шуменска крепост, тъй като в нея са регистрирани общо **23 монети от III в.**[12] Те са, както следва: император Каракала (198 – 217) – колониален бронз; Марцианопол – 1 екз. и 1 екз. сребърна монета; Елагабал (218 – 222) – колониален бронз – 1 екз. и Марцианопол – 1 екз.; Гета (209 – 212) – 1 екз., сребърна; Север Александър (222 – 235) – 1 екз., бронз; Диадомениан (218) – 1 екз., бронз; Аврелиан (270 – 275) – 1 екз., бронз; Гордиан III (238 – 244) – 6 бр., от тях 3 екз. са сребърни; единични екземпляри – 1 екз. сребърна монета; колониална бронзова монета; монети на градовете Никополис ад Иструм – 1 екз.; Марцианопол – 1 екз.; Томи – 3 екз.; Одесос – 2 екз. Всички те представят монет-

ното обращение и търговските връзки на Шуменска крепост през първата половина на III в.[13] Монетните находки ни насочват към относителна датировка на използване на костения предмет до към средата на III в. Отделно от това остава въпросът за неговата дата на изработка. За нея можем засега да предложим предпазлива датировка в края на II в., според посочените от В. Антонова и А. Хараламбиева паралели с Крим и Рейнската област, макар те са твърде далечни в географско и чужди в стилово отношение. При наличните данни сме склонни да оставим неговата дата преди първите готски нашествия, когато търговските контакти и паричното обращение в нашите земи са в разцвет. Малко вероятно е, според нас, костената дръжка за огледало (впоследствие игла за коса) да е изработена след края на III в.

Проблематиката свързана с косторезното изкуство и обработката на кост и рог през Римската епоха и Късната античност (I – VI в.) в днешните български земи е изследвана задълбочено от П. Владкова[14] и В. Любенова.[15] Костените предмети от групата, към която принадлежи разглеждания предмет от Шуменска крепост, са останали встрани от вниманието на П. Владкова. Това ни позволява да предложим обособяването им в отделна типологична група. Костеното изделие от Шуменска крепост, както и неговите близки аналози сред публикуваните от Анна Хараламбиева[16] от римските терми в Одесос (**Обр. 4: *2***), а също и от Кастрици[17] (**Обр. 4: *1***) заслужават особено внимание от страна на специалистите. Научен интерес заслужават и костената дръжка от АМ – Варна, на която обръща внимание и А. Хараламбиева[18] (**Обр. 6**) и костеното изделие от римския лагер Нове (гр. Свищов)[19].

Фигурката на малък гризач върху предмета от Термите в Одесос, според А. Хараламбиева,[20] е на съсел (**Обр. 4: *2***, кат. № 2). Известно е, че римляните са смятали съсела или бялата мишка за животно, носещо щастие[21]. Авторката сравнява предмета от Термите в Одесос с игли за коса или за дреха с изображения на животни от римските кастели в Майнц и Бон (Германия) и римския лагер в Нидербибер (III в.) в западните провинции на Римската империя. Всички те датират от края на II в. – първата половина на III в.[22] Към подобен извод води и датата на съществуване на Термите в Одесос. Те, както е известно, са били построени към края на II – началото на III в. и са функционирали до края на III в. За нас това е важен репер за относителна датировка на разглежданите костени изделия. Посочените от В. Антонова аналогии за иглата за коса от Шуменската крепост са също римски от Галия и Рейнската област, а от България – предмета с изображение на пантера от римския лагер Нове (**Обр. 6: *2***)[23]. Игли с фигурки на куче и птица са открити и на Кримския полуостров[24].

Костеният предмет от крепостта Кастрици (на територията на резиденция „Евксиноград" край Варна) (**Обр. 4: *1***, кат. № 2) е открит в късноантичен пласт от VI в. При консултация с В. Плетньов уточнихме, че античният пласт там е разрушен през Късното средновековие (от края на XIII до края на XIV в.). Върху костения предмет от там е изобразено във висок релеф лъвче, но то, според нас, може да се схваща и като куче в статична поза. Изработката и художествено предаване на отделните детайли от зооморфното изображение е идентичен с този на животното от Шуменска крепост. Това от Кастрици обаче е много по стилизирано. Фигурката от предмета от Шуменска крепост е с анатомично по-вярно предадени детайли, по-пластична е и със сполучливо предадени пропорции, изобщо по-натуралистично произведение. Същото може да се каже и за декоративния фриз: листата на кимата са много по-умело предадени в сравнение с останалите предмети от групата. Всичко това ни навежда на убеждението, че екземплярът от Шуменска крепост е по-ранен от останалите (по-близък е до стилистиката на античното изкуство) (**Обр. 5**).

Според В. Плетньов[25], костният предмет от Кастрици е от епохата на Късната античност (VI в.), въпреки че е намерен в средновековен пласт заедно със средновековна керамика. Материали от него често се появяват сред горните пластове с материали от епохата на Средновековието. Предвид на тези данни, не трябва да се изключва възможността за по-ранна датировка на предмета от Кастрици. За момента няма основания находката от Кастрици да се датира по-късно от III в. (предвид аналозите от Шуменска крепост и Одесос) или най-късно в IV в. Тя е най-късната находка от посочената група костени изделия от България. Възможно е нейната дата да се обвърже с откритите римски монети през 2010 г. на императорите Лициний II (317 – 324), Константин I Велики (307 – 337), Констанций II (337 – 361), Юлиан II (355 – 360), Теодосий I (379 – 395), Валентиниан II (375 – 392), Аркадий (383 – 408), Марциан (450 – 457)[26]. Костеният предмет от Кастрици е намерен същата година и до тогава римски монети от III в. не са открити, но през 2011 г.[27] и през 2012 г.[28] новите разкопки регистрираха монети и от III в. на императорите. Септимий Север (193 – 211), Гордиан III (238 – 244) и Галиен (260 – 268).

Представените опорни точки за установяване на относителната датировка на предмета от Шуменска крепост ни дават основание да приемем, че той е по-ранен от този в Кастрици. Заедно с находката от Термите в Одесос той следва да бъде отнесен най-общо към III век и дори към неговата първа половина, ако отчетем по-умелата му изработка. Възможно е, артефактът да е постъпил и по търговски път, което не е изключено и за останалите костени паметници от коментираната група (кат. № 1 – 3, **Обр. 4, 5**). Средата на откриване на находката от Шуменската крепост, и най-вече на тази от римските терми в Одесос, ни карат да оставим и този предмет в рамките на III в. Довод за тази теза е и фактът, че костената игла за коса или дреха от Термите в Одесос не би могла да попадне в техния тепидарий след края на III в. Това ни дава горната хронологическа граница за датировка на групата предмети със зооморфна скулптурна украса.

Близките паралели на паметника от Шуменска крепост с откритите в римските терми на Одесос и крепостта Кастрици ни дават основание да предложим тези три костени предмета, по стилови белези, начин на изработка и изобразителен репертоар, да бъдат класифицирани в отделна група, необособена до този момент в специализираната литература. Посочените подобни находки от Крим и Рейнската област и римския лагер в Нидербибер се различават по стила на изработката си и не могат да се приемат за преки аналози. Друг, не толкова далечен паралел от българските земи, се посочи от източния сектор на Нове. Въпреки подобната стилистика, тази дръжка (вероятно за огледало) с глава на пантера е от слонова кост и е луксозен предмет с различен изобразителен репертоар (**Обр. 6: *2***). Много близък паралел на тази костена дръжка се съхранява в АМ – Варна, но нейната украса представлява лъвска глава (**Обр. 6: *1***).

Датировката на костените предмети от тази коментирана група би следвало да се прецизира при обнародването на повече подобни паметници и цялостното публикуване на работилниците от днешните български земи, които могат да добавят нови данни за косторезния занаят и изкуство през Римската епоха по българските земи и в провинция Долна Мизия. За съжаление е вярна констатацията, че предметите от кост и рог незаслужено се пренебрегват от специалистите и остават в огромната си част непубликувани във фондовете на музеите и така археологическите сведения за практикуването на занаята остават оскъдни.

Костената игла или дръжка от Шуменска крепост е с външни белези и микроскопска структура (**Обр. 7)**, които насочват към определяне материала на изработката като кост, а не като рог или слонова кост[29].

Данни за обработка на кост и рог през Римската епоха са открити и в Шуменска крепост. На този етап стратиграфските данни и средата на откриване не ни дават основание да предположим, че коментираната костна игла за коса или дреха е произведена в местна работилница. Макар че и тази хипотеза не трябва да се отхвърля, предвид многобройните находки от кост и рог и открити заготовки от еленов рог. Предстои разглеждането на този проблем в отделна публикация след събиране на достатъчно данни. На този етап можем да определим коментираните костени предмети като вносна стока, произхождащи вероятно от някоя от известните работилници в Долна Мизия, създали тези произведения на косторезното изкуство.

КАТАЛОГ НА ГРУПАТА ПРЕДМЕТИ ОТ КОСТ

1. Дръжка за огледало или игла за коса или дреха? с малък хищник. **Кост. ИМШ/СрА, инв. № 4188,** 1970 г., кв. XIII ^{E}/ 9 – пътека**,** дълб. – 1,20 м. (по В. Антонова 1978 и Научен архив на ст.н.с. Вера Антонова, а.е. 30). Костената дръжка или игла за коса е с издължена форма и бадемовидно сечение – в единия край е заоблена, а в другия е с ръб според формата на костта преди обработка. Скулптурно в декоративен фриз е представена фигура на малък хищник или гризач. В долния си край предметът е кух и оформен с втулка за втъкване на метален или друг предмет. Под фигурката е представен в релеф, фриз от акантови листа или йонийска кима. Подобна украса с растителен орнамент се забелязва и в областта на корема на животното.

Общи размери: дълж. – 6,2 см; шир. – 1,8 см; деб. – 0,9 см; втулка: дълб. – 1,8 см и диам. – 0,4 см (**Обр. 4: *3***).

Размери на жив. фигура: вис. – 1,9 см; шир. – 1,7 см; глава – 1,1 х 0,6 см; раст. украса– шир. – 0,5 см (**обр. 4: *3*)**.

2. Дръжка или част от игла за коса с куче? (по В. Плетньов 2010, определено като лъвче?). Открита през 2010 г. при проучванията на крепостта Кастрици, на територията на резиденция „Евксиноград“[30]. Кост. **Инв. № РИМ – Варна, IVE249**, Пол. № 556/2010 г., кв. 27 – източен сектор, дълбочина 0,40 м. Костеният предмет е с издължена форма и кръгло сечение. В единия край е скулптурирана фигура на куче в релеф и статична поза на задните си крака, със свита при краката опашка. Под зооморфната фигура в релеф е изобразена растителна украса от акантов лист или йонийска кима, кантирана в двата края от врязани линии. Размери: вис. – 8,6 см; деб. – 1,4 см (**Обр. 4: *1***).

3. Дръжка от огледало (игла за коса?) със съсел? (по А. Хараламбиева, 2006, кат. № 35, обр. 35). **РИМ – Варна, инв. № II 5251.** От тепидария на римските терми на Одесос. Стволът на дръжката е с овално напречно сечение, профилиран под главичката и се стеснява към върха. Скулптуриран е образ на гризач (съсел?), седнал на задните си крака, без опашка според Хараламбиева, но според нас е с опашка. Под зооморфната фигура в релеф е изобразена растителна украса от акантов лист или йонийска кима, кантирана в двата края от врязани линии. Размери: дълж. – 6,2 см; деб. – 1,4 см[31], вис.на фигурката – 1,5 см (**Обр. 4: *2***).

Бележки

[1] Предметът е открит през 1970 г. при археологическите проучвания на Шуменската крепост от ст.н.с. Вера Антонова и заведен под инв. № ИМШ/СрА–4188 в отдел „Средновековна археология“ при РИМ – Шумен. Използвам случая да благодаря на доц. д-р П. Георгиев за насоките в търсенето на паралели.

[2] Този предмет е публикуван без мащаб и размери, вж. **Антонова, В.** Шуменската крепост през римската епоха (II – IV в.). – *Археология*, XX, 1978, 4, с. 19, обр. $6_{ж}$ и с. 24. През 2013 г. във връзка с подготовката на изложба, посветена на ст. н. с., з. д. к. Вера Антонова имах възможност да се запозная в подробности с нейния научен архив, съхраняван в РИМ – Шумен. По данни от него става ясно, че първоначалния вариант на статията е с работно заглавие: *„Крепостни стени и кули на Шуменската крепост през римската епоха (археологически проучвания от 1968 – 1972 г.)“* и подготвена за публикуване в *сп. Археология, XXII, 1980*, но изрично е отбелязано „със съкращение“. До настоящия момент при обстоен преглед на публикациите, не се откри тази статия в издание от българската научна литература и печат, което ни дава основание да предположим, че не е публикувана. От голяма полза ни бе тази чернова, както и полевата документация за установяване на повече подробности за стратиграфските наблюдения при откриване на коментирания предмет от кост (кат. № 1).

[3] Това наложи представянето в каталожен вид и на останалите известни ни до момента паметници, които според нас образуват цяла група. Въпреки това се реши да не се променя заглавието на статията, още повече, че докладът беше вече представен на Националната научна конференция „Градът по българските земи (По археологически данни)“, посветена на живота и делото на ст. н. с. Вера Антонова, проведена в гр. Шумен, 31 октомври – 1 ноември 2013 г.

[4] **Димитров, З.** *Архитектурна декорация в провинция Долна Мизия (I – III в. сл. Хр.)* (Дисертации, т. 2). С., 2007, 706 с.

[5] Научен архив – Вера Антонова, РИМ – Шумен, а.е. 30 – чернова на първична публикация на паметника. Вж. бел. 2 тук. В черновата са посочени повече данни за стратиграфията и е важен източник, защото в полевата документация информацията е оскъдна.

[6] Относно критериите за разграничаване на иглите за коса, за дреха и т.н. вж. **Владкова, П.** Игли за коса от кост от Долна Мизия и Тракия. – В: Рабаджиев, К., Попов, Хр. и др. (ред.) *Сборник в памет на акад. Д. П. Димитров*. С., 2013, с. 451 – 452.

[7] **Антонова, В.** Шуменската крепост през римската епоха…, с. 23.

[8] Пак там, с. 23; **Антонова, В.** *Шумен и Шуменската крепост*. Шумен, 1995, с. 19.

[9] Пак там.

[10] Пак там.

[11] **Хараламбиева, А.** Изделия от кост и рог от римските терми на Одесос. – В: *ИНМВ*, XLII (LVII), Варна, 2006, с. 39 – 63.

[12] **Владимирова-Аладжова, Д.** Шуменска крепост. – В: Р. Иванов (съст. и ред.) *Римски и ранновизантийски селища в България*, т. II. С., 2003, с. 149 – 159. Използвам случая да благодаря на гл. ас. д-р Женя Жекова за направената справка в отдел „Нумизматика“ при РИМ – Шумен и предоставената информация.

[13] **Терзиев, Хр.** Парична експанзия в Долна Мизия и Тракия през Римската епоха. – В: *Археология на българските земи*, т. 3. С., 2008, с. 198 – 204.

[14] **Владкова, П.** Обработка на кост и рог в съвременните български земи през Римската епоха и Късната Античност (историография, извори, терминология, работилници, технология, класификация). – В: *Археология на българските земи*, т. 2. С., 2006, с. 245 – 287; **Същата.** Игли за коса от кост от Долна Мизия и Тракия…, с. 451–468; **Същата.** Костени тоалетни принадлежности от Нове. – В: *ИИМВТ*, XI, 1996, с. 141–150; **Същата.** Обработката на кост и рог II – VI в. в днешните български земи. – В: ИИМВТ, XIV, 1999, с. 88-97; **Същата.** Предмети от кост, свързани с въоръжението и снаряжението от Долна Мизия и Тракия през I – IV в. – В: *ИРИМВТ*, XXI, 2006, с. 65 – 66.

[15] **Любенова, В.** Античен производствен и търговски център край Радомир (предварително съобщение). – *Археология*, 3, 1985, с. 26 – 37.

[16] **Харалambиева, А.** Цит. съч., с. 39 – 63.

[17] Използвам случая да благодаря на проф. д-р В. Плетньов за предоставената възможност да публикувам предмета, за качествената снимка и подробната информация за средата на местонамиране и стратиграфията за предмета. Вж. **Плетньов, В., М. Манолова, П. Пеев, И. Лазаренко.** Крепостта „Кастрици", резиденция на „Евксиноград" – Варна. – В: *АОР за 2010 г.* С., 2011, с. 471–474; **Димитров, З. (ред.),** *Българска археология 2010. Каталог към изложба*, с. 90 – 91.

[18] **Харалambиева, А.** Цит. съч., с. 51 – 52, бел. 53. В АМ – Варна се съхранява костен предмет, инв. № II 6021, непубликуван, с неизвестно местонамиране. Представлява костна дръжка, може би на огледало, с изобразена портретно глава на лъв в единия край и с втулка в другия. Този предмет според нас може да се причисли към отделна група заедно с откритата костена дръжка с портретно изобразена глава на пантера в единия край от Нове. Използвам случая да благодаря на колегата В. Тенекеджиев и фотографа на АМ – Варна за предоставените снимки. Относно др. подобни предмети, вж. **Кадеев, В. И.** *Херсонес Таврический. Быт и культура, (I – III вв. н. э.)*. Харьков, 1996, с. 68–70; **von Carnap-Bornheim, C.** Die beinernen Gegenstände aus Kastel und Vicus in Niederbieber. – *Bonner Jahrbücher*, 194, 1994, S. 341 – 389.

[19] **Димитров, Д. П., М. Чичикова и др.** Археологические раскопки в Восточное секторе Нове в 1965 г. – В: *ИАИ*, XXX, 1967, с. 75 – 100; Откритите работилници за обработка на кост и рог се датират след средата на III в., някои до нач. на IV в. Вж. **Владкова, П.** Обработката на кост и рог…, с. 90 – 91.

[20] **Харалambиева, А.** Цит. съч., с. 51 – 52.

[21] Пак там, стр. 52.

[22] Пак там, стр. 52 и стр. 62.

[23] **Димитров, Д. П., М. Чичикова и др.** Цит. съч, с. 75–100.

[24] **Кадеев, В.И.** Цит. съч., с. 68–70; **Петерс, Б.** *Косторезное дело в античых государствах Северного Причерноморья.* Москва, 1986.

[25] **Плетньов, В., М. Манолова, П. Пеев, И. Лазаренко.** Крепостта „Кастрици", резиденция на „Евксиноград" – Варна. – В: *АОР за 2010 г.* С., 2011, с. 471 – 474 и конкр. с. 472, обр. 4.

[26] Пак там, с. 473.

[27] **Плетньов, В., П. Пеев, И. Лазаренко.** Крепостта „Кастрици", резиденция на „Евксиноград" – Варна. – В: *АОР за 2011 г.* С., 2012, с. 459.

[28] **Плетньов, В., П. Пеев, И. Лазаренко.** Крепостта „Кастрици", резиденция на „Евксиноград" – Варна. – В: *АОР за 2012 г.* С., 2013, с. 420.

[29] **Кулев, И.** *Археометрия*. С., 2012, с. 772 – 779.

[30] **Плетньов, В., М. Манолова, П. Пеев, И. Лазаренко.** Крепостта „Кастрици", резиденция на „Евксиноград"…, 2011, с. 472, обр. 4.

[31] **Харалambиева, А.** Цит. съч., кат. № 35, обр. 35. Размерите на предмета са заети от авторката, но дебелината (диаметъра) на дръжката се нуждае от корекция, тъй като авторката е допуснала техническа грешка и е посочила 5,4 см, а от илюстрацията се вижда, че този размер не е верен и е 1,4 см.

NEW DATA ON THE STUDY OF ONE MONUMENT OF THE BONE CARVING ART FROM THE SHUMEN FORTRESS

Tihomir Tihov

In the present article the author presents his study on one interesting monument of the bone carving art, found on the Shumen fortress. The artefact has been published by V. Antonova, where she defined it as a bone-carved handle of a knife with a figurine of a dog. The aim of the author of the proposed paper is to add new data, concerning the interpretation of this rare type of artefacts, as well as to specify the stratigraphical and the historical information about the specimen, found on the Shumen fortress.

In the process of the writing of the paper the author has ascertained that the reviewed artefact belongs to a group of bone-carved articles with sculptural (zoomorphic) and embossed (floral) decoration. This group of objects, which has been differentiated here for the first time, has not been commented on in the specialized literature so far. The group is composed of the monument, found on the Shumen fortress, and its similar specimens from the Roman baths of Odessos and form the Kastritsi fortress. Remote parallels from Cremea and from the territories along the Rhine (the Roman *castra* near the town of Neuwied) could be cited. An important element of the visual style is the depicted 1st – 3rd c. Roman-doric and Roman-ionic capitals, upon which the figurines of the animals are mounted.

The artefact from the Shumen fortress has a sculpture of a small predator in high relief. According to the author, the article could be defined as a handle of a hand mirror, though after a subsequent remodelling it was used as a needle for hairstyle or for clothing. The date of the discussed group is determined by the chronology of the specimen from the Roman baths of Odessos, which, in spite of the lack of stratigrafical data, spans in the frame of the 3rd c.

The author suggests that the date of the commented group of bone-carved artefacts could be determined in the 3rd c. (although the object form Kastritsi has a wider chronological frame in the 3rd – 4th c.), but it should be further specified after the future publication of more similar monuments descending from close complexes.

Обр. 1. Костена игла за коса или дреха от Шуменската крепост, III в. Лицева и обратна страна. Снимки – Т. Тихов
Fig. 1. Bone-carved needle for hairstyle or for clothing from the Shumen fortress, 3rd c. Face and back view. Photo by T. Tihov

Обр. 2. Костена игла за коса или дреха от Шуменската крепост. Сечение
Fig. 2. Bone-carved needle for hairstyle or for clothing from the Shumen fortress. Section

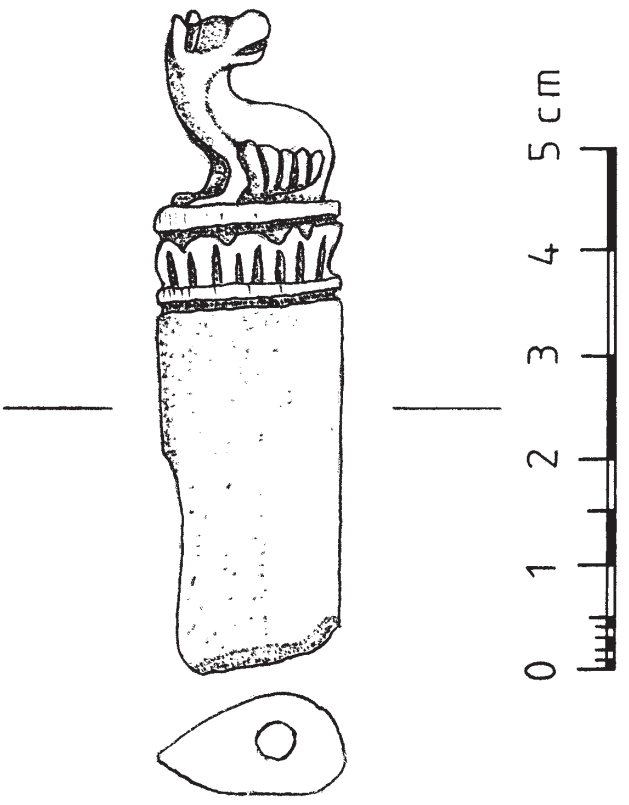

Обр. 3. Рисунка на костена игла. Графична рисунка – П. Антонов
Fig. 3. Drawing of the bone-carved needle (author P. Antonov)

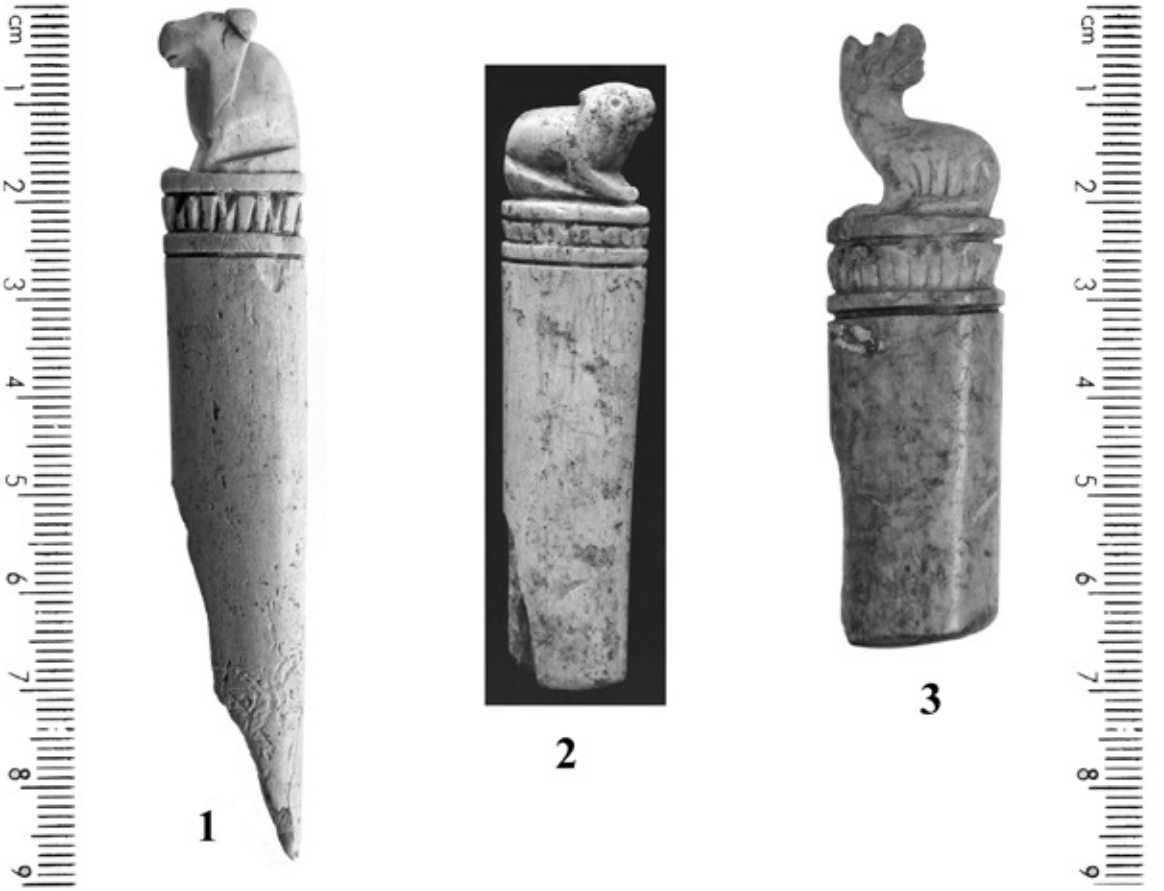

Обр. 4. Групата от костени предмети със зооморфна украса: 1. Дръжка или част от игла за коса с куче от крепостта „Кастрици“ (по В. Плетньов), АМ – Варна, III – IV в.; 2. Дръжка от огледало (игла за коса?) със съсел от римските терми на Одесос (по А. Харалambиева, 2006). АМ – Варна, III в.; 3. Костена игла за коса или дреха с малък хищник от Шуменска крепост, РИМ – Шумен

Fig. 4. Group of bone-carved artefacts with zoomorphic decoration: 1. Handle or a fragment of a needle for hairstyle with a sculptured dog from the Kastritsi fortress (after V. Pletnyov), Archaeological museum – Varna, 3rd – 4th c.; 2. Handle of a hand mirror (or needle for hairstyle) with a sculptured dormouse from the Roman baths of Odessos (after A. Haralambieva, 2006), Archaeological museum – Varna, 3rd c.; Bone-carved needle with a small sculptured predator from the Shumen fortress, Regional Historical museum – Shumen

Обр. 5. Художествен стил и украса на костените предмети. Общи черти и аналози

Fig. 5. Artistic style and decoration of the bone-carved artefacts. General features and analogies

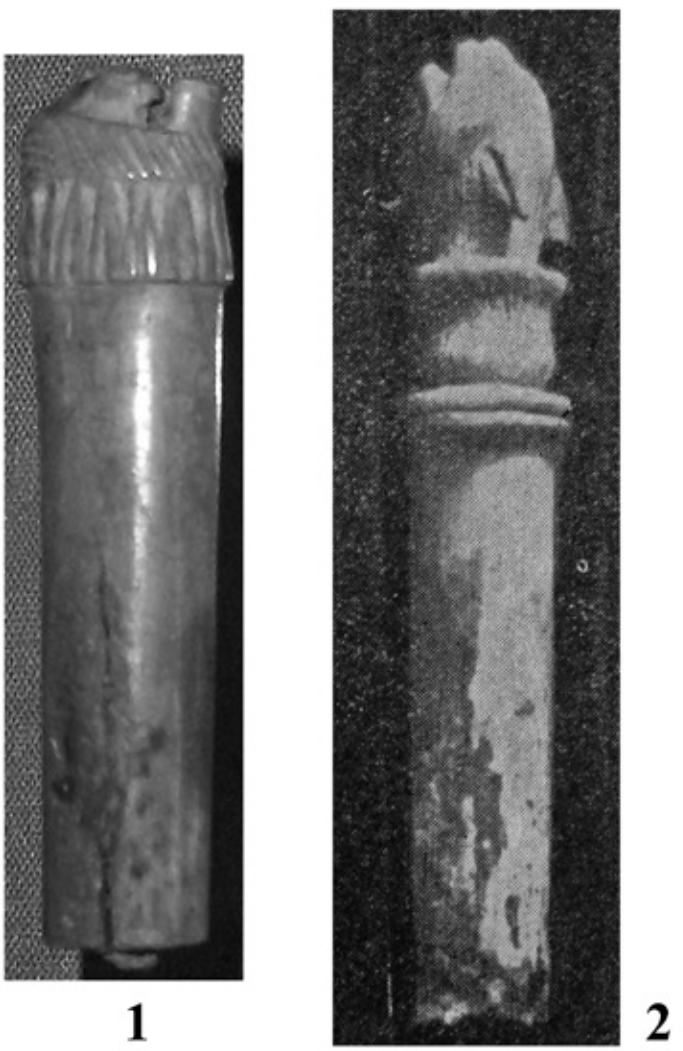

Обр. 6. Друга група костени предмети със зооморфна украса – близки аналози и стилови отлики: 1. Костена дръжка за огледало с лъвска глава, неизвестно местонамиране, АМ – Варна. 2. Дръжка за нож (огледало?) от слонова кост с глава на пантера от Нове (по Д. Димитров и др., 1967)

Fig. 6. Another group of bone-carved artefacts with zoomorphic decoration – close analogies and stylistic differences: 1. Bone-carved handle of a hand mirror with a sculptured lion head, unknown origin, Archaeological museum – Varna; 2. Handle of a knife (or a hand mirror) made of ivory with a sculptured panther head, found in Novae (after D. Dimitrov, 1967)

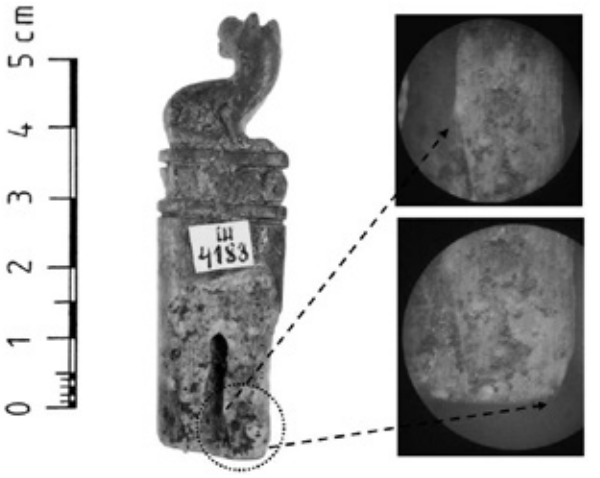

Обр. 7. Снимки под микроскоп с костената структура на дръжката за огледало и иглата за коса или дреха от Шуменска крепост. Снимка – Г. Цекова, РИМ – Шумен

Fig. 7. Microscopic structure of the bone-carved handle for hand mirror/ needle for hairstyle or for clothing from the Shumen fortress. Photo by G. Tsekova

СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ В ПИСМЕНИТЕ ИЗВОРИ ОТ X – НАЧАЛОТО НА XI ВЕК

Валентин Плетньов

Близо две столетия след морските и сухопътни походи на византийския император Константин V Копроним (741 – 775) през VIII в. и, разбира се, след похода на император Никифор I Геник (802 – 811) през 811 г., районът на североизточните български земи остава извън полезрението на византийските хронисти, като изключим някой сведения за небивалия студ обхванал Черноморието през 763 година. Тогава, според Анастасий Библиотекар[1]:.. *от началото на октомври настанал голям и лют студ не само по нашите земи* (останало от преписвания Теофан – В. П.), *но и на изток много повече... Понтийското море в северната си част, до сто мили навътре, станало твърдо като камък поради якия лед, който стигал на дълбочина тридесет лакти, и то покрай всички околни земи, до самата Лихия, чак до р. Дунав, Куфис, Днепър, Днестър и Некопела, та и край останалите брегове, които също пострадали от студа, чак до Месемврия и Мидия*. Застудяването е отбелязано и от Леон Граматик[2]... *настанала зима и голям, и много суров студ, така че в северната част на Понта морето замръзнало до сто мили на дълбочина до 30 лакти. А като паднал и сняг върху ледения пласт, той се увеличил с още 20 лакти, така че морето заприличало на суша и дивите зверове и домашните животни ходели по леда.* Сведението по-късно е повторено и от Йоан Скилица[3]: *На 23-та година* (от царуването на Константин V, т.е. през 763 г. – В. П.) *настанал голям и много силен студ в столицата и на изток, и на север, и на запад, така че по северното крайбрежие на Понта морето замръзнало до сто мили дължина и 30 лакти дълбочина... Хора, животни и диви зверове можели да ходят по заледеното море... чак до Месемврия и Мидия*.

Постепенно централните части на Първото българско царство станали далечна област за византийските хронисти, чиято отправна точка била столицата Константинопол. Византийските походи срещу българската държава от юг достигали обикновено до Стара планина или конфликтите между двете държави се водили в граничните области далеч на юг. Пример е византийският поход през 784 г. Според Йоан Зонара: *След като императрицата* (Ирина – В. П.) *посредством мира се успокоила откъм арабите, тя тръгнала със сина си из Тракия, като водила голяма войска... Когато пристигнала в Беое, възстановила крепостта в нея и я нарекла Иринопол. Тя укрепила също и Анхиало...*[4]. След разказите и описанието на проблемите свързани с приемането на християнството, до края на IX в. византийските хронисти не намирали повод да споменат Българското Черноморие северно от Хемус. Липсвала и заплахата от варварски военни походи от север, които да привличат техните погледи. Положението обаче скоро щяло да се промени. В края на деветото столетие днешна Североизточна България отново станала театър на военни действия.

През 894 г. продължилия близо три десетилетия мир с Византия бил нарушен с войната, начената от цар Симеон (893 – Л927). Византия, която била заета в поредната война с арабите, прибягнала отново до един от традиционните си похвати и насочила срещу България привлечените за съюзници маджари, които в този момент заемали тери-

ториите на т. нар. Ателкуз между реките Буг и Днепър. Явно били разположени близо до българските граници отвъд Дунав. Българските територии отвъд Дунав са споменати в т. нар. „Баварски географ“[5] от IX в., който представлява описание на областите на северния бряг на реката. Според него *Вулгария е огромна област и многоброен народ, който има пет крепости. Понеже е голямо множеството им* (на българите), *не им е нужно да имат крепости*. В известна степен това противоречи на данните от „Повесть временных лет“[6], където в описанието на първия поход на княз Светослав през 968 г. се говори за превзетите от него 80 крепости (*... и взя город 80 по Дунаеви*), т. е. по двата бряга. Това вероятно прекомерно увеличено число на крепостите може да се отнася за източните части, а петте града от Баварския географ да са в западните области, близки до франките. В по-късната „Географията“ на Алфред Велики от края на XI в., също се отбелязва, че в територията на България попадали двата бряга на Дунав: *северно от гръцкия град Константинопол, е разположена една част от ръкава на това море в западна посока, което се нарича Евксинтско море; и от тук северно от този град са устията на Дунав, който тече от югоизток и се влива в Евксинтското море, а на южната и западната страна на тези устия са мизите – гръцки народ*[7].

Според текста в „Тактиката“ на император Леон VI, т. нар. Продължител на Теофан, Псевдо-Симеон, Йоан Зонара[8] и др. през 895 г. византийската флота, начело с друнгария Евстатий прехвърлила маджарите на юг от Дунав. Повторила се ситуацията от време на войните на император Константин V – нападение с морски поход от север и сухопътен от юг. В „Тактиката“ на император Леон VI е отбелязано, че ... *когато нашите войски бяха заети срещу сарацините, божествената помощ опълчи срещу българите вместо ромеите турките, които флотата на нашето царство прекара през Истъра и им даде военна помощ. Те победиха напълно в три сражения*. Причината за това нахлуване по-подробно е описано в Продължителя на Георги Монах: *А част от хазарите, които били в хетерията на Лъв, били заловени и изпратени от Симеон в столицата с отрязани носове... Императорът, като ги видял, се разгневил и изпратил към река Дунав Никита, наречен Склир, за да даде подаръци на турките и да предизвика война срещу Симеон. Той заминал и се срещнал с техните предводители Арпад и Кузан и след като се уговорили да воюват, взел заложници и се върнал при императора. Императорът отново изпратил по море патриция и друнгария Евстатий, а по суша изпратил войскови части... Прочее, когато Симеон бил зает с войските на Фока, турките минали Дунава и завързали сражение с българите. Симеон бил обърнат в бягство и едва се спасил в Дръстър*[9]. По сходен начин това нашествие е описано от Симеон Логотет, но с малко повече подробности[10]. Тази „божествена помощ“ обаче била в резултата на активните действия на византийската дипломация. Въпреки опита да се укрепи и прегради Дунав за византийската флота, на следващата 896 г. маджарите отново преминали реката, като достигнали до столицата Велики Преслав и *ограбили и опленили цяла България*. За тези нападения на унгарците съвсем накратко съобщава в своята „Хроника“ и монахът Алберих[11] през XIII в., който преписвал сведения от съвременника на събитията – епископ Лиудпранд (X в.). Вероятно обаче хронистът е смесил данните за византийския подкуп с последвалите грабежи на маджарите в Североизточна България, но и годината при него е по-късна. В хрониката е записано: *907 г. Унгарците победили българите и ги заставили да им плащат данък. Затова и Лиудпранд съобщава: …тъй като на изток и на юг нямало никой, който може да се противопостави на унгарците, те принудили гръцкото и българското племе да им плаща данък.*

Следвайки византийската политика, цар Симеон започнал преговори с император Леон VI, като едновременно с това привлякъл за съюзници източните съседи на маджарите – печенегите. Те били техни съседи още от средата на IX в., споменато също от монаха Алберих: *900 г. Също така според Лиудпранд... градът Константинопол е разположен сред най-свирепи племена. На север са му близки съседи унгарците, печенегите, хазарите, русите и българите*. Нападнати от две страни маджарите претърпели страшно поражение и били изтласкани към Среден Дунав, където създали впоследствие и своята държава след т. нар. „завоюване на родината". Симеон Логотет отбелязва: *Турците, сиреч угрите, помолиха императора да изпрати и да откупи пленените българи, което стори императора... Чрез друнгария Евстати, Симеон помоли императора за мир, на което той се съгласи и изпрати Лъв Хиросфакт да уговори мира, а на Никифор заповяда да се върне с войската, както и на друнгария Евстати. Симеон не удостои Лъв нито с едно слово, но го затвори в тъмница, а сам отиде против турките. Тези, които бяха лишени от помощта на гърците и останали неподготвени, той всички ги изби*[12]. Според Продължителя на Теофан, Византия направила опит да привлече за съюзници срещу България и печенегите, но явно опитът им бил неуспешен. Печенегите взели византийските даровете, но няма сведения за техни нападения над България по това време. Той пише: *Тъй като българинът Симеон отново опустошавал Тракия* (през 914 г.)... *Йоан Вогас* (стратег на Херсонес – В. П.) *обещал, че ще поведе срещу него печенегите. Той взел дарове и заминал за земите на печенегите. Тъй като печенегите се съгласили да преминат и да започнат война против Симеон... сключил договор с тях*[13]. Този опит за привличане на съюзници печенеги от Византия и идеята те да нахлуят през Дунав, с помощта на византийската флота е описал и Йоан Зонара: *Бил изпратен Йоан Вогас да доведе печенегите за съюзници срещу българите и патрикий Роман Лакапин, друтгарий на флота, бил определен да отплува с корабите, та същевременно да помогне на доместика на схолите, и ако бъдат доведени от Вогас съюзници, да ги прекара. И тъй Вогас пристигнал със съюзниците. Но понеже избухнала свада между него и Лакапин, печенегите като видели, че те се карат... се завърнали в земите си* (през 917 г.)[14]. Сведението за този опит за привличане на печенегите във войната срещу България дава и Йоан Скилица[15]: *Понеже Симеон опустошавал и опленявал тракийските области, императрицата се посъветвала с първенците как да спрат нападенията му* (през 914 г. – В. П.). *Йоан Вогас обещал, че ако бъде почетен със сан патриций, ще заведе печенегите срещу него. И след като молбата му била изпълнена, тръгнал с дарове към Печенегия. Той сключил договор..., след като печенегите се съгласили да преминат Истър и да влязат във война срещу българите*. Тази дипломатическа мисия на Йоан Вогас, стратег на Херсон, за привличането на печенегите е спомената и в едно от писмата на патриарх Николай Мистик до цар Симеон от 917 г. От него става ясно, че преди това печенегите явно били обвързани с България след няколко български пратеничества. В писмото пише:... *стратегът на Херсон не преставаше да донася постоянно, че българите полагат голямо старание да привлекат също и печенегите, и някои други народи и племена по онези места за нападение и война против ромеите... пристигнали около шестнадесет пратеници от племето на печенегите с това известие, че били изпратени при тях от България пратеници не веднъж, нито два пъти, но много пъти... и тази работа е постоянна грижа на българите*[16]. Вероятно след този дипломатически неуспех Византия направила опит да насочи отново към България изтласканите на запад в Панония маджари, а вероятно и съседите им – сърбите. Тази акция била осуетена от българския цар. Последвали и ответните походи на цар Симеон срещу сърбите. Константин Багренородни отбелязва: *протоспатарий Лъв Равдух... отишъл в Пагания, която тогава се намирала*

под властта на сръбския княз, за да се срещнат и посъветва с този княз Петър по някой служебни въпроси. Захълмският княз Михаил, завиждайки за това, съобщил на българския цар Симеон, че ромейският император обсипва с подаръци княз Петър, за да вдигне турките и да нахлуят в България[17]. Дали маджарите били привлечени за съюзници или при спомена за разгрома им от войските на цар Симеон, те не нападали дълго българските земи. Нахлували в западните византийски провинции и извършвали жестоки грабежи и разрушения. Явно били пропускани официално през българските територии. Според Продължителя на Теофан тези нахлувания се повтаряли през няколко години: *първото нашествие на турките против ромеите станало през месец април, седми индикт* (т. е. 943 г.). *Те нахлуха чак до столицата и изтребили всяка жива душа в Тракия...*; *През месец април, първи индикт* (т. е. 948 г.) *турките отново нахлуха с преголяма войска... и сключил мирен договор... продължил пет години*; *... Турките предприели нападение* (през 953 г.)... *достигнали до самата столица на празника Пасха, пленили всичко живо в Тракия и взели голяма плячка*; *... Турките извършили нападение* (през 962 г.) *в Тракия...*[18]. Тези нападения не засягали българските земи северно от Хемус, но малко по-късно ще послужат за повод за предстоящите българо-византийски конфликти.

Североизточна България, след проблемите възникнали след смъртта на цар Симеон, вълненията около заемането на престола от цар Петър и женитбата му с византийската принцеса, за десетилетия отново останала извън полезрението на византийските автори. Известен е само един домашен извор – надписът на жупан Димитър, който с краткият си текст е предизвиквал много спорове и разнообразни тълкувания. Той гласи: *В Гърция... в годината 6451* (942/3 г.) *при жупан Димитър*[19]. В него вероятно се визирали събития свързани с морския поход на руския княз Игор към Константинопол, проведен по същото време. По точно с нахлуването на печенегите, изпратени от княза да грабят в Североизточна България[20]. Няма други писмени данни за този период. Единствените източници – византийските историци се занимавали със събития, които засягали интересите на Империята. Продължителят на Теофан обръща внимание на смяната на българските владетели: *Той* (цар Симеон) *поставил за владетел сина си Петър, когото имал от втората си жена... А Михаил, роден от първата му жена, той подстригал за монах. Йоан пък и Вениамин, братята на Петър, още се обличали с българско облекло*[21]. Отбелязва и посоченото по-горе сродяване между новия български цар и император Роман Лакапин[22].

Териториите по крайбрежието на морето северно от Хемус, с явно монотонното ежедневие и в стопански прогрес, привлекли погледите на хронистите едва в края на управлението на цар Петър (927 – 969), когато били въвлечени в сериозен сблъсък, с огромно значение за развитието на страната и на Балканите.

Българската държава влиза сравнително късно и в средновековната картография[23]. Въпреки придобитото международно значение, в западноевропейските карти територията на България се посочвала с античните имена на провинции и области – Скития, Мизия, Македония, Дакия, Дардания, Панония и пр. За християнските картографи българите, които да средата на IX в. са езичници, съответно обитаваните територии били изписвани с общото понятие „Варвари“. Може би България е била изобразена на изчезналата сребърна карта на Карл Велики, която имала описание на целия свят, с точно и най-подробно очертание. Като се има предвид, че България е непосредствена съседка на Франкската империя, то може да се очаква, че е била подробно изобразена на картата. България се появява сравнително рано в арабската картография. Явно българите са били добре познати на народите от Средна Азия, които контактували с двете български държава – Волжска и Дунавска. Най-сигурното изображение на света, с отбелязана Дунавска

България е в Табула Алмамуниана или на владетеля на Хорезм Ал-Мамуни от 833 г. На картата са изобразени Балканите, голяма планина, която разделя провинциите – на юг Македония, Гърция, а на север Горна и Долна Мизия, където е и надписът за град Боршан. („Борджан“)[24]. Приема се, че това е столицата Плиска, назовавана по същия начин като страната, подобно на Болгар на р. Волга. Географът, подобно на други арабски географи, по-късно добре различава двете България. Тази на Волга винаги се нарича Болгар, а на Дунава винаги е Борджан. Така ще бъде изписвана и изобразявана от арабските географи и през следващите векове.

След продължителното мълчание на византийските автори по отношение на историческите и политически събития северно от Хемус, те отново насочили своето внимание към България към 963 г., когато византийският престол бил узурпиран от талантливия пълководец Никифор Фока (963 – 969). Той успял да отблъсне арабите и насочил поглед отново към България, като прекъснал унизителния за него договор, обвързан с данъци. Императорът поставил началото на дълго отстояваната идея за възстановяването на византийските граници по Дунав. Идея, която много добре личи от текста на едно от писмата на император Роман I Лакапин до цар Симеон:... *ромеите не са свикнали с вашето завладяване на техните земи и не са ги забравили, но те порицават, без да ги щадят императорите, които тогава се съгласили да ви приемат в тази област като заселници*[25]. Според Леон Дякон едни от поводите за войната бил поисканият договорен данък от българските пратеници, които пристигнали при императора: *Докато императорът бил зает с това,* (арабския поход – В. П.) *при него дошли пратеници на мизите и му казали, че техният господар иска обичайния данък*. Пратениците били набити и изгонени, а императорът събрал войските през 967 г. и се насочил към България. Завзел някой крепости южно от Стара планина, *но като разгледал страната..., видял, че тя е обширна и стръмна страна, защото да се изразим поетически, в страната на мизите „злини върху злини връхлитат“, там теснините и пропастите се редуват с гори и храсталаци... Император Никифор, като видял това, сметнал, че не трябва да води ромейската войска в безредие през тези опасни места, за да не би да я предаде на мизите да я изколят като добитък*[26]. След този неуспешен поход, той отново използвал изпитания похват да привлече съюзник за нападение и от север, както това станало при първите Симеонови войни. Според „Кратка история“ на Георги Кедрин (повтарян и от Скилица)[27], имало и друг повод за тази война. Император Никифор II поискал от цар Петър (927 – 969) да не пропуска за грабежи във Византия маджарите, за които вече стана дума. Според хронистите: *В четвъртата година от царуването си* (т. е. 967 г.) *Никифор... писал на Петър, владетелят на България, да не допуща турките* (маджарите) *да преминават Истър и да опустошават ромейската земя.* Както вече обърнах внимание, до този момент маджарите, които „завоювали родината си“ (територията на Панония), явно били в добри отношения с България, защото няма данни да са нападали западните части на страната, както и териториите отвъд Дунав. Явно били пропускани да преминават безпрепятствено през Дунава и по „Диагоналния път“ нападали западните области на Византия и Тракия. Никифор Фока потърсил съюзници за предстоящата война и явно не можел да използва маджарите, както станало в края на IX в. Според изворите не се обърнал за помощ и към печенегите, които по това време обитавали степите северно от Черно море. Предполагам, че те все още били обвързани с българската държава от времето на цар Симеон[28]. Явно трудно можела да се изпълни препоръката на император Константин Багренородни за ползата от привличането на печенегите за съюзници на Византия, спомената в неговото съчинение „За управлението на империята“[29]. Там той съветвал, че *ромейският импе-*

ратор би се сторил по-опасен за българите и може да ги принуди да стоят мирни, ако сключи мир с печенегите, понеже споменатите печенеги са съседи на българите... Те лесно могат да се отправят на поход срещу българите и да ги победят и разгромят с голямото си множество и сила... Императорът трябва да сключи с тях такъв договор, че когато потрябва... да му служат срещу русите, срещу българите или срещу турките. Защото печенегите могат да надвият всички. Пак според императора, заплахата от печенежко нашествие в Българския североизток принуждавала *българите да полагат непрестанни усилия и старания да живеят в мир и съгласие с печенегите, понеже от честите им нападения и опустошения от опит са се научили, че е добре и полезно да са винаги в мир с тях*. Все пак от текста личи, че печенегите извършвали „чести нападения", но вероятно в граничните области на североизток, защото пак според императора, *печенежкият народ населявал и част от България около Днепър, Днестър и други реки, които се намират на това място*. Въпреки опитите на Византия да подкупи техните вождове и да ги насочи срещу България, явно печенегите не предприемали мащабни походи на юг. Поради това византийската дипломация, начело с Калокир, син на управителя на Херсон, се насочила не към тях, а към киевския княз Светослав, синът на Игор. Според добре запознатия със събитията и техен съвременник Леон Дякон, преди това, както споменах по-горе, император Никифор Фока направил опит да премине старопланинските проходи и да нахлуе в България, но се уплашил от теснините, както и спомените от многобройните византийски разгроми в тях. Изправен пред трудността да наеме за съюзници печенегите, той се обърнал за съдействие към русите в Киев. По този повод Леон Дякон пише: *След това удостоил с чин патриций известния Калокир, буен и смел човек и го изпратил при тавроскитите, наричани на обикновен говор „Рос". Той му дал около петдесет кентинария злато, за да го разпредели между тях и да ги склони да отидат в сраната на мизите, за да я завладеят... патриций Калокрир пристигнал в Скития. Той се сприятелил с предводителят на таврите, подкупил го с подаръци, очаровал го с примамливи обещания... Калокир му предложил, като победи мизите, да завоюва страната им и да я притежава като свое собствено владение... Като чул тези думи Светослав не бил в състояние да удържи порива си. Той събрал войска от шестдесет хиляди храбри войници, без наемниците, и тръгнал срещу мизите... Щом преплувал Истър и вече се канел да слезе на брега, мизите разбрали какво става, събрали войска около тридесет хиляди души и се опълчили срещу него... А мизите, които не могли да понесат дори първия напор, се обърнали в бягство и безславно се затворили в Доростол (яка мизийска крепост)*[30].

Тези преговори и нападението на русите е представено и в „Кратка история" на Скилица[31], но при него повод е отказът на цар Петър за спре маджарите: *понеже Петър не го послушал... Никифор изпратил сина на херсонския управител – Калокир, който почел с титлата патриций, при руския княз Светослав, за да го убеди с обещания за почести и дарове да предприеме поход срещу българите*. Скилица продължава: *Прочее русите се съгласили и нахлули в България през месец август, индикт 11-ти, в петата година* (т.е. 967 г.) *от царуването на Никифор. Те разорили много български градове и като събрали грамадна плячка, върнали се в страната си...* С това нашествието не спряло. Още на следващата година или в *шестата година от Никифоровото царуване те отново се отправили на поход срещу България*[32]. Това нашествие и данъкът, събиран от „гърците" са отбелязани и в текста на „Повесть временныйх лет": *В година 6475* (967 г.) *Светослав се отправи против българите при Дунава. И започнали да се сражават двете страни. Светослав надвил българите, превзел 80 техни крепости на Дунава и започнал да управлява там, в Преславец, като вземал данък от гърците*[33]. В текста вероятно става дума за мно-

жество български градове разположени по двата бряга на реката, в долното и течение. Светослав не обложил с данък българите, защото те вече били завладени и ги приемал за негови поданици, като част от неговите нови владения. Не случайно българите били включени в Светославовата армия при последвалата война с Византия.

Византийският император скоро предприел действия за съюзяване с България, срещу новия и много по-опасен противник. Леон Дякон пише: *Казват, че в това време вождът на мизите Петър, боголюбив и достопочтим мъж, опечален от неочакваното бягство, получил апоплектичен удар и като преживял още малко време, след това, напуснал този свят. Но това нещо се случило в Мизия по-късно. Като узнал за нападението на таврите, ромейският император Никифор, който и без това бил грижлив, бдителен и буден през целия живот... сега се заел с много работи* – т. е. подготвял се за поход. Заплаха за него била и възможността сближилият се със Светослав патриции Калокир да го насочи към Византия, за да *му помогне* (на Калокир)... *да получи върховната власт в ромейската държава*. Поради това *императорът отказал да преговаря с таврите (той знаел, че патриции Калокир, който се бил отклонил от правия път, отхвърлил неговата власт и имал голямо влияние пред Светослав, нямало лесно да се покори на неговата воля) решил да изпрати пратеничество по-скоро при своите единоверци мизите*[34]. Договорено било две български принцеси да се омъжат за малолетните наследници на византийския престол Константин и Василий. Освен това в плана вероятно били включени и печенегите, които били насочени срещу столицата на Светослав – Киев. Това принудило князът да се изтегли от завладените територии по Дунава. На следващата 969 г. обаче руските дружини отново се завърнали и след решителна битка разгромили повторно българските войски. От текста на руската летопис явно личи целта и предпочитанията на княза спрямо българските земи[35]: *Година 6477* (969 г.). *Казал Светослав на майка си: Не ми се стои в Киев, искам да живея в Преславец на Дунав – там е средата на моята земя и се стичат всички блага: от гръцката земя – злато, тъкани, вино, различни плодове, от Чехия и Унгария – сребро и коне, от Русия – вълна и восък, мед и роби*. Цар Петър починал на 30 януари 969 г., а българския престол бил зает от завърналият се от Константинопол цар Борис II (969 – 971). Новият цар направил опит да спре русите, но той явно бил неуспешен. При проведената битка, която се приема, че е станала на брега на Дунава (?), българите били разбити от по-малобройните руси. Пак в руската летопис е записано: *Година 6479* (т. е. 971 г.). *Дошъл Светослав край Преславец и българите се затворили в града. Българите излезли за битка срещу Светослав и била велика сеч. И започнали българите да надделяват. И тогава Светослав казал на своите войни: „Тук и ще умрем, да се държим мъжествено братя и дружина". И към вечерта Светослав победил и взел града с пристъп и изпратил при гърците пратеничество с думите: „Искам да се отправя срещу вас и да взема вашия град, както взех този град"*[36].

Споменаваният град Преславец е предизвиквал доста спорове с локализацията и изобщо посоката и походите на русите[37]. Мисля, че от текста на Нестор добре личи, че българските войски явно изчакали пристигането на Светославовата армия не при Малък Преславец на Дунав, както превежда текста П. Петров[38], а в столицата Велики Преслав. Дунавската крепост едва ли би могла да побере българските войски, а явно те били многобройни и превъзхождали русите. Светослав дошъл до града, в който българите се затворили и впоследствие бил превзет. Че става дума за столицата на България проличава и от думите на Светослав, отправени към византийския император „да взема и вашия град (т. е. Констонтинопол), както взех този град (т. е. столицата Преслав)". Това става ясно и от следващите текстове на византийските хронисти.

Настъпила смяна на владетелите и в Империята. Никифор Фока бил убит и василевс станал Йоан I Цимиски (969 – 976). Новият император се заел да разреши българо-руско-византийския конфликт и да премахне руската опасност. Отказът на княз Светослав да напусне територията на България, довел до войната му с Византия. Русите явно пренебрегнали договора си сключен с император Никифор II, да плячкосат страната на българите и да се завърнат на север. Отново според „Кратка история" на Скилица-Кедрин[39] *след като народът на русите покорил България по казания начин и пленили двамата синове на Петър, Борис и Роман, те вече не искали да се върнат в страната си, но възхитени от благоденствието на тези места, съвсем пренебрегнали сключения с император Никифор договор и сметнали, че е изгодно да останат в страната и да завладеят тази земя. Към това ги подтиквал още повече и Калокир, който казал, че ако го провъзгласят за император на ромеите, той щял да напусне България и да сключи траен договор, а също така щял да им даде многократно уговорената дан и да ги има за съюзници и приятели през целия си живот... русите започнали да се отнасят към България като към завоювана страна... Те не приели пратеничеството на императора* (Йоан Цимиски – В. П.), *който се задължавал да им изплати всичко обещано от Никифор. Това принудило императора да разреши въпроса с война... А русите и вождът им Светослав, като научили за преминаването на ромейската войска, споразумели се с вече поробените българи, освен това взели за съюзници печенегите и живеещите на запад в Панония турки, та по този начин събрали около триста и осем хиляди души. Като преминали Хемус, те опожарили и опустошили цяла Тракия, а после разположили стана си някъде близо до стените на Аркадиопол,* Въпреки голямата сборна армия, през есента на 970 г. русите били разгромени при Аркадиопол от войските на Варда Склир. Княз Светослав се изтеглил отвъд Стара планина и се разположил във Велики Преслав, т. е. в завладения преди това „този град", споменат в руската летопис.

През пролетта на следващата година император Йоан Цимиски преминал изненадващо Хемус. Според Лъв Дякон:... *императорът начело на петнадесет хиляди най-храбри войници и тринадесет хиляди конници... против очакването на всички преминал опасните и стръмни места. Сутринта на другия ден той вдигнал лагера, построил войската в колони... потеглил за Преслав... Смут, страх и ужас обзели поразените от изненада тавроскити... Но въпреки това бързо грабнали оръжието, нарамили щитовете си и наредени в стегнат строй, излезли срещу ромеите в равното поле пред града... те не могли да устоят срещу копията на ромеите, побягнали и се заключили в стените на града. Ромеите ги преследвали и безмилостно ги избивали. Казват, че при това нападение били избити осем хиляди и петстотин скити.* След това следвал подробен разказ за кратката, но ожесточена обсада, при която Йоан Цимиски превзел Велики Преслав. Градът бил защитаван от руси и българи, но при отсъствието на княз Светослав, който бил по това време в Дръстър. Хронистът пише: *Оцелелите, след като се заключили в града, се били храбро горе от крепостните стени. Казват, че патриций Калокир, който тогава се намирал в Преслав и който, както вече казах, бил повдигнал цялата руска войска срещу мизите... излязъл тайно от града късно през нощта и отишъл в Доростол, наречен сега Дръстър... Скитите напуснали зъберите и позорно се наблъскали в царския дворец, ограден с яка стена... войската на ромеите, която настъпвала вън от стените и разбила куките и лостовете на вратите, навлязла в града, като извършвала неописуеми клането и избиване на скитите.* Леон Дякон обаче изрично отбелязва в края, че *в тази битка паднали извънредно много мизи* (т. е. българи). *Те се биели заедно със скитите, изпълнени с гняв към ромеите, които били станали причина за нашествието на скитите*[40].

За разлика от Леон Дякон по-късните хронисти като Скилица-Кедрин[41] променили разказа, като намалили броя на императорските войски. Освен това, в техния текст осемте хиляди убити руси се оказали цялата руска войска, която не била строена в полето за бой, а правела някакви военни упражнения. Намален бил и броят на византийските войски – от двадесет и осем на девет хиляди. Двамата хронисти пишат: *с около пет хиляди пехота и четири хиляди конници, нахлул ненадейно в неприятелската земя, разположил се на лагер близо до града Велики Преслав, който бил столица на българите...* Войската *внезапно се явила в равнината пред града и нападнала неприятелите съвсем неочаквано за тях, като заварила извън стените около осем хиляди и петстотин души, които правели военни упражнения.* След кратко сражение император Цимиски завзел столицата Велики Преслав... *възстановил завладения град и поставил силна стража... отпразнувал празника Възкресение и преименувал града на свое име Йоанопол, потеглил на другия ден към Доростол, който се нарича и Дръстър... А императорът завладял градовете по пътя си и поставил в тях стратези. Той опустошил и много крепости и паланки, които предоставял на войниците за плячка, и продължил пътя си.* Същите данни дава и следващият Скилица, Йоан Зонара[42]. Според Леон Дякон[43] по време на превземането на Велики Преслав *бил пленен и Борис, царят на мизите, който имал червена брада, заедно с жена си и двете си деца, като го нарекъл „владетел на българите“ и казал, че е дошъл да отмъсти за злините, които мизите са претърпели от скитите*. От текста е видно, че така нареченото освобождение на българските земи (*отмъщение за злините*) от русите се превърнало в първото от столетия унищожаване на селища и крепости в Североизточна България след походите на Константин V Копроним през 764 г.[44] и Никифор I през 811 г. Както става ясно от Леон Дякон, византийските войски и военачалници масово разрушавали и грабели дори християнските храмове в района на нашествието. Пример е *Йоан Куркуа, родственик на императора охранявал тези съоръжения* (обсадните машини пред стените на Дръстър)... *като станал жертва на варварската ярост, получил това възмездие за своите кощунства в божиите храмове. Казват, че той разорил много храмове в Мизия и си присвоил техните одежди и утвари*[45].

Все пак императорът предприел мерки за затвърждаване на византийското присъствие в района, като настанявал гарнизони в крепостите по пътя към голямата крепост Дръстър, където пребивавал княз Светослав с основните руски сили и където бил подложен на тримесечна обсада. От един кратък текст в хрониките може да се предположи, че вероятно пътят на византийските войски преминал и през района западно от Варна. Целта може би била завладяването на един от центровете на българската власт в района на Варненско-Девненските езера, където имало значително струпване на българско население – Девненската низина. Там се формирал един от българските военно-административни центрове в Източна България под името Диавена-Девино. Вероятно именно този център е бил превзет от император Йоан Цимиски по време на похода му от Велики Преслав към Дръстър. Леон Дякон накратко очертава пътя, по който се движили императорските войски и отбелязва: *Императорът прекарал няколко дни в града* (т. е. Велики Преслав)... *нарекъл го Йоанопол по собственото си име и с цялата си войска тръгнал срещу Доростол.... Между другото по пътя императорът превзел така наречената Плиска и Диня* (Δίνειαν)*, и много градове, които се отцепили от скитите*[46]. Разбира се, това ще бъде вярно, ако споменатата от хрониста крепост Диня/Динеа е девненската крепост, а не някой друг „град“. Според някой автори Диня трябва да е била разположена до с. Кълново, Шуменско, но се приема, че това име е свързано с посочения у ал-Идриси град Динибули. Според описанието на арабския географ този град бил източно от *Миси-*

унус... Разположен на една планина. Между нея и Динибули има един ден. Динибули е малък, многолюден град в една низина. Той има лозя и добре обработено поле[47]. Приема се, че един ден път по схемата на ал-Идриси се равнява между 25 и 35 мили, което отговаряло на разстоянието от крепостта до с. Кълново до крепостта в началото на Търговищкия боаз, приета от някой изследователи за Мисионис[48]. Общо взето разстоянията съвпадат, но в никакъв случай не съвпадат посоките в двата извора. Динея у Лъв Дякон е била разположена по пътя от Велики Преслав/Йоанопол, по посока на Плиска и към Дръстър на север. В същото време посоката към крепостта при с. Кълново е обратната, на юг. Описанието на географа съвпада с обстановката около крепостта върху амфитеатъра на Марцианопол – малък, но многолюден град, в една низина. Впрочем между Девня (ако там е Динибули на ал-Идриси) и Шумен (ако Месионис е там, а не при Търговище) разстоянието е 50 км, което отговаря на един ден път у Идриси. Все пак обаче в двата извора може да са посочени различни градове, със сходно име, защото Идриси не поставя Динибули по пътя от Варна (Барнас) през Бурфанту (Провадия) към Велики Преслав (Мегали Бересклафа). Вместо него географът посочва „Батерни" (Петерни, Петрич, което се идентифицира със сравнително голямата крепост Петрич кале), разположен на огромната скала непосредствено южно от Девня. Той пише: *От Барнас на запад до град Батерни на сушата – 30 мили. Последният е цветущ град, средно голям, хубав град. От него до град Бурфанту в западна посока има 30 мили... От Бурфанту до град Мегали Барасклава има един ден път*[49].

След сражения, обсада и последвалите преговори, затворилият се в Дръстър княз Светослав се съгласил окончателно да напусне пределите на България. Според Скилица[50]: *А щом настъпил денят, всички руси, които били пръснати на стража из разни крепости, били повикани в Доростол и дошли веднага*... Едновременно с това обаче при императорът *дошли пратеници от Константиниана и други крепости, които се намират на отвъдния бряг на Истър. Те му поискали прошка за сторените злини и му се предали с укрепленията си. Той ги приел благосклонно и изпратил хора да завземат крепостите, както и войска, необходима да ги охранява*. По време на обсадата княз Светослав... *поискал да се яви пред императора, за да беседват... пак по молба на Светослав императорът проводил пратеници до печенегите, за да ги поканят, ако искат да им бъдат приятели и съюзници и да не преминават Истър и опустошават България, както и да позволят на русите да минат свободно през земите им, за да се върнат в страната си*. Княз Светослав с остатъците от войската се изтеглил по Дунава на север, но въпреки договореностите и обещанията на печенегите, вероятно и не без намесата на византийската дипломация, по пътя към Киев князът попаднал на засада и бил убит. Североизточните български земи се освободили от руското присъствие, но се изпълнила заветната мечта на византийските императори да унищожат българската държава и да възстановят властта си в старите ромейски провинции между Хемус и Дунав. Същевременно, макар на думи да помогнал на българския владетел да се освободи от русите, императорът всъщност пленил цар Борис II и брат му Роман, които били отведени в Константинопол и показани на гражданите на триумфалното шествие. Според Леон Дякон[51] *император Йоан, който се борил с руската войска в продължение на четири месеца... върнал Мизия на ромеите и нарекъл Доростол Теодоропол по името на мъченика Теодор Стратилат. После, като оставил там достатъчно войска, с големи трофеи се върнал в Константинопол... той приел венците и скиптрите и многократно възнаградил гражданите с подаръци. Той не приел да се качи на колесницата, а поставил на златния ѝ трон взетата от Мизия икона на божията майка, която държала в обятията си богочовека Слово, като сложил*

под нея пурпурните одежди и короната на мизите... Като повел тържествено шествие посред града... той влязъл в големия храм на божията мъдрост „Св. София", произнесъл благодарствена молитва и посветил на бога като пръв дар от плячката великолепната корона на мизите. След това отишъл в двореца си, като водил със себе си Борис, цар на мизите, и му заповядал да свали знаковете на царската власт. Те били следните: тиара, обвита в пурпур и извезана със злато и бисери, багреница и червени обувки. Самият него пък удостоил със сан магистър.

Същият триумф, малко по-различно е представен и от Йоан Скилица[52]. Според него след успехите си в Североизточна България императорът *се погрижил за крепостите и градовете по крайбрежието на реката и като им оставил достатъчно охрана, върнал се в пределите на ромеите... Архиереят на столицата заедно със синода и всички първенци с венци го приветствали с бойни и победни песни... императорът приел поднесените му венци и преминал в триумф на бял кон, а колесницата наредил да върви пред него, след нея бил поставил българските царски одеяния и отгоре иконата на божията майка като защитница на града. Много приветстван той стигнал до така наречения форум и там... пред погледа на гражданите свалил от Борис знаците на българската царска власт, именно: златна корона, тиара, изтъкана от висос и червени обувки..., а Борис възвел в сан магистър*. С този акт по принцип българското царство било заличено, българския владетел получил дворцовата титла магистър и бил включен във византийската аристокрация, а селищата и крепостите на територите на днешна Североизточна България били частично разрушени или напълно изоставени. Отглас на изключителния успех на император Йоан Цимиски достигнал и до арабския писател Яхъя Антиохийски, който отбелязал, че *императорът влезе във владение на града* (т. е. Дръстър) *и на околните крепости, които русите бяха завладели... След като от своя страна назначил управители на тези крепости, императорът се завърнал в Константинопол*[53]. За същите крепости, споменати от Скилица и Яхъя, се споменава и в руската летопис. Най-общо те били по бреговете на Дунав, но някой от тях и на отвъдния, т. е. северния бряг на реката., който също бил в границите на България. Ако Константиниана у Скилица е старият Томи, то към императора доброволно се присъединили не само крепостите по Долния Дунав, но и някои крепости по Черноморието. Не трябва обаче да се забравя, че това завоевание обхванало само района на столиците и североизточните територии на държавата, в които наскоро след похода била въведена и имперската административна система.

Сведения за това административно устройство на новозавладените територии получаваме главно от т. нар. „Ескориалска тактика" или „Тактика на Икономидис"[54], писана непосредствено след покоряването на българските земи между 971 и 975 г. В нея най-общо пише: *Седящите на сложената трапеза заедно с нашия свет император са: патриархът на Константинопол, нобелисимът, куропалатът, василиопатерът, патрициятзости. Другите членове са от втори ранг, а именно... дукът на Тесалоника; дукът на Адрианопол;... дукът на Месопотамия;... стратегът на Тракия и Йоанопол;... стратегът на Стримон;... стратегът на Драч;..., стратегът на Драгувития;... стратегът на Лариса; стратегът на Черно море;... стратегът на Берое; ... стратегът на Дръстър;... стратегът на Западна Месопотамия...* Данни се извеждат и от откритите текстове по печатите на различни византийски сановници[55]. От тях до някъде става ясно организацията в Империята, макар че ранговата таблица има персонален характер и не отразява зависимостта между отделните административни единици. Посочени се основно редът на представяне и мястото на отделните представители на администрацията при церемониите в императорския двор. Стратезите, управители на теми са сред *другите чинове от*

втори ранг. Първоначално, явно след завоюването на българските земи в Тракия била създадена темата Берое, начело със стратег. След завоеванието на Североизточна България и столицата Велики Преслав, била създадена голяма тема, начело със „*стратегът на Тракия и Йоанопол*“, на териториите северно и южно от Стара планина (отбелязан на 40-то място). В нея били включени земите в Северна Тракия, Източна Стара планина и предпланините от север, вероятно с района на Варна и морското крайбрежие. След превземането на Дръстър и прогонването на русите на княз Светослав била сформирана темата „Дръстър“, която обхващала територията край Дунав на север към устието на реката, в тактикона начело със *стратег на Дристра* (отбелязан на 109-то място). Запазването на името на града противоречи на посочения по-горе текст от Леон Дякон за преименуването му в Теодоропол. Общо погледнато това били голямата част от земите на т. нар. вътрешни области на Първото българско царство. Източно от Дръстър към делтата на Дунав били създадени темите „Месопотамия“, отбелязана на 22-ро място в тактикона (*дук на Месопотамия*) и „Западна Месопотамия“ (*стратег на Западна Месопотамия*), отбелязан на 116-то място на северния бряг на реката. В тези теми попадали градовете (крепостите) завладени от войските на Цимиски, както и предалите се български градове отвъд Дунав, до устието на Днестър. Вероятно стратегиите Дръстър и Западна Месопотамия били част от катепанатът Месопотамия. Черноморското крайбрежие може да е останало в управление на стратега на Черно море (*стратег на Черно море*). По-вероятно е обаче функциите на този стратег да се разпростирали само върху морското крайбрежие близо, северно от Константинопол. С изграждането на четирите теми приключила организацията на завладените земи в българския Североизток, включваща несъмнено и района на Варна. Тази организация просъществувала вероятно само няколко години след завоеванието и била реорганизирана. Поради трудности в управлението и комуникациите, южните части на темата „Тракия и Йоанопол“ били върнати към тема „Тракия“, с център Адрианопол. Стратегията „Доростол“ била обединена с „Йоанопол“ и северно от Стара планина се формирала новата тема „Йоанопол и Доростол“ с пръв стратег Йоан Саракинопул и център вероятно Доростол, известен от деветнадесет оловни печата[56]. В нея били включени земите на Североизточна България и Черноморското крайбрежие. Катепанатът Месопотамия престанал да съществува, но вероятно останала стратегията Западна Месопотамия[57].

През 976 г. или само 5 години след покоряването на българския Североизток и столицата Велики Преслав започнало освободителното движение на т. нар. Комитопули в западните български земи. Според хрониката на Константин Манаси още тогава българите започнали своите нападения северно от Стара планина. Хронистът отбелязва, че те нападали Паристрион, макар тогава все още подобна тема да не е била създадена. Все пак става дума за събития, описани от хрониста през XII в., когато темата съществувала. В хрониката е записано: *Съдбата, която му отправяше завистлив поглед* (на император Василий II – В. П.) *се противопостави... Затова тя подбуди към въстание жестокия Варда... Тъй като Склир продължаваше много войната* (между 976 и 979 г. – В. П.) *и вътрешните опасности сковаваха империята, Азия бе опустошена от меча на арабите и ромейските предели бяха притеснени от сирийците, а българите нападаха към Паристрион и опустошаваха близкограничеща Тракия*[58]. След битката при Траянови врата (986 г.) и в резултат на размириците в Империята, опитите за узурпация на византийския престол, както и отсъствието на император Василий II, зает с войни срещу русите в Херсон и в Грузия, към 990 г. българите се насочили и към освобождение на североизточните български земи. Византийската власт в новосъздадените теми до „Месопотамия“

при устието на реката и северно от Дунав била премахната. Няма писмени данни как се е развило освобождението на тези територии. Но за събитията в земите северно от Дунав данни има в „Анонимът на Хазе“[59], в който са описани действията на българските войски при отвоюването на крепостите и селищата в района. Текстът, вероятно написан от управител на темата Западна Месопотамия показва и ограничените военни сили, с които разполагала Византия в този район. В първата част на текста е записано: *Впрочем тъкмо тогава решихме първи да започнем война с варварите* (т. е. българските войски) *или ако трябва да кажем истината, изплашени да не бъдем изпреварени и унищожени от тях, отстъпихме... те опустошаваха и погубваха най-безчовечно без разлика всички, също като някакви диви зверове... Впрочем те нямаха никаква милост даже към най-близките си* (т. е. сънародниците си). *Те бяха решили да извършват убийства не по някаква мисъл или справедлива причина. Напротив те бяха замислили по лош и безполезен начин да направят тяхната земя, както се казва, плячка на мизите. Погубила се бе предишната им справедливост и законност, които по-рано почитали... и сами придобили твърде много трофеи и градове, и народи доброволно се присъединявали към тях... Бяха решили да поробват и унищожават подвластните си градове... повече от десет града бяха обезлюдени и не по-малко от 500 села бяха превърнати в съвършена пустиня. Накратко, съседната и близка област* (тема Месопотамия?) *като след буря беше залята; хора в нищо невиновни, обявени в клетвонарушение, станаха плячка на ръце и мечове. Жестоката съдба доведе накрая и в моята област* (вероятно Западна Месопотамия) *гибел... И варварите, приготвени с достатъчно войска, нахлуха в нашата земя с конница и пехота*... Българските войски вероятно се отнесели по този начин със своите сънародници в градовете и селищата северно от Дунав поради посоченото по-горе доброволно предаване на тамошните крепости на император Йоан Цимиски след победата му при Дръстър.

Отново в района имало „български крепости“, както става ясно от долу представения текст на Йоан Скилица. Така или иначе за десетилетие българите изтласкали византийската администрация от Мизия. В края на хилядолетието обаче, според хронистът в *6508 г., 13 индикт* (= 1000 г.) *василевсът* (император Василий II – В. П.) *изпратил силна войска срещу българските крепости отвъд Хемус. Тя била предвождана от патриция Теодорокан и протовестарий Никифор Ксифия. Ромейската войска превзела Големия и Малкия Преслав, както и Плиска, и се завърнала невредима и победоносна*[60]. Двамата военачалници били подбрани да предвождат войските, защото явно познавали обстановката и ситуацията в района. Патрицият Теодорокан бил дук на Адрианопол, а протовестарият Никифор Ксифий бил бившият стратег на голямата тема „Тракия и Йоанопол“. Двамата осъществили т. нар. повторно завоюване на териториите между Хемус и Дунав. Хронистът отбелязва и три от големите български крепости – Плиска, Велики Преслав и Преславица. Отново била въведена византийска администрация и създадена нова административна единица – темата „Тракия и Месопотамия“, този път начело с дук, българина Дамян Добромир[61], известен от оловни печати с текст: *Дамиан, патриций, антипат и дук на Тракия и Месопотамия*[62] . Скоро и тази стратегия била променена с Тракия и Дръстър, поради изтеглянето на византийското управление на юг от Дунав. Районът на Варна вероятно бил включен в тази тема, макар че за един дълъг период липсват писмени сведения за него. Данните от археологията обаче показват, че явно по време на военните действия пострадали почти всички ранносредновековни селища в района на „т. нар. Варна“ и в Девненската долина. В тях не се откриват археологически паметници от XI в. Изключение е селището, формирано на територията на античния Одесос към средата на X в., за което ще стане дума по-нататък. Докога е просъществувала тази административ-

на организация е трудно да се каже със сигурност, но е факт, че за пръв път през 1043 г. във византийските хроники се появява израза *управител на градовете край Истъра*, а малко по-късно, през 1048 г. и *управител на паристрийските градове*. Тази описателна формула с географски смисъл в последствие придобила административно значение и наименование – паристрийските градове – тема „Паристрион". Годината на създаването на голямата тема „Паристрион" е предизвиквала много спорове. Засега е сигурно, че първият известен стратег е Катакалон Кекавмен, който резидирал в Доростол. От хрониката на Йоан Скилица[63] е известно, че *вестът Катакалон Кекавмен, който бил управител на градовете и селищата край Истър* през 1043 г. разгромил един руски отряд накъде в района на Варна, за което ще стане дума по-нататък. Във връзка със събитията през 1048 г. Скилица[64] споменава за *Михаил управител на паристрийските* (Παριστρίων) *градове*. Малко по-късно през 1053 г. във връзка с войните срещу печенегите Михаил Аталиат отбелязва отново *управител на градовете край Истър*[65]. Само ще спомена, че в една приписка от 1059 г. Подунавието е свързано с Месопотамия. Монахът Теодул[66], който завършил една Лествица през 1059 г. отбелязва, че това станало... *през царуването на Йсак Комнин, патриарха на столицата проедър и протовестарий Константин и при Теодосий, патриарх на Антиохия..., при катепанът на Едеса, при дука на Антиохия Адриан, при Арон, проедър и господар на августата Месопотамия на Подунавието*.

В края на 50-те години на XI в. в писмените извори често името на реката Истрос е заменяно с Дунав и съответно темата започнала да се нарича и Парадунавон (Παραδουναιάβων). Към темата се обособили военноадминистративни центрове – стратегиите Доростол, Йоанопол (Велики Преслав) и Преславица (Малък Преслав). В изворите няма данни дали по същото време е създадена и стратегия Варна, но не е изключено, защото от текста на един оловен печат с надпис *Господи помагай на Ашот, патриции, антипат и стратег на Варна*[67], датиран през 60-те – 70-те години на века става ясно, че арменецът *Ашот,* патриции и антипат (титли давани на стратези и управители на области от края на IX в.[68]) е бил стратег на Варна. Територията на темата Паристрион обхващала днешна Северна България – от Черно море до Видин на запад и от „Зигос", (както започнали да назовават Стара планина) до Дунав. Център на темата бил Доростол. Засега по откритите оловни печати са известни петнадесетина управители на темата – архонти, дукове и катепани.

Кратките и общи данни от хрониките за разрушенията и грабежите по време на продължителните военни действия при унгарските и руски нашествия, като и при завоюване на Българския североизток намират пълно потвърждение в археологическите данни. Съвсем на кратко ще посоча, че до руското нашествие и войната от 968 – 971 г. на територията на Североизточна България и до устието на Дунав, съществували към 30 каменни крепости и над 280 неукрепени селища. Били разположени в гъста мрежа по пътищата от столиците Плиска и Велики Преслав към Дръстър и Дунав – районът около Варна-Девня, по поречието на сега сухите добруджански реки Канагьол и Суха река, край самата река Дунав, Черноморското крайбрежие и при Добруджанските валове. След войната почти всички неукрепени селища били изоставени или разрушени. Животът се възстановил или продължил предимно в запазените каменни крепости по пътищата от Преслав/Йоанопол към Дръстар/Доростол, в крепостите край Дунав и от части по брега на Черно море. Тези укрепени пунктове били необходими на Византия за поддържане на реда в новозавоюваните територии. Запазването на тези крепости, тяхното поправяне и укрепване вероятно е била една от грижите на император Йоан Цимиски при уреждане на отвоюваните територии. Както стана дума по-горе, за това споменава Йоан Скилица,

според когото *императорът се ... погрижил за крепостите и градовете край бреговете на Истър като оставил достатъчно охрана*. За тези действия на императора, както вече казах, споменава и Яхъя Антиохийски: *след като от своя страна назначил управители в тези крепости, императорът се завърнал в Константинопол*[69]. Това вероятно били повечето от онези „80 града" на България по Долния Дунав, които завладял княз Светослав и в които *били пръснати на стража* русите, преди да бъдат събрани за отбраната на Дръстър през 971 г. При всички положения войната с русите предизвикала началото на поредното обезлюдяване на териториите северно от Хемус до река Дунав. Изследванията и основно откритите при разкопките на крайдунавските селища и крепости, както и тези във вътрешността на Добруджа показват, че животът продължава основно в укрепените селища и крепости като Ветрен, Дръстър, Попина, Диногеция, Капидава, Пъкуюл луй Соаре, Исакча и във вътрешността – при селата Цар Асен, Средище, Окорш, Руйно, Скала и Войниково. Окончателно прекъснал животът в селища като Гарван, Попина, Нова черна, Старо село, Ножарево, Айдемир, Галица, Гърлица, Сату Ноу, Печеняга, Гречи, Лункавица Дервент, Остров, Сеймен, Топола и пр.[70] Както споменах, прекъсва окончателно животът и в многобройните селище в района на Варна – Девня. Явно населението при завоеванието частично било унищожено, а оцелялото се преместило в по-сигурните крепости край голямата река и край крепости край морето, които били все още в начален етап на формиране. Поставило се началото на демографски вакуум, който трудно щял се запълни с възобновяването на живота в крайдунавските и крайморски крепости. Погоре стана дума, че много от тях били в добро състояние, след като не били подлагани на обсади и унищожения, след като доброволно се предали, както на войските на Светослав, така и на император Йоан Цимиски. Също от изворите е видно, че в някои от тях били настанени византийски гарнизони и администрация. Нов демографски срив и сериозно обезлюдяване на района настъпил през XI в. с началото на поредните варварски нашествия от североизток.

След завладяването на Видин през 1002 г. и Срем през 1018 г. приключила близо петдесетгодишната война с Българската държава, а Византия отново имала за северна граница реката Дунав. Обстановката много напомняла за положението на Империята през VI в. Нейна северна граница отново била реката, където се осъществявал контакта с варварските народи северно от нея. Тя била защитавана от разположените по нея крепости с гарнизони, както и от заварените от българската държава малки каменни крепости по пътищата във вътрешността до Хумус. Отново на север от реката се разполагали войнствени номадски племена, които гледали на Империята като територии за грабежи и обогатяване. Моментът съвпадал и с поредния етап на предвижване на запад на номадски племена от Централна Азия, всяко от което изтласквало пред себе си вече настанилите се по Северночерноморските степи племена, както това станало с маджарите в края на IX в. От север и североизток приижадали бившите съюзници на българското царство – печенегите.

Константин Багренородни[71] отбелязал, че през средата на X в. печенегите заемали степите северно от Черно море в т. нар. Печенегия (*Πατζινακία*). Според него *четирите племена на печенегите... се намират оттатък река Днепър в областта πὸ на изток и πὸ на север и са обърнати към Узия, Хазария, Алания, Херсон и останалите области... Печенегия отстои от Узия и Хазария на пет дена път, от Алания на шест дена, от Мордия на десет дена, от Русия на един ден, от Туркия на четири дена, от България на половин ден път. Тя е близо до Херсон и по-близо до Босфора. По времето, когато печенегите били изтласкани от своята страна, някои от тях останали там да живеят с казаните узи*

и досега са между тях. От областите на долното течение на Дунав, срещу Дристра, се простира Печенегия и населената с печенеги земя стига чак до хазарската крепост Саркел..., а когато настъпи пролетта печенезите преминават отвъд Днепър и винаги прекарват лятото тук. От текста е видно, че печенегите през втората половина на X в. се разполагали на значителни територии по Северното Черноморие, но вече през лятото те се предвижвали на юг, отвъд Днепър, като достигали полетата северно от р. Дунав (*срещу Дристра*).

Писателите от XI в. като Михаил Аталиат, Йоан Скилица и по-късно Ана Комнина вече определят нови територии обитавани от печенегите (*πατζινακίται, πατζινάκοι*), които били изтласквани от следващите ги от изток племена (узите) и се предвижвали постепенно на запад, като се превърнали в непосредствена заплаха за териториите на Византия. Те вече заемали *цялата област, която Истър отделя от Империята и... равнината отвъд Истър от Бористен* (Днепър) *до Панония, бидейки номади*. Според живелият по същото време Михаил Псел[72] печенегите населявали ... *цялата земя, която Истърът отделя от империята на ромеите, но внезапно напуснаха земите си и се преселиха в нашата. Причината, за да я напуснат, станаха гетите* (т. е. узите), *техен съседен народ, които ги нападаха и ограбваха... Така целият им народ се изсипа в нашите предели.* Натискът на узите, следващи печенегите от изток, били другата основна причина те да минават Дунав. Михаил Псел посочва, че печенегите обитавали цялата област, която Истър отделя от империята на ромеите, както и начинът им на водене на война, който затруднявал византийските стратези. Според него с *тези люде по-мъчно се води война, отколкото с другите народи, и по-трудно се побеждават... Те не се обличат с ризници, нито носят наколенници, нито предпазват главите си с някакви шлемове. В ръцете си не държат щитове... Те дори и меч не препасват, а държат само копие... Те не се разделят на отряди, нито се ръководят в сражение от някакво наука... не побиват стан и не знаят да се заобиколят с изкоп... Всички люде от този народ са страшни и прикрити, не устояват на клетвите. Поради това те твърде лесно се споразумяват и ако трябва да воюват, веднага нарушават тези договори.* Според „Кратка история“ на Скилица-Кедрин[73], двамата автори от XI в., които били преки свидетели на продължителните печенежки войни и нашествия *печенежкият народ е скитски, от така наречените царски скити. Той е голям и многолюден и никой скитски народ не може да му се противопостави. Дели се на 13 рода... Те обитават равнините отвъд Истър, които се простират от река Бористен* (Днестър) *до Панония, като номади и винаги водят чергарски живот.*

Ясно е, че печенегите в началото на XI в. трайно са се настанили северно от Дунав, като заели цялата Влашка долина до Панония и заплашвали границата на Империята. Ако съдим по по-горе споменатото сведението на Скилица за преговорите на император Йоан Цимиски с печенегите по време на обсадата на Дръстър, вероятно те нападали близките до устието на Дунав земи и по времето на цар Петър (*... ако искат да им бъдат приятели и съюзници и да не преминават Истър и опустошават България*)[74] затова обаче сигурни данни нямаме, но пък е известно, че печенегите са били съюзници на цар Симеон във войната срещу маджарите в края на IX в. Вероятно поради това през 914 г., въпреки че взели дарове от управителят на Херсонес Йоан Вогас и сключили договор, те не нападнали България (*Всички люде от този народ са страшни и прикрити, не устояват на клетвите. Поради това те твърде лесно се споразумяват и ако трябва да воюват, веднага нарушават тези договори*). Вероятно защото са съюзници на българите печенегите взели участие и в похода към Константинопол на княз Светослав през есента на 970 г. (*споразумели се с вече поробените българи, освен това взели за съюзници печене-*

гите и живеещите на запад в Панония турки). Може би по тази причина, управителят на Перник Кракра и цар Иван Владислав привлекли печенегите за съюзници през 1017 г. По този повод стратегът на Доростол Цицикий написал писмо на император Василий II, в което съобщавал, че *Кракра бил събрал твърде многобройна войска и се съединил с Иван; те били привлекли и печенези и имали намерение да се отправят срещу ромеите*[75]. Трябва обаче да се има предвид факта, че първоначално, след настаняването си северно от Дунав, печенегите, подобно на славяните преди шест века, не проявявали интерес към трайно усядане на юг от реката. Основната им цел, отбелязана и от хронистите, била извършването на бързи набези за снабдяване с плячка, съпроводено с разрушения на малки крепости и неукрепени селища. Промяна щяла да настъпи едва в средата на XI век.

Бележки

[1] ЛИБИ, II, с. 259 (Анастасий Библиотекар).

[2] ГИБИ, V, с. 151 (Леон Граматик).

[3] ГИБИ, VI, с. 218 (Йоан Скилица).

[4] ГИБИ, VII, с. 161 (Йоан Зонара).

[5] **Гюзелев**, **В.** Баварският географ и някои въпроси на българската история от първата половина на IX в. – В: *ГСУ ФИФ*, 3, 1964, с.283.

[6] *Повесть временных лет.* Москва – Ленинград, 1950, с. 47.

[7] **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия по история на България*. 1. София, 1978, с. 153. (География на Алфред Велики)

[8] ГИБИ, III, с. 167 (Леон VI); ГИБИ, V, с. 123 (Псевдо-Симеон); ГИБИ, VII, с. 173 (Йоан Зонара).

[9] ГИБИ, VI, с. 142 (Продължител на Георги Монах).

[10] **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия…* 1. с. 202 (Симеон Логотет).

[11] ЛИБИ, IV, с. 180 – 181 (Монах Алберих).

[12] **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия…* 1. с. 202 (Симеон Логотет).

[13] ГИБИ, V, с. 127 (Продължител на Теофан).

[14] ГИБИ, VII, с. 175 (Йоан Зонара).

[15] ГИБИ, VI, с. 219 (Йоан Скилица).

[16] **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия.. 1.* с. 215 (Писма на патриарх Николай Мистик).

[17] ГИБИ, V, с. 210 (Константин Багренородни).

[18] ГИБИ, V, с. 138 (Продължител на Теофан).

[19] **Попконстантинов, К., О. Кронщайнер**. *Старобългарски надписи. I.* Залцбург, 1994, с. 109.

[20] **Божилов**, **Ив.** *История на Добруджа*. 2. В. Търново, 2004, с. 62 – 63, бел. 42 и 43.

[21] **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия*. 1. с. 243

[22] Виж по-горе бел. 78.

[23] **Коледаров**, **П.** Най-ранни споменавания на българите върху старинните карти. – В: *ИИБИ.* 20, 1968, с. 221 и сл.

[24] **Коледаров**, **П.** Първата българска държава в средновековната картография. – *Векове.* 1, 1973, с. 17 – 19.

[25] Превод на Ив. Божилов в История на Добруджа. 2, с. 75

[26] **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия по история на България 1*. София, 1978, с. 247.

[27] ГИБИ, VI, с. 259 (Скилица-Кедрин).

[28] **Божилов**, **Ив.** България и печенезите (896–1018). – *ИПр.* XXIX, 2, 1973, с. 123.

[29] ГИБИ, V, с. 52 (Константин Багренородни).

[30] ГИБИ, V, с. 248 – 249 (Лъв Дякон).

[31] ГИБИ, VI, с. 259 – 260 (Йоан Скилица).

[32] Пак там.

[33] **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия…* 1. с. 248; **Русев**, **Николай.** Дунайские болгары в эпоху Средневековия (цивилизационный аспект). – В: *Българите по Северното Причерноморие.* 9, 2006, с. 73.

[34] ГИБИ, V, с. 248 (Леон Дякон).

[35] *Памятники литературы Древней руси (XI – начале XII веке).* Москва, 1978, с. 80 – 81 (Нестор).

[36] Пак там, с. 82 – 83.

[37] За мненията и споровете виж: **Божилов, Ив.**: *История на Добруджа*. 2..., с. 67 и бел. 63 – 68.

[38] **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия*.... 1. с. 248 (Повесть временых лет).

[39] ГИБИ, VI, с. 263 (Скилица-Кедрин).

[40] **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия*... 1 с. 252 (Леон Дякон).

[41] ГИБИ, VI, с. 274 (Скилица-Кедрин).

[42] ГИБИ, VII, с. 181 – 185 (Йоан Зонара)

[43] ГИБИ, V, с. 264 (Леон Дякон).

[44] Според Теофан Изповедник през 764 г. император Константин V *навлязъл в България чак до Чика. И като хвърлил в огън аулите, които намерил, със страх се завърнал, без да направи нищо доблестно* (ГИБИ, III, с. 272). Същото събитие е отбелязано и от Скилица, но той пише не за Чика/Тича, а за Тунджа: *През 24-та година* (от царуването на Константин V, т. е. 764 г. – В. П.), *след като свързал привидно приятелство с Паган, господарят на българите излязъл ненадейно от столицата и като намерил проходите незащитени поради измамния мир, навлязъл в България до Тунджа. Подпалил аулите, които намерил, и се върнал уплашен, без да извърши нищо доблестно* (ГИБИ, VI, с. 218).

[45] ГИБИ, V, с. 268 (Леон Дякон).

[46] Пак там, с. 265.

[47] **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия*... 1 с. 433 (Ал-Идриси).

[48] **Конаклиев**, **А.** Ранновизантийска и средновековна крепост Мисионис край Търговище. – В: *Българска археология* 2008. Каталог към изложба. София, 2008, с. 65 – 67.

[49] **Недков**. **Б.** *България и съседните ѝ земи през XII в. според Географията на Ал Идриси.* София, 1960, с. 81.

[50] ГИБИ, VI, с. 270 – 274.(Йоан Скилица).

[51] ГИБИ, V, с. 274 (Леон Дякон).

[52] ГИБИ, VI, с. 274 (Йоан Скилица).

[53] По **Божилов**, **Ив.** *История на Добруджа* 2, с. 77.

[54] **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия*... 1. с. 255; **Божилов**, **Ив.** Византийската администрация в Добруджа: 971 – 986/90 г. – В: *История на Добруджа.* 2. с. 75 – 86, с посочените бележки; **Божилов, Ив.** *Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X век.* София, 1978, с. 122.

[55] **Йорданов**, **Ив.** *Корпус на печатите в Средновековна България.* София, 2001.

[56] Пак там., № 259– 277.

[57] **Божилов**, **Ив.** *Анонимът на Хазе*..., с 195 – 196.

[58] ГИБИ, X, с. 93 (Константин Манаси).

[59] **Божилов, Ив.** *Анонимът на Хазе*..., с. 41, 126.

[60] ГИБИ, VI, с. 307 – 308 (Йоан Скилица).

[61] **Божилов**, **Ив.** *Българите във Византийската империя*. София, 1995, № 334.

[62] **Йорданов**, **Ив.** *Корпус на печатите…* № 237 и 238.

[63] ГИБИ, VI, с. 308 (Йоан Скилица).

[64] **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия*... 1. с. 327 (Йоан Скилица).

[65] ГИБИ, VI, с. 175 (Михаил Аталиат).

[66] **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия*... 1. с. 364.

[67] **W. Siebt**. Probleme der hrstorischen Geographie Bulgariens im späteren 10. und 11. Jahrhundert – en sigilographischer Beitrag. – *AMV, II*, Варна, 2004, с. 253.

[68] Виж „Клиторологиий“ на Филотей (ГИБИ, VI, с. 125).

[69] По **Ив. Божилов**. Византийската администрация..., с. 75, бел. 88.

[70] Проучванията и статистиката на тези обекти виж у **Атанасов**, **Г.** Етнодемографски промени в Добруджа (X – XVI в.). – *ИПр*, 2, 1991, с.77 – 78 и лит; Поглед към Добруджанския дунавски бряг от XI до XV в. – ИПр, 8 – 9, 1992, с. 14.

[71] ГИБИ, V, с. 212, 213 (Константин Багренородни).
[72] ГИБИ, VI, с. 111, 119 (Михаил Псел).
[73] ГИБИ, VI, с. 318 (Йоан Скилица).
[74] Пак там, с. 280.
[75] По **Ив. Божилов**. История на Добруджа, 2..., с. 93.

NORTH-EASTERN BULGARIA FROM THE 10TH TILL THE BEGINNING OF THE 11TH CENTURIES ACCORDING TO THE WRITTEN SOURCES

Valentin Pletnyov

In the present paper the historical events in North-eastern Bulgaria have been traced on the basis of the written sources of the Byzantine chronicles, as well as in accordance to some western European authors. An analysis have been conducted of the events related to the barbarians' invasions at the end of 9th and the beginning of the 10th century; the conquest of the Bulgarian lands by the Russians led by Prince Svyatoslav I of Kiev and the following conquest of the territory of the Firs Bulgarian Empire during the reign of Emperor John I Tzimiskes in 971. A brief examination is presented of the development of the administrative system in the annexed lands by the Byzantine state and the re-conquest of the territory in 1000. In the article are discussed the written sources related to the emergence of the new barbarians, the Pechenegs, who occupied the territories to the north of the Danube river during the first decades of the 11th century.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА НАЧАЛОТО НА БЪЛГАРСКИЯ СРЕДНОВЕКОВЕН ГРАД

(РАННОСРЕДНОВЕКОВНАТА КРЕПОСТ ДО С. ЦАР АСЕН, СИЛИСТРЕНСКО – ОТ УКРЕПЕНО СЕЛИЩЕ КЪМ УКРЕПЕН ГРАД)

Георги Атанасов

Вече над половин столетие, след една „програмна“ статия на Д. Ангелов *Към въпроса за средновековния български град* от 1960 г.[1] и монографията на Стр. Лишев *Средновековният български град*, излязла от печат през 1970 г.[2] стартира оживена дискусия за появата и характеристиките на явлението град в Средновековна България. Тя бе периодично активизирана, като изрично трябва да се посочат конференцията *Средновековният български град* през 1979 г. във Велико Търново, респективно сборника с докладите излязъл от печат през 1980 г. Сред тях по-специално внимание заслужават статиите на П. Петров и Д. Овчаров[3]. След този научен форум интересът към темата не е така активен, но монографии и статии на М. Харбова[4], Хр. Димитров[5], А. Миланова[6], П. Димитров[7], особено на Р. Рашев[8], както и публикуваната съвсем наскоро дисертация на А. Аладжов през 2010 г. илюстрират нестихващ интерес[9]. Редом с останалото, това е свидетелство, че главният проблем що е то български град, кога се появява и утвърждава, все още не е убедително и безспорно решен. Впрочем той е и методологически, защото няма единство относно списъка и степенуването на белезите, които го характеризират. Още в началото, с оглед темата на настоящата публикация, трябва да се направи уточнението, че вниманието ни ще се насочи към реалностите в Североизточна България и Добруджа през Първото царство и до XI в. От една страна, крепостта Цар Асен се намира приблизително в центъра на този регион, базова територия на Първото българско царство (**Обр. 1**)[10]. От друга страна, процесите на юг от Балкана следват по-различна логика, защото там поселищната традиция, респективно живота във византийските градове от V – VII в. като Несебър, Поморие, Созопол, Дебелт, Берое, Филипопол, София, и пр. продължава да мъждука и след включването им в границите на Първото българско царство през IX – X в. Друг е въпросът, че късноантичните градски структури деградират и това е съчетано с аграризиране, клерикализиране и военизиране през VI – IX в.[1] На север от Балкана, респективно в Североизтока и Добруджа, античните градски центрове са в руини още след началото на VII в., като последните няколко фортпоста на Ромейската империя са напуснати в навечерието на създаването на Дунавска България към края на VII в.[12] В този смисъл при очертаването на характеристиките на средновековния български град в тази зона трябва да изключим напълно идеята за културен и даже топографски континуитет, изразяващ се в антично наследство.

Като че ли най-цялостната концепция що е това средновековен български град предложи проф. П. Петров – *поселение, което по територия и брой на населението надвишава останалите селища... . Той несъмнено трябва да бъде административен и църковен център, част от населението му да се занимава със занаяти и търговия, да*

бъде и културно средище. При всяко положение обаче градът е такова поселение, което в някаква степен ръководи определен регион .... не се изключва възможността, част от жителите на града да се занимават със земеделие и скотовъдство...[13]. Сходни са идеите на Д. Овчаров, когато конкретизира проблема по повод възникването и оформянето на столицата Преслав като средновековен град[14]. Водещ критерий е извеждането на живота в столицата от затвореното натурално стопанство, с което се динамизират неговите политически, стопански, културни и др. функции. Същевременно Д. Овчаров разглежда появата на столичния град като процес, в резултат на който към края на IX в. Преслав започва да добива градски черти, а в средата на X в. *има вече добре очертан облик на феодален град*[15]. Както вече посочих, с темата за началото на българския град се занимава и Хр. Димитров в изследването си за аулите през Първото царство. В общи линии той отъждествява първите български градове с аулите, респективно държавните резиденции. Специално за Плиска твърди, че до края на IX в. все още няма черти на средновековен град, защото липсвали трайни занаятчийски съоръжения. Най-късно до края на IX в. първата столица станала поселение от предградски тип, но и през X в. не прераснала в типичен феодален град, а попаднала в преходен период от аул към град – идея, която според мен до ден днешен е най-обоснована[16]. За Р. Рашев през VIII – IX в. градът в България съществува в специфичната форма на укрепена ханска резиденция – *аул*, респективно броя на градовете се изчерпва с ханските резиденции (Плиска, Преслав, Дръстър, Хан Крум, тук бих добавил и Кабиюк)[17]. Въпреки разнопосочеността на тезите се долавя един общ знаменател в подхода, на който наблягат всички изследователи. Той се изразява в средищното положение на града в даден регион, на разнообразно занаятчийско производство и търговия. Следвайки този подход още Стр. Лишев извежда генезиса на българския град от *Подградието*, където извън градската цитадела се концентрират занаятчии и започва обмен на продукция, сиреч търговия. В последните изследвания на Р. Рашев и А. Аладжов тази позиция е смекчена и акцентът се поставя на политическите, административните, военните, фискалните (център за преразпределение) и културни функции. В този смисъл се появява съществена дистанция в разбирането на град в България, както в сравнение със Западна Европа, така дори с Византия. Според мен у нас понятието град е твърде разтегливо и се достига до крайно либерални становища, като например идеята на Д. Ил. Димитров, че още в VIII в. всички землени укрепления (засега около 15 на брой), респективно всички каменни крепости от IX – X в. (около 40!) в Североизточна България и Добруджа са градове[18].

Тези спорове около терминологията и съдържанието, което се влага в определението българския средновековен град, за сетен път демонстрират, колко актуално е твърдението на М. Блок, че „най-употребяваните термини винаги са приблизителни“[19]. Забележително е, че във водещи европейски енциклопедически речници, градът е представен като крупен населен пункт, жителите на който са заети главно в производството (дори промишлеността) и търговията, а също в сферата на управлението, услугите, науката и културата[20]. Тази характеристика действително на пръв поглед импонира повече на съвременната епоха. Същевременно всеки опит да се разшири и нагоди към точно определен регион и епоха в 5 хилядната история на феномена град, може да доведе до размиването му в маса второстепенни признаци. Затова и опитът на М. Сюзюмов, да се пледира за единно определение на понятието град[21], бе посрещнат с всеобща негативна реакция през 60-те години на XX в.[22] Действително по един начин изглежда и функционира гръцкият полис, респективно римският град, с техните курии и муниципалност, а по съвсем различен начин стои византийският град през VI–VIII в., в който доминира епископа и е

своеобразна функция на централизираното императорско управление[23]. И все пак, колкото и да са условни, има черти, функции, процеси и визуални параметри, които в определена степен могат да разграничат феномена средновековен град от останалите поселищни структури. Според Анри Перен, смятан за класик в темата средновековен град[24], последният няма пряк континуитет с античния град и възниква не около стария форум, а обикновено в покрайнините, край пристанище, пазар и пр. Сиреч, средновековният град получава развитие благодарение на нови икономически функции и специално на търговията, поради което е наречен „дете на търговците". Същевременно се отчита, че тази пробуждаща се градска търговия е инспирирана от подема на селското стопанство[25]. То не само обезпечава новопоявилия се град с достатъчно стоки и припаси, но благодарение на свръхпроизводството създава допълнителна продукция, която да захрани пазара, респективно търговците. Така, редом с останалото, зараждащият се град формира *homines novi*, своеобразен негов двигател в ускореното му развитие. Тази, на пръв поглед универсална диагноза, обаче не може да се приложи в пълна мяра за византийския културен кръг. Тук градът е почти в пълно подчинение на императорската администрация, античната полисна система е деградирала, а западноевропейските условия предполагащи раждането на *homines novi* липсват[26]. И все пак в Изтока, включително Византия, градовете се раждат и функционират, макар и с по-специфични двигателни сили на градското развитие. Въпреки всичко има обединяващ вертикал, който, следвайки А. Перен, В. Якобсон, Ж. Льо Гофф, О. Болшаков и др., определя града като голямо населено място, основната функция на което се изразява в концентрация (чрез църковна, военна или гражданска администрация) и преразпределяне (главно по търговски път) на принадения продукт – своеобразен остатък от натуралното самозадоволяване[27]. Докато на запад това става чрез формирането на търговска прослойка (*homines novi*), то на изток ролята на държавата е по-осезателна с нейната централизирана администрация по места, назначавана обикновено от владетеля. Предвид реалностите в България през X–XI в., то именно византийският модел ще да е определящ при формирането на градските центрове. Още повече, както вече се отбеляза, античните градове, върху които се надгражда византийският средновековен град с ред трансформации, липсват като фундамент за градското развитие в Северна България – базовата територия на Първото българско царство. Затова в случая ролята на централизираното владетелско управление е важна, понякога решаваща, при определяне кое населено място да се превърне в административен, религиозен, военен и икономически център, респективно къде да стане концентрацията и преразпределянето на принадения продукт от стопанската дейност на околните селища. Въпреки всичко, не всяка крепост, с положение на център на определен неголям регион, може да се възприеме за град. Трудно е да се определи точно разграничителната линия и затова като допълнителна, своеобразна инсигния на града въвеждам един подценяван акцент, какъвто е градоустройство, респективно градска агломерация с пространствените решения[*]. Архитектурно-планировъчната структура, концентрацията на население и гъстотата на застрояване са сред главните белези на града от Древността до Ново време и Средновековието[**], включително Първото българско царство. Затова е естествено рав-

[*] Посветената изцяло на средновековния град монография на арх. М. Харбова също не ги извежда достатъчно ясно като вертикал, въпреки заявения интерес към архитектурно-пространствените решения (**Харбова М.** Цит. съч., с. 26 и сл.

[**] За ролята на планировката и градската агломерация в западноевропейското и източното градско развитие виж. **Lavedan P.** *Histoire de l'urbanisme: antiquité, moyen âge*. Paris, 1926; **Lavedan P.** *Qu'est que l'urbanisme? Introduction à l'histoire de l'urbanisme*. Paris, 1926, p. 211; **Sauvaget J.** *Alep.*

ноправно да се добавят към останалите характеристики, по които има консенсус – административен, военен, култов, културен център с производствено-търговско значение, в който се извършва преразпределение на принаден продукт. На този фон ранният български град трябва да има концентрация на население по-голяма от околните селища, да бъде укрепен, да има цитадела за местен военноадминистративен управител, да има значим религиозен храм, да се извършва производствена и търговска дейност. И това обаче не е достатъчно. Примерно аула при с. Хан Крум[28] притежава повечето характеристики, но едва ли може да се нарече град. Прочее тук опираме до субординацията резиденция-град. У нас общо взето има разбиране, че двете структури се припокриват. Ако следваме тази логика, то към градовете би следвало да причислим примерно резиденцията на император Диоклециан в Сплит или синхронните по хронология с Плиска и Преслав укрепени дворци в Арабския халифат[29], разпръснати из пустинята и даже рицарските замъци в Западна Европа, в които иначе се извършва преразпределение на придадения продукт. Религиозни центрове са примерно епископските резиденции – манастири като Мелк в Австрия или Дечани в Сърбия, но и те не могат да се нарекат градове. Определено наличието на укрепена резиденция не е достатъчно условие, да я идентифицираме като град. Затова изведеното като знаменател още от М. Сюзюмов наличие на подградие и прието за императив от Стр. Лишев като водещо условие за градска характеристика не бива да се пренебрегва[30]. Изобщо укрепена цитадела без подградие за мен трудно може да се вмести в понятието ранносредновековен град. Разбира се, подградието също може да бъде укрепено, както в случая с Преслав през X в. и Червен през XIV в.[31], но може и да не е укрепено, както в случая с Цар Асен през X в.[32] и примерно Дръстър през IX – XIV в.[33] или Ловеч през XII – XIV в.[34] Може да се спори обаче дали в подградието занаятите, производствените дейности и търговията са безусловно единствените водещи фактори в градското развитие. Особено за ранното средновековие, където дори ранновизантийският град е силно аграризиран през VI – VIII в.[35] Затова още веднъж пледирам за въвеждането на градската агломерация като важен индикатор при разграничаване на града от резиденцията или селото. А тя, редом с останалото, означава наличие на градско планиране, водещо до специфично разпределение по хоризонтала и вертикала на структурообразуващи града елементи и акценти – укрепена градска територия в тясна обвързаност с неукрепени или укрепени подградия с изявена производствена дейност; укрепен военноадминистративен център в укрепената градска територия; култово-религиозен център; сравнително плътна обитаема територия, в която да е концентрирана определена критична маса население. Но и още – градска инфраструктура и граждански тип застрояване, изразяващи се в улична мрежа, водопреносни и санитарно-битови съоръжения и навици, свидетелства за търговия и пазарно стопанство. Сред отличаващите града белези в тази последователност е наличието на монументално строителство и градски тип застрояване. Само стъпвайки на тази база, може да прокараме приблизително разделителната линия между града и селото. Иначе, ако пренебрегнем градската агломерация и акцентуваме на останалите белези, от около 40-те каменни крепости в Североизточна България

Wssai sur le development d'une grande ville syrienne, des origine au millieu du XX siècle. I. Paris, 1941, p. 67; **Claude D.** *Die Byzantinische Stadt im 6. Jarhundert* (= *Byzantinische Archiv*, 13). Münhen, 1969, s. 45; **Cahen C.** *Zur Geschichte der Städtlischen. Gesellschaft im islamischen Orient des Mittelalters*, 9, 1958, s. 64; **Курбатов Г. Л.** Разложение рабовладелческих отношений и проблемы внутренного развития византийского города в IV–VI вв. – *Вестник Ленинградского государственого университета*, 14, 1965, с. 69.

и Добруджа през X–XI в. на пръв поглед поне десетина покриват критериите за град. Действително част от тях като Цар Асен[36], Руйно[37], Скала[38], Средище[39], Окорш[40], Одърци[41], Беловец[42], Балик[43], Преселенци[44], Абритус[45], Завет[46], Пъкуюл луй Соаре[47], Капидава[48], Олтина[49], Нуфъру[50], Диногеция[51], Исакча[52] и др. могат да бъдат разглеждани като регионални центрове. От една страна те са сравнително равномерно разпределени в Североизточна България на 30–70 км една от друга – т.е. всяка от тях има сравнително обширен хинтерланд, включващ десетина сателитни селища (**Обр. 1**). От друга страна всички са укрепени, имат по-голяма концентрация на население от околните поселения, чиито естествен център се явяват. Освен това единствено в тях са регистрирани храмове и най-после в тях се откриват по-представителни находки – оръжия, накити, културни предмети и пр. Наличието на писала, бронзови закопчалки за книги (Цар Асен, Скала, Руйно, Окорш, Одърци, Средище)[53] и надписи (Пъкуюл луй Соаре, Цар Асен, Руйно, Окорш, Одърци)[54] предполагат и културно-просветна дейност. Същевременно по-значимите като Цар Асен (**Обр. 2, 3**), Руйно-Картал кале, Окорш, Одърци, Средище, Балик, Ветрен имат подградия. Други обаче като Скала, Преселенци, Василево, Завет, не само че нямат подградия, но и обитаемата площ е твърде малка – т.е населението е под критичната маса за формиране на град. Има и такива крепости като Одърци, Диногеция и Капидава, които са по-плътно заселени, но липсват много от останали компоненти на градската агломерация. От коментираните каменни крепости, проучени храмове от X в. – инсигния за религиозен център, има само в Цар Асен (**Обр. 3, 5**)[55], Скала[56], Преселенци[57] и косвени податки (наличие на утвар и църковни кръстове – процесийни и хоругвени) от Руйно, Окорш, Ветрен, Балик и Средище[58]. Като изключим по-голямата църква в Цар Асен (**Обр. 5**) останалите са църквици със скромни размери и не предвещават религиозен център. Във всички от посочените крепости обаче липсва разкрито стационарно военноадминистративно седалище, още по-малко укрепена цитадела, няма следи от изявена производствена дейност, липсват и най-малките податки за търговия и парично-стокови отношения (до 971 г. реално липсва монетно обръщение дори във владетелските и религиозни резиденции)[*]. Отсъстват и следи от всякаква градска инфраструктура като улици, водопроводи и пр. Ето защо, да се говори за град в Североизточна България до края на X в., т.е. до завладяването ѝ от Византия, не е достатъчно обосновано при резултатите от досегашните проучвания. Действително в някои по-големи и по-добре укрепени крепости като Цар Асен и Руйно има признаци на градски живот и инфраструктура (добре укрепени, сравнително гъсто заселени, с храмове, подградия и десетки селища в околността, извор на продукция)[**], но определено по гореизтъкнатите критерии им липс-

[*] Прочее, преминаването към стоково-парични отношения и активна търговия с основание се смятат за водещ фактор за разлагане на натуралното стопанство, което е главна спирачка за появата и развитието на града. Вж. **Стоклицкая–Терешкович В. В.** *Основные проблемы истории средневековного города X–XV вв.* Москва 1960, с.14–41; **Большаков, О. Г.** Цит. съч., с. 4–6.

[**] Рязко нарасналата земеделска продукция в околните села се разглежда като важно условие за зараждането и развитието на града (**Le Goff J.** *La civilization…* p. 70–72). Забележително е, че през X в. в Добруджа се развива високопроизводително земеделие. За това свидетелстват стотиците земеделски сечива, включително усъвършенствано рало с асиметричен лемеж и черясло, важно условие за високо продуктивно земеделие. Любопитно е, че колективните находки със земеделски сечива се откриват главно в крепостите (Руйно, Средище, Окорш, Цар Асен, Скала и пр.). Вж: **Атанасов Г.** За прехода от рало към плуг. – *Българска етнография*, 2, 1986, с. 24–34; **Атанасов Г. Г.** Клады земедельческих орудий из Южной Добруджи (X–начало XI вв.) – *Stratum plus*, 5, 2000, с. 183–208.

ват още компоненти и изпълнени условия, за да ги наречем градове. Тук се налага да се обърнем към термина *протоград*, който запълва и разширява отбелязаната по-горе разграничителна линия между града и селото.

Вече стана въпрос, че най-често за градове през X в. се сочат столичните центрове Плиска, Преслав и Дръстър, както и добре укрепените аули при с. Хан Крум и Пъкуюл луй Соаре (?). На пръв поглед те притежават някои от основните характеристики за града, дори в по-голяма степен от групата крепости Цар Асен – Скала – Руйно. Те са военноадминистративни и религиозни центрове, доказани културно-просветни средища, надеждно укрепени, с подградия, с изявени и добре различими военноадминистративни сгради, катедрални храмове, има данни за занаятчийско производство, дори отлична инфраструктура като водопроводи, бани и пр. Липсват обаче важни и структуроопределящи града показатели – критична маса население (граждани) и стоково-парични отношения. На практика във всички гореизброени укрепени центрове „гражданите“ не живеят и имат само ограничен достъп до тях. Ядрата на Плиска, Преслав, Дръстър, Хан Крум, в които наистина могат да се видят много, но не всички (?) характеристики на средновековния град всъщност са резиденции. Представителният сграден фонд и инфраструктурата са подчинени изцяло, да обслужват нуждите на държавния или църковния глава на царството и ограничен кръг сановници и помощен персонал. Без изключение в Плиска, Преслав, Дръстър и Хан Крум виждаме представителни дворци, жилищни дворцови комплекси съчетани с бани, катедрални и частни храмове, отлична инфраструктура (водопроводи, басеини, водохранилища, дори улична мрежа), казарми за гарнизони (своеобразна преторианска гвардия) и даже конюшни. Липсва обаче важен сегмент от характеристиката на града – многобройни жилища, респективно присъствие на достатъчна маса население, включително занаятчии, търговци, която да напълни това съдържание със смисъл. Изобщо градският облик не може да се получи само от дворците, жилищата на аристокрацията и големите катедрални храмове, а по-важни са типа и структурата на разположение на жилищата на гражданите, на начина на живот и занаятите, на типа икономика. Затова може и трябва да се приеме без уговорки постулатът, че *Градът без градско население е non sense*. По тази причина, изброените по-горе изявени центрове в Североизточна България не могат да се припознаят като градове, а трябва да се разглеждат като представителни резиденции. Действително извън тези ядра има селища, в които живее обикновено население, но те са разпръснати и почти по нищо не се отличават като бит, култура и структура от останалите села в държавата. Най-после не са подчинени на интегриран градски организъм със съответната инфраструктура, т.е. далеч са от компактната градска агломерация. Като добавим и липсата на стоково-парични отношения, то и тези знакови държавни центрове не може да се нарекат градове, изпълващи всички условия и характеристики на това понятие. Ето защо до падането на Североизточна България под византийска власт през 971 г., според мен, може да се говори за центрове с предградски черти*, но не и за средновековни градове. Действително можем да изградим собствени, наши си критерии за ранносредновековен български град. След като изключим от характеристиките му стоково-парични отношения (още веднъж ще акцентирам, че в Първото българско царство няма монетосечене и нормално парично обръщение!) и изявената градска агломерация, този наш град обаче ще си остане понятие за местна консумация, предназначено единствено да тушира собствените ни комплекси. Следвай-

* Освен столичните центрове Плиска, Преслав и Дръстър, определени предградски черти през първата половина на X в. се долавят единствено в Цар Асен, Руйно, Средище, Нуфъру, Диногеция.

ки К. Каен, може да изведем като водеща причина за забавеното развитие на градовете в Изтока през VII – X в., и специално в Северна България, обстоятелството, че владетелят и свързаната с него аристокрация доминират напълно по хоризонтала и вертикала в държавата. Затова и разполагат с всички необходими средства и продукти за охолен живот[59]. При тези реалности липсва солиден подтик за увеличаване на производството, респективно за усъвършенстване и оптимизиране на производителните сили. На Запад обаче при стартиралата през X–XI в. децентрализация, местните феодали (светски и църковни) и стартиращият градски нотабилитет са принудени да съдействат максимално за ускореното развитие на местното производство. А то е важен фактор за свръхпроизводство, респективно увеличен принаден продукт, стимулиращо търговията и стоково-паричните отношения – база за градско развитие.

Представените по-горе аргументи за липсата на истински градски центрове в Северна България през IX – X в., покриващи всички класически критерии на пръв поглед противоречи на сведения от писмените извори. Така например в Българската анонимна летопис четем, че „*Испор (Аспарух)...създаде велики градове: на Дунав Дръстър града...., той създаде и Плюска (Плиска) град*". Съответно с управлението на цар Симеон авторът на това съчинение свързва строения 28 години град Преслав. На неговите наследници се приписва създаването на 5 града – Пловдив, Срем, Бразник, Средец, Ниш и още градовете Червен, Несебър и Щип[60]. Представени са обаче сериозни аргументи, че достигналият до нас текст на това забележително съчинение не е от XI в., както единодушно се смяташе, а е редакция от XIII в.[61] Действително най-рано в XIII в. Червен придобива градски черти и тогава в границите на България влизат Несебър и Пловдив. Забележително е още, че няма автентичен български източник до XI в., който да регистрира понятието град. Дори когато прави пространно описание на столицата Преслав, Йоан Екзарх, съвременник на изграждането ѝ, използва единствено понятията дворец, княжеска резиденция, но никога град[62]. Приблизително по същото време около средата на IX в. в „Баварския географ" е записано, че в България има 5 крепости, но не и градове[63]. Същевременно в „Повесть временных лет" по повод походите на княз Светослав към Дунав се твърди, че превзел 80 града в Североизточна България и Добруджа[64]. Тук обаче трябва да имаме предвид, че в староруските източници терминът „город" произхожда от *городить, ограждать,* сиреч укрепено място, което може да има различно съдържание[65]. За градове между Дръстър и Велики Преслав пишат и византийските хронисти по повод събитията от 969 – 971 г., но това е по-друга тема, на която ще се върна в края на изложението.

След 971 г. в Североизточна България и Добруджа настават отчетливи промени, доловени и при археологическите проучвания. На първо място е видима допълнителната концентрация на населението в каменните крепости тип Цар Асен – Скала – Руйно. Дължи се главно на регистрираното по археологически път напускане на неукрепените селища и някои по-малки укрепления по време и след руско-българско-византийската война през 969 – 971 г.[66] Това особено ясно се долавя и в бившите резиденциални центрове като Плиска, Преслав, Дръстър, както и в Пъкуюл луй Соаре, които се изпълват с обикновено население, но за сметка на това представителните дворцови комплекси в цитаделите се профанизират и инфраструктурата се влошава. Твърде отчетлива е концентрацията на население в каменните крепости по главния път Преслав – Дръстър и по Дунав като Скала, Цар Асен, Руйно, Ветрен, Средище, Пъкуюл луй Соаре, Тутракан (?), Диногеция, Капидава, Нуфъру[67]. В тях има податки за присъствието на военни гарнизони, даже жилища за гарнизоните, и рязко увеличаване на населението. Ако примерно в средата на X в. в Скала са установени десетина жилища, то в края на X–началото на XI в. те са над 50.

В тези центрове много бързо и дори с ръст навлизат стоково-паричните отношения, а както посочих по-горе, те са главна опора за градското развитие. В крепостта Скала, една от най-добре проучените паметници от края на X и първата трета на XI в. са открити над 300 анонимни византийски фолиси от кл. A1, A2 и B, срещу само 2 монети от първата половина на X в.[68] Сходна е ситуацията в Плиска, Преслав, Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Цар Асен, Ветрен, Одърци, Исакча, Диногеция, Капидава, Нуфъру и др., където монетите до средата на X в. са единици, а към края на X и XI в. се измерват стотици и даже хиляди (Дръстър, Преслав, Пъкуюл луй Соаре, Динагеция, Нуфъру, Исакча)[69]. Изобщо, както вече коментирахме, навлизането на стоково-паричните отношение в Североизточна България и Добруджа в края на X и първата трета на XI в., е важен фактор за формиране на градско стопанство, условие, което съвършено липсва през IX и първата половина на X в. Към това трябва да добавим и рязкото увеличаване към края на X в. на вносна продукция от имперските ателиета като битова и луксозна керамика, накити, култови предмети и голямо количество амфори, очевидно свързани с пренос на продукция от юг. В по-малка степен този процес се долавя и в някои крепости във вътрешността на Добруджа и Лудогорието като Руйно, Окорш, Завет, Балик, Преселенци, Беловец. Всичко това свидетелства за включване на региона в една по-глобална търговска мрежа. При тези нови реалности на пръв поглед след началото на XI в. в коментираните крепости тип Цар Асен – Скала – Руйно имаме повече от характеристиките на средновековния град. С още по-голяма сила това важи за бившите столични центрове Плиска, Преслав и Дръстър, в които се настанява византийска администрация и клир. Но да се превържем към археологическите реалности и проследим процесите в тази група сходни укрепления и изобщо в крепостите като ансамбъл. Фортификационните системи са възстановени (Плиска, Преслав, Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Диногеция, Ветрен, Скала, Одърци, Балик) и дори разширени (Цар Асен, Руйно-Картал кале, Балик ?), за да приютят обитателите напуснали незащитените селища и някои по-малки укрепления. Наличието на печати на византийски сановници от края на X–XI в. в Плиска, Преслав, Дръстър, Пъкуюл луй Соаре, Скала, Одърци, Цар Асен, Руйно, Ветрен, Тутракан (?), Балик, Диногеция, Нуфъру, Исакча[70] свидетелстват, че повечето регионални административни центрове от X в. запазват това си положение в края на X и първата половина на XI в. Църкви или косвени податки за църкви през XI в. има във всички гореизброени крепости. В повечето случаи са преизползвани храмове от X в. (Дръстър, Плиска, Преслав, Скала, Цар Асен)[71], но има свидетелства и за новопостроени църкви през XI в. в Цар Асен, Скала, Диногеция[72]. Изобщо повечето укрепени административни центрове са и религиозни средища. Разрастват се подградията, като този процес видимо е засвидетелстван в Цар Асен, Одърци и Руйно. При тези реалности, като че ли имаме основание да твърдим, че с навлизането на стоково-паричните отношения в столичните (резиденциалните) центрове и регионалните укрепени крепости, както и въвличането им в търговската мрежа на Византия, те придобиват чертите на средновековни градове. Така е обаче само на пръв поглед. Ако се вгледаме в столичните центрове Плиска, Преслав, Дръстър след началото на XI в., въпреки ред формално изпълнени знаци на средновековни градове (наличие на укрепления, нещо като подградия, факти за административни и религиозни средища, следи от занаятчийско производство, пазар и търговия), все още е трудно да ги припознаем като градове в по-широкия смисъл на това понятие. Към това трябва да добавим отчетливата деградацията на монументалната архитектура от IX – X в. в бившите столични и резиденциални центрове като Плиска, Преслав, Дръстър, Хан Крум, които на пръв поглед в края на IX и първата половина на X в. имат някои градски черти тъкмо в това направ-

ление. Действително при тези процеси в края на X – началото на XI в. физиономията им на резиденции с представителна монументална архитектура е силно накърнена. От друга страна обаче, навлизането на многобройни нови обитатели от околните селища при българо-руско-византийската война от 969 – 971 г.[7] е предпоставка за запълването им с гражданско население, каквото липсва до края на X в. Въпреки това дали рязкото увеличаване на населението е достатъчно, да ги определим еднозначно като градове, а новите многобройни обитатели да ги наречем граждани?! На този етап на проучванията имам съмнения в тази насока и се въздържам да ги „титулувам" градове поради липсата на изразена градска агломерация, включително градска инфраструктура. Въпреки че в тях и в някои по-големи крепости край Дунав, Добруджа и Лудогорието (?) населението нараства, в действителност настава градоустройствен хаос, липсва всякаква подредба, респективно улици, квартално обособени храмове със съответното пространство, отсъства елементарна инфраструктура. Жилищата, главно землянки, са безразборно вкопани дори в бившите резиденциални комплекси и цитаделите на Плиска, Преслав и Дръстър. Допълнително в тях неконтролирано се развиват големи некрополи, което не е обичайно за една градска среда. В този смисъл бившите столични центрове и регионалните крепости, въпреки че изпълняват военноадминистративни функции, в градоустройствено отношение наумяват повече на укрепени села, отколкото на градове.

На така очертания релефен фон обаче се откроява едно изключение и това е крепостта до с. Цар Асен[74]. Разположена е на 30 км южно от Силистра върху левия бряг на сухоречието Канагьол (средновековната река Дристра), край която преминава главният ранносредновековен път, свързващ столиците Плиска и Преслав с патриаршеската резиденция в Дръстър (Силистра). През X в. този регионален военноадминистративен, религиозен и културно-просветен* център не се отличава особено от останалите крепости като Скала, Окорш, Руйно, Пресленци, Беловец, Средище, Одърци, Балик, Ветрен и др. Действително фортификациите са по-стабилно изградени, има църква, подградие. Укрепената площ надвишава 45 дка, а подградието е около 50 дка (**Обр. 2, 3**). Това прави крепостта Цар Асен съпоставима примерно с крепостната система Картал кале – Аязмо кале до с. Руйно, но нищо повече! След падането на българските земи под византийска власт в края на X и началото на XI в. в региона настъпват промени, някои от които се долавят и в още няколко крепости от този тип. В условията на нова власт те запазват военноадминистративните си регионални функции, фортификациите и църквите са възстановени, населението в тях нараства, появява се активно монетно обръщение, има отчетлив ръст на вносна продукция (накити, култови предмети, керамика). Тези специфики, част от характеристиката на един средновековен град, в крепостта до с. Цар Асен обаче са допълнени с новости, титулни за града изобщо. На първо място ще акцентирам на изградената към началото на XI в. квадратна цитадела с размери 55,80 х 55,50 м в югозападната част на укреплението (**Обр. 3**). Тя е защитена със стени дебели 2,20 м и три порти с пиластри, което предполага надвратни кули. В непосредствена близост до цитаделата е имало представителна правоъгълна сграда с размери 7,80 х 6,60 м с каменни стени, дебели 0,85–1,10 м, с основи, вкопани на 0,80 м в здравия терен. Подът е измазан с глина, има масивна пей-

* В крепостта до с. Цар Асен са открити представителен кирилско-глаголически надпис (Обр. 4) от началото на X в. (**Попконстантинов К.** За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен..., с. 43–49; **Атанасов Г. Г.** Две надписи с граффити-рисунками …, с. 6), кирилски надпис от X в. (**Антонова В., Цв. Дремсизова.** Цит. съч., с. 64, обр. 15) и десетина бронзови закопчалки за книги от X–XI в. Последните се съхраняват в Археологическия музей – Силистра.

ка край западната стена, а входът е от юг, необичайно широк (1,30 м) и ориентиран към цитаделата. Тези параметри предполагат двуетажна сграда, датирана в XI в. според подемния материал, включително монети кл. А-2 и един златен солид на василевса Василий II. Предположението, че е резиденция на местния управител не е лишено от основание. Още повече в крепостта са открити моливдовули – знак за постоянно присъствие на военна и гражданска администрация[75]. В центъра на крепостта се е извисявал по-представителният храм № 4 (на мястото на разрушената църква № 3 от X в.) с размери 10,50 х 7,10 м (**Обр. 3, 5**). До него е разкрито масивно каменно жилище 4,60 х 4,90 м със стени ,дебели 0,70 м, и основи, вкопани в здравия терен на около 0,80 м – параметри, отново предполагащи представителна двуетажна сграда (**Обр. 3, 7, 8-1**). Съседството с църквата и каменната стена, която ги огражда като обособен комплекс предполагат, че тук е резидирало издигнато в църковната йерархия лице. Наличието на религиозен център се подсилва от колонията скални манастири по протежение на сухоречието Канагьол (Дристра), на брега на което е крепостта до с. Цар Асен, като в самото ѝ подножие е проучена келиотска лавра (**Обр. 6**)[76]. Освен централния храм през XI в. са построени още две църкви № 1 и 2 (**Обр. 3, 9, 10**), които може да се разглеждат като квартални. И трите храма са покрити с керемиди и имат сравнително богато обзавеждане, детайли от мраморна украса (**Обр. 8**), корнизи (**Обр. 10а**) и даже следи от живопис – крайно рядко явление за началото на XI в. в българските земи. Същевременно около тях, за разлика от Плиска, Преслав и Дръстър през XI в., липсват некрополи[*], което е една от характеристиките още на античния град, спазвана до голяма степен през X – XII в. във византийските и западноевропейските градове. В крепостта до с. Цар Асен са спазвани и други санитарни норми, сред които и справянето с отпадъците. В границите ѝ не са засечени сметни ями, но извън нея, недалеч от южната порта е регистрирано голямо сметище. Установени са пасажи от три павирани улици, широки около 3 м, свързващи главната източна порта (пред нея има каменен мост над рова!) с цитаделата и с централния площад, където е главната църква (**Обр. 3**). До двете порти са разкрити, долепени до крепостната стена, верижни каменни помещения. Построени са за стражата или са свързани с търговска дейност. Сред откритията, илюстриращи нови градски стандарти в крепостта, е проследеният над 40 м глинен водопровод (**Обр. 3, 11**) в централната източна част, едно от разклоненията на който води към църква № 2 от XI в. Той снабдява крепостта с вода от близкото възвишение. Най-впечатляваща е гъстотата на застрояване. За разлика от другите проучени крепости от този тип, където обитаемата площ е под 50% (Скала, Руйно I, Руйно II, Окорш, Преселенци), то в Цар Асен е застроен целият защитен терен от 45 дка, при това плътно, защото в сондажи на площ около 1 дка, са разкрити над 50 жилища, главно от два строителни периода. През XI в. имаме иновация и в жилищното строителство, непозната или рядко срещана в други ранносредновековни обекти в Североизточна България и Добруджа. Става въпрос за многобройни наземни жилища от XI в.[**], разпръснати по цялата площ със стени под формата на измазан с кал

[*] Пред апсидата и до южната стена на централната църква има два гроба, но това не е некропол, а погребения на важни духовни или светски лица. Още повече, според стратиграфията те са свързани с по-ранния храм под № 3 от X в.и нямат отношение към реалностите през XI в.

[**] Освен мнозинството наземни жилища с пръстова конструкция от XI в., Д. Димитров и В. Димова свързват група аналогични по конструкция жилища с началния период на живот в крепостта в IX в. Друг е въпросът, че според находките и керамичния ансамбъл в Цар Асен няма данни за живот до края на IX в. Освен това досега са проучени стотици жилища от IX–първата половина на X в., но такива наземни конструкции не са открити никъде, включително в съседните добре изследвани укрепления при Скала, Кладенци, Руйно и Окорш. Аргументът на проучва-

дървен плет. Подовете на повечето са обмазани с глина, покривите са застлани със слама, върху която е наслоена жълта пръст. През XI в. продължават да се строят и полуземлянки с печки от големи камъни, характерни за други крепости от този период (главно Скала и Руйно). Масовото жилище в крепостта до Цар Асен обаче вече е наземното, което предлага по-добри санитарно битови условия за живот. Наличието на голямо количество гвоздеи, панти, ключалки, брави, катинари предполага по-стабилни конструкции и стремеж към охрана на ценна собственост съхранявана в домовете. За съжаление проучвания в подградието не са правени, за да се установи, доколко процесите в него са синхронни с тези в крепостта, но голямата площ предполага голяма маса обитатели – едно от условията за градски облик.

Сред характеристиките на средновековния град са занаятите и търговията. Фактите за активна търговия са достатъчни предвид голямото количество монети, включително златни, и вносна продукция (главно керамика – кухненска, трапезна и тара, нови типове накити и култови предмети), включително от водещи византийски центрове[77]. За занаяти също имаме сигурни податки. На първо място това са оловни кръстове и медальони-полуфабрикати (**Обр. 12**), както и калъп за отливане на пръстени – несъмнени свидетелства за художествени ателиета. Има косвени сведения и за черна металургия и ковашко-железарска работилница (открити са железни крици) и работилница за костни изделия. Разкритата в подградието керамична пещ (**Обр. 13**) е безспорно свидетелство за керамично производство, каквото досега не е регистрирано в околните крепости и селища във вътрешността на Добруджа през X – XI в.

От направеното изложение е видно, че формално погледнато след началото на XI в. крепостта до с. Цар Асен отговаря на всички от посочените в началото изисквания за средновековен град. Тя е укрепен регионален военноадминистративен, културен и религиозен център с цитадела, църкви, манастири и подградие, с голяма обитаема площ, плътно е застроена със сравнително многобройно население, с данни за търговия и занаятчийско производство, активно включена в регионалния и национален пазар, с изразени стоково-парични отношения. В тази крепост има още една съществена характеристика на средновековния град, която коментирах по-горе, че е подценявана, но се явява зрима разделителна граница между града и селото. Това е наличието на градска агломерация, респективно на градска физиономия, която липсва в останалите над 40 синхронни крепости в региона от X и първата половина на XI в. Плътно застроената площ, наличието на цитадела с резиденция, представителни каменни двуетажни сгради, обособен площад около централния храм, наличието на квартални църкви с представителен интериор и екстериор, следи от поне три павирани улици, водопроводна система с разклонения, хигиенно-битови навици и култура (липсват некрополи в градска среда и сметни ями, сметище извън крепостта) и най-после нов тип жилищно строителство с високо вдигнати над земята къщи и пр. се явяват нов непознат дотогава и другаде вертикал в Североизточните български земи. Ето защо мисля, че преходът от укрепено селище към укрепен град в крепостта до с. Цар Асен е завършен в първата четвърт на XI в. и имаме право да я наречем град[*]. За съжаление тъкмо тогава, при печенежкото нашест-

---

телите е в стратиграфските позиции на ранните прътови жилища спрямо землянки от X в., които ги застъпвали. По-скоро подобна суперпозиция може да е резултата от пропадането на подовете на наземните постройки в изкопа на по-ранни землянки и това да е станало на по-късен етап.

[*] Името му засега не е известно. Предположението, че може да се идентифицира с Мундрага (направено на база разположението му, здравата фортификация и печат на византийския импе-

вие през 1036 г., той е напълно разрушен и изоставен, при което ускорените процеси на градоустройство са внезапно и завинаги прекратени[78]. Впрочем съществуват основания да се твърди, че процеси на преход от укрепено село към град се забелязват и в други крепости в Североизточна България и Добруджа, но за съжаление изцяло проучените са единици, а разкопки са провеждани на около десетина от тях. А за да доловим наличието на градоустройствени решения и градска икономика, е нужно да се изследва голяма част от укрепителната система, обитаемата територия и подградията. Почти изцяло проучени в тази насока са единствено Скала, Одърци, Диногеция и Капидава, а частично (сондажно) Руйно I и II, Окорш, Преселенци и Изворово. По-напреднал процес на преход от село към град регистрираме в Скала, Одърци, Руйно и най-вече в Диногеция. Докато процеса в Скала, Одърци и Руйно е прекъснат с печенежкото нашествие през 1036 г., то в Диногеция е развит през целия XI и началото на XII в., но без да се достигнат параметрите на крепостта до с. Цар Асен. Въобще преходният процес от укрепено село към град никъде в североизточните български земи не е така комплексно завършен, както в Цар Асен и никъде другаде не са изпълнени със съдържание всички характеристики (особено що се касае до градската агломерация) на средновековния град. В заключение, ако трябва да посочим главния вертикал, който извежда укрепените резиденции и селища до статута на средновековен град в Североизточна България, това е навлизането на стоково-паричните отношения и въвличане на региона в един по-широк пазар след падането му под византийска власт в края на X – началото на XI в.

Основателно е да се очаква, че през XI в, успоредно с Цар Асен, а навярно някъде с изпреварващи темпове, облик и характеристики на градове започват да придобиват големите административно-религиозни центрове Дръстър, Велики Преслав, Исакча (Вичина ?), Нуфъру (Переславец) и Пъкуюл луй Соаре. Като цяло обаче проучените археологически площи в тях са твърде малки за по-детайлни наблюдения относно характеристиките на градската агломерация. На този етап се отказвам да включа Плиска в този списък, защото проучванията на т.нар. външен град около цитаделата (владетелска и архиепископска резиденция през IX в.) едва прохождат на по-големи площи. Само мащабни, на голям фронт разкопки могат да удостоверят дали селищата от VIII – IX в. в близката околност около цитаделата, на даден етап се свързват в единен организъм, с подходящи акценти като квартални църкви, площади, улици, пазари и пр., формиращи *подградие*. Прочее вече коментирахме, че редом с навлизането на стоково-паричните отношения, занаятите и търговията, подградието е водещо условие за създаване на градска инфраструктура, респективно градски облик. Проучванията във вътрешния град последните години свидетелстват за уплътняване на терените около дворцовите сгради и съпътстващите ги монолитни градежи със землянки обитавани от обикновено население[79]. Това е ярко свидетелство, че цитаделата на Плиска губи представителния статут на резиденция, обитавана единствено от аристократичен елит. Продължаване на разкопките с прецизността, която ни демонстрират колегите последното десетилетие, навярно ще даде отговор на въпроса, по какъв начин и доколко внушителните представителни сгради се интегрират в новата агломерационна среда и дали през втората половина на X и основно в XI в. цитаделата от резиденция действително придобива физиономията на *вътрешен град*. Това е възможно и предвид навлезлите стоково-парични отношения след 971 г., защото откритите монети от края на X до края на XI в. са стотици[80]. Възможно е обаче и да се окаже, че в резултат

ратор Роман I), не е достатъчно обосновано (**Атанасов Г. с кол.** Цит. съч., с. 32–33) и следва да се разглежда само като хипотеза.

на серията печенежки нашествия след 1036 в Плиска настава градоустройствен хаос, респективно липсва градска агломерация – т.е. имаме едно голямо село.

Другият основен „кандидат" за градски статут Преслав за мен все още е загадка в археологическо отношение през XI – XIII в. И отново, подобно на Плиска, проблемът е, че не познаваме изцяло градоустройството във външния град, където може да се очаква формирането на подградието – инсигниа на средновековния град. Засега на тази голяма територия са проучени само отделни точки довели до разкриването на десетина манастира и болярски имения. Как обаче са интегрирани съседните терени, в каква степен са застроени, има ли инфраструктура, какво се случва на цялата тази площ след края на X в. и най-сетне достига ли се до единно функциониращ градоустройствен и икономически организъм тип *подградие* отново не знаем. Що се отнася до вътрешния град (по-горе са очерта, че до края на X в. представлява един дворцов комплекс), след 971 г. подобно на Плиска тук навлиза многобройно обикновено население от околностите, условие за формиране на гражданско общество. За съжаление все още не знаем какво точно се случва с многобройните монолитни сгради, понеже не навсякъде, особено до края на 80-те години на XX в., са водени прецизни стратиграфски проучвания. Определено много от тях остават в руини, други деградират, но някои след преустройства продължават да се ползват след края на X в. Изобщо ситуацията в Преслав през XI в. на този етап на проучванията е сходна с тази в Плиска, поради което е трудно да се произнесем дали се достига до феномена град в класическия смисъл на това понятие или става въпрос за едно голямо село.

От тази картина не прави изключение и третият голям старобългарски център Дръстър, също водещ кандидат за статута град. Безспорно е установено, че неговата цитадела с площ 5 хектара до 971 г. включва владетелска резиденция, катедрален храм с патриаршеска резиденция и още няколко монолитни сгради, обслужващи аристократични елити. В крепостта няма обикновено население, т.е. липсват гражданите[81]. След края на X и особено в резултат на печенежките нашествия тук навлизат многобройни обитатели, плътно въведени в стоково-парични отношения, но представителните сгради с изключение на катедралния храм напълно деградират. Засега не е регистрирана типична градска агломерация с присъщата ѝ инфраструктура. Най-после изключително малко знаем за подградието, като изключим фрагменти керамика и находки от XI в. в рушевините на римските сгради.

При тези реалности е любопитно, че във византийските извори, по повод изпълнената с военнополитически събития последна трета на X в., Преслав и Дръстър почти винаги са обозначени с понятието πόλις, т.е. град. Основният и най-достоверен автор, какъвто е Лъв Дякон, когато описва българските земи през втората половина на X в., твърди, че България била осеяна с πόλεις[82]. Обърнато е внимание, че тази картина е твърде преувеличена, защото когато визира конкретни селища той използва πόλεις само по отношение на Филипопол, Велики Преслав и Дръстър[83]. Другият основен източник, Скилица, пише за няколко групи πόλεις в България, между които и укрепленията, завладени от Йоан Цимисхи по време на похода му от Велики Преслав към Дръстър през пролетта на 971, между които със сигурност е и крепостта до с. Цар Асен[84]. За градове по пътя между Преслав и Дръстър пише и Лъв Дякон[85]. Но когато визира определена крепост, той използва πόλις много пестеливо и единствено за Велики Преслав (31 пъти), и за Дръстър (11 пъти). Като πόλις са обозначени още Охрид, Скопие, Мъглен, Кастория и няколко други крепости в Македония, свързани с войната на Василий II срещу цар Самуил. Пестеливо терминът πόλις е използван и от останалите хронисти, засягащи събитията от XI – XII в., защото за Североизточна България така са наречени отново и единствено

Велики Преслав и Дръстър, а на по-късен етап Варна. От Северозападна България в тази категория попада единствено Видин, а от Южна България – Филипопол, Сердика, Берое, Анхиало. От рекапитулацията излиза, че в Североизточна България и Добруджа, акцент на темата, единствено като градове са обозначени Преслав и Дръстър. Впрочем византийските хронисти, по повод най-големите градове-столици и регионални центрове, използват наименованието ἄστυ. С този термин в Североизточна България са обозначени отново единствено Велики Преслав и Дръстър.

Да съпоставим тези данни от наративните извори с археологическите реалности. Вече е обърнато внимание, че специално за периода X – XII в. „В науката преобладава скептичната оценка за възможностите за изграждане селищна класификация на базата писмени извори“[86] и логичният извод, че критерии в тази насока могат да бъдат единствено археологическите реалности. А според тях в края на X в. Дръстър и Велики Преслав все още не изпълняват всички условия, за да ги наречем градове, както това правят Лъв Дякон и Скилица. От една страна те не познават региона и пишат главно по разкази на участници в събитията от 969 – 971 (това важи специално за Лъв Дякон), които впечатлени от мощните фортификации и представителните каменни градежи използват термина πόλεις по-скоро като *terminus technicus*. Въпреки че крепостите по пътя между Велики Преслав и Дръстър, средищно място сред които заемат коментираните Цар Асен и Скала, са поставени към края на X в. от Скилица и Лъв Дякон под общия знаменател πόλεις, то археологическите реалности от последната трета на X в. не дават такива индикации – т.е. отново иде реч за *terminus technicus*. Попадането им в тази графа предполага, че източниците му (те са негови съвременници) са забелязали по-специалното положение на тези обекти на фона на общата картина в североизточните български земи. Във всеки случай заслужават да бъдат обозначени с термина *протоградове*. През първата четвърт на XI в., периода, в който крепостта до с. Цар Асен се трансформира от крепост от предградски тип (*протоград*) в град, нейният регион не е обект на голямата политика, респективно не е на вниманието на ромейските хронисти. А и те, както стана въпрос, са далеч от проблемите за класификационните норми град-село. Когато в края на XI в. крепостите и градовете в Североизточна България са отново на вниманието на информирани хронисти, каквито са безспорно Анна Комнина и Михаил Аталиат[87], то вече крепостта до Цар Асен е разрушена и напусната преди половин век. Затова не е отбелязана в текста на А. Комнина, въпреки че армията на баща ѝ, императора Алексий Комнин, най-вероятно минава край нея през 1087 г., движейки се по пътя от Плиска за Дръстър[88].

Бележки

[1] **Ангелов Д.** Към въпроса за средновековния български град. – *Археология*, 3, 1960, с. 9–20.

[2] **Лишев Стр.** *Средновековният български град*. С., 1970.

[3] *Средновековният български град*. С., 1980.

[4] **Харбова М.** *Укрепеният български средновековен град XIII–XIV век*. С., 1979.

[5] **Димитров Хр.** Аулите в ранносредновековна България (VII–IX в.). – *Исторически преглед*, 2, 1985, с. 48 – 65.

[6] **Миланова А.** Типология на укрепените селища в България под византийска власт (според лексиката на византийските автори). – В: *Civitas divino-humana в чест на професор Георги Бакалов*. С., 2004, с. 239–252.

[7] **Димитров П.** *Велики Преслав. Историческа топография до XIV век. (по археологически данни)*. Авторефеат на дисертация за присъждане на научната и образователната степан „доктор“. С., 2012, с. 24–30.

[8] **Рашев Р.** Аул и град в България през VIII–IX в. – В: *Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов*. С., 1994, с. 170–177.

[9] **Аладжов А.** *Византийският град и българите VII-IX в. По археологически данни*. – В: *Дисертации*. Том 4. С., 2010.

[10] **Антонова В., Цв. Дремсизова.** Църкви и каменни постройки в старобългарското селище при с. Цар Асен, Русенско. – В: *ГМСБ*, X, 1984, с. 59–70; **Димова В.** Ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – *Добруджа*, 10, 1993, с. 54–75; **Атанасов Г. с кол.** *История на Алфатар*. Варна, 1994, с. 30–39.

[11] **Курбатов Г.** *Основные проблемы внутренного развития византийского города в IV–VII вв.* Ленинград. 1971.

[12] **Димитров Хр.** Аварите и Малка Скития /562–625/. – *ИПр*, 8–9, 1992; **Атанасов Г.** Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през средновековието. – В: *Изследвания в чест на 70-годишнината на чл.-кор. проф. Страшимир Димитров*. С., 2001.с. 186–187; **Торбатов С.** *Укрепителната система на провинция Скития (края на III–VII в.)*. В. Търново, 2002. с. 101, 110, 113, 120, 162, 182, 232, 285, 307, 369; **Custorea G.** Unele aspecte privind penetraţia monedei bizantine in Dobrogea în secolele VII–X. – *Pontica*, XIX, 1986, p. 277; **Chiriac C.** About the Presence of Byzantine coins in Dobroudja During the 7th Century. – *Dobroudja*, 12, 1995, p. 134–135; **Димитров Хр.** Ираклий. – Във: *Византийските василевси*. С., 1997, с. 147; **Лазаренко И.** Нумизматични данни за датиране опожаряването на Одесос по времето на император Ираклий. – *ИНМВ*, 49–50, 1998–1999, с. 150–166; **Vertan A., G. Custurea.** Descoperiri monetare în Dobrogea. – *Pontica*, XXVIII–XXIX, 1995–1996, p. 318; **Oberländer-Târnoveanu E.** Monnaies Byzantine de VIIe–IXe siècles découvertes da Silistra et le probleme du commenecement de l'économie monnetaire le premier royame Bulgare. – *Dobroudja*, 12, 1995, p. 158–159; **Jacob M.** Aspecte privind circulatia monetar pe teritoriul României în doua parte a sec. VII p. Cr. – In: *Istro-Pontica*, 2000, p. 493; **Михайлов Ст.** Четири византийски бронзови монети от VII и началото на VIII в. в Североизточна България. – *Добруджа*, 24/25, 2013 с. 222–223.

[13] **Петров П.** Някои проблеми на средновековния български град. – В: *Средновековният български град*. С., 1980, с. 8.

[14] **Овчаров Д.** Възникване и оформяне на Преслав като средновековен град. – В: *Средновековният български град*. С., 1980, с.107–109.

[15] Пак там, с. 114.

[16] **Димитров Хр.** Аулите в … с. 60–63.

[17] **Рашев Р.** Цит. съч., с. 175–176; **Рашев Р.** *Българската езическа култура VII–IX век.* С., 2008, с. 102–130; **Атанасов Г.** Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция на българските ханове през първата половина на IX в. – *Археология*, 1, 2012, 28–45; **Рашев Р., С. Иванов, Т. Тихов.** Ранносредновековна сграда в земленото укрепление при могилата Кабиюк, община Шумен. – В: *Археологически открития и разкопки през 2007 г.* С., 2008, 606–607.

[18] **Димитров Д. Ил.** Възникване на градски центрове в Североизточна България. – В: *Средновековният български град.* С., 1980, с. 35–42.

[19] **Блок М.** *Апология истории или ремесло историка*. Москва, 1973, с. 90.

[20] *Grand Larousse Encyclopédique en dix volumes*. T. 3. Paris, 1960, p. 157; *Болшая Советская Энциклопеция*. Т. 7, Москва, 1972, с. 111.

[21] **Сюзюмов М. Я.** Проблема возникновения средневековного города западное Эвропы. – *Средние века*, 31, 1968, с. 93.

[22] Пак там, с. 98, 101.

[23] **Claude D.** *Die Byzantinische Stadt im 6. Jarhundert* (=*Byzantinische Archiv*, 13). Münhen, 1969, s. 115–198; **Курбатов Г. Л.** Цит. съч., с. 60.

[24] **Pirenne H.** *Les villes du Moyen âge. Essai d'histoire économique et sociale.* Bruxelles, 1927; **Pirenne H.** *Medieval cities. Their origins and the revival of trade. Princeton*, 1948; **Pirenne H.** *Historie économique et sociale du Moyen âge*. Paris, 1963.

[25] **Le Goff J.** *La civilization de l'Öccident médiéval*. Paris, 1964, p. 70–72.

[26] **Сюзюмов М. Я.** Византийский город (середина VII–середина IX вв.). – *ВВр*, 27, 1967; **Г. Л. Курбатов**. Цит. съч., с. 60.

[27] **Pirenne H.** *Les villes du Moyen* …, p. 44 etc.; **Le Goff J.** *La civilization* ..., p. 69 etc.; **Большаков О. Г.** *Средневековый город Ближнего Востока VII–середина XIII вв*. Москва, 1984, с. 10–19.

[28] **Антонова В., Цв. Дремсизова.** *Аулът на хан Омуртаг при Чаталар*. С., 1981; **Рашев Р.** *Българската езическа* …, с. 115–117.

[29] **Grabar O.** The Date and Meaning of Mshatta. – *Dumbarton Oaks Papers*, 41, 1987, 243–247; **Greswel K. A. C.** *Muslim Architecture*. I-2. Oxford, 1969, p. 604–606; **Greswel K. A. C.** *Muslim Architecture*. II. Oxford, 1970, p. 35–46; Всемирная исстория изкусство. Москва, 1961, с. 18–20; Всемирная исстория архитектуры. Т. 8, Москва, 1969, с. 26–36.

[30] **Лишев С.** Цит. съч., с. 15-16, 200–201.

[31] **Харбова М.** Цит. съч. с. 21, 55, 96–98 фиг. 15, 37–38.

[32] **Димова В.** Цит. съч., с. 54–75; **Атанасов Г. с кол.** Цит. съч., с. 30–39.

[33] **Атанасов Г.** Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция..., с. 28–45; **Atanasov G. The Danubian Fortress of Durostorum – Dorostol – Drastar – Silistra (4th–19th c.). – In:** *Corpus of Ancient and Medieval Settlements in Bulgaria***, Vol. 2, Sofia, 2014.**

[34] **Харбова М.** Цит. съч., с. 111–120.

[35] **Курбатов Г.** Цит. съч.

[36] **Димова В.** Цит. съч., с. 54–75; **Атанасов Г. с кол.** Цит. съч., с. 30–39.

[37] **Атанасов Г., В. Йотов, Н. Руссев, М. Засыпкина.** Исследования городища Руйно-Картал кале (предварительно сообщение). – *Stratum plus*, 5, 2000 с. 97–107; **Атанасов Г.** Крепостите до с. Руйно, Силистренско или селищна агломерация без аналог през X век. – В: *България в световното културно наследство. Материали от третата национална конференция по история, археология и културен туризъм „Пътуване към България“,* Шумен, 2014, с. 551-580..

[38] **Йотов В., Г. Атанасов.** *Скала. Крепост от X–XI век до с. Кладенци, Тервелско*. С., 1998 , с. 15–19.

[39] **Рашев Р.** Цит. съч., с. 133–134; **Атанасов Г.** Средище. – В: *Материали за картата на Средновековната българска държава.* В: Плиска-Преслав, 7, 1995, с. 279.

[40] **Atanasov G., V. Jotov, K. Mihailov**. The medieval fortress (beginning of 9th–beginning of 11th c.) near the village of Okorsh, Silistra province. – *Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos*, XXVIII, 2011, 220–239.

[41] **Дончева-Петкова Л., Л. Нинов, В. Парушев.** *Одърци. Селище от Първото българско царство*. Том 1. С., 1999. Относно преизползването на късноантичната фортификация на Одърци през X–XI в. Вж: **Атанасов Г.** Рецензия. Л. Дончева-Петкова, Л. Нинов, В. Парушев. Одърци. Селище от Първото българско царство, 1. С., 1999, 180 с. – *Археология*, 3-4, 2001, с. 76–79.

[42] **Дзанев Г.** Беловец. – В: *Материали за картата на Средновековната българска държава. Плиска-Преслав*, 7, 1995, с. 165.

[43] **Йотов В.** Балик. – В: *Материали за картата на Средновековната българска държава. Плиска-Преслав*, 7, 1995, с. 161–162; **Атанасов Г.** Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през средновековието. – В: *Изследвания в чест на 70-годишнината на чл.-кор. проф. Страшимир Димитров*. С., 2001,185–214**.**

[44] **Йотов В., Г. Атанасов.** Ранносредновековното укрепление до с. Преселенци, община Генерал Тошево. – В: *Археологически открития и разкопки през 2007 г.* С., 2008, с. 557–558.

[45] **Дзанев Г**. Разград. – В: *Материали за картата на Средновековната българска държава. Плиска-Преслав*, 7, 1995, с. 268–269.

[46] **Василев Р.** Разкопки на ранносредновековното селище и крепост край гр. Завет, Разградски окръг. – В: *Археологически открития и разкопки през 1982 г.* Плевен, 1983 г., с. 123; **Дзанев Г.** Завет. – В: *Материали за картата на Средновековната българска държава. Плиска-Преслав,* 7, 1995, с. 208.

[47] **Diaconu P., D. Vîlceanu.** *Păcuiul lui Soare*. I. Bucureşti, 1972; **Diaconu P.** Păcuiul lui Soare–Vicina. – *Byzantina*, 80, 1976, 410–477.

[48] **Florescu Gr., R. Florescu, P. Diaconu.** *Capidava*. Bucureşti, 1958.

[49] **Chiriac C. şi col.** Oltina, com. Oltina, jud. Constanţa. – *Cronica cercetărilor archeologice din România campania 2002*. Bucureşti, 2003, 223–224.

[50] **Baraschi S.** Unele probleme depre Proslaviţa. – *Peuce*, X (1), 1991; **Атанасов Г.** Отново за локализацията на средновековния град Вичина.. – *ИПр*., 3, 1993, с. 3–19.

[51] **Ştefan G., I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa.** *Dinogeţia*. I. Bucureşti, 1967.

[52] **Barnea I., Şt. Ştefănescu.** *Din istoria Dobrodgei*. 3. Bucureşti, 1971, p. 76

[53] За писалата и закопчалки за книги в Скала, Одърци, Руйно, Окорш и Средище вж: **Йотов В., Г. Атанасов.** Скала… с. 102, табл. XCIX, с. 246–239; **Атанасов Г.** Християнски паметници от ранносредновековната крепост до село Руйно, Дуловско – *Добруджа*, 8, 1991, с. 28–39; **Дончева-Петкова Л., К. Попконстантинов.** За грамотността в средновековното селище при с. Одърци, Толбухинско. – *Добруджа*, 5, 1988; **Атанасов Г.** *Християнският Дуросторум-Дръстър. Доростолската епархия през Късната античност и Средновековието. История, археология, култура, изкуство.* Варна-Велико Търново, 2007, табл. LIV, с. 143–148.

[54] **Petolescu C.** Une inscription de Păcuiul lui Soare. – *Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos*, XXV, Călăraşi, 2008, 173–175. **Попконстантинов К.** За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен, Силистренски окръг. – *Археология*, 3-4, 1982; **Попконстантинов К.** Молитва против нежит върху алулет от Пъкуюл луй Соаре. – В: *Българите в Северното причерноморие*, 6, 1997; **Попконстантинов К.** Два средновековни амулета от Добруджа. – В: *Българите в Северното причерноморие*, 7, 2000; **Атанасов Г.** Християнски паметници от ранносредновековната крепост до село Руйно, Дуловско. – *Добруджа*, 8, 1991; **Дончева-Петкова Л., К. Попконстантинов**. Цит. съч.; **Atanasov G., V. Jotov, K. Mihailov.** Op. cit., p. 225, fig. 12r, 24; **Атанасов Г**. Крепостите до с. Руйно…; **Атанасов Г.** Две надписи с граффити-рисунками конца IX–начала X вв. – свидетельства о проникновении дела Кирилла и Мефодия в Северо-Восточную Болгарию. – Stratum plus, 6, 2013.

[55] **Антонова В., Цв. Дремсизова.** Църкви и каменни..., с. 59–70; **Димова В.** Цит. съч., с. 54–74; **Атанасов Г.** Кримски реалии на еднокорабните едноапсиддни църкви без притвор в Добруджа. – В: *Българите в Северното причерноморие*, 3, 1994, с. 53–74.

[56] **Йотов В., Г. Атанасов.** *Скала*…, с. 15–19.

[57] **Йотов В., Г. Атанасов.** Ранносредновековното укрепление до с. Преселенци…, с. 557–558.

[58] **Атанасов Г.** *Християнският Дуросторум-Дръстър*, с. 202–205, 282–287, табл. LIV–LVII.

[59] **Cahen C.** Á propos des Shuhud. – *Studia Islamica*, 31, Paris, 1970, p. 34–35; **Cahen C.** Quelques mots sur le decline commercial du monde musulman à la fin du Moyen âge. – In: *Studies in the economic history of the Middle East from the rise of Islam to the present day*. London–New York–Torino, 1970, p. 32 etc.

[60] **Дуйчев Ив.** *Из старата българска книжнина*, 1, С., 1940, с. 154–161.

[61] **Diaconu P.** Carbona, Cavarna, la contrée de Carvouna. – *Dacia*, XXXVII, 1993, p. 301–305; **Атанасов Г.** *Добруджанското деспотство (Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV в.).* Велико Търново, 2009, с. 20–23.

[62] *Христоматия по старобългарска литература*. С., 1967, с. 73–76; **Н. Мавродинов.** Описание на Преслав в Шестоднева на Йоан Екзарх. – *ИПр*, 3, 1955, с. 66–67.

[63] **Гюзелев В.** „Баварския географ“ и някои въпроси на българската история през първата половина на IX в. – *ГСУ, ФИФ*, LVIII, 3, 1964, с. 292–293.

[64] Повесть временных лет. Перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова. Москва – Ленинград, 1950. с. 49–50.

[65] **Толочко П. П.** Еще раз о проблеме становления становления древнорусских городов. – В: *Диалог культур и народов средневековой Европы*. Санкт Петербург, 2010; **Флёров В. С.** „Города“ и „замки“ Хазарского каганата. Археологическая реальност. – В: *Мосты культуры*. Москва, 2010, с. 15–16.

[66] **Атанасов Г.** Нов поглед към демографските ..., с. 185–214**.**

[67] **Рашев Р.** *Старобългарски укрепления на...*, с. 141–144; **Йотов В., Г. Атанасов.** *Скала....*, с. 15–19; **Димова В.** Цит. съч., с. 54–75; **Атанасов Г.** Нов поглед към демографските...,с.185–214; **Рабовянов Д.** *Извънстоличните каменни крепости на Първото българско царство (IX–началото на XI век).* С., 2011, с. 22–27; **Atanasov G., V. Jotov, K. Mihailov**. Op. cit., p. 220–239.

[68] **Йотов В., Г. Атанасов.** *Скала....*, с. 126–133.

[69] **Йорданов Ив.** Монетите и печатите от Плиска (1899–1999). – *Плиска-Преслав*, 8, 2000, с. 135–167; **Атанасов Г., Ив. Йорданов**. *Средновековният Ветрен на Дунав*. Шумен, 1994, с. 41–46;

Дончева-Петкова Л., Л. Нинов, В. Парушев. Цит. Съч., с. 131–136; **Jordanov I.** Dobrudza (491-1092) – Selon les données de la numismathique et sphragistique. – In: *Dobrudza*. Sofia, 1975, c. 182–207; **Mănucu-Adameştesnu G**. *Istoria Dobrogei in perioada 969-1204. Contribuţii arheologice şi numismatice*. Bucureşti, 2001, p. 22–147. Огромната колекцията монети X-XII в. от Дръстър предстои да бъде публикувана от доц. Вл. Пенчев. Липсва и пълно представяне на монетите открити в Преслав, над които в момента работи д-р Ж. Жекова.

[70] **Jordanov I.** *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria, volume 1: The Byzantine Seals with Geographical Names*. Sofia, 2003; **Jordanov I.** *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria, volume 2: The Byzantine Seals with Family Names*. Sofia 2006.

[71] **Атанасов Г.** *Християнският Дуросторум-Дръстър*…., с. 268–275.

[72] Пак там.

[73] **Атанасов Г.** Нов поглед към демографските и..., с. 188–190.

[74] **Антонова В., Цв. Дремсизова.** Църкви и каменни..., с. 59–70; **Димова В.** Цит. съч. с. 54–74; **Димитров Д. Ил.** Керамиката от ранносредновековната крепост до село Цар Асен, Силистренско. – *Добруджа*, 10, 1994, с. 76–122.

[75] **Jordanov I.** Op. cit., № 77, 563, 2827.

[76] **Атанасов Г.** Средновековни скални църкви в Силистренски окръг. – *ИНМВ*, 20, 1984; **Атанасов Г.** *Християнският Дуросторум-Дръстър*…., с. 186–201, 279–280, табл. XLV.

[77] **Димитров Д. Ил.** Керамиката от ранносредновековната..., 76–122; **Атанасов Г., В. Йотов.** Кръстове-енколпиони и медалиони от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. – *Добруджа*, 6, 1989, с. 92–108; **Атанасов Г., В. Григоров**. Метални накити от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. – *ИНМВ*, 38–39, 2002–2003, с. 331–391.

[78] **Diaconu P.** *Les petchénègues au Bas Danube*. Bucarest, 1979, p. 40–44; **Атанасов Г.** Откога започва сеченето на анонимните византийски фолиси клас „В“ и кога печенегите опустошават Добруджа. – *Нумизматични изследвания*, 3–4, 1999, с. 33–53.

[79] Виж статиите на В. Григоров и Я. Димитров в настоящия сборник.

[80] **Йорданов Ив.** Монетите и печатите от Плиска ..., с. 135–167.

[81] **Атанасов Г.** Дръстър (Силистра) и дунавската резиденция..., с. 28–45.

[82] **Leonis Diaconis.** *Caloënsis Historiae libri decem*. Rec. C. B. Hasii. Bonae, 1828, p. 133–139 (= *ГИБИ*, т.V. С., 1964, с. 259–266); **Лев Диакон.** *История*. Литаврин Г. Г. (ред.), перевод Копыленко М.М., статия Сюзюмова М. Я., коментарий Созюмова М. Я., Иванова С. А. Москва. 1988, с. 69–73.

[83] **Миланова А.** Цит. съч., с. 239, 249–251.

[84] **Iohannis Sczlityae**. *Synopsis historiarum*. Rec. I. Thurn. Berlin – New York, 1973. p. 294–296 (= *ГИБИ*, т. VI. С., 1965, с. 266–267).

[85] **Leonis Diaconis**. *Caloënsis Historiae libri decem*, p. 139 (= *ГИБИ*, т.V. С., 1964, с. 266); **Лев Диакон.** *История*, с. 73.

[86] **Миланова А.** Цит. съч., с. 239, 249–251.

[87] **Micaelis Attaliotae.** *Historia*. Bonn, 1872, p. 208 (= *ГИБИ*, т. VI. С., 1965, с. 183).

[88] **Anne Comnène.** *Alexiade*. Texte établi et traduit par B. Leib, vol. I–III. Paris, 1976, p. 96–97 (= *ГИБИ*, т. VIII. С., 1971, с. 61–62); **Анна Комнина.** *Алексиада.* Перевод Я. Н. Любарского. Санкт Петербург, 1996, с. 206–207.

THE FORMATION OF THE MEDIEVAL BULGARIAN TOWN

(THE EARLY MEDIEVAL FORTRESS NEAR THE VILLAGE OF TSAR ASEN, SILISTRA PROVINCE – FROM A FORTIFIED SETTLEMENT TO A FORTIFIED TOWN)

Georgi Atanasov

The problem of the formation of the first medieval Bulgarian towns is discussed in the article. It is still not clear when that happened. The date 9th – 10th centuries is rejected, because the major fortresses from that period – Pliska, Preslav, Drastar, Khan Krum and Kabijuk (?) are rather regal residences designed only for the aristocracy. Their outer towns do not have urban features, traces of commodity-money relations are missing. The same statement could be expressed for the fortresses of the 'Tsar Asen–Skala–Ruyno' type during the 9th – 10th centuries.

At the end of the 10th – early 11th century commodity-money relations emerged in Bulgaria, but still an urban agglomeration has not been registered among the former residences and strongholds in North-eastern Bulgaria. So far, the only exception is the fortress of Tsar Asen (**Fig. 2, 3**): the fortified area of about 45 decares was densely built up; there were a central and neighbourhood churches, streets, a water supply system, a citadel, representative massive buildings, an outer town where traces of production activities and imported products have been found, active circulation of coins. Similar processes characterizing the transition from a fortress and residence into a town are visible in Preslav and Drastar. Nevertheless, only the future archaeological research of their outer towns could demonstrate this transformation with certainty after the beginning of the 11th century.

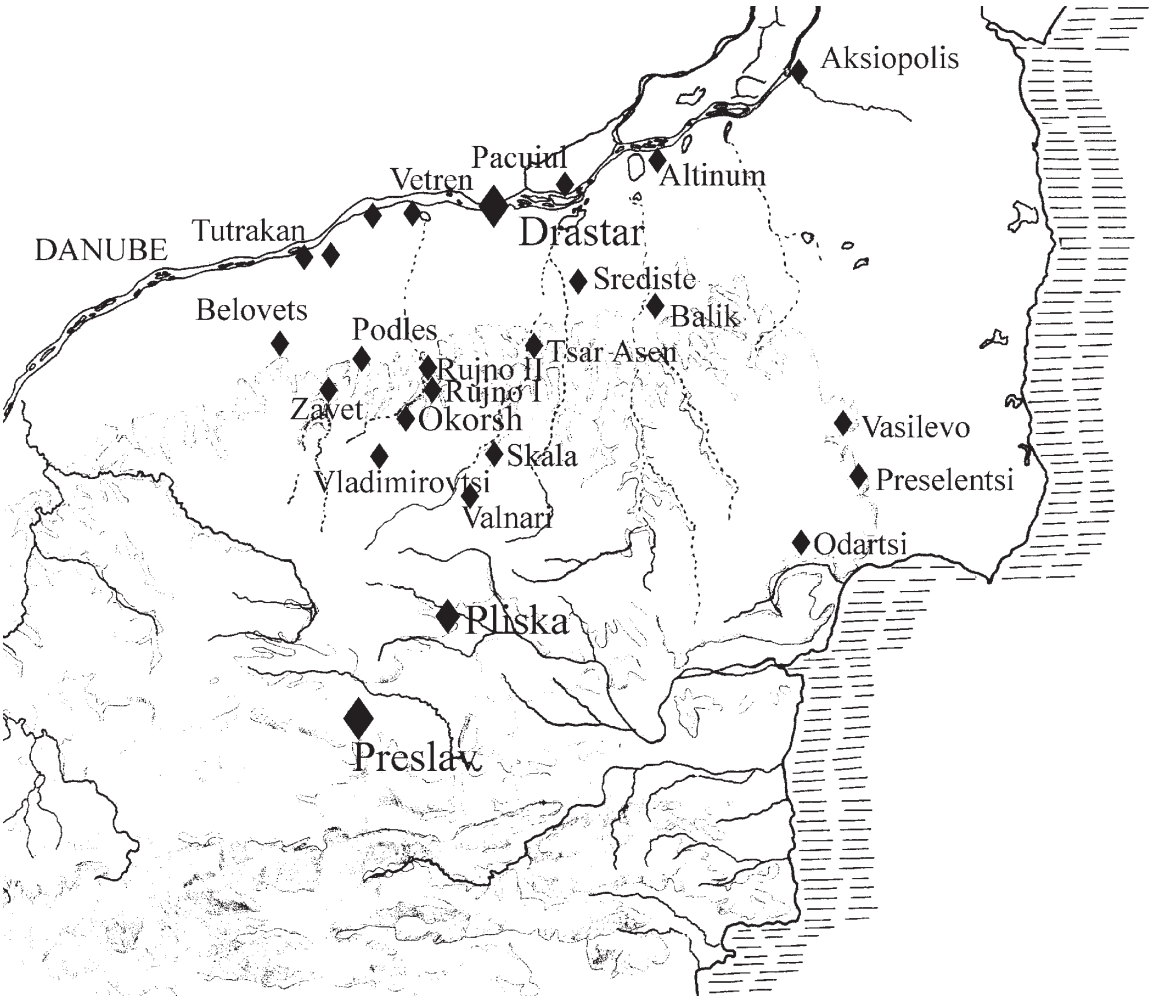

Обр. 1. Крепостите тип „Скала–Цар Асен–Руйно“ в Североизточна България (X – началото на XI в.)

Fig. 1. Fortresses of the 'Skala–Tsar Asen–Ruyno' type in today's North-eastern Bulgaria (10th – the beginning of the 11th centuries). The location of the fortress of Tsar Asen is underlined

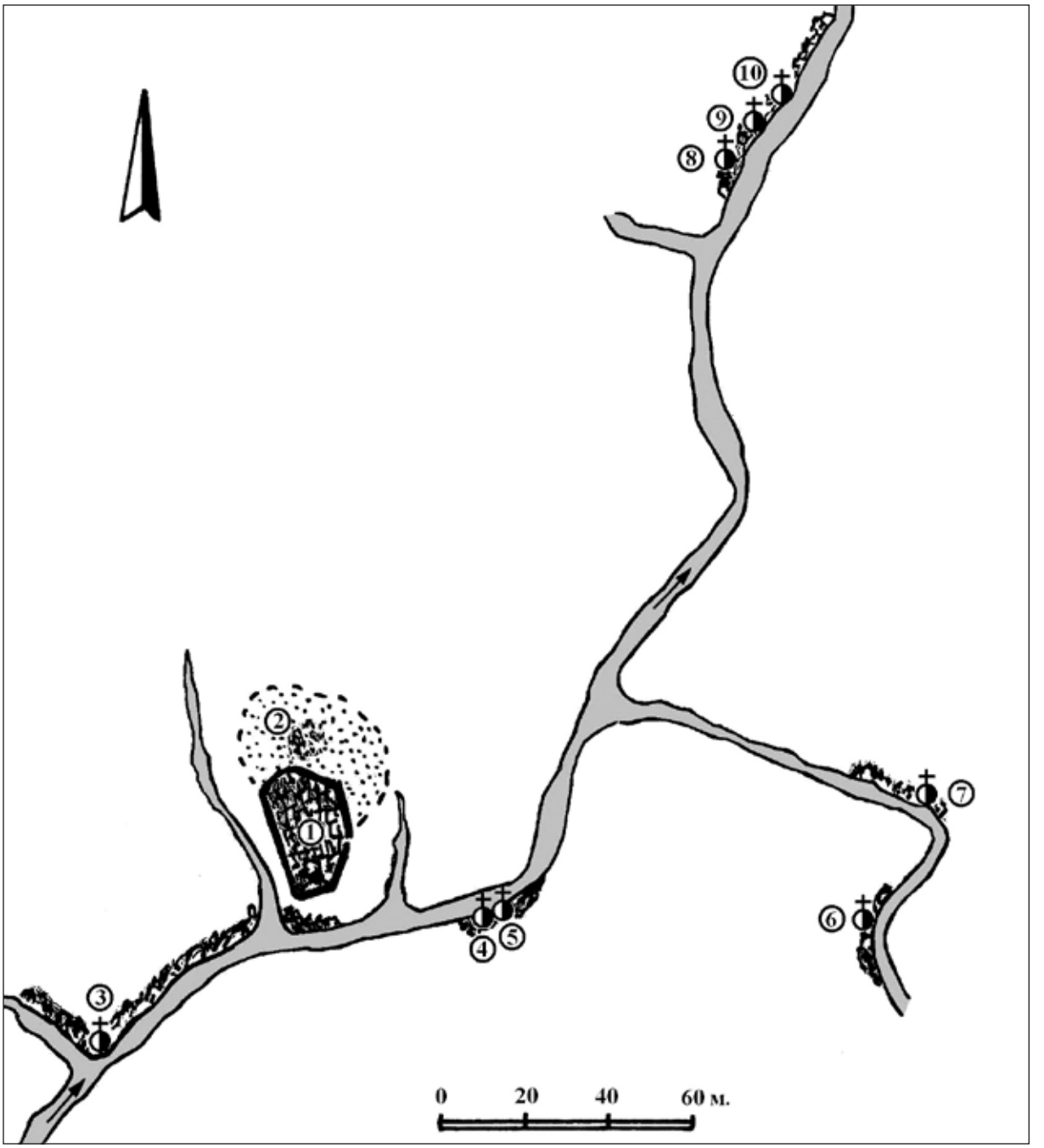

Обр. 2. Районът на крепостта до с. Цар Асен около сухоречието Канагьол (Дристра): 1. Каменната крепост; 2. Селището около крепостта (подградие); 3. Разрушен скален манастир южно от крепостта; 4. Скална църква (параклис) срещу крепостта; 5. Килия до църквата срещу крепостта; 6. Църква западно от крепостта; 7. Килия западно от крепостта; 8–10. Църква и килии северно от крепостта

Fig. 2. The Kanagyol (Dristra) Ravine and the fortress in the vicinity of the village of Tsar Asen: 1. The stone fortress; 2. The settlement around the fortress (the suburb); 3. Demolished rock-hewn monastery to the south of the fortress; 4. Cave church (chapel) facing the fortress; 5. Cell next to the church facing the fortress; 6. Church to the west of the fortress; 7. Cell to the west of the fortress; 8–10. Church and cells to the north of the fortress

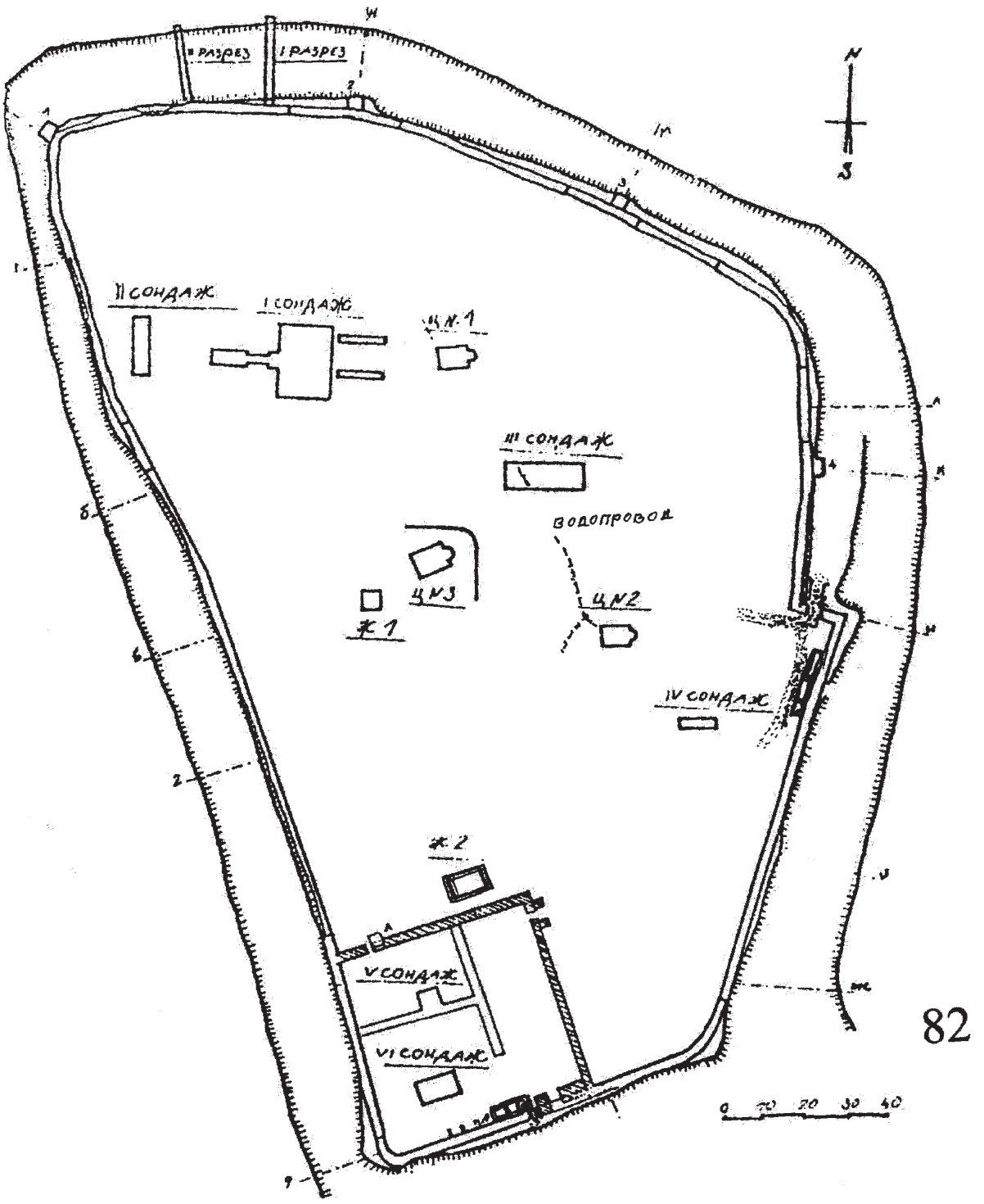

Обр. 3. План на крепостта до с. Цар Асен по В. Димова с незначителни допълнения на база нова документация от Г. Атанасов

Fig. 3. Plan of the fortress in the vicinity of the village of Tsar Asen (after V. Dimova) with supplement by G. Atanasov according to the new data

Обр. 4. Паметникът от крепостта до с. Цар Асен, Силистренко с кирило-глаголически надпис и рисунки-графити от края на IX – началото на X в.

Fig. 4. Stone stele with Cyrillic-Glagolitic inscriptions and incised drawings from the fortress in the vicinity of Tsar Asen village. The end of the 9th – the beginning of the 10th c.

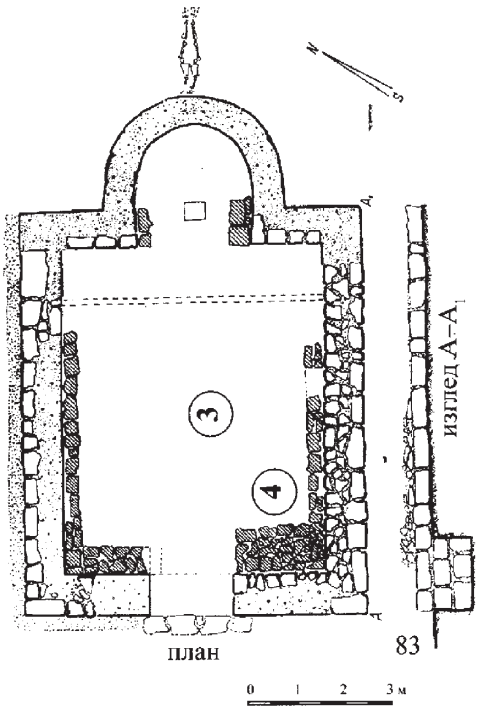

а.

Обр. 5. Църкви № 3 и 4 в крепостта до с. Цар Асен: а. В далечен план с каменното жилище в югозападна посока и част от оградата по време на проучването им; б. Църквата в близък план; в. План на църквата по В. Антонова и Цв. Дремсизова
Fig. 5. Churches №3 and №4 in the fortress of Tsar Asen: a. In the background, with the stone dwelling to the south-west and a sector of the fence during the excavations; b. The church in the foreground; c. Plan of the church (after V. Antonova and Ts. Dremsizova)

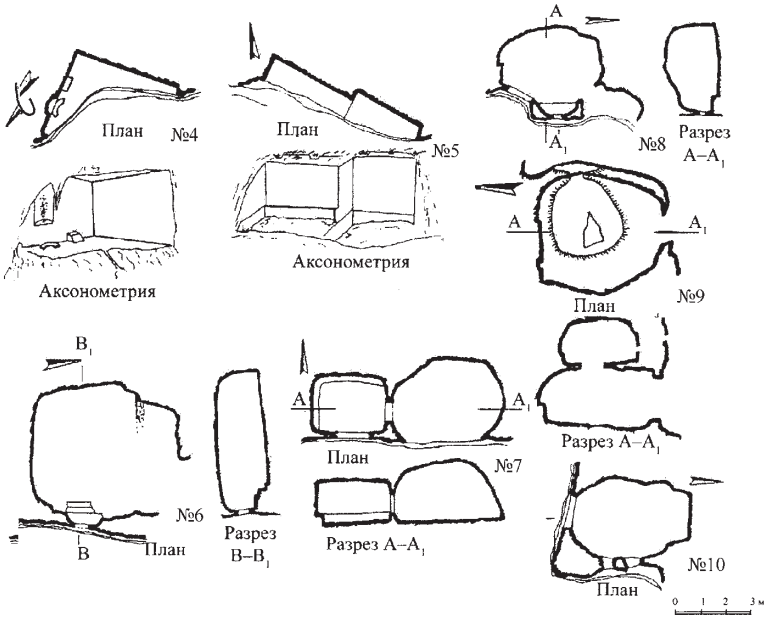

а.

б.

в.

Обр. 6. Скалните монашески обители около крепостта до с. Цар Асен: а. Планове по Г. Атанасов; б. Разрушен скален параклис №4 срещу крепостта; в. Скални килии източно от крепостта до с. Цар Асен № 9–10
Fig. 6. Rock-hewn monks' cells in the vicinity of the fortress of Tsar Asen: a. Plans of the cells (after G. Atanasov); b. Demolished rock-cut chapel №4 facing the fortress; c. Rock-cut cells №9–10 to the east of the fortress

Обр. 7.Масивно каменно жилище югозападно от църкви №3–4
Fig. 7. Massive stone dwelling to the south-west of churches №3–4

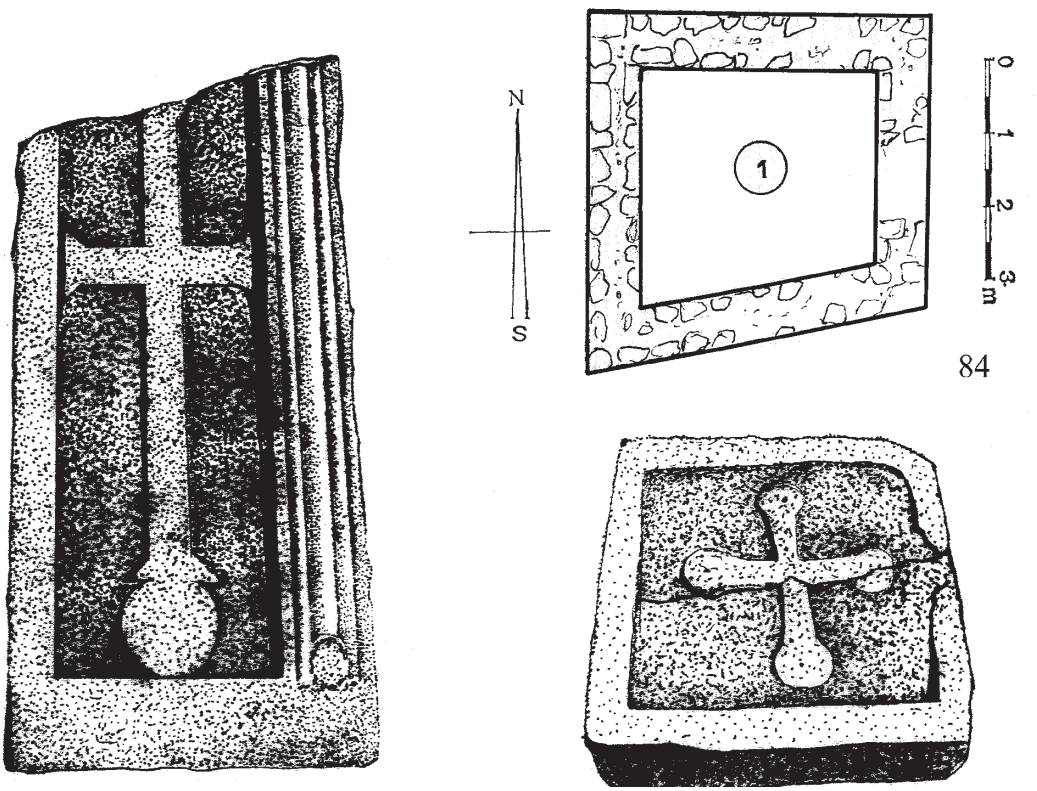

Обр. 8. 1. План на масивното каменно жилище югозападно от църкви №3–4; 2–3. Архитектурни детайли от църкви №3–4
Fig. 8. 1. Plan of the massive stone dwelling to the south-west of churches №3–4; 2–3. Architectural decorations of churches №3–4

Обр. 9. Църква №1. План и фото по В. Антонова и Цв. Дремсизова

Fig. 9. Church №1. Plan and photo after V. Antonova and Ts. Dremsizova

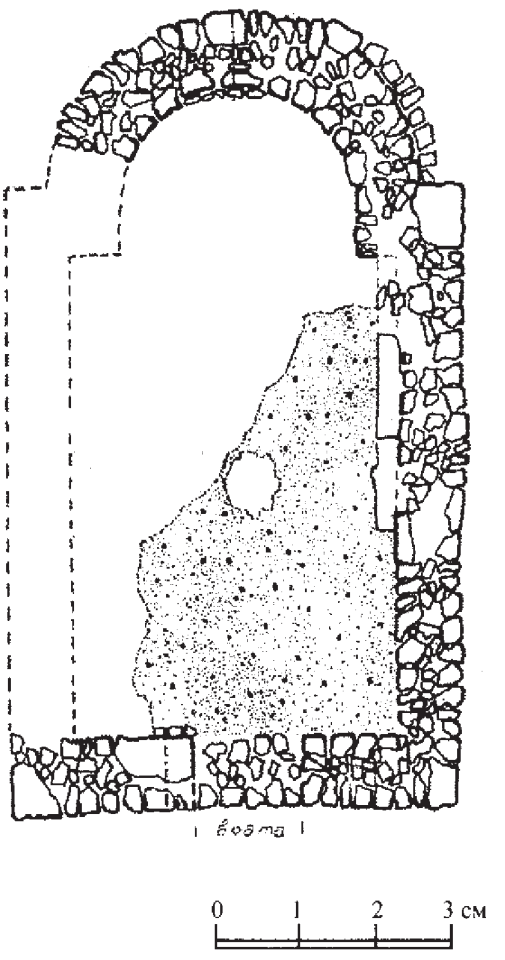

Обр. 10. Църква №2. План и фото по В. Антонова и Цв. Дремсизова
Fig. 10. Church №2. Plan and photo after V. Antonova and Ts. Dremsizova

Обр. 11. Глиненият водопровод в центъра на крепостта
Fig. 11. The pottery-made water supply pipe in the central sector of the fortress

Обр. 12. Оловни кръстове-полуфабрикати от Цар Асен
Fig. 12. Semi-finished lead crosses from the fortress of Tsar Asen

Обр. 13. Пещ за битова керамика в подградието на крепостта до с. Цар Асен
Fig. 13. Kiln for baking household pottery in the suburb of the fortress of Tsar Asen

СТАТИСТИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ НА БИТОВАТА КЕРАМИКА ОТ ОБЕКТ „ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР – ИЗТОК“ В ПЛИСКА (ПЪРВИ ЕТАП)

Валери Григоров, Любка Тодорова

Въведение

Изследването на масовия керамичен материал е един от важните приоритети, който си бяхме поставили още в началото на археологическото проучване на обект „Дворцов център – изток“ в Плиска (**Обр. 1**). В досегашните три работни сезона[1], успоредно с теренната работа, задължително провеждахме и специализирано статистическо изследване на фрагментираната битова керамика[2]. Прилагането на статистически методи е утвърдена практика в модерните археологически проучвания, която позволява в най-голяма степен да се анализират процесите, свързани с производството и използването на керамични съдове, а също и за оценка състоянието на социалната среда.

Въпреки дългогодишните системни археологически проучвания в Плиска, обработката на масовия керамичен материал не е бил сред научните приоритети. Високата трудоемкост на процеса и липсата на унифицирани критерии и методология за обработка са възпирали повечето изследователите да прилагат в проучванията си статистически методи на анализ. Компромисно се правени само отделни наблюдения или селективна обработка на част от материала. В резултат на това, огромни масиви от керамичен материал стоят необработени и са напълно игнорирани от процеса на археологическото изследване. Едва в последните десетилетия Я. Димитров публикува няколко много стойностни статистически изследвания[3], които показаха, че фрагментирания керамичен материал притежава голям научен потенциал. Изследваните от него материали от два големи обекта, единият във Външния град на Плиска, а другият във Вътрешния град, са първите опити за въвеждане на ясни критерии за класификация на керамиката от Плиска и за проследяване на относителното количество на всяка отделна категория.

Настоящото изследване въвежда в научен оборот данните от нов обект във Вътрешния град на Плиска. Предимството на това изследване е, че анализът на керамичния материал е направен в самия процес на теренното археологическо проучване. В неговия първи етап са включени резултатите от разкопките през 2012 г. Керамиката е събирана тотално и е разделяна много прецизно по структури и по стратиграфски нива. Базата данни обхваща общо 5648 фрагмента битова керамика[4], открити в 8 работни квадрата (XX – 301, XX – 302, XX – 303, XX – 304, XX – 324, XX – 344, XX – 364 и XX – 384), (**Обр. 2**). Засега изследването е ограничено върху неголяма площ (около 200 кв. м) и има преди всичко пилотен характер, с цел да се тестват възможностите на приложения статистически метод и да се открояят перспективните посоки за анализ на данните. Избраната площ включва балансирано различни контексти в рамките на разкрития сектор, което дава възможност резултатите да се използват и като предварителна представителна извадка на обекта[5].

Стратиграфията на проучения сектор е следната: в културния пласт, който е с дебелина около 0,95 – 1,10 м, липсват археологически материали от столичния период на

Плиска, установени са находки и структури само от следстоличния период. В него могат да се отделят три стратиграфски хоризонта (**Обр. 3**). Най-ранният хоризонт I започва от нивото на стария хумус и достига до нивото, на което се откриват първите анонимни византийски фолиси. Откритите находки определят датирането на хоризонта от първата половина на X век до 70-те години на X век[6]. Вторият хоризонт започва от нивото, в което се откриват анонимни византийски фолиси от клас А1 и А2 и завършва до нивото с монети от клас В. Датира се от 70-те години на X век до 30-те години на XI век. Последният, трети хоризонт започва от нивото на анонимните византийски фолиси от клас В и завършва до нивото на съвременния орен слой – датира се от 30-те – 40-те години на XI в. до 60-те години на XI в. Трите стратиграфски хоризонта в голяма степен се препокриват с историческата периодизация на града и могат условно да бъдат обозначени като следстоличен „български“, „византийски“ и „поствизантийски“.

Методи на изследване

Прилагането на статистически методи в археологията следва да е подчинено на решаването на конкретни изследователски задачи. В случая нашата цел беше да направим подробен разрез на структурата на керамичния асортимент във всеки един от трите. За да изпълним тази задача, керамичният материал беше събиран и обработван по механични пластове. За да се постигне по-висока степен на разделяне на материала, въведохме практиката да се работи на по-тънки механични пластове с дебелина около 10 – 15 см. Това ни позволи да бъдем по-прецизни и при регистрация на нивата на структурите. След това фрагментираната керамика беше разделяна в отделни категории и преброявана. Освен за общото количество, се водеше статистика и на характерните фрагменти, голяма част от които бяха графично документирани с цел реконструкция на форми и размери на съдовете. Данните от механичните пластове и структури се въвеждат и обработват с програма „Excel“. Критериите са еднакви за всеки работен квадрат. Накрая данните се анализират в сравнителни диаграми. За пример даваме диаграмата от квадрат XX – 301.

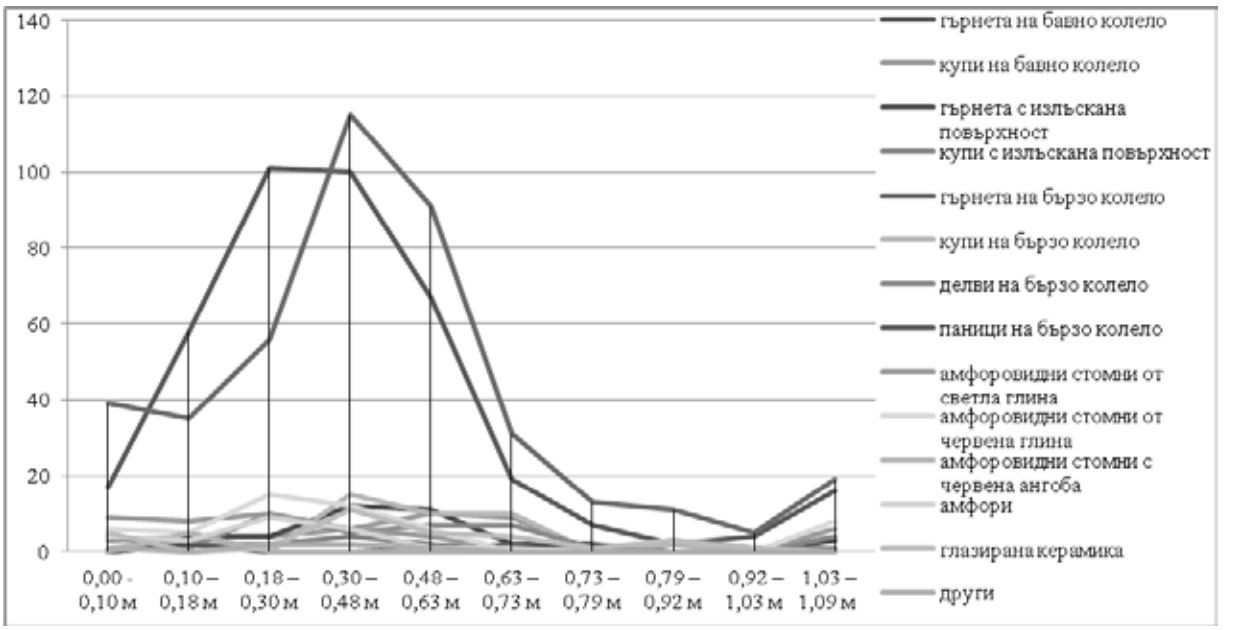

Диаграма 1. Сравнителен анализ на количеството керамика в квадрат XX – 301

На сравнителната диаграма се вижда един добре изразен количествен пик в нивото 0,30 – 0,48 м. Една от причините за него е регистрираното на ниво 0,52 м жилище (структура XX – 321/1а). За да бъде керамичният материал от структурите правилно стратиграфски разпределен, сме отделяли фрагментите от подовото ниво на жилищата от материалите, който са попаднали в запълнителя. Материалите от подовото ниво приемаме за синхронни или много близки до времето на използване на жилището, докато материалите от запълнителя отнасяме хронологически след края на жилището. Така една част от материалите от жилищни структури беше консолидирана към синхронните на жилището стратиграфски нива, а друга част беше добавена към стратиграфското ниво, което маркира техния край.

От методологическа гледна точка, за да бъдат релевантни статистическите резултати към стратиграфските нива трябва да се обърне внимание, че стратиграфията датира находките и явленията *ante quem*, т.е. това е крайната дата на използването им, моментът, в който предметите излизат от ежедневна употреба и попадат в културния пласт. За това не рядко най-наситени с материали са не дневните нива, а следващите (по-горни) нива. След края на жилищата голямо количество от керамични отпадъци се отлагат или биват погребвани в изоставените жилищни структури. Прави впечатление, че тези депозити съдържат по-големи фрагменти, за разлика от отлаганията, които са на дневното ходово ниво. Поради допълнителните механични въздействия, отложените на ходовите нива фрагменти са с по-висока степен на надребняване. Този процес беше внимателно наблюдаван и отчитан при анализа и съгласуването на стратиграфските нива.

Прецизно проведените стратиграфски разкопки осигуриха възможно най-добри базови данни за анализ на събрания по работни нива и структури керамичен материал. Той беше консолидиран в трите хоризонта. Извърши се съгласуване на механичните пластове със стратиграфските нива на хоризонтите. На границите между хоризонтите обаче нивата не винаги съвпадаха с тези от механичните пластове, което създава предпоставки за известно смесване на материалите[7].

Стандартна процедура на общ количествен анализ, използвана най-често при археологическите проучвания, изисква сортирането на фрагментирания керамичен материал в отделни категории. В конкретния случай фрагментите бяха групирани по технологични и функционални признаци в следните категории[8]: керамика на бавно колело (гърнета, купи), сива керамика (гърнета, купи), керамика на бързо колело (гърнета, купи, делви, паници), амфоровидни стомни (от светла глина, от червена глина и с червена ангоба), амфори, глазирана керамика и други (**Таблица 1**).

Към керамиката на бавно колело са включени гърнета и купи, изработени от песъклива глина на ръчно задвижван грънчарски кръг с малък инерционен момент (**Обр. 4**). Фрагментите се разпознават лесно по недобре пречистена глина с червено-кафяв, сиво-кафяв или сиво-черен цвят и значителните твърди примеси (ситен пясък, малки камъчета, много рядко примеси от слюда, кварцови зрънца и варовикови частици). В повечето случаи примесите са сравнително равномерно разпределени, което показва, че е прилагана предварителна обработка и омесване на глиненото тесто. Изпичането на съдовете е неравномерно и при сравнително ниска температура, в следствие на което в средата на лома е останала тъмна недобре изпечена ивица. Отпечатването на релефен знак на дъното е установено само при няколко фрагмента. Обикновено дъната са с грапава повърхност и съдържат по-едри зрънца пясък от подсипката, която е слагана, за да предпазва съда от залепване към грънчарското колело.

Към сивата керамика са разгледани гърнета и купи, изработени на бавно колело (**Обр. 5**). За разлика от първата група, съдовете са направени от добре пречистена глина,

чирепът е мек и се трие без звънливост. Повечето съдове са дебелостенни и са изпечени при сравнително ниска температура в режим на редукция, при който се е получил сивия или сиво-черен цвят. В много от случаите повърхността на съдовете е специално излъсквана и е украсявана с плитки успоредни или вълнообразни врязвания или мрежовидни мотиви. Отпечатването на релефен знак на дъното е установено при няколко съда.

Керамиката на бързо колело включва гърнета и купи, изработени на грънчарско колело с по-голям инерционен момент на въртене[9] (**Обр. 6**) и делви (**Обр. 7**) и паници, изработени на „крачно“ колело. Гърнетата и купите, поставени в тази категория, се различават от първата група с по-качествената си изработка, стените от вътрешната страна са по-гладки, често по-тънкостенни и са по-добре изпечени. Фрагментите имат сравнително здрава структура, средна твърдост и средна звънливост на чирепа. Една част от фрагментите произхождат със сигурност от съдове, източени на „крачно“ колело (дъната са отрязани с нишка, а от вътрешната страна личат набраздявания от пръстите на грънчаря). Поради първоначалните ни затруднения да различим фрагментите от съдове, изработени на „ръчно“ колело с голям инерционен момент, и тези, изработени на „крачно“ колело, двете технологични групи бяха обединени в една категория, определена общо като керамика на бързо колело. Това смесване се допусна по обективни и по субективни причини. На първо място двете технологични групи не винаги можеха да бъдат категорично разпознати по фрагментите. Една част от изработените на „крачно“ колело съдове са подлагани и на допълнителна обработка с по-ниска скорост на въртене и заглаждане на стените, при което много от технологичните следи на „крачното“ колело са заличени. От друга страна по-старателно направените съдове на „ръчно“ колело, с висок инерционен момент на въртене, се доближават по качество до съдовете, изработени на „крачно“ колело. Всички тези проблеми ни разколебаха при залагането на критериите за делене на материала. Сега оценяваме решението да обединим двете технологични групи като грешка[10]. Въпреки трудностите, които срещнахме при определянето, по-правилно е да се опитаме при бъдещите изследвания гърнетата на „крачно“ колело да се отделят в самостоятелна технологична група. Основанията за това са, че двете технологични групи – гърнетата на бързо „ръчно“ колело и гърнетата на „крачно“ колело имат съществени хронологически разлики, а обединяването им в една група размива времевите граници.

В отделна категория са поставени амфоровидните стомни. Те са изработени на „крачно“ колело от светла или червена глина (**Обр. 8**). При светлите стомни глината е добре пречистена, докато при червеноглинните се наблюдават повече примеси на пясък. Третият вид стомни се характеризира с покритие от червена ангоба. Липсата на фрагменти от сиви амфоровидни стомни в проучения досега сектор е важен хронологически показател за отсъствието на културен пласт от столичния период (IX в.).

Следващата категория включва амфори, изработени на „крачно“ колело, от добре пречистена светла глина. Ломът на фрагментите е остър, което е индикация за висококачественото изпичане на съдовете при висока температура и с контролиран достъп на въздух.

В отделна категория са поставени покритите с глазура фрагменти. Обикновено глазурата е зелена, жълто-зелена или кафява на цвят. Фрагментите принадлежат на различни като функция трапезни съдове – амфоровидни стомни, купи (паници) и чаши (**Обр. 9**).

В графата „други“ са поставени трудноопределими фрагменти или по-рядко срещани керамични форми като: свещници, сфероконуси, кани, малки стомнички, бъклици, гърнета с уши и други (**Обр. 10**).

При използването на статистически методи е за предпочитане да се работи с количествени променливи[11], защото те могат да бъдат подложени на статистическа обработ-

ка. Обичайна практика за този вид изследвания е качествените признаци изкуствено да се преобразуват в количествени. Първата задача на статистическото изследване е, чрез конкретно наблюдение на материала, да се определи характерът на измерваните величини, т.е. да бъдат описани основните признаци, и обобщеното представяне (организиране) на данните в табличен, графичен или аналитичен вид. Чрез корелация на данните се установяват статистически зависимости между две или повече променливи. Втората основна задача на изследването се състои в анализ на резултатите и достигане на съответни изводи и заключения.

За определяне относителното количество на масовия керамичен материал в археологическата практика обикновено се прилагат два бързи метода – преброяване на фрагментите или измерване на теглото им. И двата методи са удобни за изпълнение при полеви условия. В същото време обаче те имат някои недостатъци, които могат да доведат до отклонения в статистическите съотношения. При определяне на относителното количество на керамиката чрез измерване теглото на фрагментите отклонения се получават от различната плътност на материала[12], използването на нееднакво количество пясък и други добавки, различната дебелина не само на отделните съдове, но и на различните части от един съд[13].

При метода на преброяване, който беше предпочетен и приложен, също са възможни отклонения. Основен недостатък е, че се приема еднаква стойност на всеки фрагмент, независимо от размера му[14].

В археологическата литература е коментирано, че причините за надребняване на керамиката могат да бъдат различни. Различната степен на изпичане на съдовете, както и различният състав и качество на глиненото тесто водят до нееднакво фрагментиране. Дори при един и същ съд вариациите в дебелина на стените често водят до различна степен на надребняване в различните части на съда.

Обикновено археологическите единици, съдържащи сравнително по-малки фрагменти, се тълкуват като преминали през процес на отлагане (*deposition*) или допълнително разбъркване и начупване (*postdepositional disturbance*). Важно е да се установят факторите, които са причинили по-голямото надребняване на фрагментите – това могат да са действия, случили се в миналото или да са причинени в по-късно време, вследствие на земеделска обработка на земята, строителни или изкопни дейности, включително и в процеса на самите археологически разкопки. Когато надребняването на фрагментите е в ненарушени археологически пластове, това може да е знак, че керамиката е отложена на старо ходово ниво, а допълнителните начупвания са резултат от механично въздействие, приложено в миналото.

За да се намали количествената деформация при силно надребнени депозити, се препоръчва да се извадят от статистиката прекалено дребните фрагменти с размер под 1,5 см. Информацията за тези фрагменти се отчита и коментира в качествения анализ[15]. Друг проблем е, че отделните групи съдове имат различни размери. Амфорите и някои от делвите са 2 – 3 пъти по-големи от гърнетата, т.е. броят фрагменти от един голям съд не е съпоставим с броя фрагменти от един малък съд. Затова относителното количество на специфични класове керамични материали, освен в пряко съотношение с останалите категории, е по-важно да се проследява и анализира отделно за всеки клас. Сходните характеристики (размери, качество на изпичане, степен на надребняване на фрагментите) дават по-добра възможност за обективни количествени стойности и съотношения в рамките на отделните категории керамика. Математическата връзка между броя фрагменти и количеството съдове може да бъде оценена също и по характерните елементи

(устия, дъна, дръжки), които се отчитат отделно. Чрез тях се осигурява допълнителна възможност за уточняване броя на съдовете за всеки вид. Освен това характерните фрагменти биха се използвали и като индикатор при оценката за степента на надребняване в различните части на съдовете.

Резултати

Първи хоризонт

През първия (най-ранен) хоризонт е използван сравнително широк набор от керамични съдове (представени са почти всички керамични категории). В статистическата извадка са включени 672 фрагмента. Количествените данни показват най-висок дял на гърнетата, които са около 73% от целия керамичен материал. Съотношението между гърнетата на бавно колело и тези, изработени на усъвършенствано (бързо) колело, е изравнено – 35%: 34%. Към гърнетата на бавно колело могат да се добавят и 4% сиви гърнета, които също са изработени на бавен грънчарски кръг. Относителният дял на купите е около 6% – като 3% са изработени на бавно колело, 1% са от сива глина и 2 % са изработени на бързо колело. Количеството на делвите е сравнително ниско – около 1%. По-съществено е присъствието на трапезни съдове за пренос и съхранение на течности – основно амфоровидни стомни. Те са около 8% от целия керамичен материал, като стомните, изработени от червена глина, са 5%, а изработените от светла глина, са 3%. Глазираната керамика е добре застъпена – около 7%, като една значителна част от фрагментите принадлежат на неголеми като размер амфоровидни стомни. В първи хоризонт са намерени също и няколко фрагмента (3 бр.) от амфоровидни стомни с червена ангоба. Интересно е, че в извадката липсват фрагменти от паници. В първи хоризонт са отчетени около 2% фрагменти от амфори, но тук трябва да се уточни, че фрагментите са от най-горната прослойка на пласта – на границата със следващия стратиграфски хоризонт, при което е възможно частично смесване на материала. В по-долните механични пластове на първи хоризонт не се открива амфорен материал, което ни дава основание да отнесем попадналите в статистиката фрагменти по-скоро към втори хоризонт. Въпреки прецизното отделяне на материалите по стратиграфски нива, на границата между хоризонтите смесването на находки не винаги може да бъде избегнато. Въведената, по тази причина, от нас по-малката дебелина на механичните пластове от една страна ограничи значително степента на смесване, а от друга позволи да установим точно в, кои нива е границата между отделните хоризонти.

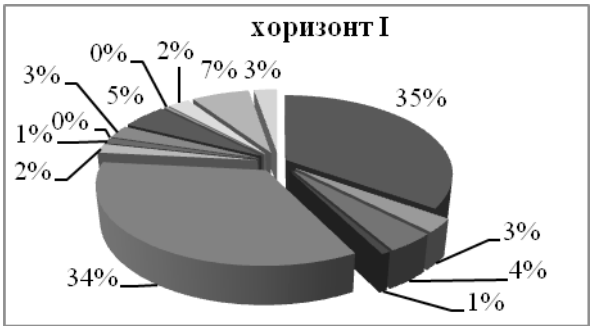

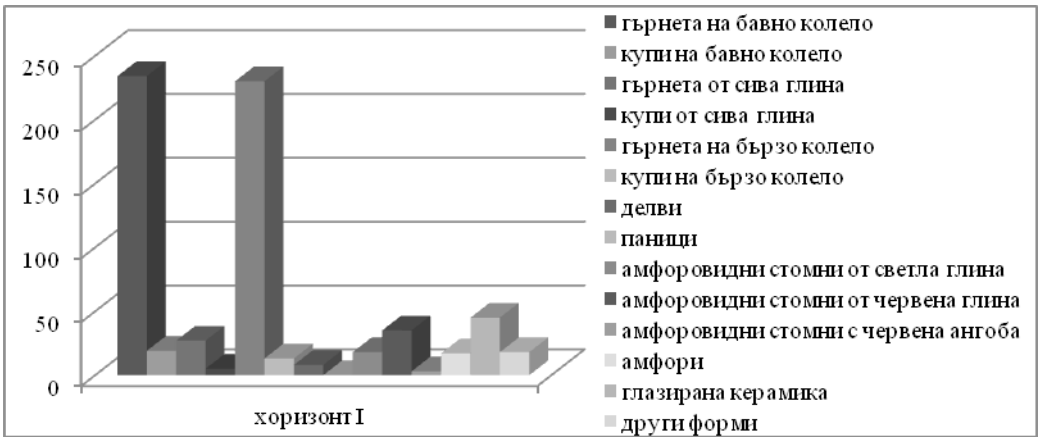

Диаграма 2. Количество на керамиката в хоризонт I

Втори хоризонт

Във втори хоризонт количеството керамика е многократно по-голямо в сравнение с първи хоризонт (3221 фрагмента). Запазва се високият дял на гърнетата – около 65%. Съотношението между изработените на бавно и на бързо колело обаче е в полза на бързото колело – 38%: 24%, като 3% са гърнета от сива глина. Статистическите данни много ясно показват настъпилите промени в керамичното производство. Подобна тенденция се отчита и при купите – преобладават изработените на бързо колело – 4%, докато изработените на бавно колело са 2% и 1% са от сива глина. Относителният дял на делвите се запазва около 1%. Във втория хоризонт, макар и малко на брой, се откриват фрагменти от паници – около 1%. Амфоровидните стомни запазват относително висок дял от керамичния материал – около 10%, като стомните, изработени от червена глина, са повече от тези, изработени от светла глина в съотношение – 7%: 3%. Открити са и 11 фрагмента (под 1%) от амфоровидни стомни с червена ангоба.

Важна характеристика на керамиката от втори хоризонт е високият дял на амфорите – 12%. Този факт показва, че във „византийския“ период на Плиска са налице нови потребности на населението, които са наложили снабдяването му с вносни продукти. Глазираната керамика бележи известен спад като съотношение спрямо останалите категории керамика (около 3%), но в абсолютни данни количеството не е никак малко – 110 фрагмента. Преобладават фрагментите от амфоровидни стомни, но се откриват и малко количество купи и чаши. В графата „други форми“ са включени фрагменти от свещник, чаши, сфероконуси, устие на кана и устие от гърне с уши.

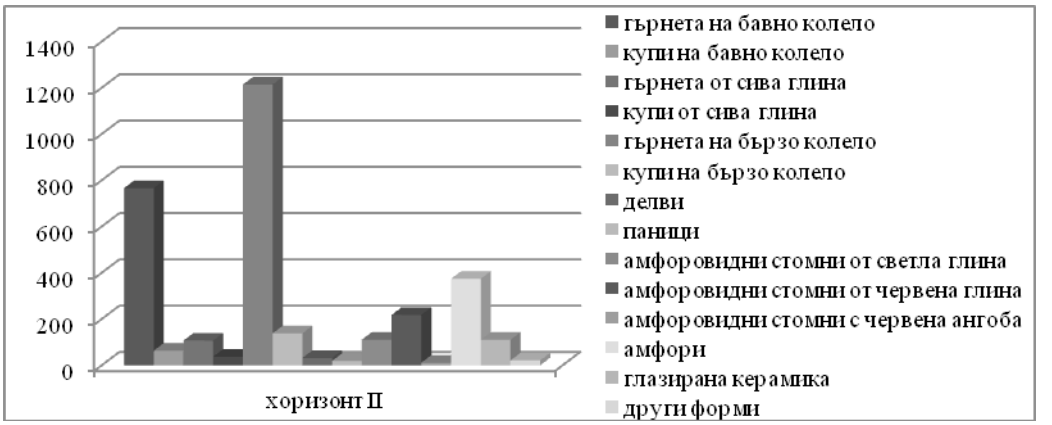

Диаграма 3. Количество на керамиката в хоризонт II

Трети хоризонт

В третия времеви хоризонт количеството на керамичния материал намалява (1755 фрагмента). Запазва се високият дял на гърнетата – около 73%. Съотношението между изработените гърнета на бавно и на бързо колело продължава да е в полза на бързото колело (38%), но се забелязва тенденция към известно увеличаване на гърнетата на бавно колело (34%). В трети хоризонт намалява относителният дял и на купите до 4% – от тях 1% са изработени на бавно колело, 1% са от сива глина и 2 % са изработени на бързо колело. Количеството на делвите е 2%. Фрагменти от паници се откриват, но количеството им е под 1%. Амфоровидните стомни са в обичайните 9%, като стомните, изработени от червена глина, продължават да бъдат повече от изработените от светла глина в съотношение – 5:3. Има и около 1% амфоровидни стомни с червена ангоба. Делът на амфорите намалява (на 6%). Трябва обаче да се уточни, че основната част от този амфорен материал е депониран като отпадък в най-ранните пластове и структури на трети хоризонт и вероятно става въпрос за заварени, а не за използвани съдове. Глазираната керамика е около 2%, състои се предимно от амфоровидни стомни и по-малък брой от купи. В графата „други форми“ са включени фрагменти от чаши и от сфероконуси.

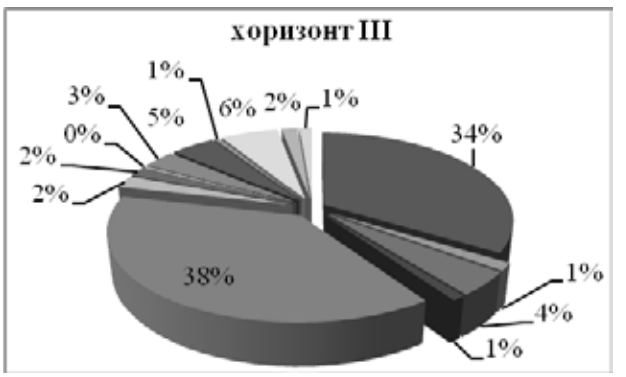

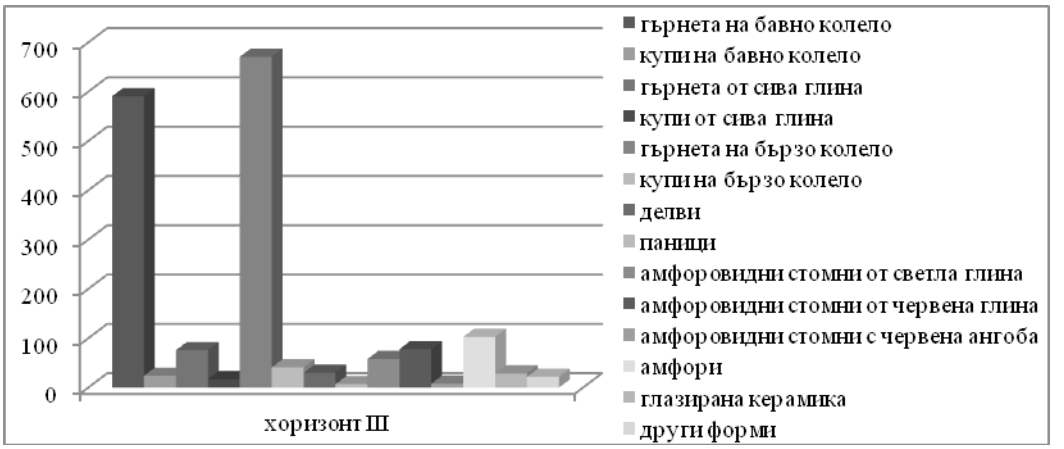

Диаграма 4. Количество на керамиката в хоризонт III

Сравнителният анализ на отделните видове керамика откроi някои специфики, които дават основание да се направят и по-конкретни изводи. При гърнетата прави впечатление, че в първия хоризонт съотношението между изработените на бавно и на бързо колело е почти изравнено, докато във втори хоризонт категорично преобладават гърнетата на бързо колело – т.е. налице е осъществен технологичен прогрес, който се случва в края на X и първата четвърт на XI век, довел до по-широка употреба на усъвършенствано грънчарско колело при изработката на кухненски съдове. Наблюденията ни върху големи фрагменти и цели съдове, на които най-сигурно се разпознава използването на „крачно“ колело, ни показаха, че такива се откриват само в пластове от първата половина на XI в. Това означава, че технологията за изработката на кухненска керамика на „крачно“ колело е въведена не по-рано от края на X или началото на XI в. За съжаление, поради посочените в началото причини не можем да дадем данни за количественото съотношение между гърнетата, изработени на „крачно“ колело, и гърнетата, изработени на бързо „ръчно“ колело.

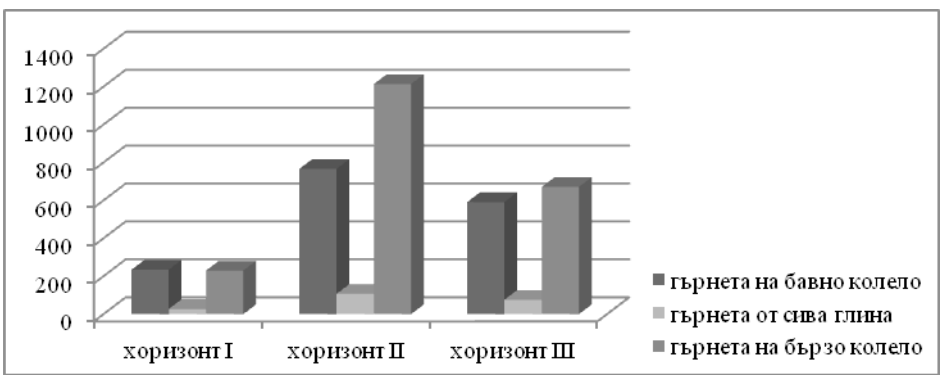

Диаграма 5. Количество на гърнетата от различните технологични групи (гърнета на бавно колело, гърнета от сива глина и гърнета на бързо колело), в трите хоризонта

Статистическите данни за купите са много идентични с тези на гърнетата. В първи хоризонт преобладават купите, изработени на бавно колело, а във втори хоризонт купите на бързо колело са значително повече. Тенденция, която макар и с по-ниско съотношение се запазва и в трети хоризонт. За разлика от гърнетата, при купите все още не сме попаднали на примери за използване на „крачно“ грънчарско колело.

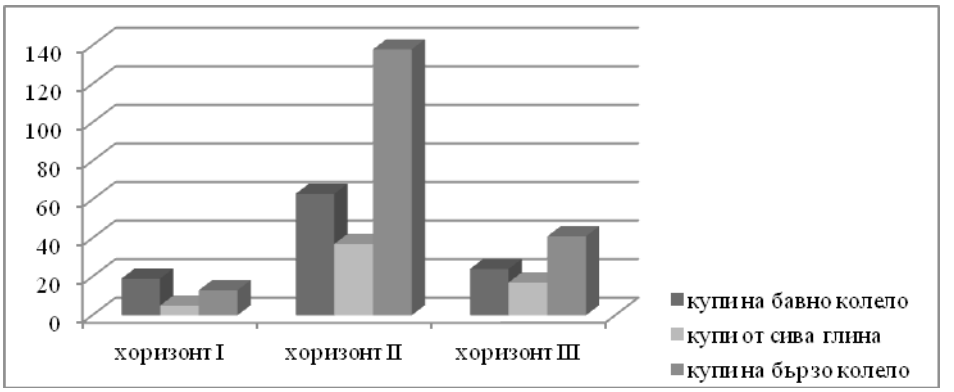

Диаграма 6. Количество на купите от различните технологични групи (купи на бавно колело, купи от сива глина и купи на бързо колело) в трите хоризонта

Амфоровидните стомни са сред най-добре представените категории съдове и в трите хоризонта. Те следват много точно общата динамика на изменение в количеството на керамичния материал, което ги прави важен индикатор за керамичното производство в Плиска. Освен това и в трите хоризонта се запазва устойчиво количественото съотношение между трите варианта стомни. Амфоровидните стомни от червена глина са най-многобройни, следвани от амфоровидните стомни от светла глина. Двата варианта определено могат да бъдат разглеждани като местна продукция, а използването им е сред най-устойчивите елементи в бита на населението. Амфоровидните стомни с червена ангоба са сравнително по-слабо застъпени, но и при тях се проследява устойчиво присъствие и в трите хоризонта.

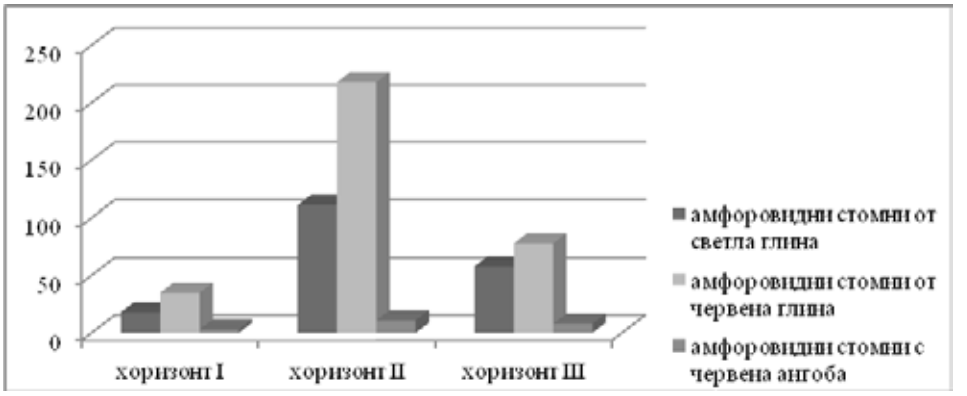

Диаграма 7. Количество на амфоровидните стомни от различните технологични групи (амфоровидни стомни от светла глина, амфоровидни стомни от червена глина и амфоровидни стомни с червена ангоба) в трите хоризонта

Данните от изследването показват, че като цяло паниците се срещат рядко, което означава, че използването им на средновековната трапеза е било ограничено. Видът храна (предимно каши), консумирана по това време, определя използването предимно на купи и малки гърнета. В най-ранните пластове не са намерени фрагменти от паници, а в по-късните – втори и трети хоризонти, количеството им не е голямо. Все пак най-добре те са представени във „византийския“ период на Плиска, когато трапезният инвентар е разнообразен с повече такива съдове.

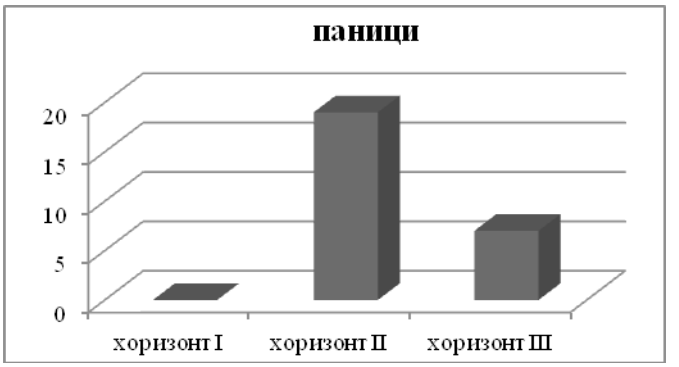

Диаграма 8. Количество на паниците в трите хоризонта

Амфорите са специализирани съдове, използвани основно за транспортиране на храни и продукти. Резултатите от статистическото изследване показаха, че амфорният материал е най-многоброен във втори хоризонт. Този факт, определя използването на амфори преди всичко през „византийския“ период, когато населението (приоритетно разбира се администрацията и гарнизона) е снабдявано с импортни продукти, идващи от средиземноморските провинции на Византия. Стратиграфската информация дава убедителни аргументи, че появата на амфори в Плиска може да се свърже преди всичко с началото на византийското присъствие в града и е доста сигурен времеви индикатор за „византийския“ период. Интересно е да се отбележи, че най-много амфорен материал е депониран в пластове и структури, датирани в 30-те и 40-те години на XI век, т.е. в края на „византийския“ период.

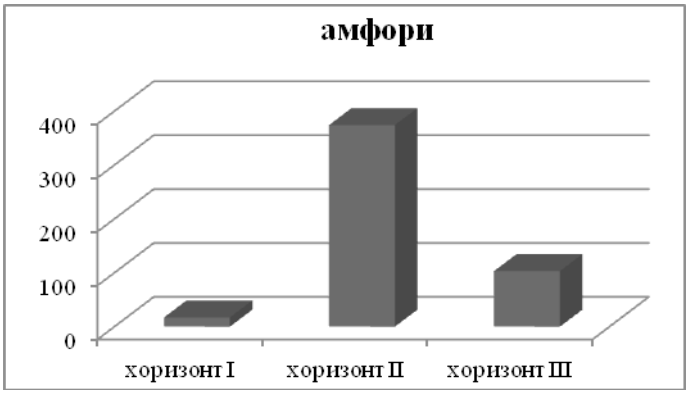

Диаграма 9. Количество на амфорите в трите хоризонта

Най-проблематична се оказа статистическата обработка на глазираната керамика. Тя включва различни като функция съдове – амфоровидни стомни, купи и чаши. Трудността произлиза от там, че повечето фрагменти не дават възможност за сигурно определяне вида на съда. Едва при 1/3 от фрагментите съдът може да се разпознае по-сигурно. Приблизителните количествени пропорции на разпознатите фрагменти показват, че най-многобройни са амфоровидните стомни – около 82 – 89%, купите са около 10 – 12%, а чашите – около 4 – 5%. Засега посочените съотношения следва да се приемат само като предварителни (насочващи) и със сигурност ще трябва да се проверят и уточнят при следващите статистически извадки.

Освен по технологични категории керамичният материал беше разгледан също така и функционално, разпределен в три групи: кухненска керамика, трапезна керамика и керамика за пренасяне и складиране на храни.

В групата на кухненската керамика са включени гърнета, изработени на бавно и бързо колело, и гърнета, направени от сива глина, които са използвани предимно за приготвяне на храна. Количественото разпределение на кухненската керамика следва доста точно кривата на общото количество на керамичния материал, с логичен пик във втори хоризонт.

Диаграма 10. Количество на кухненската керамика в трите хоризонта

Наблюденията ни върху този най-масов археологически материал ни дават основание да смятаме, че вероятно част от гърнетата са имали по-широко функционално предназначение. Не е изключено най-големите гърнета да са използвани предимно за съхранение на продукти (**Обр. 11**), а малките гърненца с диаметър под 8 – 10 см да са използвани за чаши (**Обр. 12**). Гърнетата с дръжки също имат характеристики, които позволяват полифункционалност, включително и използването им като съдове за течности, течни храни или по-големи чаши. Следователно еднозначното функционално определяне на гърнетата като кухненска керамика е само приблизително и не отчита посочените по-горе съображения. За да се получат по-коректни резултати, количествените данни следва да се обработват и с допълнителни методи за оценка на функцията. В някаква степен това може да се направи за характерните фрагменти (устия и дъна) – т.е. да се реконструират диаметри и приблизителни размери на съдовете[16], както и да се отбелязва дали има следи от допълнително топлинно въздействие (т.е. опушване) на дъната и по стените на съдовете. Готвенето обаче в огнище, директно върху огъня, макар и често прилагано, не е единствената възможност. Затова липсата на опушени стени не бива автоматично да изключва използването на съдовете за готвене. Това може да е ставало върху предварително загрети повърхности, без пряк контакт с огъня или в пещи, където е използвана остатъчната топлина.

За да получим една по-пълна информация за размерите на съдовете, направихме извадка от 99 характерни фрагменти (69 устия и 30 дъна), на които реконструирахме диаметрите им. Материалът е систематизиран в три основни размера (три групи) – малки гърнета, средно големи гърнета и големи гърнета (**Таблица 2**). Оценката за трите размери е на базата на целите съдове, открити на обекта. Благодарение на тях определихме средните пропорции между диаметрите на устията и на дъната. Метричните данни показват, че устията на гърнетата са малко по-големи от дъната приблизително в съотношение – 1,35:1. Съобразявайки се с това съотношение, като малки определихме гърнетата с диаметър на устието под 10 см, и диаметър на дъното под 7 см. В групата на средно големите гърнета сме поставили тези с диаметър на устието – между 10 – 18 см, и диаметър на дъното – между 7 – 14 см. За големи гърнета определихме съдовете с диаметър на устието – над 18 см и диаметър на дъното – над 14 см. По аналогичен начин са разделени

съдовете и в изследването на керамиката от руската експедиция в Плиска[17], което позволява резултатите от двата обекта да бъдат коректно съпоставени.

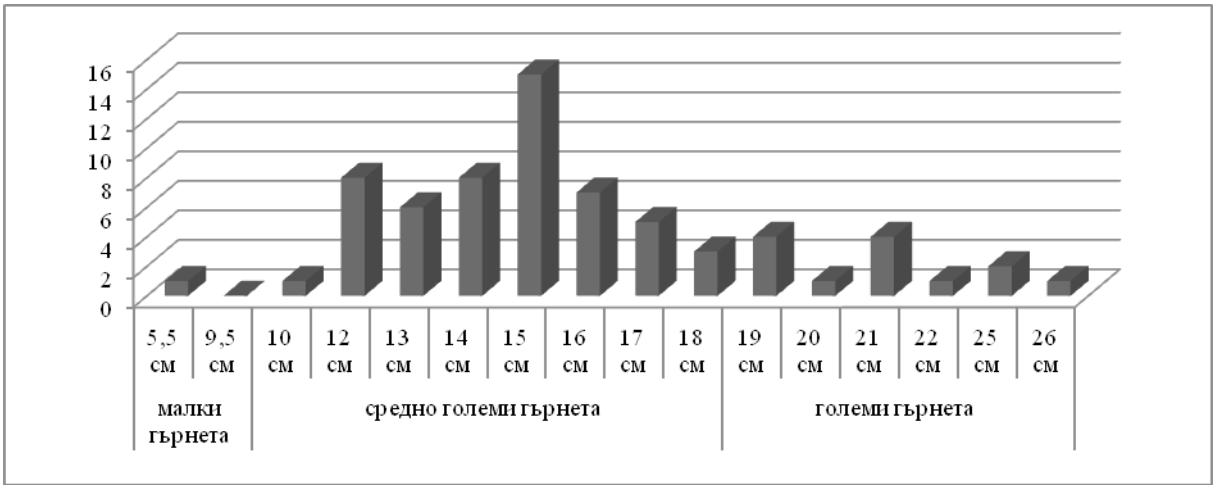

Диаграма 11. Устия на гърнета, разпределени според реконструирания им диаметър. Устията са класифицирани в три размера (малки – под 10 см, средно големи – 10 – 18 см и големи – над 18 см)

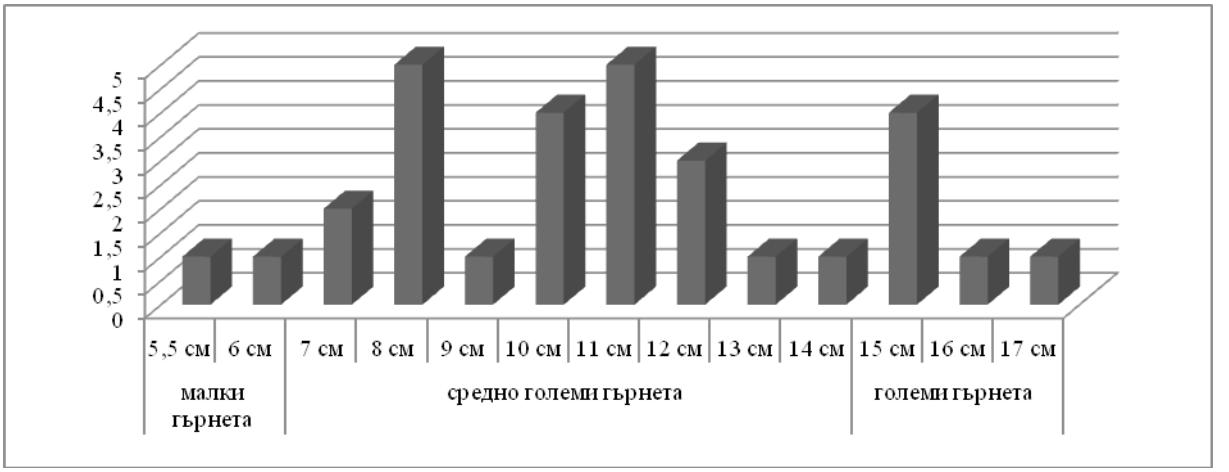

Диаграма 12. Дъна на гърнета, разпределени според реконструирания им диаметър. Дъната са класифицирани в три размера (малки – под 7 см, средно големи – 7 – 14 см и големи – над 14 см)

Всеки от двата вида характерни фрагменти (устия и дъна) е обработен статистически отделно, за да се съпоставят резултатите. При устията съотношението между трите размера – малки, средно големи и големи съдове е – 4,3%: 76,8%: 18,9%. При дъната резултатите са почти идентични – 6,7%: 73,3%: 20%. Обобщените математически стойности на двата показателя показват, че малките гърнета представляват – около 5%, средно големите гърнета са – около 75,8%, а големите гърнета са – около 19,2%. Получените резултати са доста добър индикатор, който ни позволи да си изясним по-добре използваните при гърнетата размери и относителните количествени пропорции между тях.

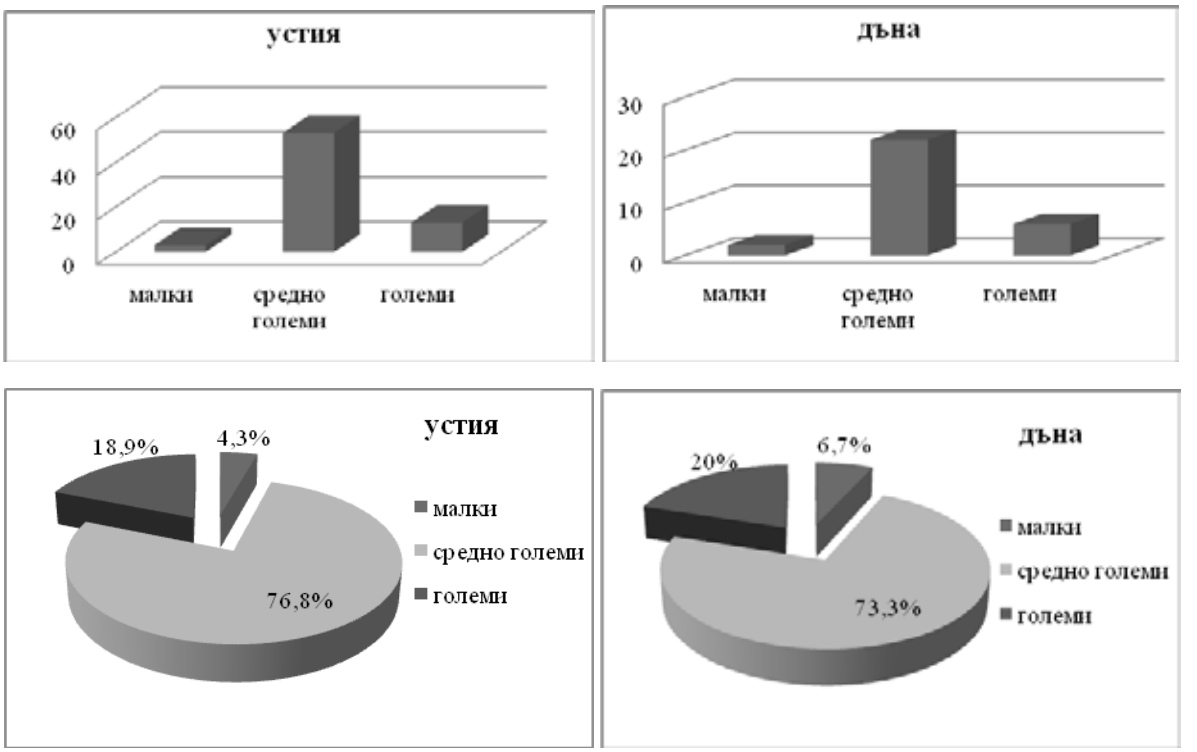

Диаграма 13. Количествено съотношение между устията и дъната в трите размера гърнета

Към втората голяма функционална група, тази на трапезната керамика, са включени купи, паници, амфоровидни стомни и глазирана керамика. Количественото разпределение и в трите хоризонта следва кривата на общото количество на керамичния материал. В тази функционална група преобладават съдовете, използвани за съхранение и пренос на течности и питиета. Значителен е също и броят на купите. При внимателен оглед на фрагментите прави впечатление, че дъната и стените на част от купите са силно опушени, което е косвен знак, че може да са използвани и за приготвяне или най-малко за претопляне на храната. Следователно, когато се прави функционално разделяне на кухненски и на трапезни съдове, е добре да се отбелязват и възможните изключения или полифункционалност на отделни съдове. Отчетеният в статистиката нисък относителен дял на паниците би могъл да се тълкува като липса на лукс или нисък социален статус на населението, но причината може и да е по-обикновена, свързана с различната култура на хранене и вида на използваните храни, които не са изисквали широката им употреба. Последното се подкрепя от сравнително доброто количествено представяне на глазираните съдове, които също имат белези на луксозни пособия и са заемали съществено място на трапезата и в бита на населението.

Диаграма 14. Количество на трапезната керамика в трите хоризонта

Към керамика за пренасяне и складиране на храни са включени делви и амфори. Количествено те представляват най-малката функционална група. Поради доста специализираната употреба на амфорите е по-коректно те да се разглеждат отделно от делвите. Отчетеният неголям брой на фрагменти от делви и в трите хоризонта може да се обясни с използването и на други съдове (по-големи гърнета) или хранилищни съдове от нетраен материал (плетени кошове, платнени и кожени торби и др.). За разлика от делвите, които са съхранявали преди всичко храни, местна продукция, амфорите са използвани за транспортиране на вносни, нетипични за региона суровини и храни. Високият дял на амфорите, особено във втори хоризонт, е важен индикатор за интензивни доставки по това време на значителни количества вносни храни.

Диаграма 15. Количество на керамиката за пренасяне и складиране на храни в трите хоризонта

Диаграма 16. Количествено съотношение между делви и амфори в трите хоризонта

Обобщените количествени данни на трите функционални групи керамика показват следните пропорции: кухненска керамика – 71%, трапезна керамика – 24% и керамика за

пренасяне и складиране на храни – 5%. Това разпределение отразява приблизителната структура на керамичния инвентар, използван от населението на Плиска в проучения от нас сектор.

Диаграма 17. Количествено съотношение между кухненската керамика, трапезната керамика и керамиката за пренасяне и складиране на храни

Сравнението на трите функционални групи керамика показва много близки резултати. Съотношението в различните хоризонти между кухненската и трапезната керамика, и керамика за пренасяне и складиране на храни се запазва без съществени промени. Този факт води до логичния извод, че културните, социалните и битовите характеристики на населението и в трите стратиграфски хоризонта са били доста сходни. От друга страна, тази постоянност на асортимента от керамични съдове отразява балансираната и устойчива структура на керамичното производство и пазар в Плиска през X – XI век, които не са били съществено повлияни от политическите промени.

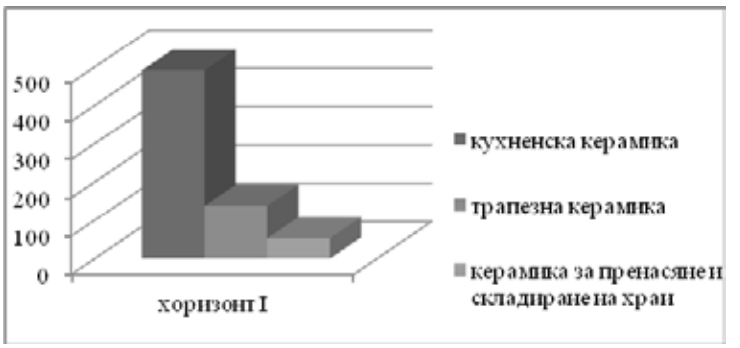

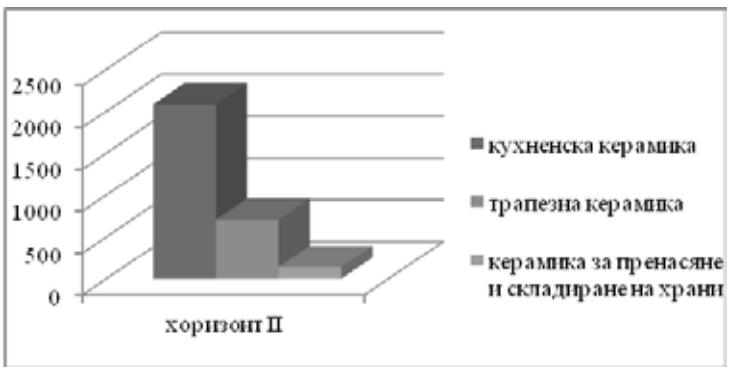

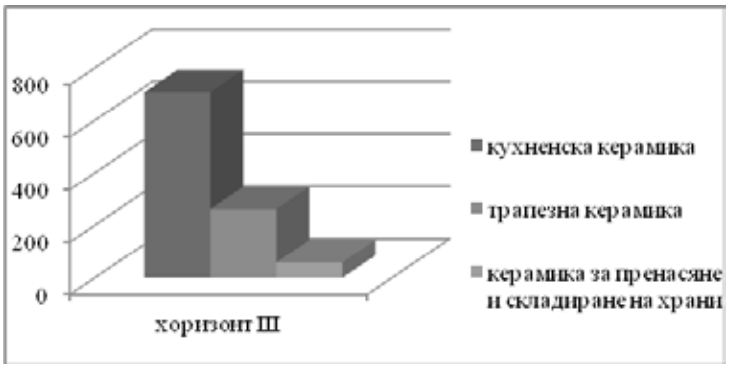

Диаграма 18. Количество на кухненската керамика, трапезната керамика и керамиката за пренасяне и складиране на храни в трите хоризонта

В анализа и оценката на всеки отделен вид съдове специално внимание обърнахме на характерните фрагменти (устия, дъна, дръжки) (**Таблица 1**). Те представляват около 1/5 от керамичния материал (1016 фрагмента). Получените резултати са изразени графично с линейни диаграми. На тях се вижда, че съотношенията на характерните фрагменти на различните видове съдове са много сходни с резултатите, получени при общите количествени данни.

Диаграма 19. Брой характерни фрагменти от гърнета на различните технологични групи в трите хоризонта

Диаграма 20. Брой характерни фрагменти от купи на различните технологични групи в трите хоризонта

Диаграма 21. Брой характерни фрагменти от амфоровидни стомни на различните технологични групи в трите хоризонта

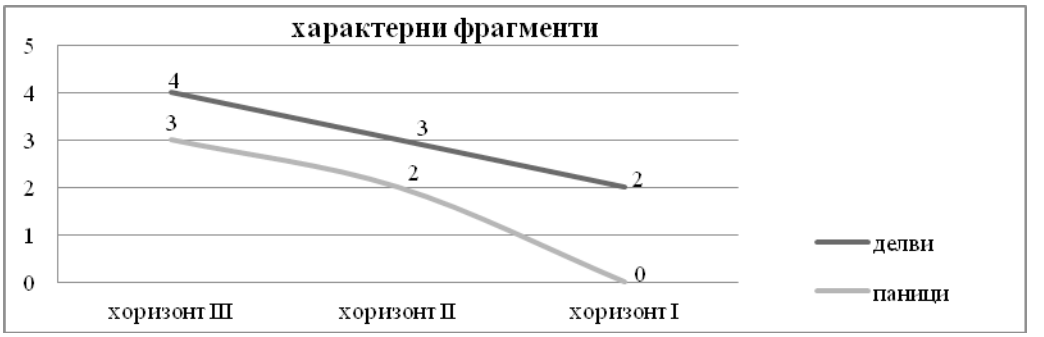

Диаграма 22. Брой характерни фрагменти от делви и от паници в трите хоризонта

По-детайлен анализ на селектираната извадка от характерни фрагменти беше направена за втори хоризонт, който съдържа най-много материал – 686 фрагмента (около 67,5%). Относително малките числови стойности в първи хоризонт – 105 фрагмента (10,5%) и в трети хоризонт – 225 (22%) биха могли да доведат до отделни статистически аномалии. За да гарантираме по-висока устойчивост и релевантност на статистическите резултати, предпочетохме да се ограничим само до анализ на данните от втори хоризонт.

При гърнета на бавно колело относителният дял на характерните фрагменти (устия и дъна) е 21%, което е много близо до отчетеното общо количество (24%). Резултатите показват, че начупването на съдовете е сравнително равномерно в различните части на съдовете. Не така обаче е при гърнетата на бързо колело. Тук установяваме значително завишаване броя на характерните фрагменти спрямо общото количество (50%: 38%). Завишените стойности се дължат основно на два фактора: първият е свързан с високата степен на надребняване в горните по-тънки и чупливи части на съдовете (предимно на устията); вторият фактор е свързан с наличието на фрагменти от дръжки, които увеличават общия процент на характерните фрагменти.

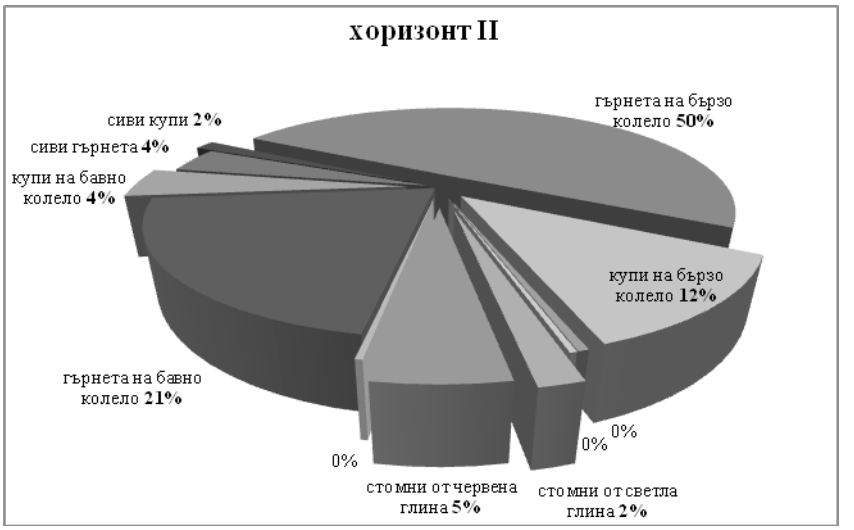

Диаграма 23. Количествено съотношение на характерните фрагменти при различните категории керамика в хоризонт II

Важно е да се отбележи, че при гърнетата на бързо колело отчетеният брой на фрагментите от устия е значително по-висок, а съотношението им спрямо дъната е 2:1. За сравнение при гърнетата на бавно колело преобладават фрагментите от дъна. Очевидно е, че технологичните разлики (като състав и структура на глината и различната степен на изпичане на съдовете) са факторите, определящи различната чупливост на съдовете. Изглежда, че устията на гърнетата на бързо колело поради твърдата си, но същевременно чуплива структура, имат повишен коефициент на надребняване.

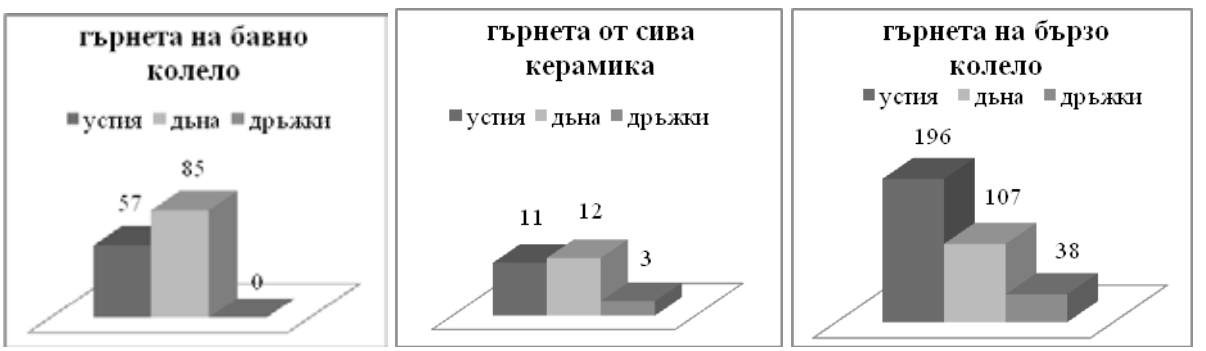

Диаграма 24. Брой на характерните фрагменти (устия, дъна, дръжки) при гърнетата от различните технологични групи (гърнета на бавно колело, гърнета от сива глина, гърнета на бързо колело)

Друг важен факт, който беше установен, е, че дръжки се откриват предимно при гърнета, изработени на бързо „ръчно“ колело. Техният относителен дял е различен в трите хоризонта. В първи хоризонт гърнетата с дръжки са около 0,4%, във втори хоризонт – 3,1%, а в трети хоризонт – 2,5% (**Таблица 1**). Реалният брой на гърнетата с дръжки вероятно е малко по-висок от посочените проценти, понеже част от фрагментите са в комбинация дръжка – устие и са отчетени само в графата „устие“. Количествената крива показва тенденция за увеличение на гърнетата с дръжки във втори хоризонт. Този факт може би е свързан с разширяване на функционалното предназначение на този вид съдове през „византийския“ период.

От получените резултати силно впечатляват данните за купите. При тях установихме най-висок процент на характерни фрагменти – устията и дъната съставляват около половината от общото количество фрагменти (купи на бавно колело – 49%; сиви купи – 27% и купи на бързо колело – 56,8%). Малките размери на този вид съдове, опростената им форма и относително дебелите и слабо чупливи стени са факторите, определящи по-компактната фрагментация и високия процент на устия и дъна. От целия фрагментиран керамичен материал купите дават най-добри възможности за прецизно установяване както на броя на попадналите във всеки стратиграфски хоризонт съдове, така и да се уточнят размерите и пропорциите на съдовете.

Диаграма 25. Брой на характерните фрагменти (устия, дъна) при купите от различните технологични групи (купи на бавно колело, купи от сива глина, купи на бързо колело)

При останалите керамични видове относителният дял на характерните фрагменти (устия и дъна) е по-нисък (**Таблица 1**): при гърнетата на бавно колело е около 18,5%, а при гърнета на бързо колело – около 24,9%. Делът на характерните фрагменти е сравнително най-нисък при големите съдове: делви – 9,4%; светлоглинни стомни – 9%, червеноглинни стомни – 11,9%. Посочените примери ясно показват пряката зависимост между размерите на съдовете и относителния брой на характерните фрагменти. При големите съдове относителният дял на характерните фрагменти (устия и дъната) намалява, а при малките съдове се увеличава.

Размерът има значение и при сравнението устия – дъна. Особено любопитни са резултатите за амфоровидните стомни. Съотношението между броя на устията и дъна при светлоглинните стомни е 2,67%: 5,88%, а при стомните от червена глина – 3,6%: 9,97% (**Таблица 1**). Данните показват, че малките устия на стомните са оставили 2 до 3 пъти по-малко фрагменти от приблизително толкова по-големите им дъна.

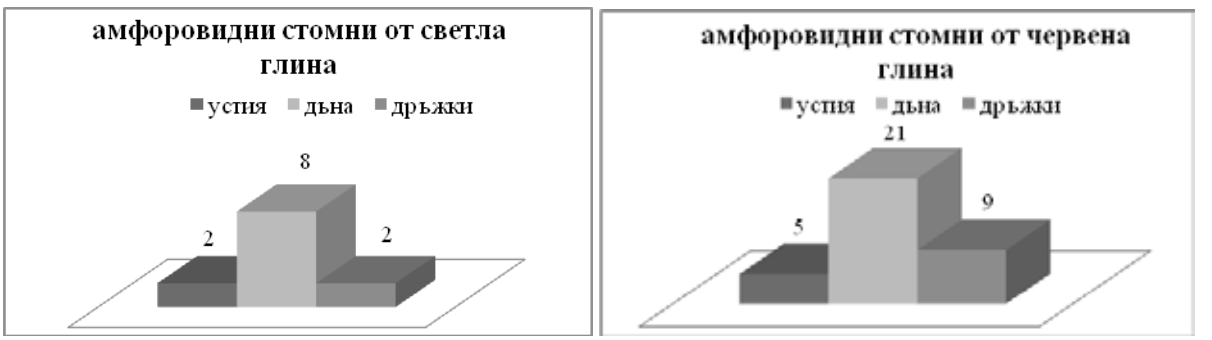

Диаграма 26. Брой на характерните фрагменти (устия, дъна, дръжки) при афоровидните стомни от различните технологични групи (амфоровидни стомни от светла глина, амфоровидни стомни от червена глина и амфоровидни стомни с червена ангоба)

Друг резултат, установен статистически, е неголемият брой на намерените дръжки от стомни. От една страна причината може да е случаен количествен недостиг в извадката, но ако тенденцията се потвърди и при по-широка извадка, малкият брой на дръжките може да се свърже с наблюденията ни, че през X и първата половина на XI век. са използвани предимно стомни с една дръжка. За сравнение през IX век съотношението между стомните с една и с две дръжки е приблизително равно, а при изработените на бавно колело от сива глина, категорично преобладават стомните с две дръжки.

Заключение

В края на изследването искаме да обърнем внимание на съгласуваните количествени данни от трите хоризонта. Резултатите от разгледаните категории керамика са структурирани в обща сравнителна диаграма. Тя позволява лесно да се проследят абсолютните количествени стойности на различните видове съдове, но също така и процентните съотношения за всеки времеви хоризонт. Резултатите показват, че най-малко керамичен материал съдържа първи хоризонт. Във втори и в трети хоризонт количеството на керамичния материал е значително по-високо. В процентно съотношение резултатите са: 12%: 57%: 31%. Тук обаче трябва да се поясни, че продължителността на трети хоризонт е два пъти по-кратка (около 30 г.) в сравнение с продължителността на втори хоризонт (около 60 г.). Така съотносимото количество на фрагментите в трети хоризонт се оказва малко по-високо от колкото във втори. За да бъдем докрай коректни към резултатите трябва да се обърне внимание, че степента на надребняване на керамичния материал в орния слой, които попада в трети хоризонт, е доста висока (фрагментите са около два пъти по-малки). Отчитайки всички тези обстоятелства може да се приеме, че относителното количество на керамиката във втори и в трети хоризонт е приблизително еднакво или с лек превес във втори хоризонт.

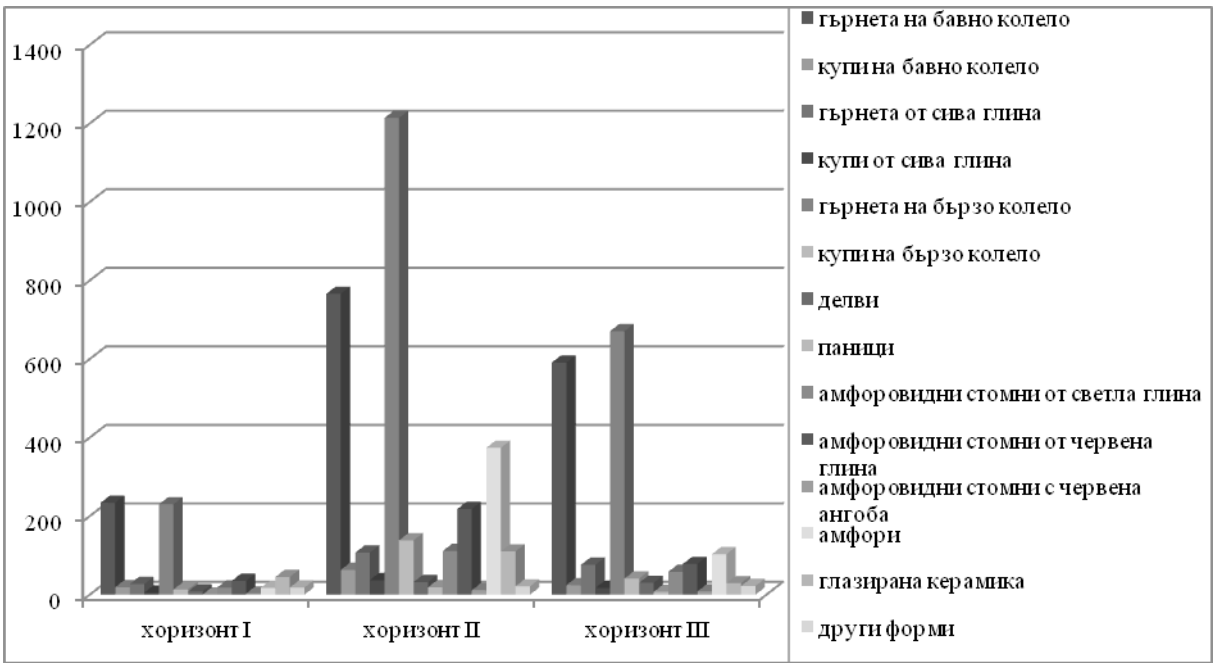

Диаграма 27. Сравнителна количествена диаграма на всички категории керамика, разпределени в трите хоризонта

Направените изводи за изследваната площ не могат да се прехвърлят автоматично за цяла Плиска. С разширяване на извадката с нови сектори ще можем да проследяваме пространствените съотношения между тях, което е много ценно за една такава голяма агломерация. Мащабите на Плиска не позволяват да се правят по-генерални обобщения поне до натрупването на повече данни от десетки и дори от стотици прецизно проучени сектори. Това, което се опитахме да проверим, са възможностите чрез разработения от нас метод да се направи подробен разрез на структурата на керамичния асортимент през X и XI в. На базата на резултатите можем да направим предварителни изводи за особеностите в демографската картина в този сектор на Плиска. Липсата на материали и културен пласт от столичния период показва, че в близост до дворцовите комплекси са оставяни свободни площи. Едва в първата половина на X в. пространството източно от „Цитаделата“ е населено. Откриваните археологически материали (най-вече керамиката) и видът на жилищата дават информация за социалните характеристики на това население. Многократното увеличаване количеството на керамиката във „византийския период“ на Плиска и големият брой жилищни структури, установени във втори хоризонт, предполага, че в края на X и първата половина на XI век населението в проучения сектор е било най-многобройно. При отчетените по работни нива данни най-високи количествени стойности получихме за пластовете, които попадат на границата между втори и трети хоризонт (около 30-те – 40-те години на XI в.). Резултатите от нашето статистическо изследване са важни, защото дават възможност за изводи не само за керамичното производство, но и за изясняване на социалния профил на населението, за културните и битовите му характеристики и изобщо за функционирането на обществото в тази зона на следстолична Плиска. Всичко това още веднъж показва големия потенциал на статистическите методи и необходимостта те да бъдат включени по-широко в археологическите изследвания.

Бележки

[1] Разкопките на обект „Дворцов център – изток“ в Плиска се извършват от 2011 г. Археологическият екип включва: доц. д-р Валери Григоров, Михаела Занева, Любка Тодорова, Мариана Стефанова, Сеслав Иванов.

[2] В обработката на керамичния материал участие взеха всички членове на екипа, а окончателните резултати от статистическото изследване бяха подготвени от Валери Григоров и Любка Тодорова, които са и авторите на настоящата публикация.

[3] **Димитров, Я**. Наблюдения върху битовата керамика от обект 31 в Плиска. – В: *Плиска-Преслав,* 9, 2003, с. 181–221; **Същият.** Керамиката от разкопките на руската експедиция (1977 – 1980, 1983 г.) в Плиска. – В: *Плиска-Преслав*, 10, 2004, с. 169–197.

[4] При 112 керамични фрагмента от квадрати XX–344 и XX–384 данните за стратиграфската им позиция е несигурна, затова не са включени в статистиката.

[5] В изследваната площ попадат около половината от разкритите жилища и около 1/3 от ямите.

[6] В най-ранния хоризонт не се откриват индикативни за IX в. материали и находки, липсват и сиви амфоровидни стомни.

[7] Въпреки внимателното отделяне на керамиката, не винаги е възможно да гарантираме пълна еднородност на материалите. На границата на всеки хоризонт, ходово или жилищно ниво съществуват обективни условия за частично смесване на материала. Освен това не винаги границите са достатъчно отчетливи. Хоризонталното срязване на структурите, с което установяваме техните граници (очертания), сваля с няколко сантиметра автентичното им ниво и също води до частично смесване на материалите. Знаейки добре всички тези рискове, сме се опитали в максимална степен да ограничим факторите за смесване на материалите или поне тяхното въздействие да не е статистически значимо.

[8] Изказваме специална благодарност на гл. ас. д-р Янко Димитров, който ни консултира при определяне на категориите керамика и се отзоваваше на всички въпроси свързани с изследването.

[9] Използваме обозначението „грънчарско колело с голям инерционен момент“ като работен термин, с който отделяме по-качествено направената битова керамика. Обикновено съдовете са изработвани на „усъвършенствано“ ръчно колело с по-висока скорост на въртене, а технологичните характеристики на тази керамика се явяват междинен етап между бавното „ръчно“ и „крачното“ грънчарско колело.

[10] Специално благодарим на Румяна Колева, която ни обърна внимание на този проблем и ни консултира за различните белези на керамичните технологии и как те да бъдат по-сигурно разпознати.

[11] Променливите, които могат да бъдат количествено измерени, се наричат количествени променливи, а тези, които не могат да се измерят – са качествени променливи.

[12] Едно възможно решение на този проблем е определянето на средна стойност за тежест на всеки вид съдове, като разликите се преобразуват по формула, която ще направи тегловите стойности относително сравними.

[13] **Byrd, J., D. Owens.** A Method for Measuring Relative Abundance of Fragmented Archaeological Ceramics. – In: *Journal of Field Archaeology*, Vol. 24, № 3 (Autumn, 1997), p. 316; **Orton, C., P. Tyers, A**. **Vince.** *Pottery in Archaeology.* Cambridge, 1993, pp. 166–181.

[14] **Egloff, B**. A Method for Counting Ceramic Rim Sherds. – *American antiquity*, Vol. 38, № 3, 1973, p. 352; **Chase P**. Whole Vessels and Sherds: An Experimental Investigation of their Quantitative Relationships. – *Journal of Field Archaeology*, 12, 1985, p. 213; **Childress M**. Mortuary Vessels and Comparative Ceramic Analysis: An Example from the Chucalissa Site. – *Southeastern Archaeology*, 11, 1992, pp. 31–50; **Orton, C., P. Tyers, A**. **Vince.** Op. cit.; **Byrd J., D. Owens.** Op. cit., p. 315.

[15] Качественият анализ има за цел да допълни и да конкретизира количествените данни с информация, която не може да бъде обхванатa или регистрирана с количествени методи.

[16] **Egloff, B**. Op. cit., pp. 352–353, fig. 1.

[17] **Димитров, Я**. Керамиката от разкопките на руската експедиция…, с. 177.

STATISTICAL ANALYSIS OF UTILITARIAN WARES FROM "PALATIAL CENTER – EAST" SITE IN PLISKA

(FIRST STAGE)

Valeri Grigorov, Lyubka Todorova

This article presents the first stage of the statistical examination of the ceramic material from the "Palatial Center – East" site in Pliska. It includes the results from the excavations conducted in 2012. The wares are grouped according to their technological and functional characteristics in several categories: pottery made on a slow wheel (jars and bowls), grey pottery (jars and bowls), pottery made on a fast wheel (jars, bowls, jugs and plates), amphora-like jugs (produced from light-coloured or red clay, and with red slip), glazed pottery and so forth (**Table 1**). The database includes a total of 5648 fragments of utilitarian earthenware, found in 8 grid squares (around 200 square meters) (**Fig. 2**).

The complex analysis of the excavated sector allowed for the separation of 3 stratigraphic layers belonging to the post-capital period of Pliska. The first layer dates to the first half of the 10th century AD (not later than the 70's). The second one fits between the 970's and 1030's AD. The third layer is set between the 1030's/1040's and 1060's AD. The quantitative relations between the various types of pottery are presented through comprehensive diagrams for each of the layers. The comparative analysis of the results shows that the number of the jars made on a slow wheel and on a fast wheel varies between the three layers. The extremely large number of jars made on a fast wheel in the second layer could be related to the technological progress that took place at that time. The same tendencies, even more exaggerated, are observed in the number of the bowls. As far as the group of the tableware is concerned, the amphora-like jugs are most numerous, while the number of the plates is comparatively low. Amphorae fragments are found in abundance mainly in the second layer. This proves that the appearance of amphorae in Pliska can be directly related to the beginning of the Byzantine presence in the town. The correlation between the 3 main groups of pottery – cooking vessels, tableware and container vessels for storage and transportation of food, is 71%:24%:5%. The similar proportions for the 3 layers prove that the cultural and social characteristics and the living standards of the population remained basically unchanged and the assortment of earthenware stayed balanced throughout the period.

The assessment of the level of fragmentation of the vessels was based on the analysis of the representative potsherds. It was brought to our attention that the number of specific fragments is far greater for the jars made on a fast wheel, compared to the ones manufactured by using the slow wheel. This is mainly due to the technological characteristics, determining the different solidity and fragility of the vessels. Another important fact, also ascertained statistically, is the lack of handles on the jars produced on a slow wheel. The results for the bowls are especially impressive. They demonstrate the highest rate of rims and bases, which constitute around half of the total amount of fragments. The statistical data shows direct subordination between the dimensions of the vessels and the quota of the representative fragments – the percentage of representative potsherds for the small vessels is higher than for the bigger ones. The examination of the rims and bases from amphora-like jars demonstrates similar relation. The small rims have left 2 to 3 times less fragments than the proportionally larger bases.

The total amount of the ceramic material varies between the 3 layers – 12%:57%:31% respectively. Those results prove a certain dynamics in the demographic picture. It seems that the demographic peak of the population occurred at the end of the 10th and the first third of the 11th century. The detailed examination of the structure of the ceramic complex in the post-capital period of Pliska allows us to make conclusions not only about the ceramic industry in the town, but also is the basis for clarification of the social profile of the population, its cultural characteristics and lifestyle, and the progress of the society in post-capital Pliska as a whole.

Обр. 1. Въздушна снимка на дворцовия център в Плиска, направена през 2011 г. (фотограф Александър Иванов, www.alexanderivanov.com). Отбелязано е местоположението на обекта.

Fig. 1. Aerial view of the Palatial centre of Pliska. The location of "Palatial centre – East" site is marked (photo Aleksandar Ivanov, www.alexanderivanov.com)

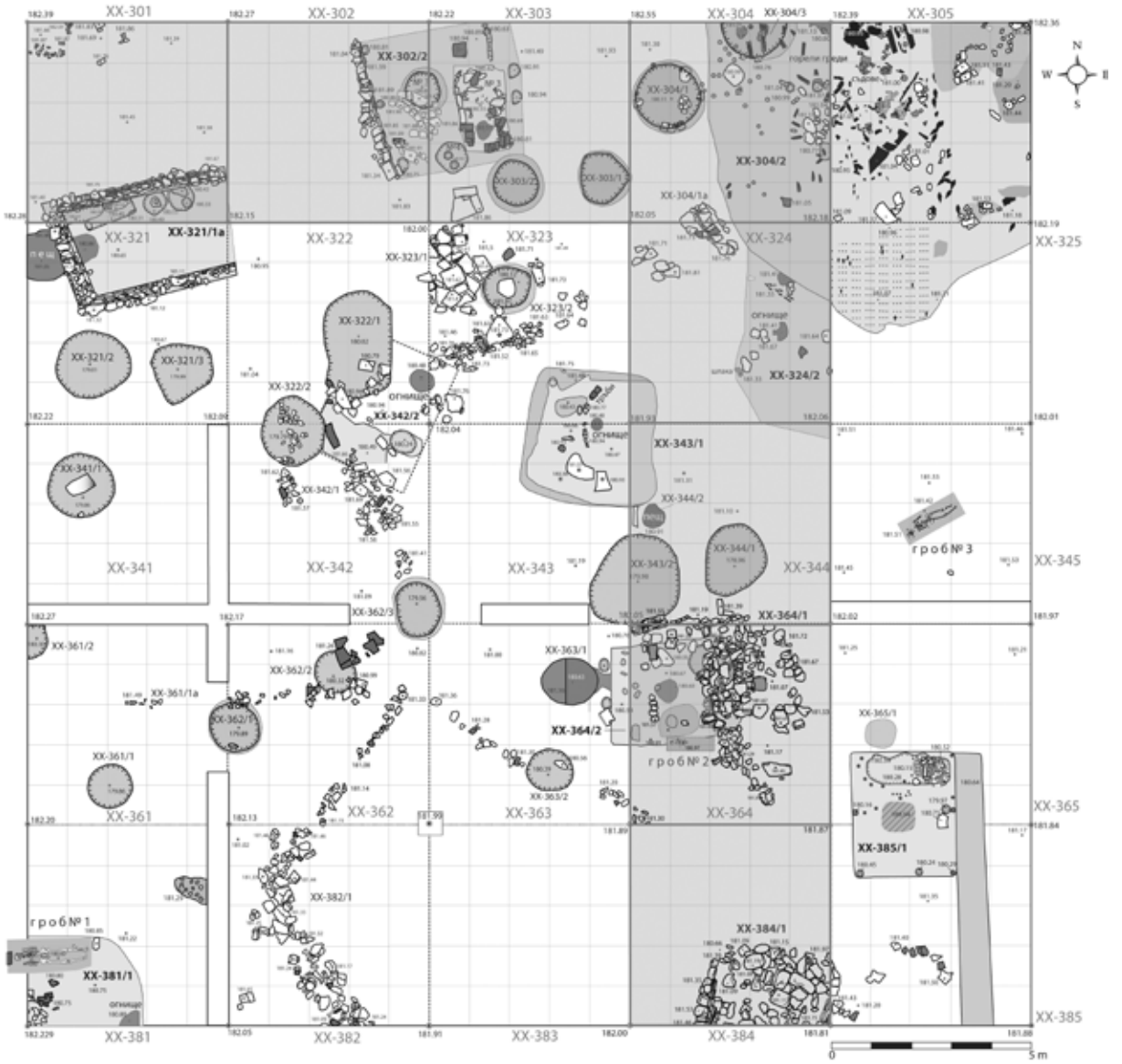

Обр. 2. Обект „Дворцов център – изток“ в Плиска.
Отбелязани са работните квадрати, включени в статистическото изследване.

Fig. 2. General plan of “Palatial centre – East” site in Pliska.
The grid squares included in the analysis are marked

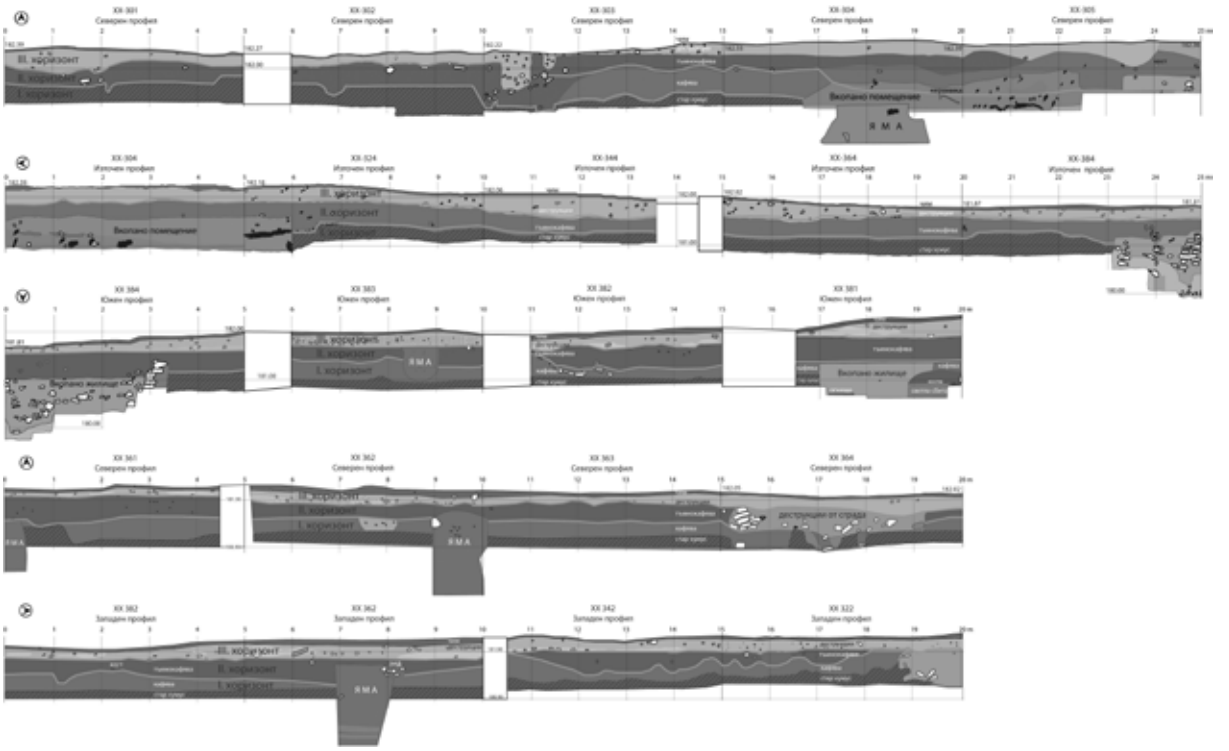

Обр. 3. Профили. Маркирани са трите стратиграфски хоризонта
Fig. 3. Profiles. The three stratigraphical layers are marked

Обр. 4. Керамика на бавно колело от песъклива глина
Fig. 4. Pottery made of rich-in-quartz clay on a slow potter's wheel

Обр. 5. Сива керамика
Fig. 5. Grey pottery

Обр. 6. Съдове източени на крачно колело и на бързо „ръчно“ колело
Fig. 6. Pottery vessels mode on potter's kick-wheel and on fast hand-powered potter's wheel

Обр. 7. Делва
Fig. 7. Pithos-shaped storage jar

Обр. 8. Амфоровидни стомни
Fig. 8. Amphora-shaped pitchers

Обр. 9. „Глазирана“ керамика
Fig. 9. Glazed pottery

Обр. 10. Гърне с дръжка-„уши“, сфероконуси, малка стомна, кана, бъклица
Fig. 10. Fragment of a jar with external lugs, sphere-conical containers for raw materials, little pitcher, jug, canteen

Обр. 11. Голямо гърне. Размери: диаметър на устието – 26 см; диаметър на дъното – 13,5 см; диаметър в най-широката част – 33 см; височина – 34 см

Fig. 11. Large jar. Dimensions: diameter of the rim – 26 cm; diameter of the base – 13.5 cm; diameter of the widest part – 33 cm; height – 34 cm

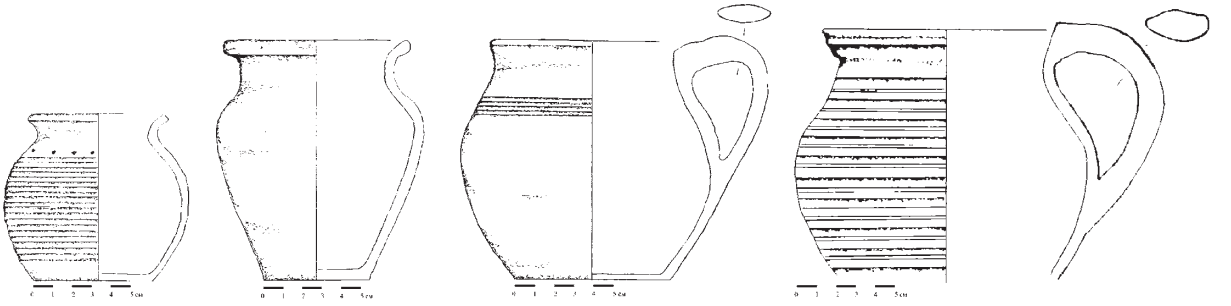

Обр. 12. Малки гърненца, които може да са използвани за чаши

Fig. 12. Small jars, possibly used as drinking vessels

СТРАТИГРАФСКИ ПЛАСТ	КЕРАМИКА НА БАВНО КОЛЕЛО							СИВА КЕРАМИКА							КЕРАМИКА НА БЪРЗО КОЛЕЛО														ДАТИРАНЕ
	гърнета				купи			гърнета				купи			гърнета				купи			делви			паници				
	стени	*устия*	*дъна*	*дръжки*	*стени*	*устия*	*дъна*	*стени*	*устия*	*дъна*	*дръжки*	*стени*	*устия*	*дъна*	*стени*	*устия*	*дъна*	*дръжки*	*стени*	*устия*	*дъна*	*стени*	*устия*	*дъна*	*стени*	*устия*	*дъна*		
III.	540	19	32	0	11	0	13	67	5	4	0	17	0	0	575	48	31	17	20	16	5	26	4	0	4	3	0		1030/42 - ок.1064
	91,4%	*3,2%*	*5,4%*	*0%*	*45,8%*	*0%*	*54,2%*	*88,1%*	*6,6%*	*5,3%*	*0%*	*100%*	*0%*	*0%*	*85,7%*	*7,2%*	*4,6%*	*2,5%*	*48,8%*	*39%*	*12,2%*	*86,7%*	*13,3%*	*0%*	*57,1%*	*42,9%*	*0%*		
II.	624	57	85	0	33	5	25	81	11	12	3	23	7	3	873	196	107	38	55	35	48	29	2	1	17	2	0		970/76 - 1030/42
	81,5%	*7,4%*	*11,1%*	*0%*	*52,4%*	*7,9%*	*39,7%*	*75,7%*	*10,3%*	*11,2%*	*2,8%*	*73%*	*18,9%*	*8,1%*	*72%*	*16,1%*	*8,8%*	*3,1%*	*39,8%*	*25,4%*	*34,8%*	*90,6%*	*6,3%*	*3,1%*	*89,5%*	*10,5%*	*0%*		
I.	194	20	20	0	10	2	7	25	1	1	0	7	2	0	193	31	5	1	8	1	4	6	1	1	0	0	0		нач. на X в. - 970/76
	82,8%	*8,6%*	*8,6%*	*0%*	*52,7%*	*10,5%*	*36,8%*	*92,6%*	*3,7%*	*3,7%*	*0%*	*60%*	*40%*	*0%*	*83,9%*	*13,5%*	*2,2%*	*0,4%*	*61,5%*	*7,7%*	*30,8%*	*75%*	*12,5%*	*12,5%*	*0%*	*0%*	*0%*		

СТРАТИГРАФСКИ ПЛАСТ	АМФОРОВИДНИ СТОМНИ												АМФОРИ	ГЛАЗИРАНА КЕРАМИКА	ДРУГИ	ДАТИРАНЕ
	светла глина				червена глина				с червена ангоба							
	стени	*устия*	*дъна*	*дръжки*	*стени*	*устия*	*дъна*	*дръжки*	*стени*	*устия*	*дъна*	*дръжки*				
III.	51	1	3	3	58	7	8	5	7	0	1	0	103	29	22	1030/42 - ок.1064
	86,5%	*1,7%*	*5,9%*	*5,9%*	*74,3%*	*9%*	*10,3%*	*6,4%*	*87,5%*	*0%*	*12,5%*	*0%*				
II.	99	2	8	2	183	5	21	9	9	0	0	2	374	110	21	970/76 - 1030/42
	89,2%	*1,8%*	*7,2%*	*1,8%*	*84%*	*2,3%*	*9,6%*	*4,1%*	*81,8%*	*0%*	*0%*	*18,2%*				
I.	16	2	0	0	30	0	4	1	2	0	1	0	17	45	18	нач. на X в. - 970/76
	82,8%	*11,1%*	*0%*	*0%*	*85,7%*	*0%*	*11,4%*	*2,9%*	*66,7%*	*0%*	*33,3%*	*0%*				

Таблица 1. Количествено и процентно разпределение на различните категории керамика
Table 1. Quantitative and percentage distribution of the different pottery categories

УСТИЯ (диаметър)	брой (%)	диам. / брой	ДЪНА (диаметър)	брой (%)	диам. / брой	ОБЩО брой (%)
малки гърнета (под 10 см)	3 (4,3%)	5,5 см - 1 9,5 см - 2	малки гърнета (под 7 см)	2 (6,7%)	5,5 см - 1 6 см - 1	5 (5%)
средно големи гърнета (10-18 см)	53 (76,8%)	10 см - 1 12 см - 8 13 см - 6 14 см - 8 15 см - 15 16 см - 7 17 см - 5 18 см - 3	средно големи гърнета (7-14 см)	22 (73,3%)	7 см - 2 8 см - 5 9 см - 1 10 см - 4 11 см - 5 12 см - 3 13 см - 1 14 см - 1	75 (75,8%)
големи гърнета (над 18 см)	13 (18,9%)	19 см - 4 20 см - 1 21 см - 4 22 см - 1 25 см - 2 26 см - 1	големи гърнета (над 14 см)	6 (20%)	15 см - 4 16 см - 1 17 см - 1	19 (19,2%)

Таблица 2. Разпределение на гърнета в три групи – малки, средни и големи, според диаметъра на устията и дъната
Table 2. Distribution of the three groups of jars – small, medium and large, based on the diameter of the rims and the bases

РАБОТНА ГЕОДЕЗИЧЕСКА ОСНОВА НА ОБЕКТ 41 ВЪВ ВЪНШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА

Светлозар Стоянов

Целенасоченото изучаване на общите проблеми на българския средновековен град датира от 60-те години на миналия век. Поради многоаспектността на фокусираните в него сфери на човешка дейност, градът е обект на изследване не само на хуманитарните науки (история, археология, етнология, антропология, социология и др.), но и на редица интердисциплинарни проучвания[1].

Селищната мрежа в българската държава е създавана по определена система с уседнало население. Тя се характеризира с наличие на градски центрове с изявено административен характер. Той именно има решаваща роля за превръщане на Плиска в столичен център на Първото българско царство. Появил се на базата на динамиката на обществено-икономическите сили, българският град еволюира в резултат диференциране на труда, обединяване на видове занаятчийска дейност, ръст на населението и пр. Особеност в неговото пространствено структуриране е делението му на вътрешен и външен град. Тази градска териториално-устройствена схема е добре изразена и в Плиска. В началото градът е силно укрепен номадски стан (военен лагер). В крепост с градоустройствен облик се превръща едва през IX – X в. Вътрешният град е седалище на светската и духовната власт, а външният (или предградието) е съсредоточие на търговско-занаятчийското и аграрно ангажираното население. Това са производствени комплекси (квартали), намиращи се почти винаги извън обитаемия терен и променящи в значителна степен пространствения облик на столичния център[2].

Съществено влияние върху развитието на градската структура оказва стопанската специализация, характерът на производствените дейности, благоустройствените дейности, хидросистемите, пътните комуникации, както и редица елементи на урбанистиката[3].

В границите на определена територия, техническата инфраструктура (ТИ) обхваща мрежите и съоръженията на следните четири единни съвкупности, свързани с обща функция: единна транспортна система; единна енергийна система; единна водностопанска система; единна съобщителна система[4].

Връзките в логистиката на системите на ТИ са функционални и пространствени. Функционалността се изявява в съответните инженерни и комуникационно-транспортни мрежи и съоръжения, съответстващи на всеки етап на развитие на останалите системи – труд, обитаване, отдих и обществено обслужване, съобразени с развитието им в определени условия на средата и ресурсите. Тя е свързана и с постигане на съответствие във времето на появата на нуждите и тяхното задоволяване от стройните части на ТИ[5].

Разкриването на пространствените отношения е на различни териториално-устройствени равнища – от националното до локалните, чрез развитие на определени, йерархично специализирани и координирани елементи на подсистемите на ТИ.

Употребата на археологическите данни от последователна теренна работа като базова информация за анализиране на средновековния български град, налага потребността от представяне на резултатите от научната дейност под формата на услуга[6].

Интегритетът от ценности, принципи, цели, подходи, насоки, приоритети, механизми, мерки и мероприятия по организиране, разработване и предоставяне за ползване на обекти, както и тяхното издирване, идентификация, документиране, регистрация, консервация, реставрация и съхраняване е комплексната логистична услуга с мисия да създава културно-историческа закрила, интерес и полезност за обществото, чиито потребител е то. Полезността е в основата за изграждане на интензивна активизираща се логистична система, свързана със съответни дейности, функции и операции[7].

На база организацията в предварителния подготвителен етап започват археологическите разкопки. Основна част е самото разкопаване, предшествано от изграждане на работна геодезическа основа (РГО), както и полагане на съответна работна план-квадратна мрежа (РПКМ), обхващаща избраните от научния ръководител участъци от терена за работа[8].

Същността на РГО е да се определят координатите на точки от земната повърхност в определена координатна система. На тяхна основа се разработва ситуационен план, който като умалено и подобно изображение в геометричното пространство на хоризонталната проекция на ограничена земна повърхност с контурите на съдържащите се обекти, не взема под внимание кривината на Земята[9].

Чрез координатите, посредством пресмятане, се установяват ъгли, разстояния, площи и пр.[10].

Точките от РГО се стабилизират и сигнализират върху земната повърхност, след което се извършва измерването на необходимите величини. Техният брой зависи от минималния брой измервания, необходими за решаване на поставената задача (в случая на два броя измервания на величини за всяка точка от РГО). С цел повишаване на точността се извършват повече от необходимите измервания. Най-често РГО се изграждат като ъглово-линейни. Стабилизирани трайно на местността, под или над нивото на терена, опорните им точки са определени относително точно в приетата координатна и/или височинна система. При необходимост, параметрите им в дадена реализация могат да бъдат подменени с други по трансформационен път[11].

Всяка точка от РГО е свързана с минимум две други точки, с което се създават геометрични условия в мрежата. Изпълнението на изискванията традиционно е по затворени геометрични фигури. Предпочитани са триъгълниците. Изравнението на построената РГО е като включена мрежа на основата на точките от Държавната геодезическа мрежа (ДГМ), Държавната GPS-мрежа и Геодезическите мрежи с местно предназначение (ГММП)[12].

Изброените горе дейности са застъпени при геодезическото осигуряване на едно от най-големите крайградски имения в северозападната част на Външния град на Плиска, известно като Обект 41. Първите разкопки на обекта са през археологическия сезон на 1983 г. През 1990 г., поради липса на средства, проучванията са замразени. Възстановени са през 2002 г. и без прекъсвания продължават и до днес. Към момента са известни няколко верижни сгради, разположени по периферията на обширен вътрешен двор. Според изследователите, те най-вероятно имат занаятчийски характер, докато тези в центъра могат да се определят като жилищни. Във вътрешността на проучените сгради са открити значителен брой метални предмети (колани украси, пръстени, монети, земеделски и занаятчийски оръдия на труда и пр.). Открита е значително количество фрагментирана старобългарска битова керамика, както и 24 цели съда. Според открития археологически материал археолозите отнасят хронологичните рамки на живот в комплекса към X – XI в.[13]

Проектираната за условията на Обект 41 и дефинирана РГО е за реализиране на ситуационен план при ползване на конвенционална геодезическа апаратура (компас, теодолит, нивелир, лати, жалони, ролетки с метална лента и пр.), GPS-приемник за единични кодови измервания (едночестотен), електронен тахиметър, програмна система за инженерно-строителна компютърна графика и пр.

Географските координати на ситуационна точка №1/РТ2 (R2) (**Обр. 1**) и характерна точка №2/РТ1 (R1) (**Обр. 1**) са измерени с едночестотен GPS-приемник[14]. От тях, чрез трансформация, са определени съответните им координати в Координатна система 1970 г.[15], като база за геометрична нивелация и нормална височина е R1 (**Обр. 1**)[16].

На основата на тези точки, чрез измерване с електронен тахиметър, се определят правоъгълни координати и нормална височина на останалите точки от РГО (**Обр. 1**), както и на подбрани ситуационни и характерни точки (**Обр. 1**).

Сведенията от измерванията, извършвани непосредствено в обектното пространство, са база за осъществяване на ситуационен план (**Обр. 1**) с използване и на програмна система за инженерно-строителна компютърна графика[17], спомагаща за проектирането, както и за последващо полагане на РПКМ (**Обр. 1**)[18].

Застъпената тематика потвърждава оптимизирането на геодезическите дейности при техническото документиране на резултатите от археологически разкопки. Реализирана е прецизност на геодезическите мероприятия при самото разкопаване, базирано на предварително създадената организация в началния подготвителен етап на логистичния процес на теренни археологически проучвания. Последният се характеризира с последователно или едновременно протичане на материални, финансови, информационни потоци[19]. Осъществена е точност и коректност на измерванията с геодезическа и контролна апаратура, което се явява предпоставка за синхронизиране на информацията от получените и обобщени в електронни таблици данни с работата на автоматизирана система за инженерно-строителна компютърна графика. От важно значение е и работа с приложен софтуер за документиране, обработване и анализ на информация, използване на терминали за достъп до база данни, основни икономически и управленски познания[20]. Потвърждава се правилото, за работа в екип[21] между археолози и др. специалисти в областта на полевата археологическа дейност[22].

Бележки

[1] **Витлянов, С.** *Стопанският живот в Плиска и Велики Преслав през Средновековието (Археологически аспекти).* Шумен, 2012; **Джамбов, И.** Някои наблюдения върху средновековното общество в българските земи (по данни от некрополи). – В: *Българско Средновековие: общество, власт, история. Сборник в чест на проф. д-р Милияна Каймакамова*. С., 2013, с. 555–571; **Короткова, Н.** Роль архитектуры в представлении города. – Вестник „*АлтГТУ им. И. И. Ползунова*“, 1–2, 2009, с. 23–24; **Маркова, М.** Градската локалност и култът към св. Мина. – Сп. *Mediaevalia*, 5, 2012, с. 140–147; **Миланова, А., Горянова, С.** Бит и комфорт на Homo Byzantinus: желана и реална жизнена среда в българските земи (IX–XIV в.). – В: *Homo Byzantinus*. С., 2009, с. 152–187; **Спасов, С.** Изследване смисловото съдържание на понятието „операция“ в индустриалното предприятие. – Сп. *Българско списание за инженерно проектиране*, 19, 2013, с. 87–99; **Янкова, В.** Районът на Плиска (Бележки към записаната и към устната му история). – *Историкии*, 3, Шумен, 2008, с. 165–176.

[2] **Ангелов, П.** *Българско средновековие (Лекционен курс)*. С., 2007; **Бараков, В.** Средновековният Бдин. – В: *Mediaevalia, quod dues vult! Сборник в чест на проф. д. и. н. Красимира Гагова*. С., 2013, с. 256–266; **Витлянов, С.** Българският Десети век и урбанистичните процеси във Велики

Преслав. – В: *Преславска книжовна школа*, т. 13, Шумен, 2013, с. 331–342; **Витлянов, С., Константинов, К.** Керамични съдове от обект №41 в Плиска. – В: *Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovae*. София, 2009, с. 375–381; **Канев, Г.** Занаятите като част от монашеската култура в Средновековна България (IX–XIV в.). – В: *Сборник с доклади от Национална научна конференция „Музеят и градът", посветена на 50-годишнината на Музея на занаятите, Троян, 18–19 октомври 2012 г.* Велико Търново, 2013, с. 58–63; **Константинов, К.** Към въпроса за ролята и функцията на архитектурните комплекси в северния сектор на Външния град на Плиска. – В: *Акы бъчела любодъльна*. Шумен, 2010, с. 226–240; **Манолова-Войкова, М.** За произхода на червеноангобираната керамика в българските земи от XI–XII в. – *Acta musei varnaensis, III–2. Българските земи през Средновековието (VII–XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев, Варна, 12–14 септември 2002 г.* Велико Търново, 2005, с. 217–224; **Манолова-Войкова, М.** Нови данни за керамичното производство на следстоличен Преслав. – В: *Иванка Акрабова-Жандова. In memoriam*. С., 2009, с. 213–221; **Манолова-Войкова, М.** Стъклени гривни от Владетелската църква на Велики Преслав. – *Преслав*, 7, Велико Търново, 2013, с. 225–239; **Михайлов, В.** Промени в броя на населението на големите градове в постсоциалистическите страни от Централна и Югоизточна Европа. – Сп. *Проблеми на географията*, 3–4, 2012, с. 29–50.

[3] **Григоров, В.** Дискусия за прехода между Античността и Средновековието и за хронологичните рамки на „средните векове". – *Археология*, 2, 2013, с. 54–65; **Йорданова, С.** Управление и социално-икономическо развитие на града държава Венеция. – В: *Традиции, приемственост и развитие в държавното управление на стопанския живот*. С., 2009, с. 117–131; **Калоферова, П.** Благоустройствени съоръжения през Българското средновековие (VII–XIV в.). Опит за класификация според типа и функциите им. – *Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски"-Пловдив*, т. 1, кн. 1, Пловдив, 2006, с. 135–146; **Ковачев, А., Калинков, К.** *Тезаурус по архитектура, урбанистика, териториално устройство, местно самоуправление и недвижима собственост.* София–Варна, 2011.

[4] **Велев, Р.** Ролята на техническата инфраструктура за устойчивото развитие на градската територия. – В: *Строително предприемачество и недвижима собственост*, Варна, 2012, с. 247–259; **Хрелев, С., Калинков, К.** *Терминологичен речник по териториално и селищно устройство.* Варна, 1993.

[5] **Ботев, Б.** Военната логистика – минало и настояще. – Сп. *Военен журнал*, 5, 2001, с. 37–46; **Ботев, Б.** Военната логистика – ново предизвикателство към Българската армия. – Сп. *Военен журнал*, 1, 1999, с. 37–44; **Михайлов, Ж., Ганчев, Г., Велчев, Д. и др.** *Доктрина за логистиката.* С., 2013.

[6] **Вачева, Е.** Стопанският живот на българите според западноевропейските извори (края на XII–XIV в.). – Ел. сп. *Диалог*, 4, 2008, с. 63–125; **Витлянов, С.** Новооткрит стопански комплекс в Плиска (Предварително съобщение). – *Известия на Националния исторически музей*, т. XI, С., 2000, с. 283–292; **Витлянов, С.** Характер и локализация на производствените структури в първите столични центрове на българската държава Плиска и Преслав. – В: *Пътуванията в Средновековна България. Материали от първата национална научна конференция „Пътуване към България. Пътуванията в Седновековна България и съвременният туризъм", Шумен, м. май 2008 г.* Велико Търново, 2009, с. 373–381; **Константинов, К.** За селищната мрежа в Североизточна България през Античността и Ранното средновековие. – *Преславска книжовна школа*, т. 13, Шумен, 2013, с. 295–305; **Прахов, Н.** *Интердисциплинарни методи при реконструиране на палеоландшафта и създаване на прогнозни модели за идентифициране на археологически обекти под вода.* София, 2013.

[7] **Желязкова, Д.** Обслужването на клиентите в логистиката като конкурентно предимство. – *Известия на Икономически университет – Варна*, 2, Варна, 2010, с. 100–110; **Тошкова, М.** Влияние на качеството на обслужване върху потребителската удовлетвореност в сферата на услугите. – В: *Сборник с доклади от Научна конференция на младите научни работници – 2013, Варна, 4 юни 2013 г.* Варна, 2013, с. 216–223; **Христов, В.** Значението на клиентската лоялност за доставчиците на комплексни логистични услуги. – В: *Сборник с доклади от Научна конференция на младите научни работници – 2013, Варна, 4 юни 2013 г.* Варна, 2013, с. 208–215.

[8] **Чупров, А., Штанько, Г., Сергеев, А.** *Инженерная геодезия.* Владивосток, 2013.

[9] **Анисимов, В., Макарова, С., Бельская, С.** *Инженерная геодезия.* Хабаровск, 2012; **Атанасов, С., Тодоров, Л., Томова-Хинчева, П.** *Геодезия,* 1. С., 1990; **Василев, С.** *Основи на картосемиотиката.* С., 2006; **Пеевски, В., Тенев, В., Атанасов, С.** *Геодезия.* С., 1975; **Сильянов, В., Домке, Э.** *Транспортно-эксплуатационные качества автомобильных дорог и городских улиц.* Москва, 2008; **Шануров, Г.** *Матрицы в геодезии. Применение матриц в обработке и оценке точности результатов геодезических измерений и определений.* Москва, 2013.

[10] **Маждраков, М.** *Геодезия*, 1. С., 2001.

[11] **Минчев, М., Здравчев, И., Георгиев, И.** *Основи на приложението на GPS в геодезията.* С., 2005.

[12] **Атанасов, С., Тодоров, Л.** *Геодезия*, 2. С., 1991; **Томова-Хинчева, П., Бакалов, П., Костадинов, К., Банов, Б., Вълчинов, В.** *Ръководство за упражнения по теория на математическата обработка на геодезическите измервания.* С., 1986.

[13] **Витлянов, С.** Колективна находка от земеделски сечива, скотовъден инвентар и оръжие от Плиска. – *Известия на Историческия музей – Шумен*, X, Шумен, 2002, с. 92–103; **Витлянов, С.** Още по въпроса за характера на крайградските имения в Плиска. – Във: *Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий" и българската археология*, т. 1. Велико Търново, 2010, с. 449–452; **Витлянов, С., Константинов, К.** Археологическо проучване на Обект №41 във Външния град на Плиска. – В: *Археологически открития и разкопки през 2012 г.*, С., 2013, с. 371–373; **Vitljanov, S.** Феодално имение от X–XI век във Външния град на Плиска = Ein Herrenhof des 10.–11. Jahrhunderts in der Äußeren Stadt von Pliska. – In: Joahim Henning (ed.), *Zwischen Byzanz und Abendlan: Pliska, der östliche Balkanraum und Europa im Spiegel der Frühmittelalterarchäologie, Internationales Kolloquium auf der Ebemburg, Bad Münster am Stein, 15. bis 18. November 1999 (Kurzfassungen der Referate, dt./bulg.)*. Frankfurt am Main, 1999, S. 63–65.

[14] Нанасянето на данните върху картна основа е осъществено със съдействието на Станимир Стойчев – главен уредник на отдел „Антична археология" в РИМ–Шумен.

[15] Стойностите са дефинирани със съдействието на доц. д-р инж. Пламен Михайлов – ръководител на катедра „Геодезия" и зам.-декан на факултет „Технически науки" при Шуменски университет „Епископ Константин Преславски".

[16] **Брынь, М., Бронштейн, Г., Власов, В. и др.** *Инженерная геодезия и геоинформатика.* Москва, 2012; **Вергунов, Е., Крейдун, Ю., Постнов, А.** Информационное обеспечение археологических и этнографических исследований методами археологической геодезии. – *Ползуновский вестник*, 3, 2004, с. 42–51; **Горбунова, В.** *Инженерная геодезия.* Кемерово, 2012; **Йовев, И.** *GPS-технологиите и създаване на условия за тяхното ефективно приложение в България. Втора част.* – Сп. *География 21*, 5, 2007, с. 12–20; **Йовев, И.** *GPS-технологиите и създаване на условия за тяхното ефективно приложение в България. Първа част.* – Сп. *География 21*, 4, 2007, с. 3–10; **Черкас, Л., Зуева, Л.** *Инженерная геодезия.* Гродно, 2011.

[17] Синхронизирането на данните от геодезическите измервания с работата на автоматизирана система за инженерно-строителна компютърна графика е осъществено със съдействието на инж. Георги Петков от Професионална гимназия по строителство, архитектура и геодезия в гр. Шумен.

[18] **Здравчева, Н.** *Калибриране на снимки по метода на крайните елементи.* С., 2013; **Постнов, А., Вергунов, Е.** Применение спутниковых навигационных приемников при проведении археологических исследований. – *Информационные технологии в гуманитарных исследованиях*, 5, Новосибирск, 2003.

[19] **Димитрова, С.** *Мениджмънт на ресурсите в динамично променящата се среда на сигурност.* Велико Търново, 2013.

[20] **Желев, Г.** *Изследване на вулканогенни структури в района на Източните Родопи чрез дистанционни методи и ГИС.* С., 2013.

[21] **Виханский, О., Наумов, А.** *Менеджмент.* Москва, 2003; **Желязкова, Д.** Състояние и перспективи за развитие на концентрацията в логистичния сектор на България. – *Междууниверситетско научно списание „Икономика 21",* 1, 2013, с. 73–101; **Хаджиев, К.** Нови измерения на екипния подход. – Ел. сп. *Диалог*, 2012, 4, с. 1–27.

[22] Благодаря на проф. д-р Стоян Витлянов и гл. ас. д-р Константин Константинов от катедра „История и археология“ на факултет „Хуманитарни науки“ при Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ за гласуваното доверие да бъде обнародвана настоящата разработка; Благодаря на доц. д-р Павел Георгиев – ръководител на НАИМ–БАН, Филиал Шумен и на Станислав Иванов – специалист в НАИМ–БАН, Филиал Шумен за предоставената литература; Благодаря на Елица Константинова – библиотекар в РИМ–Шумен и на Гергана Илиева – докторант в НАИМ–БАН, Филиал Шумен за съдействието и оказаната помощ; Благодаря на Алтанай Емурла – студентка в специалност „История“ при катедра „История и археология“ на факултет „Хуманитарни науки“ в Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“ за съдействието в транспортното осигуряване и теренната работа.

OPERATIONAL GEODESY CONTROL NETWORK OF THE ARCHAEOLOGICAL SITE № 41 IN THE OUTER TOWN OF PLISKA

Svetlozar Stoyanov

The present article makes an attempt to present in brief the optimization of the geodesy activities for technical documentation of the archaeological excavations at the suburban estate (site №41) in the North-western part of the Outer town of Pliska during the 2012 summer campaign.

The elaboration and the publication of the data have been conformed to the directors of the studies of the above mentioned archaeological site: Prof. Ph.D. Stoyan Vitlyanov and Assistant Ph.D. Konstantin Konstantinov of the 'History and Archaeology' department of the Faculty of Human Sciences in Shumen University 'Episkop Konstantin Preslavski'

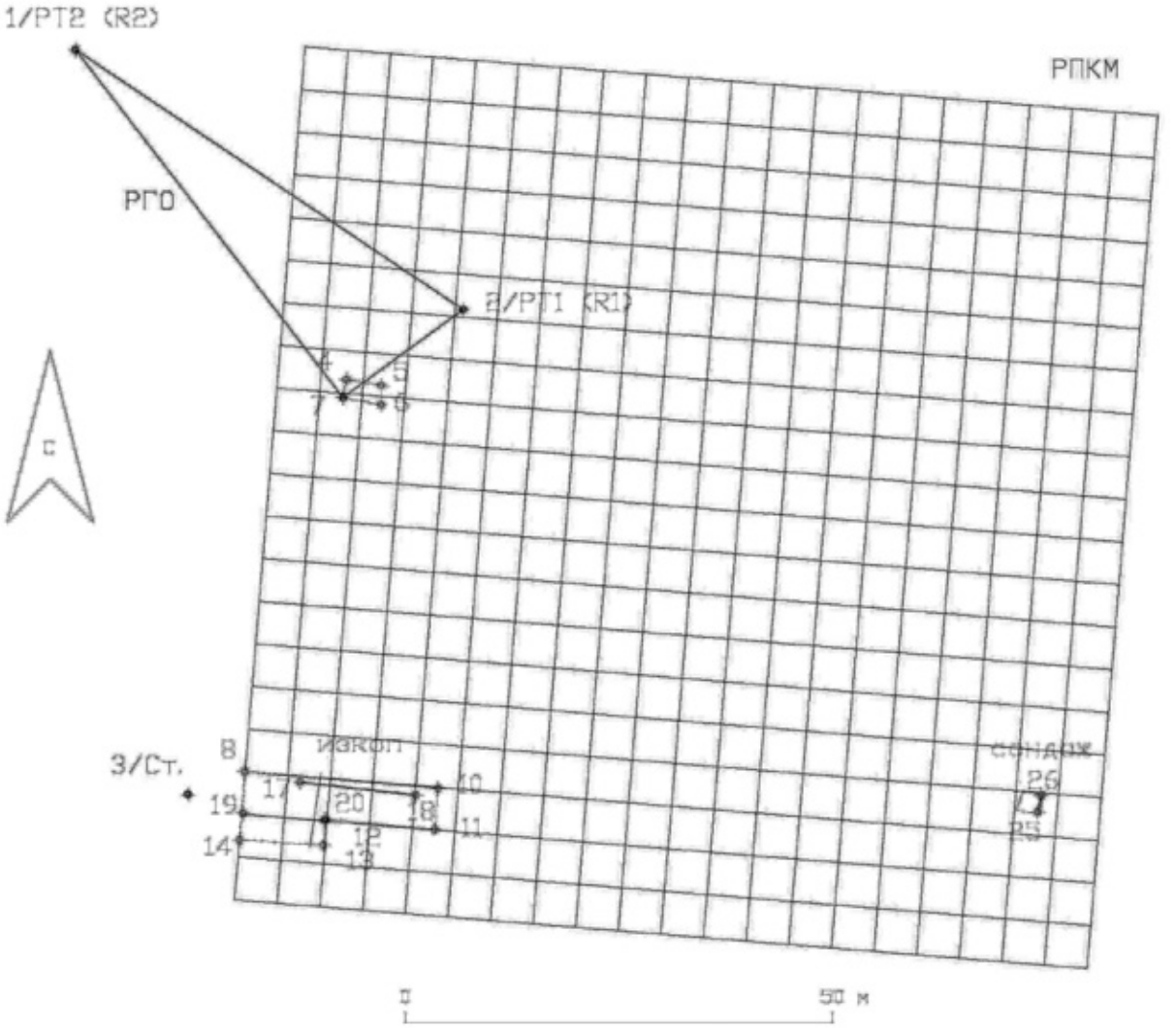

Обр. 1. Ситуационен план
Fig. 1. General situational plan